

ΜΠΕΝΕΝΤΙΚΤ ΑΝΤΕΡΣΟΝ

ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ
ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ

Μπένεντικτ Άντερσον

ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Στοχασμοί για τις απαρχές και
τη διάδοση του εθνικισμού

Μετάφραση: ΠΟΘΗΤΗ ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΔΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

*Στη Μαμά και στην Ταντιέ
με αγάπη και ευγνωμοσύνη*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι σχέψεις μου αναφορικά με τον εθνικισμό έχουν επηρεαστεί βαθιά, πράγμα που θα αναγνωρίσει εύκολα ο αναγνώστης, από τα κείμενα του Έριχ Άουερμπαχ, του Βάλτερ Μπένγιαμιν και του Βίκτορ Τέρνερ. Κατά τη συγγραφή αυτού του βιβλίου, οι κριτικές παρατηρήσεις του αδελφού μου Πέρυ Άντερσον, του Άντονι Μπάρνερ και του Στήβεν Χέρντερ στάθηκαν ευεργετικές. Ο Τζ. Α. Μπάλαρντ, ο Μοχάμετ Σάμπας, ο Πήτερ Κάτζενσταϊν, ο εκλιπών Ρεξ Μόρτιμερ, ο Φράνσις Μάλερν, ο Τομ Ναφν, ο Σιράισι Τακάσι, ο Τζιμ Σήγκελ, η Λώρα Σάμερς, η Έστα Ούγκαρ μού παρείχαν την πολύτιμη βοήθειά τους με ποικίλους τρόπους. Κανένας, φυσικά, από αυτούς που με βοήθησαν με τα κριτικά σχόλιά τους δεν πρέπει να θεωρηθεί υπεύθυνος για τις ανεπάρκειες του κειμένου, οι οποίες βαρύνουν εμένα εξ ολοκλήρου. Θα πρέπει να προσθέσω ότι αντικείμενο των σπουδών μου καθώς και της ερευνητικής μου δραστηριότητας είναι η Νοτιοανατολική Ασία. Αυτή η εξήγηση ίσως ερμηνεύσει κάποιες κατευθύνσεις και κάποιες επιλογές παραδειγμάτων και ίσως περιόρισει την αξίωση για καθολική ισχύ των επιχειρημάτων.

Θεωρεί καθήκον του να κάνει ιστορία ενάντια στο ρεύμα.

Walter Benjamin, *Illuminations*

Απ' όλων των ειδών το ανακάτεμα
προήλθε ο Άγγλος, ένα συνονθύλευμα:
Στη δίψα των βιασμών και στη μανία του πόθου
γέννημα ενός Βρετανού και ενός Σκότου:
Το βλαστάρι της γενιάς τους έμαθε γρήγορα να συγκατανεύει
και στο ρωμαϊκό αλέτρι τα βόδια να ζεύει:
Έτσι γεννήθηκε μια φυλή μπασταρδεμένη
δεν είχε όνομα, έθνος, γλώσσα· δεν ήταν ξακουσμένη
Στις ζεστές της φλέβες κυλάνε τώρα οι μείξεις
της ένωσης ενός Σάξονα και ενός Δανού εγχύσεις.
Ενώ οι απεχθείς του κόρες, στο δίκιο των πατέρων πιστές,
δέχτηκαν όλα τα έθνη με αχαλίνωτες ορμές
Στο κοπάδι αυτό το εμετικό
έτρεχε φινό αίμα αγγλικό

Daniel Defoe, *The True-Born Englishman*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα	11
Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση	15
1. Εισαγωγή	21
2. Πολιτισμικές ρίζες	31
3. Οι απαρχές της εθνικής συνείδησης	71
4. Κρεολοί πρωτοπόροι	85
5. Παλιές γλώσσες, νέα μοντέλα	111
6. Επίσημος εθνικισμός και μιπεριαλισμός	133
7. Το τελευταίο κύμα	173
8. Πατριωτισμός και ρατσισμός	213
9. Ο Άγγελος της Ιστορίας	234
10. Απογραφή, χάρτης, μουσείο	245
11. Μνήμη και λήθη	278
Βιβλιογραφία	307

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα θέματα για ανάλυση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Εμπεριέχει έννοιες (έθνος, εθνική ιδεολογία, εθνική ταυτότητα κ.ο.κ.) με χαμαιλέοντικο φύση που προσαρμόζονται κάθε φορά και παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο που τις δημιουργεί και τις φιλοξενεί. Ως εκ τούτου, η απόπειρα διατύπωσης θεωρητικών προτάσεων με περιεκτικό όσο και επαρκώς αναλυτικό χαρακτήρα είναι εξαιρετικά επίπονη. Αν και η εμπειρική έρευνα και η ανάλυση πλαισίου παρέχει αρκετές φορές σημαντικά πορίσματα σε ό,τι αφορά τις επί μέρους σηματοδοτήσεις, νοσηματοδοτήσεις και χαρακτηριστικά των όρων έθνος και εθνικισμός, η απουσία συνολικών θεωρητικών θέσεων ενισχύει τον κίνδυνο της τραγικής ειρωνείας: οι εμπειρικές προσεγγίσεις με την έμφαση στο μερικό και το συγκεκριμένο ενδυναμώνουν εμμέσως πλην σαφώς μια από τις βασικότερες αξιωματικές αρχές του εθνικισμού, την έννοια της μοναδικότητας και της εκ των προτέρων ιδιαιτερότητας.

Γι' αυτό το λόγο, έργα όπως οι *Φαντασιακές Κοινότητες* του Benedict Anderson αποκτούν ξεχωριστή σημασία. Παρά το γεγονός ότι βασίζονται σε ένα πλουσιότατο εμπειρικό υλικό, αναδεικνύουν την καθολικότητα και την ενιαία φύση μερικών από τα εξέχοντα χαρακτηριστικά του εθνικισμού. Διατυπώνεται έτσι ένας σαφής θεωρητικός προβληματισμός που διαβλέπει την ενότητα πίσω από την πολυμορφία και προσφέρει τη δυνατότητα ουσιαστικότερης κατανόησης του φαινομένου σε διαφορετικά χωρο-χρονικά πλαίσια.

Η θεωρητική πρόταση που διαμορφώνει η μελέτη αυτή χαρακτηρίζεται από ουσιαστική πρωτοτυπία στη σύλληψη και την τεκμηρίωση. Αξιοποιώντας την εμπειρία του κοινωνικού ανθρωπολόγου, ο Benedict Anderson εστιάζει το ενδιαφέρον του στα ζητήματα της κοινότητας και των μηχανισμών συγκρότησής της. Τα αποτελέσματα είναι θεαματικά. Σε αντίθεση με άλλες προσεγγίσεις στον εθνικισμό οι οποίες προτάσσουν οικονομικές ή πολιτικές παραμέτρους, ο Anderson στρέφεται κατ' αρχήν στις πολιτισμικές συνιστώσες του φαινομένου. Διερευνά τις διαδικασίες συγκρότησης κοινοτήτων με κοινή κοσμοθεώρηση. Υπογραμμίζει και αναλύει κυρίως εκείνα τα στοιχεία που προσέφεραν τη δυνατότητα ανάπτυξης του εθνικισμού. Ορισμένα από αυτά άρχισαν να αποκτούν σαφή χαρακτηριστικά ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα. Μπορεί να αναφερθεί η γεωγραφική κατανομή και οριοθέτηση των χριστιανικών δογμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο και η σταδιακή αποσύνθεση της ενιαίας κοινότητας των χριστιανών. Η παρακμή των παραδοσιακών πολιτικών καθεστώτων, με προεξάρχουσα την κληρονομική βασιλεία και κατά συνέπεια η αποσταθεροποίηση των αρχών υπακοής και αφοσίωσης προς αυτά. Η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών εκτύπωσης και διάδοσης εντύπων που στη συνάντησή τους με τον καπιταλισμό (ο όρος που χρησιμοποιεί ο σ. για να περιγράψει το φαινόμενο είναι print capitalism, δηλ. έντυπος καπιταλισμός) δημιούργησαν νέα δίκτυα ανθρώπινης επικοινωνίας. Η εξέλιξη της τεχνολογίας, οι εξερευνήσεις και οι ανακαλύψεις που μετέβαλαν δραστικά τις αντιλήψεις για τη φύση και το χρόνο. Όλα αυτά τα στοιχεία προσεγγίζονται στην οπτική της πολιτισμικής ανάλυσης η οποία τόσο εύστοχα ορίζει τα έθνη ως φανταστικές κοινότητες και περιγράφει ακριβώς τις συνθήκες της φανταστικής θέσμισης αυτών των κοινοτήτων.

Δεν πρόκειται πάντως για μια μονομερή ανάλυση αφού ο συγγραφέας σε καμιά περίπτωση δε χαρακτηρίζει τον εθνικισμό αποκλειστικά πολιτισμικό φαινόμενο με ανύπαρκτες ή ασαφείς πολιτικές επιδιώξεις και χαρακτηριστικά. Παρά το ενδιαφέρον

του για τις πολιτισμικές καταβολές του εθνικισμού, ο Anderson ορίζει τα έθνη ως φαντασιακές πλήν όμως πολιτικές κοινότητες. Τόσο στην αρχική αλλά κυρίως στη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση του έργου του (στην οποία βασίζεται η παρούσα μετάφραση), η ανάλυση αφορά επίσης και στον πολιτικό σχεδιασμό της δόμησης του έθνους. Στο ρόλο δηλαδή του κράτους και στην ανάπτυξη μηχανισμών εθνικής ενσωμάτωσης όπως η εκπαίδευση και η επίσημη καθιέρωση των εθνικών γλωσσών, αλλά και σε άλλες πρακτικές όπως οι κρατικές απογραφές, τα μουσειακά και οι χάρτες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συλλογικής εθνικής συνείδησης.

Είναι πολύ σημαντικό και ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι αυτού του τύπου ο θεωρητικός προβληματισμός εμπλουτίζεται διαρκώς με παραδείγματα από ένα εμπειρικό υλικό που περιλαμβάνει αναφορές όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στη νοτιοανατολική (κυρίως) Ασία, την Αφρική και την Αμερική. Άλλωστε αυτός ο συνδυασμός θεωρητικής επιχειρηματολογίας και εμπειρικής τεκμηρίωσης έχει αναδείξει τις *Φαντασιακές Κοινότητες* σε έργο μοναδικό σε εμβέλεια, βάθος και πυκνότητα. Με το εύρος και την πρωτοτυπία του κατορθώνει να καλύψει ένα σημαντικό κενό στον ερευνητικό και διανοητικό χώρο που αναφέρεται όχι μόνο στον εθνικισμό αλλά και στην αποικιοκρατία, στην απο-αποικιοποίηση καθώς και στα προβλήματα των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών.

Τέλος, μια σημειώση για τον αναγνώστη της ελληνικής έκδοσης: η πρωτοτυπία της μελέτης τόσο στο επίπεδο της θεωρητικής ανάλυσης όσο και στο επίπεδο της εμπειρικής τεκμηρίωσης επέβαλλε στον συγγραφέα τη χρήση ορισμένων ιδιόμορφων όρων και νεολογισμών [με προεξάρχοντα τον όρο «έντυπος καπιταλισμός» (print capitalism) ο οποίος αναφέρθηκε παραπάνω]. Βασικό μέλημα κατά την απόδοσή τους στη γλώσσα μας ήταν η κατά το δυνατόν μεγαλύτερη εγγύτητα του ελληνικού όρου προς τη σημασία και το περιεχόμενο του αντίστοιχου αγγλικού. Επίσης, προκειμένου να εμπλουτισθεί η γλαφυρότητα

της περιγραφής, ο σ. επιλέγει πολλές φορές τη χρήση λέξεων από τοπικά ιδιώματα της ΝΑ Ασίας ή συγκεκριμένες επίσημες ονομασίες με ιδεολογικό περιεχόμενο (όπως π.χ. η λέξη *lycée* για τα σχολεία των γαλλικών αποικιών). Στις πλείστες των περιπτώσεων, οι όροι αυτοί έχουν παραμείνει ως έχουν στην ελληνική μετάφραση ώστε να διαφυλαχθεί το ύφος του πρωτοτύπου.

ΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΠΟΙΟΣ ΘΑ ΠΕΡΙΜΕΝΕ ότι η θύελλα δυναμώνει όσο απομακρύνεται από τον Παράδεισο;

Οι ένοπλες συγκρούσεις στην Ινδοκίνα, μεταξύ των ετών 1978-1979, που αποτέλεσαν την άμεση αφορμή για να γραφτεί το αρχικό κείμενο των *Φαντασιακών Κοινοτήτων*, φαίνονται ήδη, δώδεκα χρόνια μόλις μετά, να ανήκουν σε άλλη εποχή. Εκείνη την περίοδο με βασάνιζε η προοπτική επέκτασης των μεγάλης κλίμακας πολέμων μεταξύ των σοσιαλιστικών κρατών. Τώρα τα μισά απ' αυτά τα κράτη κείτονται συντρίμια στα πόδια του Αγγέλου, ενώ τα υπόλοιπα κινδυνεύουν να έχουν την ίδια τύχη. Οι πόλεμοι που αντιμετωπίζουν όσα κράτη διασώθηκαν είναι εμφύλιοι. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα, με την έναρξη της νέας χιλιετίας, να μη μείνει τίποτε άλλο από την Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών πέραν των... δημοκρατιών.

Ήταν δυνατόν όλα αυτά να είχαν προβλεφθεί; Το 1983 έγραψα ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν «τόσο ο κληροδόχος προεθνικών δυναστικών κρατών του δεκάτου ένατου αιώνα όσο και προπομπός μιας διεθνιστικής τάξης του εικοστού πρώτου αιώνα». Έχοντας, όμως, ακολουθήσει τα ίχνη των εθνικιστικών εκρήξεων που κατέστρεψαν τα απέραντα πολύγλωσσα και πολυεθνικά βασίλεια, τα οποία διευθύνονταν από τη Βιέννη, το Λονδίνο, την Κωνσταντινούπολη, το Παρίσι και τη Μαδρίτη, δεν μπόρεσα να δω ότι αυτή η διαδρομή έφτανε μέχρι τη Μόσχα. Είναι μια πικρή παρηγοριά να διαπιστώνει κανείς ότι η ιστορία καταφέρει να επιβεβαιώνει τη «λογική» των *Φαντασιακών Κοινοτήτων* καλύτερα απ' όσο μπόρεσε ο συγγραφέας τους.

Δεν είναι μόνον η μορφή του κόσμου που έχει αλλάξει αυτά τα τελευταία δώδεκα χρόνια. Είναι και η μελέτη του εθνικισμού που έχει κυριολεκτικά μεταμορφωθεί ως προς τη μέθοδο, την κλίμακα, την εκλέπτυνση και την ποσότητα. Στην αγγλική μόνο γλώσσα μπορούμε να αναφέρουμε κάποια κείμενα-κλειδιά: το *Nations Before Nationalism* (1982) (Έθνη πριν από τον εθνικισμό) του Τζ. Α. Άρμστρονγκ, το *Nationalism and the State* (1982) (Εθνικισμός και κράτος) του Τζον Μπρεϊγύ, το *Nations and Nationalism* (1983) (Έθνη και εθνικισμός, ελλ. μτφρ. 1992) του Έρνεστ Γκέλνερ, το *Social Preconditions of National Revival in Europe* (1985) (Κοινωνικές προϋποθέσεις της αναβίωσης των εθνών στην Ευρώπη) του Μίροσλαβ Χροχ, το *The Ethnic Origins of Nations* (1986) (Οι εθνο-πολιτισμικές ρίζες του έθνους) του Άντονι Σμιθ, το *Nationalist Thought and the Colonial World* (1986) (Εθνικιστική σκέψη και αποικιακός κόσμος) του Π. Τσάτερτζι, το *Nations and Nationalisms since 1788* (1990) (Τα έθνη και ο εθνικισμός από το 1788 μέχρι σήμερα, ελλ. μτφρ. 1990) του Έρικ Χόμπσμπαουμ. Τα έργα αυτά, με την ιστορική τους ευρύτητα και τη θεωρητική τους δύναμη, έθεσαν σε μεγάλο βαθμό σε αχρηστία τα παραδοσιακά συγγράμματα που πραγματεύονταν το ίδιο θέμα. Εν μέρει, αυτές οι εργασίες πυροδότησαν μια πληθώρα μελετών—ιστορικών, λογοτεχνικών, ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών, φεμινιστικών και άλλων— που συνδέουν τα αντικείμενα αυτών των ερευνητικών πεδίων με τον εθνικισμό και το έθνος¹.

Η προσαρμογή των Φαντασιακών Κοινοτήτων στις απαιτήσεις των τεράστιων μεταβολών που έχουν επέλθει και στον κόσμο και στα κείμενα είναι μια δουλειά που υπερβαίνει τους παρόντες στόχους μου. Θεώρησα, λοιπόν, καλύτερο να αφήσω το κείμενο σαν ένα «μη-αποκαταστημένο» κομμάτι της περιόδου, με το δικό του ιδιαίτερο ύφος, μορφή και διάθεση. Δύο πράγματα με παρηγορούν. Απ' τη μια, η τελική έκβαση των εξελίξεων στον παλιό σοσιαλιστικό κόσμο παραμένει κρυμμένη στο σκοτάδι του μέλλοντος. Από την άλλη, η ιδιότυπη μέθοδος

και τα ζητήματα που απασχολούν τις Φαντασιακές Κοινότητες βρίσκονται, πιστεύω, ακόμα στο περιθώριο της νεότερης έρευνας που αφορά στον εθνικισμό — μ' αυτή την έννοια, τουλάχιστον, δεν είναι εντελώς ξεπερασμένες.

Στην παρούσα έκδοση προσπάθησα απλώς να διορθώσω λάθη που αφορούν σε δεδομένα, έννοιες και ερμηνείες, τα οποία θα μπορούσα να είχα αποφύγει προετοιμάζοντας το αρχικό κείμενο. Αυτές οι διορθώσεις — του πνεύματος του 1983, ας το πούμε έτσι— περιλαμβάνουν κάποιες αλλαγές της πρώτης έκδοσης καθώς και δύο νέα κεφάλαια, τα οποία έχουν ουσιαστικά το χαρακτήρα χωριστών παραρτημάτων.

Στο κυρίως κείμενο, ανακάλυψα δύο σοβαρά λάθη στη μετάφραση, μία τουλάχιστον υπόσχεση που έμεινε ανεκπλήρωτη, και μία παραπλανητική υπογράμμιση. Καθώς το 1983 δεν μπορούσα ακόμα να διαβάσω ισπανικά, στηρίχτηκα επιπόλαια στην αγγλική μετάφραση του *Noli Me Tangere* (Μη με θίγεις) του Χοσέ Ρισάλ από τον Λεόν Γκουερέρο, παρόλο που και παλιότερες μεταφράσεις ήταν διαθέσιμες. Μόλις το 1990 ανακάλυψα πόσο ελκυστικά είχε αλλοιώσει το πρωτότυπο κείμενο ο Γκουερέρο. Όσο για το εκτενές, πολύ σημαντικό απόσπασμα που παρέθεσα από το *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Το ζήτημα των εθνοτήτων και η σοσιαλδημοκρατία) του Ότο Μπάουερ επαναπαύτηκα στη μετάφραση του Oscar Jászi. Όταν πρόσφατα συμβουλευτήκα το γερμανικό πρωτότυπο, κατάλαβα σε πόσο μεγάλο βαθμό οι πολιτικές προτιμήσεις του Jászi αντανακλώνταν στη μετάφρασή του. Σε δύο τουλάχιστον σημεία έδωσα την υπόσχεση, χωρίς να την τηρήσω, ότι θα εξηγήσω για ποιο λόγο ο βραζιλιάνικος εθνικισμός ήταν τόσο ιδιότυπος και αναπτύχθηκε τόσο καθυστερημένα σε σύγκριση με τους εθνικισμούς των υπόλοιπων χωρών της Λατινικής Αμερικής. Στο παρόν κείμενο θα προσπαθήσω να εκπληρώσω την υπόσχεση που αθέτησα.

Ένας από τους στόχους που είχα θέσει από την αρχή ήταν να υπογραμμίσω τις απαρχές του εθνικισμού στο Νέο Κόσμο.

Έχω την αίσθηση ότι ένας ασυναίσθητος επαρχιωτισμός έχει από καιρό επηρεάσει και διαστρεβλώσει τη θεωρητική διαπραγμάτευση του εθνικισμού. Οι Ευρωπαίοι μελετητές, συνηθισμένοι να επαίρονται ότι οτιδήποτε σημαντικό στο σύγχρονο κόσμο προέρχεται από την Ευρώπη, χρησιμοποίησαν με μεγάλη ευκολία τους «δεύτερης γενιάς» εθνογλωσσικούς εθνικισμούς (ουγγρικό, τσεχικό, ελληνικό, πολωνικό, κ.λπ.) ως αφετηρία για τη διαμόρφωση του ερμηνευτικού προτύπου τους, είτε ήταν «υπέρ» είτε «κατά» του εθνικισμού. Με μεγάλη έκπληξη ανακάλυψα, σε πολλές από τις κριτικές για τις *Φαντασιακές Κοινότητες*, ότι αυτός ο ευρωκεντρικός επαρχιωτισμός παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό άθικτος και ακόμα ότι το πολύ σημαντικό κεφάλαιο για την προέλευση των αμερικανικών εθνικισμών δε θεωρήθηκε γενικά άξιο προσοχής. Δυστυχώς, καθώς δεν έβρισκα καλύτερη «άμεση» λύση στο πρόβλημα, μετονόμασα τον τίτλο του Κεφαλαίου 4 σε «Κρεολοί πρωτοπόροι».

Τα δύο «παραρτήματα» προσπαθούν να διορθώσουν θεωρητικά ολισθήματα της πρώτης έκδοσης². Αρκετοί ευνοϊκά διακείμενοι κριτικοί εξέφρασαν την άποψη ότι το Κεφάλαιο 7 («Το τελευταίο κύμα») υπεραπλούστευσε τη διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώθηκαν οι πρώιμοι εθνικισμοί του «Τρίτου Κόσμου». Επιπλέον, το κεφάλαιο αυτό δε δίνει την πρόποσα σημασία στο ζήτημα του ρόλου του τοπικού αποικιακού κράτους στη διαμόρφωση του ύφους αυτών των εθνικισμών, αλλά εστιάζεται περισσότερο στη μητρόπολη. Την ίδια στιγμή συνειδητοποίησα με κάποια ανησυχία ότι αυτό που είχα θεωρήσει ως τη σημαντικότερη συνεισφορά στη μελέτη του εθνικισμού, τις μεταβολές στην αντίληψη του χρόνου, χρειαζόταν ολοφάνερα το απαραίτητο συμπλήρωμά του: τις μεταβολές στην αντίληψη του χώρου. Η εξαιρετική διδακτορική διατριβή ενός νεαρού Ταϊλανδού ιστορικού, του Thongchai Winichakul, μου έδωσε το έναυσμα να σκεφτώ τη συμβολή της χαρτογραφίας στην εθνικιστική φαντασία.

Ως εκ τούτου, το παράρτημα «Απογραφή, Χάρτης, Μουσείο» αναλύει τον τρόπο με τον οποίο, ασυνείδητα σε μεγάλο

βαθμό, το αποικιακό κράτος του δέκατου ένατου αιώνα (και οι πολιτικές που υπαγόρευσαν οι εμμονές του) δημιούργησε διαλεκτικά τη γραμματική των εθνικισμών που τελικά εκδηλώθηκαν για να το πολεμήσουν. Μάλιστα, μπορεί κανείς να φτάσει στο σημείο να πει ότι το κράτος φαντάστηκε τους εγχώριους εχθρούς του, όπως σ' ένα δυσόιωνο όνειρο, πολύ πριν αποκτήσουν ιστορική οντότητα. Στη διαμόρφωση αυτής της φαντασίας συνέβαλε η διαπλοκή του αφηρημένου ποσοτικού προσδιορισμού των ανθρώπων στην απογραφή, της διαμόρφωσης του χάρτη με βάση πολιτικές ενότητες και της συγκρότησης «οικουμενικής», κοσμικής γενεαλογίας από το μουσείο.

Το δεύτερο «παράρτημα» πηγάζει από την ταπεινωτική παραδοχή ότι το 1983 παρέθεσα τον Ρενάν ενώ δεν είχα ούτε κατά διάνοια καταλάβει τι πραγματικά έλεγε: εξέλαβα ως αυτονόητα ειρωνικό κάτι που στην πραγματικότητα ήταν πέρα για πέρα χονδροειδές. Η ταπείνωση αυτή με ώθησε επίσης να συνειδητοποιήσω ότι δεν είχα δώσει καμιά εύληπτη εξήγηση του πώς ακριβώς και γιατί τα νεοσύστατα έθνη φαντάστηκαν ότι οι ρίζες τους έφταναν στην αρχαιότητα. Ό,τι παρουσιάστηκε στις περισσότερες ακαδημαϊκές μελέτες ως μακιαβελικό τέχνασμα ή ως αστική φαντασίωση ή ως αποκάλυψη ιστορικής αλήθειας, με ελκύει τώρα ως κάτι πιο βαθύ και ενδιαφέρον. Να υποθέσουμε ότι η «αρχαιότητα» ήταν, σε μια συγκεκριμένη κρίσιμη ιστορική συγκυρία, αναγκαία συνέπεια του «νεωτερισμού»; Αν ο εθνικισμός, όπως υπέθεσα, ήταν η έκφραση μιας ριζικά διαφορετικής μορφής συνείδησης, δε θα έπρεπε η επίγνωση αυτής της ρήξης, καθώς και η αναγκαία λήθη της παλιάς συνείδησης, να δημιουργήσουν το δικό τους αφήγημα; Απ' αυτή την οπτική, η αταξιστική φαντασίωση —χαρακτηριστικό στοιχείο σχεδόν κάθε εθνικιστικής σκέψης από το 1820 και μετέπειτα— αποτελεί επιφανόμενο. Αυτό που είναι πραγματικά σημαντικό είναι η δομική ευθυγράμμιση της μετά το 1820 εθνικιστικής «μνήμης» με τις εσωτερικές αρχές και συμβάσεις της νεότερης βιογραφίας και αυτοβιογραφίας.

Πέρα από τα θεωρητικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα

που ίσως φανεί ότι έχουν τα δύο «παραρτήματα», το καθένα έχει τους δικούς του περιορισμούς. Τα δεδομένα για το «Απογραφή, Χάρτης, Μουσείο» αντλούνται ολοκληρωτικά από τη νοτιοανατολική Ασία. Κατά κάποιον τρόπο αυτή η περιοχή προσφέρει θαυμάσιες ευκαιρίες για συγκριτική θεωρητική διαπραγμάτευση, αφού περιλαμβάνει περιοχές που προηγουμένως ήταν αποικίες όλων σχεδόν των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Ολλανδίας, Πορτογαλίας, Ισπανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών) καθώς επίσης και το Σιάμ που δεν υπήρξε αποικία. Παρ' όλα αυτά, μένει να φανεί κατά πόσο η ανάλυσή μου, παρόλο που μπορεί να είναι πειστική γι' αυτή την περιοχή, είναι δυνατόν να έχει εφαρμογή σ' ολόκληρο τον κόσμο. Στο δεύτερο παράρτημα, το αδρό εμπειρικό υλικό αφορά σχεδόν αποκλειστικά στη Δυτική Ευρώπη και στο Νέο Κόσμο, περιοχές για τις οποίες οι γνώσεις μου είναι αρκετά περιορισμένες. Ήταν όμως αναγκαίο να εστιάσω εκεί, αφού σ' αυτές ιδιαίτερα τις περιοχές, για πρώτη φορά οι αμνησίες του εθνικισμού έγιναν αντικείμενα αφήγησης.

ΜΠΕΝΕΝΤΙΚΤ ΑΝΤΕΡΣΟΝ

Φεβρουάριος 1991

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Χόμπσμπαουμ είχε το θάρρος να συμπεράνει μέσα απ' αυτή την πληθώρα μελετών ότι η εποχή του εθνικισμού πλησιάζει στο τέλος της: η κουκουβάγια της Αθηνάς πετάει στο λυκόφως.

2. Το πρώτο παράρτημα προέρχεται από ανακοίνωση στο συνέδριο που έγινε στο Καράτσι τον Ιανουάριο του 1989, το οποίο χρηματοδότησε το Παγκόσμιο Ινστιτούτο για την Έρευνα των Οικονομικών της Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου των Ηνωμένων Πολιτειών (World Institute for Development Economics Research). Προσχέδιο του δεύτερου παραρτήματος δημοσιεύτηκε στο *The Times Literary Supplement*, στις 13 Ιουνίου του 1986 κάτω από τη ρουμπρίκα «Narrating the Nation».

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΓΙΝΕΙ, ίσως, ιδιαίτερα αντιληπτό ακόμα ότι επίκειται ένας θεμελιώδης μετασχηματισμός στην ιστορία του μαρξισμού και των μαρξιστικών κινημάτων. Τα πιο ορατά σημάδια του είναι οι πρόσφατοι πόλεμοι ανάμεσα στο Βιετνάμ, στην Καμπότζη και στην Κίνα. Οι πόλεμοι αυτοί έχουν κοσμοϊστορική σημασία, επειδή ήταν οι πρώτοι που διεξήχθησαν μεταξύ καθεστώτων των οποίων η ανεξαρτησία και τα επαναστατικά εχέγγυα θεωρούνταν αδιαμφισβήτητα και επειδή οι εμπόλεμοι έκαναν μόνο μια τυπική προσπάθεια να δικαιολογήσουν την αιματοχυσία με όρους μιας αναγνωρίσιμης μαρξιστικής θεωρητικής προσέγγισης. Ενώ ήταν ακόμα δυνατόν να ερμηνευθούν οι σινο-σοβιετικές συγκρούσεις του 1969 και οι σοβιετικές στρατιωτικές επεμβάσεις στη Γερμανία (1953), στην Ουγγαρία (1956), στην Τσεχοσλοβακία (1968) και στο Αφγανιστάν (1980) με όρους —ανάλογα με τις προτιμήσεις— όπως «κοινωνικός ιμπεριαλισμός», «αμυντικός σοσιαλισμός» κ.λπ., κανείς, φαντάζομαι, δε θεωρεί ότι ένα τέτοιο λεξιλόγιο μπορεί να δικαιολογήσει ό,τι συνέβη στην Ινδοκίνα.

Αν η βιετναμική επέμβαση και κατοχή της Καμπότζης το Δεκέμβριο του 1978 και τον Ιανουάριο του 1979 αντιπροσωπεύουν τον πρώτο ευρείας κλίμακας συμβατικό πόλεμο που εξαπολύθηκε από ένα μαρξιστικό επαναστατικό καθεστώς εναντίον ενός άλλου¹, η εισβολή της Κίνας στο Βιετνάμ το Φεβρουάριο πολύ γρήγορα εδραίωσε την προηγούμενη ενέργεια. Μόνον οι πιο εύπιστοι θα διακινδύνευαν την πρόβλεψη ότι μια ενδεχόμενη έκρηξη των διακρατικών εχθροπραξιών στο τέλος του αιώνα θα βρει κατ' ανάγκην την ΕΣΣΔ και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας —πόσο μάλιστα τα μικρότερα σοσιαλι-

στικά κράτη— να μάχονται στην ίδια πλευρά. Ποιος μπορεί να είναι βέβαιος ότι η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία δε θα έρθουν κάποια μέρα σε σύγκρουση; Οι διαφορετικές ομάδες που επιζητούν την αποχώρηση του Κόκκινου Στρατού από την Ανατολική Ευρώπη, θα έπρεπε να αναλογιστούν το βαθμό στον οποίο η ισχυρή παρουσία του εκεί, από το 1945, απέτρεψε την ένοπλη σύρραξη μεταξύ των μαρξιστικών καθεστώτων της περιοχής.

Παρόμοιες εκτιμήσεις συμβαδίζουν με το γεγονός ότι από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά όλες οι επιτυχείς επαναστάσεις περιγράφουν τον εαυτό τους με εθνικούς όρους —η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, η Σοσιαλιστική Δημοκρατία του Βιετνάμ, και ούτω καθεξής— και μ' αυτό τον τρόπο εδραιώνονται σ' έναν εδαφικό και κοινωνικό χώρο κληρονομημένο από το προεπαναστατικό παρελθόν. Αντίθετα, το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση, όπως και το Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας, διακρίνονται από την απουσία εθνικού προσδιορισμού από την ονομασία τους, σημαίνει ότι είναι κληροδόχοι προ-εθνικών δυναστικών κρατών του δέκατου ένατου αιώνα όσο και προπομποί μιας διεθνιστικής τάξης πραγμάτων του εικοστού πρώτου αιώνα².

Είναι απόλυτα σωστή η διατύπωση του Έρικ Χόμπσπλουμ ότι τα «μαρξιστικά κινήματα και κράτη τείνουν να γίνουν εθνικά όχι μόνο στη μορφή αλλά και στην ουσία, που σημαίνει εθνικιστικά. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η τάση αυτή δε θα συνεχιστεί»³. Ούτε, άλλωστε, περιορίζεται η τάση αυτή στο σοσιαλιστικό κόσμο. Σχεδόν κάθε χρόνο τα Ηνωμένα Έθνη δέχονται νέα μέλη. Επιπλέον, πολλά «παλαιά έθνη», που κάποτε θεωρούνταν συμπαγή, απειλούνται από «υπό» εθνικισμούς μέσα στα ίδια τους τα σύνορα — εθνικισμούς, οι οποίοι ονειρεύονται, φυσικά, να πάψουν να είναι «υπό» κάποια ωραία ημέρα. Η πραγματικότητα είναι αρκετά απλή: το «τέλος της εποχής του εθνικισμού» που έχει εδώ και πολύ καιρό προαναγγελθεί δεν είναι ούτε αμυδρά ορατό. Πράγματι, η εθνική υπόσταση είναι παγκοσμίως η πλέον νομιμοποιημένη αξία στην πολιτική ζωή του καιρού μας.

Αλλά όσο κι αν τα γεγονότα είναι ξεκάθαρα, η ερμηνεία τους παραμένει αντικείμενο μακροχρόνιας διαμάχης. Το έθνος, η εθνικότητα, ο εθνικισμός — έχουν όλα αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολα στον ορισμό τους, πόσο μάλλον στην ανάλυσή τους. Ενώ ο εθνικισμός έχει ασκήσει τεράστια επιρροή στο σύγχρονο κόσμο, η προοπτική διατύπωσης μιας πειστικής θεωρίας φαίνεται αχνή. Ο Χιου Σέτον-Γουότσον, συγγραφέας του καλύτερου και πλέον κατανοητού αγγλικού κειμένου για τον εθνικισμό, και κληροδόχος μιας τεράστιας φιλελεύθερης παράδοσης ιστοριογραφίας και κοινωνικών επιστημών, παρατηρεί με κάποια θλίψη: «Τελικά, οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να επινοηθεί “ένας επιστημονικός ορισμός” του έθνους. Όμως, το φαινόμενο υπήρξε και υπάρχει»⁴. Ο Τομ Ναιρν, συγγραφέας του ρηξικέλευθου *The Break-up of Britain* (Ο διαμελισμός της Βρετανίας), και κληροδόχος της εξίσου μεγάλης μαρξιστικής παράδοσης ιστοριογραφίας και κοινωνικών επιστημών, παρατηρεί με ευθύτητα: «Η θεωρία του εθνικισμού αντιπροσωπεύει τη μεγάλη ιστορική αποτυχία του μαρξισμού»⁵. Όμως, ακόμα και αυτή η εξομολόγηση είναι κατά κάποιο τρόπο παραπλανητική στο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ότι υπονοεί την ατυχή έκβαση μιας μακράς και ενσυνείδητης αναζήτησης για επιστημονική σαφήνεια. Θα ήταν πιο ακριβές να πει κανείς ότι ο εθνικισμός αποδείχτηκε μια ενοχλητική ανωμαλία για τη μαρξιστική θεωρία, και ακριβώς γι' αυτό το λόγο αποσιωπήθηκε μάλλον παρά αντιμετωπίστηκε. Πώς αλλιώς να εξηγηθεί η αποτυχία του ίδιου του Μαρξ να εξηγήσει την αποφασιστικής σημασίας αντανυμία στην αξιωματικόνευτη διατύπωση του 1848: «Το προλεταριάτο κάθε χώρας πρέπει, φυσικά, πριν από όλα να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με τη δική του αστική τάξη»⁶. Πώς αλλιώς να ερμηνεύσει κανείς το γεγονός ότι η έννοια «εθνική αστική τάξη» χρησιμοποιήθηκε, για παραπάνω από έναν αιώνα, χωρίς κάποια σοβαρή προσπάθεια να αιτιολογηθεί θεωρητικά η σχέση του επιθέτου; Γιατί αυτός ο ιδιαίτερος προσδιορισμός της αστικής τάξης — μιας παγκόσμιας τάξης στο βαθμό που προσ-

διορίζεται με βάση τις σχέσεις παραγωγής— είναι σημαντικός σε θεωρητικό επίπεδο;

Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να παρουσιάσει κάποιες ερευνητικές προτάσεις για μια πιο ικανοποιητική ερμηνεία της «ανωμαλίας» που αποτελεί ο εθνικισμός. Η αίσθησή μου είναι ότι σ' αυτό το θέμα τόσο η μαρξιστική όσο και η φιλελεύθερη θεωρία έχουν εξαντληθεί σε μια πτολεμαϊκή προσπάθεια να «σώσουν τα προσχήματα». Και ότι ένας επαναπροσδιορισμός της οπτικής με ένα, ας πούμε, κοπερνίκαιο πνεύμα αποτελεί επιτακτική ανάγκη. Η δική μου αφετηρία είναι ότι η εθνικότητα, ή, όπως θα προτιμούσε κάποιος να το θέσει λαμβάνοντας υπόψη τις πολλαπλές σημασίες αυτής της λέξης, «η ιδιότητα του να ανήκει κανείς σε έθνος», όπως και ο εθνικισμός, είναι πολιτισμικά κατασκευάσματα μιας συγκεκριμένης μορφής. Για να τα κατανοήσουμε επαρκώς είναι ανάγκη να εξετάσουμε προσεκτικά πώς απέκτησαν ιστορική υπόσταση, ποιες σημασίες έχουν πάρει στο πέρασμα του χρόνου και γιατί, σήμερα, απολαύουν τέτοιας βαθιάς συναισθηματικής αποδοχής. Θα προσπαθήσω να αποδείξω ότι η δημιουργία αυτών των κατασκευασμάτων προς το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα⁷ ήταν το αυθόρμητο απόσταγμα μιας σύνθετης «συνάντησης» διαφορετικών ιστορικών δυνάμεων. Αλλά και ότι, αφότου δημιουργήθηκαν, έγιναν «μοντέλα» ικανά να μεταφυτευτούν, με ποικίλους βαθμούς αυτοσυνείδησης, σε μια μεγάλη ποικιλία κοινωνικών εδαφών, να συγχωνεύσουν και να συγχωνευθούν με μια αντίστοιχα μεγάλη ποικιλία πολιτικών και ιδεολογικών μορφωμάτων. Θα προσπαθήσω επίσης να δείξω γιατί η εποχή μας έχει ταυτιστεί τόσο πολύ μ' αυτά τα συγκεκριμένα πολιτισμικά κατασκευάσματα.

Έννοιες και ορισμοί

Προτού αρχίσουμε τη διαπραγμάτευση των ζητημάτων που θίγηκαν παραπάνω, είναι σκόπιμο να σκεφτούμε για λίγο την

έννοια «έθνος» και να προτείνουμε ένα λειτουργικό ορισμό. Οι θεωρητικοί του εθνικισμού έχουν βρεθεί συχνά σε αμηχανία, για να μην πω σε αναστάτωση, μπροστά στα εξής τρία παράδοξα: 1. Την αντικειμενική νεωτερικότητα των εθνών στην αντίληψη των ιστορικών σε αντίθεση με την υποκειμενική παλαιότητα τους στην αντίληψη των εθνικιστών. 2. Την καθιερωμένη καθολικότητα της εθνικότητας ως κοινωνικο-πολιτισμικής έννοιας—στο σύγχρονο κόσμο καθένας και καθεμία μπορεί να, θα έπρεπε να, θα «έχει» μία εθνικότητα, όπως «έχει» φύλο—σε αντίθεση με την αθεράπευτη μερικότητα των συγκεκριμένων διακηρύξεών της, όπως ότι, εξ ορισμού, η «ελληνική» εθνικότητα θεωρείται *sui generis*. 3. Την «πολιτική» ισχύ των εθνικισμών σε αντίθεση με τη φιλοσοφική τους φτώχεια και ανακολουθία. Με άλλα λόγια, αντίθετα από την πλειονότητα των άλλων δογμάτων, ο εθνικισμός ποτέ δεν παρήγαγε τους δικούς του μεγάλους διανοητές: ούτε Χομπς ούτε Τοκβίλ ούτε Μαρξ ούτε Βέμπερ. Αυτό το «κενό» συχνά αντιμετωπίζεται από τους διεθνιστές και πολύγλωσσους διανοούμενους με κάποια συγκατάβαση. Όπως παρατήρησε η Γερτρούδη Στάιν όταν βρέθηκε στο Όουκλαντ, κάποιος μπορεί εύκολα να συμπεράνει ότι «εκεί δεν υπάρχει εκεί». Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και ένας ευνοϊκά διακείμενος μελετητής του εθνικισμού όπως ο Τομ Ναιρν έγραψε ότι: «Ο “εθνικισμός” αποτελεί την παθολογία της σύγχρονης αναπτυξιακής ιστορίας, αναπόφευκτος σ’ ένα άτομο όσο η “νεύρωση” και με την ίδια ουσιώδη αμφισημία. Πρόκειται για μια εγγενή τάση καθόδου στη σχιζοφρένεια παρόμοια με αυτή της νεύρωσης, που προέρχεται από τα διλήμματα του αισθήματος της εγκατάλειψης που εξαπλώνεται στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου (το αντίστοιχο του παιδισμού για τις κοινωνίες) και είναι σε μεγάλο βαθμό αθεράπευτος»⁸.

Μέρος του προβλήματος αποτελεί το γεγονός ότι έχει κα-
νείς ασυνείδητα την τάση να αντιμετωπίζει τον Εθνικισμό-με-
κεφαλαίο-Ε ως οντότητα—σαν να μπορούσε κανείς να αντιλη-
φθεί τις Περιόδους που διανύει με κεφαλαίο Π— και μετά να τον

κατατάσσει ως μία ιδεολογία. (Ας σημειώσουμε εδώ ότι αν ο κάθε άνθρωπος διανύει χρονικές περιόδους, η Περίοδος αποτελεί απλώς αναλυτική κατηγορία.) Νομίζω ότι τα πράγματα θα γίνονταν πιο εύκολα αν κανείς αντιμετώπιζε τον εθνικισμό σαν να ανήκε στην ίδια κατηγορία με τη «συγγένεια» και τη «θησκεία» παρά με το «φιλελευθερισμό» ή το «φασισμό».

Με ένα ανθρωπολογικό πνεύμα, επομένως, προτείνω τον ακόλουθο ορισμό του έθνους: αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη.

Αποτελεί κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν⁹. Ο Ρενάν αναφέρθηκε σ' αυτή τη φαντασιακή λειτουργία όταν έγραψε με κάποιο σαρκασμό ότι: «Η πεμπτουσία του έθνους βρίσκεται στο ότι τα μέλη του έχουν πολλά κοινά καθώς και στο ότι έχουν ξεχάσει πολλά»¹⁰. Με κάπως οξύ τόνο ο Γκέλνερ διατυπώνει μια παρόμοια άποψη όταν αποφαινεται ότι «ο εθνικισμός δε σημαίνει ότι τα έθνη αφυπνίζονται στην αυτοσυνειδησία: επινοεί έθνη εκεί που δεν υπάρχουν»¹¹. Το μειονέκτημα αυτής της διατύπωσης, όμως, έγκειται στο ότι ο Γκέλνερ είναι τόσο ανυπόμονος να δείξει ότι ο εθνικισμός ενδύεται ψευδή προσχήματα, ώστε εξομοιώνει την «επινόηση» με τη «χάλκευση» και την «πλαστικότητα» με τη «φαντασιακή σύλληψη» και τη «δημιουργία». Μ' αυτόν τον τρόπο υπονοεί ότι υπάρχουν «αληθινές» κοινότητες που πλεονεκτούν σε σχέση με το έθνος. Στην πραγματικότητα, κάθε κοινότητα που είναι μεγαλύτερη από ένα χωριό όπου οι άνθρωποι έχουν προσωπική επαφή (και ίσως ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση) είναι φαντασιακή. Οι κοινότητες δε διακρίνονται μεταξύ τους από την πλαστικότητα/γνησιότητά τους, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνονται με τη φαντασία. Οι κάτοικοι της Ιάβας ανέκαθεν γνώριζαν ότι είναι συνδεδεμένοι με ανθρώπους που δεν είχαν δει ποτέ,

αλλά αυτούς τους δεσμούς τούς είχαν συλλάβει με τη φαντασία τους μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο — ως συγγενικά και πελατειακά δίκτυα τα οποία ήταν δυνατόν να επεκταθούν απεριόριστα. Μέχρι πολύ πρόσφατα στη γλώσσα της Ιάβας δεν υπήρχε λέξη που να αποδίδει την αφηρημένη έννοια «κοινωνία». Μπορεί σήμερα να θεωρούμε τη γαλλική αριστοκρατία του *ancien régime* ως τάξη, είναι σίγουρο όμως ότι έγινε αντιληπτή μ' αυτόν τον τρόπο πάρα πολύ πρόσφατα¹². Στην ερώτηση «ποιος είναι ο Comte de X;» η φυσιολογική απάντηση δε θα ήταν «ένα μέλος της αριστοκρατίας», αλλά «ο άρχοντας του X», «ο θείος του Baronne de Y», ή «κάποιοι προστατευόμενοι του Duc de Z».

Το έθνος συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως οριοθετημένο, γιατί ακόμα και το μεγαλύτερο από αυτά, που περιλαμβάνει ίσως και ένα δισεκατομμύριο ανθρώπινες ζωές, έχει καθορισμένα, έστω κι αν είναι ελαστικά, σύνορα, πέρα από τα οποία βρίσκονται άλλα έθνη. Κανένα έθνος δε φαντάζεται τον εαυτό του να ταυτίζεται με την ανθρωπότητα. Ούτε και οι πλέον μεσσιανικοί εθνικιστές δεν ονειρεύονται ότι κάποια μέρα όλα τα μέλη της ανθρωπότητας θα συνενωθούν με το έθνος τους, όπως, σε ορισμένες εποχές, ονειρεύονταν οι χριστιανοί μια χριστιανική οικουμένη.

Συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως κυρίαρχο γιατί η έννοια έθνος γεννήθηκε σε μια εποχή κατά την οποία ο Διαφωτισμός και η Επανάσταση κατέστρεψαν τη νομιμότητα της ιεραρχικά οργανωμένης ελέω Θεού μοναρχίας. Ωριμάζοντας σ' ένα στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας, κατά το οποίο ακόμα και οι πιο αφοσιωμένοι οπαδοί κάθε οικουμενικής θρησκείας βρίσκονται αναπόφευκτα αντιμέτωποι με τον υπαρκτό πλουραλισμό αυτών των θρησκειών και την αναντιστοιχία μεταξύ των οντολογικών επαγγελιών κάθε πίστης και της εδαφικής έκτασης, τα έθνη ονειρεύονται άμεσα την ελευθερία τους, έστω και υπό την αιγίδα του Θεού. Εγγύηση και έμβλημα αυτής της ελευθερίας είναι το κυρίαρχο κράτος.

Τέλος, συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως κοινότητα, επειδή ανεξάρτητα από την ουσιαστική ανισότητα και εκμετάλλευση που κυριαρχεί σε κάθε κοινότητα, το έθνος νοείται πάντα ως μια βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση. Σε τελευταία ανάλυση, είναι αυτό το αίσθημα της αδελφότητας που δίνει τη δυνατότητα σε τόσα εκατομμύρια ανθρώπους, τους τελευταίους δύο αιώνες, όχι τόσο να σκοτώνουν, όσο να είναι πρόθυμοι να δίνουν τη ζωή τους για τόσο περιορισμένες φαντασιώσεις.

Αυτοί οι θάνατοι μας φέρνουν απότομα αντιμέτωπους με το κεντρικό πρόβλημα που θέτει ο εθνικισμός: για ποιο λόγο οι συρρικνωμένες φαντασιώσεις της πρόσφατης ιστορίας (με διάρκεια μόλις μεγαλύτερη από δύο αιώνες) προκαλούν τέτοιες κολοσσιαίες θυσίες; Πιστεύω ότι η αρχή μιας απάντησης βρίσκεται στις πολιτισμικές ρίζες του εθνικισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στόχος αυτής της διατύπωσης είναι να υπογραμμίσει την κλίμακα και τον τρόπο της συμπλοκής και όχι να επιρρίψει ευθύνες. Για να αποφευχθεί πιθανή παρεξήγηση, πρέπει να ειπωθεί ότι η επέμβαση το Δεκέμβριο του 1978 ξεκίνησε από ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ ανταρτών των δύο επαναστατικών κινημάτων, που είχαν ήδη αρχίσει από το 1971. Από τον Απρίλιο του 1977, οι μικρές κλίμακας επιδρομές που άρχισαν οι Καμπότζιοι και συνέχισαν οι Βιετναμέζοι, επεκτάθηκαν και διευρύνθηκαν, φτάνοντας στο αποκορύφωμά τους με τη μεγάλη βιετναμική εισβολή το Δεκέμβριο του 1977. Καμιά όμως απ' αυτές τις επιδρομές δεν επιδίωκε να ανατρέψει εχθρικά καθεστώτα ή να καταλάβει εκτεταμένα εδάφη ούτε και το μέγεθος των στρατευμάτων ήταν τέτοιο που να μπορεί να συγκριθεί με αυτά που αναπτύχθηκαν το Δεκέμβριο του 1978. Οι αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις γύρω από τις αιτίες του πολέμου αναλύονται σε βάθος απο τον Stephen P. Heder, «The Kampuchean-Vietnamese Conflict», στο David W.P. Elliott (εκδ.), *The Third Indochina Conflict*, σ. 21-67. Anthony Barnett, «Inter-Communist Conflicts and Vietnam», *Bulletin of Con-*

cerned Asian Scholars, 11:4 (October-December 1979), σ. 2-9, και Laura Summers, «In Matters of War and Socialism Anthony Barnett would Shame and Honour Kampuchea Too Much», στο ίδιο, σ. 10-18.

2. Οποιοσδήποτε αμφιβάλλει για την εγκυρότητα μιας τέτοιας αντιστοιχίας του Ηνωμένου Βασιλείου με τη Σοβιετική Ένωση θα πρέπει να αναρωτηθεί ποια εθνικότητα απορρέει από την ονομασία του πρώτου: Μεγαλοβρετανο-ιρλανδική;

3. Eric Hobsbawm, «Some Reflections on "The Break-up of Britain"», *New Left Review*, 105 (September-October 1977), σ. 13.

4. Βλέπε του ίδιου, *Nations and States*, σ. 5. Η υπογράμμιση δική μου.

5. Βλέπε του ίδιου, «The Modern Janus», *New Left Review*, 94 (November-December 1975), σ. 3. Η δημοσίευση αυτή περιλαμβάνεται χωρίς αλλαγές στο *The Break-up of Britain* ως Κεφάλαιο 9 (σ. 329-363).

6. Karl Marx και Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, στο *Selected Works*, I, σ. 45. Η υπογράμμιση δική μου. Σε οποιαδήποτε θεωρητική ανάλυση, η λέξη «φυσικά» θα φαινόταν τουλάχιστον περιεργή στον υποφιασμένο αναγνώστη.

7. Όπως παρατηρεί ο Άιρα Κεμιλάινεν, οι δύο «πατέρες» της ακαδημαϊκής επιστημοσύνης του εθνικισμού, Χανς Κον και Carleton Hayes, ανέπτυξαν πειστικά επιχειρήματα γι' αυτή τη χρονολόγηση. Τα συμπεράσματά τους δεν έχουν, πιστεύω, αμφισβητηθεί σοβαρά παρά μόνο σε ορισμένες χώρες από ιδεολόγους του εθνικισμού. Ο Κεμιλάινεν επίσης παρατηρεί ότι η λέξη «εθνικισμός» δεν είχε χρησιμοποιηθεί ευρέως πριν από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Δεν απαντάται, για παράδειγμα, σε πολλά καθιερωμένα λεξικά του δέκατου ένατου αιώνα. Αν ο Άνταμ Σμιθ ξάφνιασε με τον πλούτο των «εθνών», εννοούσε με τον όρο αυτό τις «κοινωνίες» ή τα «κράτη» και τίποτα περισσότερο. Aira Kemilainen, *Nationalism*, σ. 10, 33 και 48-49.

8. *The Break-up of Britain*, σ. 359.

9. Πρβλ. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 5: «Το μόνο που μπορώ να πω είναι ότι ένα έθνος υφίσταται όταν ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων σε μια κοινότητα θεωρεί ότι αποτελεί έθνος ή συμπεριφέρεται σαν να αποτελεί έθνος». Μπορούμε να αποδώσουμε το «θεωρεί ότι αποτελεί» ως «φαντάζεται ότι αποτελεί».

10. Ernest Renan, «Qu'est-ce qu'une nation?» στο *Oeuvres*

Complètes, 1, σ. 892 προσθέτει: «tout citoyen français doit avoir oublié la Saint-Barthélemy, les massacres du Midi an XIIIe siècle. Il n' y a pas en France dix familles qui puissent fournir la preuve d' une origine franque...»

11. Ernest Gellner, *Thought and Change*, σ. 169. Η υπογράμμιση δική μου.

12. Ο Hobsbawm, για παράδειγμα, ξεπερνάει το πρόβλημα λέγοντας ότι το 1789 αριθμούσε 400.000 σε πληθυσμό 23.000.000. (Βλέπε του ίδιου, *The Age of Revolution*, σ. 78). Θα ήταν όμως δυνατόν για κάποιον να συλλάβει αυτή τη στατιστική εικόνα της αριστοκρατίας την εποχή του ancien régime;

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ

ΔΕ ΘΑ ΒΡΕΙ ΚΑΝΕΙΣ πιο παραστατικά εμβλήματα της σύγχρονης κουλτούρας του εθνικισμού από τα κενοτάφια και τα μνημεία του Άγνωστου Στρατιώτη. Το δημόσιο τελετουργικό δέος που συνοδεύει αυτά τα μνημεία, ακριβώς επειδή είναι είτε σκόπιμα κενά είτε κανείς δε γνωρίζει ποιος κείται μέσα, δε συναντάται στο παρελθόν¹. Για να κατανοήσουμε τη δύναμη αυτού του νεωτερισμού φτάνει να φανταστούμε τη γενική αντίδραση στον περίεργο που θα «ανακάλυπτε» το όνομα του Άγνωστου Στρατιώτη ή θα επέμενε να γεμίσει το κενοτάφιο με αληθινά λείψανα. Αυτή η ενέργεια θα αποτελούσε μια περίεργη ιεροσυλία των καιρών μας! Όμως, αν και οι τάφοι αυτοί δεν περιέχουν λείψανα θνητών ή αθάνατες ψυχές που μπορούν να ταυτιστούν με συγκεκριμένα πρόσωπα, είναι παρ' όλα αυτά διαποτισμένοι από εθνικές φαντασιώσεις². (Αυτό εξηγεί για ποιο λόγο τόσο διαφορετικά έθνη έχουν παρόμοια μνημεία χωρίς να αισθάνονται την ανάγκη να προσδιορίσουν την εθνικότητα των απόντων κατόχων τους. Τι άλλο θα μπορούσαν να είναι εκτός από Γερμανοί, Αμερικανοί, Αργεντινοί...;)

Η πολιτισμική σημασία τέτοιων μνημείων γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρη αν προσπαθήσει κανείς να φανταστεί το Μνημείο του Άγνωστου Μαρξιστή ή ένα κενοτάφιο των πεσόντων Φιλελευθέρων. Δε θα φαινόταν παράλογο κάτι τέτοιο; Ο λόγος είναι ότι ούτε ο μαρξισμός ούτε ο φιλελευθερισμός ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για το θάνατο και την αθανασία. Το γεγονός ότι η εθνικιστική φαντασία ασχολείται τόσο μ' αυτά υποδηλώνει μια ισχυρή συγγένεια με θρησκευτικές φαντασιώσεις. Επειδή αυτή η συγγένεια δεν είναι με κανέναν τρόπο τυχαία, είναι χρήσιμο να εξε-

τάσουμε τους πολιτισμικούς δεσμούς του εθνικισμού με το θάνατο, ως την τελευταία βαθμίδα μιας μεγάλης κλίμακας μοιραίων συμβάντων.

Αν ο τρόπος με τον οποίο ένας άνθρωπος πεθαίνει δεν υπακούει σε αναγκαιότητες, ο θάνατος είναι ένα αναπότρεπτο γεγονός. Η ανθρώπινη ζωή είναι γεμάτη από τέτοιους συνδυασμούς αναγκαιότητας και τύχης. Έχουμε όλοι επίγνωση του απρόβλεπτου και αναπόδραστου της ιδιαίτερης γενετικής κληρονομιάς μας, του φύλου μας, της ζωής μας, των σωματικών δυνατοτήτων μας, της μητρικής μας γλώσσας και ούτω καθ' εξής. Το μεγάλο προσόν των παραδοσιακών θρησκευτικών κοσμοαντιλήψεων (το οποίο πρέπει φυσικά να διαχωριστεί από το ρόλο τους στη νομιμοποίηση συγκεκριμένων συστημάτων εξουσίας και εκμετάλλευσης) είναι η ενασχόλησή τους με τον άνθρωπο μέσα στο σύμπαν, με τον άνθρωπο ως είδος και τα απροσδόκητα της ζωής. Η εκπληκτική επιβίωση για χιλιάδες χρόνια του βουδισμού, του χριστιανισμού ή του ισλαμισμού σ' ένα πλήθος κοινωνικών σχηματισμών πιστοποιεί τη δημιουργική ανταπόκρισή τους στο καταλυτικό βάρος του ανθρώπινου πόνου — αρρώστιας, ακρωτηριασμού, οδύνης, γηρατειών και θανάτου. Γιατί γεννήθηκα τυφλός; Γιατί ο καλύτερος φίλος μου έμεινε ανάπηρος; Γιατί η κόρη μου είναι πνευματικά καθυστερημένη; Οι θρησκείες αποπειρώνται να εξηγήσουν. Η μεγάλη αδυναμία όλων των εξελικτικών/προοδευτικών μορφών σκέψης, χωρίς να εξαιρέσουμε το μαρξισμό, είναι ότι τέτοιου είδους ερωτήματα δεν παίρνουν απάντηση³. Την ίδια στιγμή, με διαφορετικούς τρόπους, η θρησκευτική σκέψη απαντά θετικά σε ακαθόριστες προσμονές αθανασίας, μετασχηματίζοντας κατά κανόνα το μοιραίο σε συνέχεια (κάρμα, προπατορικό αμάρτημα, κ.λπ.) Μ' αυτόν τον τρόπο η θρησκεία ασχολείται με τους δεσμούς μεταξύ των πεθαμένων και των ακόμα αγέννητων, το μυστήριο της αναγέννησης. Ποιοι βιώνουν τη σύλληψη και τη γέννηση του παιδιού τους χωρίς να αντιλαμβάνονται αμυδρά το τυχαίο και το μοιραίο που εμπεριέχει ως «συνέχεια»; (Και πάλι, το μειονέκτη-

μα της εξελικτικής/προοδευτικής σκέψης είναι η σχεδόν ηρακλείτεια εχθρότητα σε κάθε ιδέα συνέχειας.)

Φέρνω προς συζήτηση αυτές τις ίσως απλοϊκές παρατηρήσεις κυρίως γιατί στη Δυτική Ευρώπη ο δέκατος όγδοος αιώνας σηματοδοτεί όχι μόνο την αυγή της εποχής του εθνικισμού αλλά και τη δύση των θρησκευτικών τρόπων σκέψης. Ο αιώνας του Διαφωτισμού, της ορθολογιστικής εκκοσμίκευσης, έφερε μαζί του το δικό του σκοτάδι. Με την υποχώρηση της θρησκευτικής πίστης, ο πόνος, που ήταν εν μέρει δημιουργήμα της πίστης, δε χάθηκε. Αποσύνθεση του παραδείσου: το μοιραίο γίνεται όλο και πιο αυθαίρετο. Το παράλογο της σωτηρίας: ένας νέος τρόπος συνέχειας γίνεται όλο και πιο αναγκαίος. Αυτό που επομένως χρειαζόταν ήταν ένας εκκοσμικευμένος μετασχηματισμός του μοιραίου σε συνέχεια, του τυχαίου σε σημασία. Όπως θα δούμε, η ιδέα του έθνους ανταποκρινόταν (ανταποκρίνεται) σ' αυτόν το στόχο περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Εάν είναι γενικά παραδεκτό ότι τα εθνικά κράτη αποτελούν φαινόμενο «νέο» και «ιστορικό», τα έθνη στα οποία τα εθνικά κράτη δίνουν πολιτική υπόσταση ξεπροβάλλουν από ένα πανάρχαιο παρελθόν⁴, και, ακόμα πιο σημαντικό, κινούνται προς ένα απεριόριστο μέλλον. Ο εθνικισμός έχει τη μαγική ικανότητα να μεταμορφώνει το τυχαίο σε πεπρωμένο. Ακολουθώντας τον Debroy, θα λέγαμε: «Ναι, είναι εντελώς συμπτωματικό ότι γεννήθηκε Γάλλος· αλλά, σε τελευταία ανάλυση, η Γαλλία είναι αιώνια».

Αν και είναι περιττό να το πω, δεν ισχυρίζομαι ότι η εμφάνιση του εθνικισμού στο τέλος του δέκατου όγδου αιώνα είναι «προϊόν» της διάβρωσης των θρησκευτικών βεβαιοτήτων ή ότι η διάβρωση αυτή δεν απαιτεί μια σύνθετη ερμηνεία. Ούτε εισηγούμαι με κάποιον τρόπο ότι ο εθνικισμός ιστορικά αντικαθιστά τη θρησκεία. Προτείνω να εξετάσουμε το φαινόμενο του εθνικισμού όχι σε σχέση με πολιτικές ιδεολογίες τις οποίες οι άνθρωποι ασπάζονται συνειδητά, αλλά σε σχέση με τα μεγάλα πολιτισμικά συστήματα που προηγήθηκαν, από τα οποία —ή και σε αντιδιαστολή με τα οποία— δημιουργήθηκε.

Για τους παρόντες σκοπούς, τα δύο πολιτισμικά συστήματα που έχουν σχέση με το θέμα είναι η θρησκευτική κοινότητα και το δυναστικό καθεστώς. Γιατί και τα δύο, στην ακμή τους, αποτελούσαν πλαίσια αναφοράς που λαμβάνονταν ως δεδομένα, ακριβώς όπως και ο εθνικισμός σήμερα. Το να εξετάσουμε λοιπόν πώς απέκτησαν τα πολιτισμικά αυτά συστήματα αυταπόδεικτη πειστικότητα και την ίδια στιγμή να υποδείξουμε τα κεντρικά στοιχεία που προκάλεσαν την αποδόμησή τους πιστεύω ότι αγγίζει την ουσία του προβλήματος.

Η θρησκευτική κοινότητα

Λίγα πράγματα εντυπωσιάζουν περισσότερο από την απέραντη εδαφική έκταση που καταλαμβάνει η ισλαμική Ούμμα —από το Μαρόκο ως το Αρχιπέλαγος Σούλου—, η χριστιανοσύνη —από την Παραγουάη ως την Ιαπωνία—, και ο βουδιστικός κόσμος —από τη Σρι Λάνκα μέχρι τη χερσόνησο της Κορέας. Οι μεγάλες ιερές κουλτούρες (και για τους παρόντες σκοπούς μας είναι θεμιτό να συμπεριλάβουμε και τον «κομφουκιανισμό») μπορούσαν να ενσωματώσουν νοητικά μεγάλες κοινότητες. Όμως, η χριστιανοσύνη, η ισλαμική Ούμμα, ακόμα και το Κεντρικό Βασίλειο —το οποίο, παρόλο που εμείς σήμερα το θεωρούμε κινεζικό, αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως κεντρικό— ήταν δυνατόν να επινοηθούν κατά μεγάλο μέρος μέσω της ιερής γλώσσας και της γραφής. Ας πάρουμε για παράδειγμα το Ισλάμ: αν οι Μαγκουιντανάο συναντούσαν Βερβέρους στη Μέκκα, καθώς μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες, θα ήταν αδύνατον να συνεννοηθούν μεταξύ τους μέσω του προφορικού λόγου. Καταλάβαιναν παρ' όλα αυτά οι μεν τα ιδεογράμματα των δε, επειδή τα κοινά ιερά κείμενά τους ήταν γραμμένα στην κλασική αραβική. Μ' αυτή την έννοια, ο αραβικός γραπτός λόγος λειτούργησε όπως τα κινεζικά ιδεογράμματα, δημιουργώντας μια κοινότητα σημείων, και όχι ήχων. (Με τον ίδιο τρόπο η γλώσσα των μαθη-

ματικών συνεχίζει μια παλιά παράδοση. Οι Ρουμάνοι δεν έχουν ιδέα πώς οι Ταϊλανδοί αποκαλούν το †, και αντιστρόφως, όμως και οι δύο καταλαβαίνουν το σύμβολο.) Όλες οι μεγάλες κλασικές κοινότητες συνέλαβαν τον εαυτό τους ως κέντρα του κόσμου, μέσω μιας ιερής γλώσσας που συνδεόταν με μια υπερκοσμική τάξη κυριαρχίας. Αναλογικά, η έκταση της γραπτής λατινικής, Πάλι*, αραβικής ή κινεζικής ήταν θεωρητικά απεριόριστη. (Στην πραγματικότητα, όσο πιο νεκρή είναι η γραπτή γλώσσα—όσο περισσότερο, δηλαδή, απέχει από τον προφορικό λόγο—τόσο το καλύτερο: θεωρητικά, καθένας έχει πρόσβαση σε έναν καθαρό κόσμο σημείων.)

Όμως, αυτού του είδους οι κλασικές κοινότητες που ήταν συνδεδεμένες με ιερές γλώσσες διέφεραν από τις φαντασιακές κοινότητες των νεότερων εθνών. Μια ουσιώδης διαφορά ήταν η ακλόνητη βεβαιότητα των παλαιότερων κοινοτήτων στην απαρámλλη ιερότητα των γλωσσών τους, και επομένως οι αντιλήψεις τους σχετικά με την αποδοχή νέων μελών στην κοινότητα. Οι Κινέζοι μανδαρίνοι αντιμετώπισαν ευνοϊκά τους βαρβάρους που κόπιαζαν για να μάθουν να σχηματίζουν τα ιδεογράμματα του Κεντρικού Βασιλείου. Οι βάρβαροι αυτοί ήταν ήδη στο δρόμο προς την ολοκληρωτική αφομοίωση⁵. Ένας ημι-πολιτισμένος θεωρούνταν απείρως καλύτερος από έναν βάρβαρο. Αυτή η συμπεριφορά δεν ήταν βέβαια προνόμιο μόνο των Κινέζων ούτε περιοριζόταν στην αρχαιότητα. Ας δούμε, για παράδειγμα, τη μεταγενέστερη «πολιτική που αφορούσε στους βαρβάρους», που διαμορφώθηκε στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα από το φιλελεύθερο Κολομβιανό Πέδρο Φερμίν ντε Βάργκας:

Για να αναπτυχθεί η γεωργία μας είναι απαραίτητο να εξισπανίσουμε τους Ινδιάνους μας. Η οκνηρία τους, η ηλιθιότητά τους και η απάθειά τους προς οτιδήποτε έχει σχέση με φυσιολογικές ανθρώπινες επιδιώξεις οδηγούν

* Γλώσσα των ιερών βουδιστικών κειμένων (Σ.τ.Μ.).

κάποιον στη σκέψη ότι προέρχονται από μια εκφυλισμένη ράτσα που ξεπέφτει ολοένα και περισσότερο όσο απομακρύνεται από την αρχή της δημιουργίας της... θα ήταν ευχής έργο να εξαλειφθούν οι Ινδιάνοι μέσω της επιμειξίας με λευκούς, της απαλλαγής τους από το φόρο υποτέλειας και άλλες επιβαρύνσεις και τέλος μέσω της παροχής έγχειας ιδιοκτησίας⁶.

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι ο φιλελεύθερος αυτός εξακολουθεί να προτείνει την «εξάλειψη» των Ινδιάνων της περιοχής του εν μέρει μέσω της «απαλλαγής τους από το φόρο υποτέλειας» και της «παροχής εγγείου ιδιοκτησίας», και όχι εξοντώνοντάς τους με όπλα και μικρόβια όπως άρχισαν να κάνουν αμέσως μετά οι διάδοχοί του στη Βραζιλία, στην Αργεντινή και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αξίζει να προσέξει κανείς, παράλληλα με τη συγκαταβατική ωμότητα, μια εγκόσμια αισιοδοξία: ο Ινδιάνος είναι σε τελευταία ανάλυση δυνατόν να λυτρωθεί, αν γονιμοποιηθεί από λευκό «πολιτισμένο» σπέρμα κι αν αποκτήσει ιδιοκτησία όπως ο καθένας. (Είναι εντυπωσιακό πόσο διαφορετική είναι η στάση του Φερμίν από εκείνη των μεταγενέστερων Ευρωπαίων ιμπεριαλιστών που προτιμούσαν τους «φυλετικά καθαρούς» Μαλαισίους, Γκούρκα και Χάουζα από τους «μιγάδες», «ημιμαθείς ιθαγενείς», «αράπηδες» και τα σχετικά.)

Ωστόσο, αν και οι ιερές σιωπηλές γλώσσες αποτελούσαν το μέσο με το οποίο οι μεγάλες παγκόσμιες κοινότητες του παρελθόντος συλλαμβάνονταν με τη φαντασία, η πραγματικότητα τέτοιων φανταστικών μορφών εξαρτιόταν από μια ιδέα που ήταν σε μεγάλο βαθμό ξένη προς τη σύγχρονη δυτική σκέψη: την αυθαίρετη σχέση μεταξύ των μερών του γλωσσικού σημείου. Τα κινεζικά, λατινικά ή αραβικά ιδεογράμματα ήταν απόρροια της πραγματικότητας και όχι αυθαίρετες αναπαραστάσεις της πραγματικότητας. Γνωρίζουμε καλά τη μακρά διαμάχη σχετικά με το ποια ήταν η κατάλληλη γλώσσα (η λατινική ή η καθο-

μιλούμενη) για τη λειτουργία. Στην ισλαμική παράδοση, μέχρι αρκετά πρόσφατα, το Κοράνι ήταν ουσιαστικά μη μεταφράσιμο (και ως εκ τούτου αμετάφραστο), επειδή η πρόσβαση στην αλήθεια του Αλλάχ ήταν δυνατή μόνο μέσω των αληθινών και μη υποκαταστάσιμων σημείων της αραβικής. Απουσιάζει εδώ η ιδέα ενός κόσμου τόσο διαχωρισμένου από τη γλώσσα, ώστε όλες οι γλώσσες να διαθέτουν ανάλογα (και επομένως αμοιβαία ανταλλάξιμα) σημεία γι' αυτόν. Ουσιαστικά, η οντολογική πραγματικότητα μπορεί να γίνει αντιληπτή μέσω ενός μοναδικού, προνομιακού συστήματος ανα-παράστασης: της γλώσσας-αλήθειας της εκκλησιαστικής λατινικής, της αραβικής του Κορανίου ή της γλώσσας των Κινέζων μανδαρινών⁷. Ως γλώσσες αλήθειας διέθεταν μια ροπή ξένη προς τον εθνικισμό, τη ροπή προς τον προσηλυτισμό. Δέγοντας προσηλυτισμό δεν εννοώ τόσο την αποδοχή συγκεκριμένων θρησκευτικών δογμάτων αλλά την αληθινή αφομοίωση. Ο βάρβαρος γίνεται «Middle Kingdom», ο Ριφ* μουσουλμάνος, ο Ιλόκο** χριστιανός. Ολόκληρη η φύση του ανθρώπου είναι εύπλαστη από τη θρησκεία. (Αντιπαράβαλε επομένως το κύρος των παλαιών παγκόσμιων γλωσσών, που δεσπίζουν σε όλες τις καθομιλούμενες γλώσσες, με την εσπεράντο ή βολαπύκ, που έχουν πολύ μικρότερο κύρος σε σχέση μ' αυτές.) Τελικά, αυτή η δυνατότητα του προσηλυτισμού μέσω της ιερής γλώσσας επέτρεπε σ' έναν «Άγγλο» να γίνει Πάπας⁸ και σ' έναν «Μαντσού» Υιός του Ουρανού.

Όμως, παρόλο που οι ιερές γλώσσες κατέστησαν δυνατή τη φαντασιακή σύλληψη κοινοτήτων όπως είναι η Χριστιανοσύνη, τα ιερά κείμενα δεν μπορούν από μόνα τους να εξηγήσουν το πραγματικό εύρος και την πειστικότητα αυτών των κοινοτήτων: αυτοί που τα διάβαζαν ήταν τελικά μικροσκοπικοί ύφαλοι πάνω σε αχανείς ωκεανούς αναλφάβητων⁹. Μια πιο πλήρης ερμηνεία απαιτεί να στρέψουμε την προσοχή μας για λίγο στη σχέση

* Βερβερική φυλή του ΒΑ Μαρόκου (Σ.τ.Μ.).

** Εθνογλωσσική ομάδα των Φιλιππίνων (Σ.τ.Μ.).

μεταξύ των εγγράμματων και των κοινωνιών στις οποίες ανήκαν. Θα ήταν λάθος να αντιμετωπίσουμε τους πρώτους σαν ένα είδος θρησκευτικής τεχνοκρατίας. Οι γλώσσες που κατείχαν, παρόλο που ήταν δυσνόητες, δε διέθεταν τίποτε από την κατασκευασμένη σκοτεινότητα των ιδιολέκτων των δικηγόρων ή οικονομολόγων, που βρίσκονταν στο περιθώριο της κοινωνικής πραγματικότητας. Μάλλον, οι εγγράμματοι ήταν ειδήμονες, στρατηγικά στρώματα μιας κοσμολογικής ιεραρχίας στην κορυφή της οποίας βρισκόταν το θείο¹⁰. Οι θεμελιώδεις αντιλήψεις για τις «κοινωνικές ομάδες» ήταν κεντρομόλοι και ιεραρχικές παρά οριοθετημένες και οριζόντιες. Η εκπληκτική δύναμη του παπισμού στο μεσουράνημά του μπορεί να κατανοηθεί μόνο σε σχέση μ' ένα διευρωπαϊκό λατινομαθή κλήρο και με μια αντίληψη του κόσμου, την οποία συμμερίζονταν ουσιαστικά όλοι, σύμφωνα με την οποία η δίγλωσση διανόηση, διαμεσολαβώντας μεταξύ καθομιλουμένης και λατινικής, διαμεσολαβούσε μεταξύ γης και ουρανού. (Ο φόβος του αφορισμού αντανακλά αυτή την κοσμολογία.)

Όμως, παρ' όλο το μεγαλείο και την ισχύ των μεγάλων κοινοτήτων που φαντάστηκαν τον εαυτό τους ως θρησκευτικές, η ασυνείδητη συνοχή τους άρχισε να φθίνει σταθερά μετά τον ύστερο Μεσαίωνα. Ανάμεσα στις αιτίες της παρακμής, θα ήθελα να επικεντρώσω την προσοχή μου μόνο στις δύο που είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη μοναδική ιερότητα αυτών των κοινοτήτων.

Η πρώτη αιτία ήταν η επίδραση που άσκησαν οι εξερευνησεις του μη ευρωπαϊκού κόσμου, που κυρίως, στην Ευρώπη ιδίως αλλά όχι μόνο, «διέυρυναν ραγδαία τον πολιτισμικό και γεωγραφικό ορίζοντα και ως εκ τούτου την αντίληψη των ανθρώπων για ενδεχόμενες μορφές της ανθρώπινης ζωής»¹¹. Η διαδικασία αυτή ανιχνεύεται ήδη στο πιο σημαντικό ταξιδιωτικό βιβλίο της Ευρώπης. Ας δούμε τη γεμάτη δέος περιγραφή του Κουμπλάι Χαν από τον καλό Βενετό χριστιανό Μάρκο Πόλο στο τέλος του δέκατου τρίτου αιώνα¹²:

Ο μεγάλος Χαν, έχοντας καταφέρει αυτή την αξιοσημείωτη νίκη, επέστρεψε με επισημότητα και θρίαμβο στην Καμπαλούκ*. Αυτό συνέβη το Νοέμβριο αλλά παρέτεινε την παραμονή του εκεί το Φεβρουάριο και το Μάρτιο, κατά τον οποίο ήταν το δικό μας Πάσχα. Επειδή γνώριζε ότι αυτή η γιορτή ήταν μια από τις κυριότερες τελετές μας, διέταξε όλους τους χριστιανούς να παρευρεθούν και να φέρουν μαζί τους τη Βίβλο τους, που περιέχει τα τέσσερα Ευαγγέλια. Αφού επανειλημμένα τη θυμιάτισε με τελετουργικό τρόπο, τη φίλησε με ευλάβεια, και διέταξε τους ευγενείς που ήταν παρόντες να κάνουν το ίδιο. Αυτή ήταν η συνήθης πρακτική του σε κάθε κορυφαία χριστιανική γιορτή, όπως το Πάσχα και τα Χριστούγεννα. Συμπεριφερόταν επίσης με τον ίδιο τρόπο στις γιορτές των Σαρακηνών, Εβραίων και ειδωλολατρών. Όταν του ζητήθηκε να εξηγήσει το κίνητρο αυτής της συμπεριφοράς, απάντησε: «Υπάρχουν τέσσερις μεγάλοι Προφήτες που τους σέβονται και τους λατρεύουν διαφορετικές τάξεις της ανθρωπότητας. Οι χριστιανοί πιστεύουν στον Ιησού Χριστό· οι Σαρακηνοί στον Μωάμεθ· οι Εβραίοι στον Μωυσή και οι ειδωλολάτρες στον Σογκομομπάρ-χαν, το πιο σημαντικό από τα είδωλά τους. Τιμώ και σέβομαι και τους τέσσερις, και επικαλούμαι όποιον απ' αυτούς υπερέχει πραγματικά στον ουρανό». Ο τρόπος, όμως, που η μεγαλιότητά του συμπεριφερόταν απέναντί τους φανέρωνε ότι θεωρούσε τη χριστιανική πίστη ως την πιο αληθινή και σωστή...

Το πιο αξιοπρόσεκτο σ' αυτό το απόσπασμα δεν είναι ο ήρεμος θρησκευτικός σχετικισμός του Μογγόλου δυνάστη (που ωστόσο είναι θρησκευτικός σχετικισμός), όσο η στάση και η γλώσσα του Μάρκο Πόλο. Δεν του περνάει καθόλου απ' το

---

* Η Χαν Μπαλίχ («Πόλη των Χαν»), πρωτεύουσα της μογγολικής αυτοκρατορίας, που αντιστοιχεί στο σημερινό Πεκίνο (Σ.τ.Μ.).

μυαλό, παρόλο που το κοινό για το οποίο γράφει είναι χριστιανοί Ευρωπαίοι, να αποκαλέσει τον Κουμπλάι υποκριτή ή ειδωλολάτρη. (Αναμφίβολα αυτό συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό επειδή «από την άποψη του αριθμού υπηκόων, εδαφικής έκτασης και εσόδων ξεπερνάει κάθε ηγεμόνα που υπήρξε μέχρι τώρα στον κόσμο».)¹³ Επιπλέον, μπορούμε να ανιχνεύσουμε τα σπέρματα ενός εδαφικού προσδιορισμού των πίστευων στην ασυνείδητη χρήση του «μας» (που γίνεται «τους») και στην περιγραφή της χριστιανικής πίστης ως της πιο «αληθινής» και όχι της «αληθινής», πράγμα το οποίο προαναγγέλλει τη γλώσσα πολλών εθνικιστών (το έθνος «μας» είναι «το καλύτερο» — σε ένα ανταγωνιστικό, συγκριτικό πεδίο).

Η επιστολή του Πέρση ταξιδιώτη «Ρίκα» προς το φίλο του «Ίμπεν» από το Παρίσι το «1712» είναι αποκαλυπτική καθώς προβάλλει μια εντελώς διαφορετική στάση¹⁴:

Ο Πάπας είναι ο αρχηγός των χριστιανών είναι ένα αρχαίο είδωλο, που συνεχίζει να λατρεύεται από συνήθεια. Κάποτε προκαλούσε τρόμο ακόμα και στους πρίγκιπες, αφού μπορούσε να τους εκθρονίζει με την ίδια ευκολία που οι λαμπροί σουλτάνοι μας εκθρονίζουν τους βασιλιάδες της Ιμετία ή της Γεωργίας. Όμως, κανείς δεν τον φοβάται τώρα πια. Ισχυρίζεται ότι είναι διάδοχος ενός από τους πρώτους χριστιανούς, του Αγίου Πέτρου, και είναι σίγουρα μια προσοδοφόρα διαδοχή, αφού ο θησαυρός του είναι τεράστιος, και έχει υπό τον έλεγχό του μια τεράστια χώρα.

Οι μελετημένες και εκλεπτυσμένες νοητικές κατασκευές του Καθολικού του δέκατου όγδοου αιώνα αντικατοπτρίζουν τον απλοϊκό ρεαλισμό του προγενέστερού του το δέκατο τρίτο αιώνα, με τη διαφορά ότι ως τώρα «η σχετικοποίηση» και ο «εδαφικός προσδιορισμός» είναι απόλυτα συνειδητοί και έχουν πολιτική αιχμή. Θα ήταν άστοχο να θεωρήσουμε ως παράδοξη έκφραση

αυτής της συνεχιζόμενης παράδοσης το γεγονός ότι ο αγιατολάχ Ρουχολάχ Χομεινί δεν ταυτίζει το Μεγάλο Σατανά με αίρεση ούτε με δαιμονικό πρόσωπο (ο καημενούλης ο Κάρτερ ελάχιστα πληρούσε τις προϋποθέσεις) αλλά με έθνος;

Η δεύτερη αιτία της παρακμής ήταν η σταδιακή υποβάθμιση της ίδιας της ιερής γλώσσας. Ο Μπλοχ, γράφοντας για τη Δυτική Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, επισήμανε ότι «η λατινική δεν ήταν μονάχα η γλώσσα στην οποία γινόταν η διδασκαλία, ήταν η μόνη γλώσσα η οποία δίδασκόταν»¹⁵. Αυτή η δεύτερη έκφραση της μοναδικότητας δείχνει αρκετά εύγλωττα της ιερότητα των λατινικών – καμιά άλλη γλώσσα δε θεωρούνταν άξια για να διδαχτεί. Όμως, από το δέκατο έκτο αιώνα σημειώνεται μια ραγδαία αλλαγή. Οι αιτίες αυτής της αλλαγής δε χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ: η κεντρική σημασία του έντυπου καπιταλισμού (print-capitalism) θα συζητηθεί παρακάτω. Αρκεί να θυμηθούμε την κλίμακα και τον ρυθμό ανάπτυξής του. Οι Φεβρ και Μαρτέν υπολογίζουν ότι το 77% των βιβλίων που τυπώθηκαν πριν από το 1500 ήταν γραμμένα στη λατινική (που σημαίνει ότι το 23% είχαν ήδη γραφτεί στις καθομιλούμενες¹⁶. Αν από τις 88 εκδόσεις που τυπώθηκαν στο Παρίσι το 1501 όλες, εκτός από οκτώ, ήταν στα λατινικά, μετά το 1575 η πλειονότητα ήταν πάντα στα γαλλικά¹⁷. Εκτός από την προσωρινή αναλαμπή της στη διάρκεια της Αντιμεταρρύθμισης, η ηγεμονία της λατινικής καταβαραθρώθηκε. Κι αυτό δεν περιορίστηκε στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Λίγο αργότερα, αλλά με την ίδια ιλιγγιώδη ταχύτητα, η λατινική έπαιξε να είναι η γλώσσα της παν-ευρωπαϊκής υψηλής διανοήσης. Το δέκατο έβδομο αιώνα ο Χομπς (1588-1678) ήταν μια προσωπικότητα με πανευρωπαϊκή φήμη επειδή έγραφε στη γλώσσα της αλήθειας. Ο Σαίξπηρ (1564-1616), από την άλλη πλευρά, επειδή συνέγραψε τα έργα του στην καθομιλούμενη, ήταν ουσιαστικά άγνωστος πέρα από τη Μάγχη¹⁸. Κι αν τα αγγλικά δεν είχαν υπερισχύσει ως γλώσσα μιας παγκόσμιας αυτοκρατορίας, δύο αιώνες αργότερα, δε θα διατηρούσαν ακόμα την πρωταρχική

ερμητικότητά τους; Στο μεταξύ, πέρα από τη Μάγχη, οι σύγχρονοι σχεδόν των δύο προηγούμενων, ο Ντεκάρτ (1596-1650) και ο Πασκάλ (1623-1662), διεξήγαγαν το μεγαλύτερο μέρος της αλληλογραφίας τους στα λατινικά· ο Βολτέρος όμως (1694-1778) αλληλογραφούσε σχεδόν αποκλειστικά στην καθομιλουμένη¹⁹. «Μετά το 1640, καθώς όλο και λιγότερα βιβλία εκδίδονταν στα λατινικά και όλο και περισσότερα στις γλώσσες της καθομιλουμένης, οι εκδόσεις έπαψαν να αποτελούν διεθνή [sic] επιχείρηση»²⁰. Με μία λέξη, η έκπτωση των λατινικών αποτελεί δείγμα μιας ευρύτερης διαδικασίας κατά την οποία οι ιερές κοινότητες που είχαν ομογενοποιηθεί από τις παλαιές ιερές γλώσσες σταδιακά κατακερματίστηκαν και διασπάστηκαν σε επιμέρους δόγματα που είχαν εδαφική αναφορά.

Το δυναστικό καθεστώς

Είναι, ίσως, δύσκολο στις μέρες μας να κατανοήσει κανείς απόλυτα έναν κόσμο όπου το δυναστικό καθεστώς ήταν για τους περισσότερους ανθρώπους το μόνο «πολιτικό» σύστημα που μπορούσαν να συλλάβουν. Αυτό συμβαίνει επειδή, ουσιαστικά, η «σοβαρή» μοναρχία βρίσκεται στον αντίποδα όλων των νεότερων εννοιών της πολιτικής ζωής. Η βασιλεία οργανώνει τα πάντα γύρω από ένα υψηλό κέντρο. Η νομιμότητά της πηγάζει από το θείο και όχι από τους πληθυσμούς που σε τελευταία ανάλυση είναι υπήκοοι και όχι πολίτες. Στη νεότερη αντίληψη, η κυριαρχία του κράτους λειτουργεί πλήρως, κατηγορηματικά και ομοιόμορφα σε κάθε τετραγωνικό εκατοστό μιας νομικά οριοθετημένης εδαφικής περιοχής. Στην παλαιότερη όμως σύλληψη του κόσμου όπου τα κράτη ορίζονταν από κέντρα, τα σύνορα ήταν διαπερατά και ασαφή, και οι εξουσίες εξασθενούσαν αδιόρατα καθώς εισχωρούσαν η μια στην άλλη²¹. Σ' αυτό οφείλεται, αρκετά παράδοξα, η ευκολία με την οποία οι προ-μοντέρνες αυτοκρατορίες και τα βασίλεια διατηρούσαν την κυριαρχία τους

σε εξαιρετικά ανομοιογενείς και συχνά ούτε καν γειτονικούς πληθυσμούς για μεγάλες χρονικές περιόδους²².

Επιπλέον, πρέπει κανείς να έχει στο μυαλό του ότι αυτά τα παλαιά μοναρχικά κράτη εξαπλώθηκαν όχι μόνο με τη διεξαγωγή πολέμων αλλά και με τις γαμήλιες στρατηγικές – που όμως είχαν εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο και εφαρμογή απ' ό,τι σήμερα. Μέσω της γενικής αρχής της καθετότητας, οι δυναστικοί γάμοι ένωσαν ανόμοιους πληθυσμούς κάτω από νέες κορυφές. Ο Οίκος των Αψβούργων αποτελεί, απ' αυτή την άποψη, πρότυπο. Σύμφωνα με το απόφθεγμα *Bella gerant alii tu felix Austria nube!** Ακολούθως, κάπως συνοπτικά, παρατίθενται οι τιμητικοί τίτλοι των τελευταίων δυναστών²³.

Αυτοκράτωρ της Αυστρίας· Βασιλεύς της Ουγγαρίας, της Βοημίας, Δαλματίας, Κροατίας, Σλαβονίας, Γαλικίας, Λοδομερίας, και Ιλλυρίας· Βασιλεύς της Ιερουσαλήμ, κτλ· Αρχιδούξ της Αυστρίας [sic]· Μέγας Δουξ της Τοσκάνης και της Κρακοβίας· Δουξ της Λοθαριγγίας, του Ζάλτσμπουργκ, Στυρίας, Καρινθίας, Καρινόλης, και της Μπουκοβίνας· Μέγας Δουξ της Τρανσυλβανίας, Μαργράβος της Μοραβίας· Δουξ της Άνω και Κάτω Σιλεσίας, της Μοντένας, Πάρμας, της Πιατσέντσα και της Γκουαστάλα, των Άουσθιτς, Σάτορ, Τέσχεν, Φριούλι, Ραγούσας, και Ζάρα· Μέγας Κόμης του Αψβούργου, του Τυρόλου, Κίπουργκ, της Γχορίτσια και της Γκραντίσκα· Δουξ του Τρέντου και του Μπρίζεν· Μαργράβος του Άνω και Κάτω Λάουζιτς και της Ίστρια· Κόμης των Χόχενεμπς, Φέλντκιρχ, Μπρέγκεντς, Ζόνεμπεργκ, κ.λπ· Λόρδος της Τεργέστης και του Κάτταρο· Μέγας Βοεβόδας της Βοϊβοδίνας, της Σερβίας... κ.λπ.

* Ας διεξαγάγουν άλλοι τους πολέμους. Συ, ευτυχής Αυστρία, νυμφεύου (Σ.τ.Μ.).

Όπως σωστά παρατηρεί ο Jászai, σ' αυτόν τον κατάλογο «υπήρχε μια κωμική πλευρά... η καταγραφή των αμέτρητων γάμων, τα παζαρέματα και οι αιχμαλωσίες των Αψβούργων».

Στα βασίλεια όπου η πολυγυνία επιτρεπόταν από τη θρησκεία, ένα περίπλοκο σύστημα επάλληλης παλλακείας έπαιζε σημαντικό ρόλο στην ενοποίηση του βασιλείου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι βασιλικές οικογένειες αντλούσαν συχνά το κύρος τους, πέρα από τη θείκη προστασία, και από τις, ας το πούμε έτσι, επιμειξίες²⁴; Γιατί τέτοιες διασταυρώσεις ήταν σημάδια μιας ανώτερης τάξης. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπήρχε μια «αγγλική» δυναστεία που να έχει την έδρα της στο Λονδίνο από τον ενδέκατο αιώνα (αν υπήρχε και τότε). Επιπλέον, ποια «εθνικότητα» θα αποδώσουμε στους Βουρβόνους²⁵;

Όμως, κατά τη διάρκεια του δέκατου έβδομου αιώνα —για λόγους που δε χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ— η δεδομένη νομιμότητα της ιερής μοναρχίας άρχισε σιγά σιγά να φθίνει στη Δυτική Ευρώπη. Το 1649, ο Κάρολος Στιούαρτ αποκεφαλίστηκε στην πρώτη επανάσταση του νεότερου κόσμου και το 1650 ένα από τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά κράτη δεν κυβερνιόταν από βασιλιά αλλά από έναν πληθείο Προστάτη. Όμως, ακόμα και στην εποχή του Πόουπ και του Αντισον, η Άννα Στιούαρτ εξακολουθούσε να κάνει θεραπείες με το άγγιγμα των βασιλικών χεριών της, ενώ θεραπείες γίνονταν και από τους Βουρβόνους, τους Λουδοβίκους ΙΕ' και ΙΣΤ', στην Πεφωτισμένη Γαλλία μέχρι το τέλος του *ancien régime*²⁶. Αλλά μετά το 1789 οι μονάρχες έπρεπε να υπερασπίζονται την αρχή της Νομιμότητας μεγαλόφωνα και με συνέπεια, και μέσα απ' αυτή τη διαδικασία η «μοναρχία» πήρε τη μορφή ενός σχεδόν τυποποιημένου μοντέλου. Ο Τένο και ο Γιος του Ουρανού έγιναν «Αυτοκράτορες». Στο μακρινό Σιάμ ο Ράμα Ε' (Σουλαλονγκόρν) έστειλε τους γιους και του ανιψιούς του στις αυλές της Αγίας Πετρούπολης, του Λονδίνου και του Βερολίνου για να μάθουν την πολύπλοκη μορφή του παγκόσμιου μοντέλου. Το 1887 θέσμισε ως νόμιμο τρόπο διαδοχής τη μεταβίβαση της εξουσίας στον πρωτότοκο,

φέρνοντας με αυτό τον τρόπο το Σιάμ «σε σύγκλιση με τις “πολιτισμένες” μοναρχίες της Ευρώπης»²⁷. Με το νέο σύστημα ανέβηκε στο θρόνο, το 1910, ένας αλλοπρόσαλλος ομοφυλόφιλος που σε προηγούμενη εποχή θα είχε σίγουρα παραλειφθεί. Όμως, η άνοδός του στο θρόνο ως Ράμα ΣΤ' επιδοκιμάστηκε από τους μονάρχες και επισφραγίστηκε με την παρουσία πριγκιπίσκων στη στέψη του από τη Βρετανία, τη Ρωσία, την Ελλάδα, τη Σουηδία, τη Δανία —και την Ιαπωνία—!²⁸

Ακόμα και το 1914 τα δυναστικά κράτη αποτελούσαν την πλειονότητα στο παγκόσμιο πολιτικό σύστημα, αλλά, όπως θα δείξουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, πολλοί δυνάστες για κάποιο χρονικό διάστημα αναζητούσαν μια «εθνική» σφραγίδα καθώς η παλιά αρχή της Νομιμότητας σιγά σιγά εξασθενίζε. Ενώ τα στρατεύματα του Φρειδερίκου του Μεγάλου (6. 1740-1786) είχαν επανδρωθεί από μεγάλο αριθμό «ξένων», τα στρατεύματα του μικρανησιού του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ' (6. 1797-1840) ήταν, ως αποτέλεσμα των θεαματικών μεταρρυθμίσεων του Σάνχορστ, του Γκνάιζενου και του Κλάουζεβιτς, αποκλειστικά «εθνικά-πρωσικά»²⁹.

Αντιλήψεις του χρόνου

Θα ήταν, όμως, περιοριστικό να αντιμετωπίσει κανείς τις φαντασιακές κοινότητες των εθνών σαν να πηγάζουν απλώς από τις θρησκευτικές κοινότητες και τα δυναστικά κράτη και να τα αντικαθιστούν. Η παρακμή των ιερών κοινοτήτων, γλωσσών και οικογενειακών γραμμών έδωσε ώθηση σε μια θεμελιώδη αλλαγή στον τρόπο σύλληψης του κόσμου, η οποία, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, έκανε δυνατή τη σύλληψη του έθνους.

Ένας πρόσφορος τρόπος για να κατανοήσει κανείς αυτή την αλλαγή είναι να παρατηρήσει τις καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις των ιερών κοινοτήτων, όπως τα ανάγλυφα και τα διτρό των μεσαιωνικών εκκλησιών ή τη ζωγραφική των Ιταλών και Φλα-

μανδών ζωγράφων. Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η αποτύπωση «μεταγενέστερης ενδυμασίας» στις αναπαραστάσεις. Οι ποιμένες που ακολούθησαν το αστέρι για να βρουν τη φάτνη όπου γεννήθηκε ο Χριστός έχουν τα χαρακτηριστικά αγροτών της Βουργουνδίας. Η Παναγία εικονίζεται σαν κόρη Τοσκανού εμπόρου. Σε πολλούς πίνακες ζωγραφικής ο εντεταλμένος αντιπρόσωπος της Εκκλησίας, με καθαρά τοπικό ή αριστοκρατικό ένδυμα, γονατίζει ευλαβικά δίπλα στους ποιμένες. Αυτό που σήμερα φαίνεται εντελώς αταίριαστο ήταν απόλυτα φυσικό για τους πιστούς του Μεσαίωνα. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι μ' έναν κόσμο όπου η απεικόνιση της πραγματικότητας όπως τη συλλάμβαναν οι άνθρωποι ήταν σε πολύ μεγάλο βαθμό οπτική και ακουστική. Η χριστιανοσύνη προσέλαβε τον καθολικό χαρακτήρα της μέσα από μυριάδες συγκεκριμένα και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: αυτό το ανάγλυφο, εκείνο το παράθυρο, αυτό το κήρυγμα, εκείνη η ιστορία, αυτό το ηθικοπλαστικό δρώμενο, εκείνο το κειμήλιο. Ενώ ο λατινομαθής κλήρος ολόκληρης της Ευρώπης έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη δόμηση της χριστιανικής φαντασίας, εξίσου ζωτική σημασία είχε και η διαμεσολάβηση των αντιλήψεών του στις αναλάβητες μάζες, μέσω οπτικών και ακουστικών δημιουργημάτων, πάντοτε προσωπικών και συγκεκριμένων. Ο ταπεινός παπάς της ενορίας, του οποίου την αυτοσυγκράτηση και τις αδυναμίες γνώριζαν όλοι όσοι παρακολουθούσαν τις λειτουργίες του, ήταν ο άμεσος διαμεσολαβητής μεταξύ των ενοριτών του και του θείου. Η αντιπαράθεση του θεϊκού-καθολικού με το επίγειο-συγκεκριμένο σήμαινε ότι η χριστιανοσύνη, όσο τεράστια κι αν ήταν, ή υπήρχε η αίσθηση ότι ήταν, παρουσιαζόταν με διαφορετικό τρόπο στις συγκεκριμένες σουηδικές ή ανδαλουσιανές κοινότητες ως αντίγραφό τους. Η απεικόνιση της Παναγίας με «σημειτικά» χαρακτηριστικά ή ενδύματα του «πρώτου αιώνα», σύμφωνα με το πνεύμα αποκατάστασης του νεότερου μουσείου, ήταν κάτι αδιανόητο, επειδή η μεσαιωνική χριστιανική σκέψη δεν αντιλαμβανόταν την ιστορία ως μια ατέλειωτη αλυσίδα αιτίας και αποτελέσματος ή ρήξεων

του παρόντος με το παρελθόν³⁰. Ο Μπλοχ παρατηρεί ότι οι άνθρωποι πίστευαν ότι βρίσκονταν κοντά στο τέλος του χρόνου με την έννοια ότι η Δευτέρα Παρουσία του Χριστού θα ερχόταν από στιγμή σε στιγμή: ο Απόστολος Παύλος είχε πει ότι «η μέρα του Κυρίου θα έρθει απρόσμενα σαν τον κλέφτη μέσα στη νύχτα». Ήταν επομένως φυσικό ο μεγάλος χρονικογράφος του δωδέκατου αιώνα Επίσκοπος Όττο οφ Φράιζινγκ να αναφέρεται επανειλημμένα στη φράση «εμείς οι οποίοι βρεθήκαμε στο τέλος του χρόνου». Ο Μπλοχ καταλήγει ότι από τη στιγμή που οι άνθρωποι του Μεσαίωνα «παραδόθηκαν στην περισυλλογή, καμιά σκέψη δεν τους φαινόταν πιο ξένη από την προοπτική ενός μακρινού μέλλοντος που θα οδηγούσε σε μια νέα ανθρωπότητα»³¹.

Ο Άουερμπαχ δίνει ένα σημαντικό δείγμα αυτής της μορφής συνείδησης³²:

Αν ένα περιστατικό σαν τη θυσία του Ισαάκ ερμηνευθεί ως προεικόνιση της θυσίας του Χριστού, έτσι ώστε το πρώτο φαίνεται ότι αναγγέλλει και υπόσχεται το τελευταίο και το τελευταίο «εκπληρώνει»... το πρώτο, τότε εγκαθιδρύεται μια σύνδεση μεταξύ δύο γεγονότων που δε συνδέονται ούτε χρονικά ούτε αιτιακά. Μια σύνδεση που είναι αδύνατον να εγκαθιδρυθεί μέσω της λογικής σε μια οριζόντια διάσταση... Είναι δυνατόν να εγκαθιδρυθεί μόνον εάν και τα δύο συμβάντα συνδεθούν άμεσα με τη Θεία Πρόνοια, που μπορεί να καταστρώσει ένα τέτοιο σχέδιο της ιστορίας και να δώσει το κλειδί για την κατανόησή του... το εδώ και το τώρα δεν είναι πλέον ένας απλός κρίκος μιας επίγειας αλυσίδας γεγονότων. Είναι ταυτόχρονα κάτι που υπήρχε πάντοτε και που θα εκπληρωθεί στο μέλλον και, ακριβολογώντας, στα μάτια του Θεού, είναι κάτι αιώνιο, κάτι με παντοτινή χρονική ισχύ, κάτι που έχει ήδη ολοκληρωθεί στη σφαίρα του κατακερματισμένου επίγειου γεγονότος.

Ο Άουερμπαχ σωστά επισημαίνει ότι αυτή η αντίληψη της συγχρονικότητας δεν έχει καμία σχέση με το πώς εμείς την αντιλαμβανόμαστε. Η αντιμετώπιση του χρόνου πλησιάζει σ' αυτό που ο Μπένγιαμιν αποκαλεί μεσσιανικό χρόνο, και που είναι η ταυτόχρονη παρουσία του παρελθόντος και του μέλλοντος σ' ένα στιγμιαίο παρόν³³. Σε μια τέτοια θέαση των πραγμάτων, η έκφραση «εν τω μεταξύ» δεν μπορεί να έχει πραγματικό νόημα.

Η δική μας σύλληψη της συγχρονικότητας βρίσκεται υπό διαμόρφωση για πολύ μεγάλο διάστημα και η εμφάνισή της συνδέεται σίγουρα, με τρόπο που χρειάζεται να μελετηθεί επισταμένα, με την ανάπτυξη της εκκοσμικευμένης επιστήμης. Έχει τόσο κεφαλαιώδη σημασία η σύλληψη αυτή, που, αν δεν τη λάβουμε σοβαρά υπόψη, θα είναι δύσκολο να διερευνήσουμε τη δυσεξήγητη γένεση του εθνικισμού. Αυτό που έχει πάρει τη θέση της μεσαιωνικής αντίληψης της συγχρονικότητας στη διάρκεια του χρόνου είναι η αντίληψη ενός «ομοιογενούς, κενού χρόνου» —έννοια που δανείστηκα πάλι από τον Μπένγιαμιν— σύμφωνα με την οποία η συγχρονικότητα είναι εγκάρσια, τέμνει το χρόνο και δε χαρακτηρίζεται από προαναγγελία και εκπλήρωση αλλά από χρονική σύμπτωση, και μετρίεται με ρολόι και ημερολόγιο³⁴.

Μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τους λόγους για τους οποίους ο μετασχηματισμός αυτός έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο στη γέννηση της φαντασιακής κοινότητας του έθνους, αν εξετάσουμε τη βασική δομή δύο μορφών φαντασιακής σύλληψης που άκμασαν πρώτα στην Ευρώπη το δέκατο όγδοο αιώνα: το μυθιστόρημα και την εφημερίδα³⁵. Ο λόγος είναι ότι και οι δύο αυτές μορφές παρείχαν τα τεχνικά μέσα για την «ανα-παράσταση» του τύπου της φαντασιακής κοινότητας που είναι το έθνος.

Ας εξετάσουμε πρώτα τη δομή του παλαιού τύπου μυθιστορήματος, η οποία δε χαρακτηρίζει μόνο τα μυθιστορήματα του Μπαλζάκ αλλά και κάθε σύγχρονο λαϊκό ανάγνωσμα. Αποτελεί καθαρά ένα τέχνασμα για την παρουσίαση της συγχρονικότητας

στον «ομοιογενή, κενό χρόνο» ή ένα σχόλιο στην έκφραση «εν τω μεταξύ». Ας πάρουμε, για να φανεί καλύτερα, ένα τμήμα μιας απλής μυθιστορηματικής πλοκής, στο οποίο ένας άντρας (Α) έχει μια σύζυγο (Β) και μια ερωμένη (Γ), η οποία με τη σειρά της έχει έναν εραστή (Δ). Μπορούμε να φανταστούμε ένα χρονοδιάγραμμα γι' αυτό το τμήμα ως εξής:

Χρόνος:	I	II	III
Γεγονότα:	Ο Α καβαδίζει με τη Β Η Γ και ο Δ κάνουν έρωτα	Ο Α τηλεφωνεί στη Γ Η Β ψωνίζει Ο Δ παίζει ποδόσφαιρο	Ο Δ μεθάει στο μπαρ Ο Α τρώει στο σπίτι με την Β Η Γ βλέπει ένα δυσσίωvano όνειρο

Θα παρατηρήσουμε ότι στη διάρκεια αυτής της αλληλουχίας ο Α και ο Δ δε συναντιούνται ποτέ και είναι δυνατόν να μη μάθει ο ένας την ύπαρξη του άλλου, αν η Γ παίζει έξυπνα τα χαρτιά της³⁶. Τι συνδέει λοιπόν τον Α με τον Δ; Δύο συμπληρωματικές έννοιες: πρώτον, το γεγονός ότι αποτελούν μέρη μιας «κοινωνίας» (Wessex, Λύμπек, Λος Άντζελες). Αυτές οι κοινωνίες αποτελούν κοινωνικές οντότητες μιας τόσο ισχυρής και στέρεης πραγματικότητας, που τα μέλη τους (Α και Δ) μπορούν ακόμα και να περιγράφονται σαν να περνούν ο ένας δίπλα απ' τον άλλο στο δρόμο χωρίς να ποτέ να γνωριστούν και παρ' όλα αυτά να συνδέονται³⁷. Δεύτερον, ο Α και ο Δ βρίσκονται στο μυαλό του παντογνώστη αναγνώστη. Μόνον ο αναγνώστης, όπως ο Θεός, μπορεί την ίδια στιγμή να παρακολουθεί τον Α να τηλεφωνεί στη Γ, τη Β να ψωνίζει, τον Δ να παίζει ποδόσφαιρο. Το γεγονός ότι όλες αυτές οι πράξεις εκτελούνται στον ίδιο ωρολογιακό και ημερολογιακό χρόνο από δράστες, οι οποίοι όμως σε μεγάλο βαθμό αγνοούν ο ένας την ύπαρξη του άλλου, δείχνει το νεωτερισμό του φαντασιακού κόσμου τον οποίο ο συγγραφέας παρουσιάζει στους αναγνώστες του³⁸.

Η ιδέα ενός κοινωνικού οργανισμού που κινείται με βάση το ημερολόγιο μέσα σ' έναν ομοιογενή, κενό χρόνο, βρίσκει το ακρι-

βές ανάλογό της στην ιδέα του έθνους, το οποίο συλλαμβάνεται σαν μια συμπαγής κοινότητα που κινείται σταθερά μέσα στην Ιστορία, προς τα πίσω (ή προς τα μπρος)³⁹. Ένας Αμερικανός θα συναντήσει ή θα μάθει τα ονόματα ελάχιστων από τα διάκόσια σαράντα εκατομμύρια και πλέον συμπολίτες του. Δεν έχει ιδέα τι κάνουν κάθε στιγμή. Όμως, είναι απόλυτα βέβαιος για τη σταθερή, ανώνυμη, ταυτόχρονη δραστηριότητά τους.

Η προσέγγιση που προτείνω θα φανεί ίσως λιγότερο αφαιρετική, αν σταθούμε για λίγο στην εξέταση τεσσάρων μυθιστοριών που προέρχονται από διαφορετικές κουλτούρες και εποχές, οι οποίες, εκτός από μία, συνδέονται άρρηκτα με τα εθνικιστικά κινήματα. Το 1887, ο Χοσέ Ρισάλ, «πατέρας του φιλιππινέζικου εθνικισμού», έγραψε το μυθιστόρημα *Noli Me Tangere* (*Μη με θίγεις*), το οποίο θεωρείται το αριστούργημα της φιλιππινέζικης λογοτεχνίας. Είναι, επίσης, το πρώτο σχεδόν μυθιστόρημα που γράφτηκε από έναν «Ίντιο»⁴⁰. Ας δούμε, λοιπόν, τη θαυμάσια αρχή του⁴¹:

Προς τα τέλη του Οκτώβρη, ο Δον Σαντιάγο ντε λος Σάντος, γνωστός στον πολύ κόσμο σαν Καπιτάν Τιάγο, οργάνωσε μια εσπερίδα. Παρόλο που —αντίθετα με τη συνήθη πρακτική του— το είχε ανακοινώσει μόλις το ίδιο απόγευμα, συζητιόταν ήδη σ' όλο το Μπινόντο, στις άλλες γειτονιές της πόλης, ακόμα και στην εντός των τειχών πόλη. Εκείνο τον καιρό ο Καπιτάν Τιάγο είχε τη φήμη ενός γενναϊόδωρου οικοδεσπότη. Ήταν γνωστό ότι το σπίτι του, όπως και η χώρα του, ήταν ανοιχτό σε όλα εκτός από το εμπόριο και τις νεωτερικές ή τολμηρές ιδέες.

Τα νέα, λοιπόν, διαπέρασαν σαν ηλεκτρικό ρεύμα την κοινότητα των παρασίτων, των χαραμοφάδων και των τζαμπατζήδων που τους έπλασε ο Θεός με την άπειρη καλοσύνη Του και με τόση στοργή τούς πολλαπλασιάζει στη Μανίλα. Κάποιοι γύρευαν βερνίκι για τις μπότες τους, άλλοι έψαχναν κουμπιά για τους γιακάδες και γραβάτες.

Όλους όμως ανεξαιρέτως τους απασχολούσε ένα πρόβλημα: με ποιον τρόπο θα χαιρετούσαν τον οικοδεσπότη, ώστε να δώσουν την εντύπωση ότι τους συνέδεε μια μακροχρόνια φιλία, ή, αν χρειάζοταν, θα δικαιολογούσαν την αργοπορία τους.

Το δείπνο δόθηκε σ' ένα σπίτι στην οδό Angloague. Μια και μας διαφεύγει ο αριθμός, θα το περιγράψουμε με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσει κανείς να το αναγνωρίσει — αν, δηλαδή, οι σεισμοί δεν το έχουν ήδη καταστρέψει. Δεν πιστεύουμε ότι ο ιδιοκτήτης του θα το έχει γκρεμίσει, γιατί αυτές οι δουλειές αφήνονται συνήθως στο Θεό ή στη φύση, η οποία, σημειωτέον, έχει συνάψει πολλά συμβόλαια με την κυβέρνησή μας.

Ένας εκτεταμένος σχολιασμός θα ήταν σίγουρα περιττός. Θα ήταν αρκετό να σημειώσουμε ότι από την αρχή η εικόνα (εντελώς νέα στα φιλιππινέζικα κείμενα) μιας εσπερίδας που συζητιέται από εκατοντάδες ανώνυμους ανθρώπους, οι οποίοι δε γνωρίζονται μεταξύ τους, σε διαφορετικά σημεία της Μανίλας, σε συγκεκριμένο μήνα συγκεκριμένης δεκαετίας, ανακαλεί τη φαντασιακή κοινότητα. Και στη φράση «ένα σπίτι στην οδό Angloague» το οποίο «θα περιγράψουμε με τέτοιο τρόπο ώστε θα μπορέσει κανείς να το αναγνωρίσει ακόμα», αυτοί που πιθανώς θα το αναγνωρίσουν είμαστε εμείς οι Φιλιππινέζοι αναγνώστες. Η μετάβαση του σπιτιού από τον «εσωτερικό» χρόνο του μυθιστορήματος στον «εξωτερικό» χρόνο της καθημερινής ζωής του αναγνώστη [της Μανίλας] παρέχει μια καθηλωτική επιβεβαίωση του πόσο συμπαγής είναι μια κοινότητα, ερχολπώνοντας χαρακτήρες, συγγραφέα, αναγνώστες, που κινούνται σταθερά μέσα στον ημερολογιακό χρόνο⁴². Ας παρατηρήσουμε επίσης τον τόνο. Ενώ ο Ρισάλ δεν έχει την παραμικρή ιδέα για την ταυτότητα των αναγνωστών του, γράφει σ' αυτούς με μια ειρωνική οικειότητα, σαν να μην ήταν οι σχέσεις μεταξύ τους ούτε στο ελάχιστο προβληματικές⁴³.

Η σύγκριση του *Noli* με το πιο φημισμένο προγενέστερο λογοτεχνικό έργο ενός «Ίντιο», του Φ. Μπαλάγκτας (Μπαλτάσαρ), *Panagdaanang Buhay ni Florante at ni Laura sa Cahariang Albania* [Η Ιστορία του Φλοράντε και της Λάουρα στο Βασίλειο της Αλβανίας], αναδεικνύει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο μια φουκωκική αίσθηση των βίαιων ασυνεχειών της συνείδησης. Η πρώτη του έντυπη έκδοση χρονολογείται στο 1861, παρόλο που πρέπει να είχε γραφτεί ήδη από το 1838⁴⁴. Κι αυτή η σύγκριση είναι πρόσφορη γιατί, παρόλο που ο Μπαλάγκτας ζούσε όταν γεννήθηκε ο Ρισάλ, ο κόσμος του αριστοργήματός του είναι από κάθε άποψη ξένος με τον κόσμο του *Noli*. Ο τόπος όπου εκτυλίσσεται η δράση — η μυθική μεσαιωνική Αλβανία — απέχει εντελώς ως προς το χρόνο και τον τόπο από το Μπινόντο του 1880. Μόνον οι ήρωές του — ο Φλοράντε, ένας χριστιανός της αλβανικής αριστοκρατίας και ο επιστήθιος φίλος του Αλαντίν, ένας μουσουλμάνος («Μόρο») Πέρσης αριστοκράτης — μας θυμίζει τις Φιλιππίνες μόνο μέσω της σύνδεσης χριστιανών-Μόρο. Ενώ ο Ρισάλ ηθελημένα διανθίζει τον ισπανικό πεζό λόγο του με λέξεις της ταγκαλόγκ, ώστε να προσδώσει στο κείμενο μια «ρεαλιστική», σατιρική ή εθνικιστική χροιά, ο Μπαλάγκτας ασυναίσθητα αναμειγνύει ισπανικές φράσεις στα τετράστιχά του στην ταγκαλόγκ απλώς για να εξάρει τη μεγαλοπρέπεια και την ηχητική του λεκτικού του. Το *Noli* προοριζόταν για ανάγνωση, ενώ το *Florante at Laura* για απαγγελία. Το πιο εντυπωσιακό απ' όλα είναι το πώς ο Μπαλάγκτας διαχειρίζεται το χρόνο. Όπως παρατηρεί ο Λουμπέρα το «ξετύλιγμα της πλοκής δεν ακολουθεί χρονολογική σειρά. Η ιστορία ξεκινά *in media res*, έτσι που αντιλαμβανόμαστε το σύνολο της ιστορίας μέσα από μια σειρά αφηγήσεις που εξυπηρετούν την αναδρομή στο παρελθόν»⁴⁵. Τα μισά σχεδόν από τα 399 τετράστιχα αποτελούν τον απολογισμό της παιδικής ηλικίας του Φλοράντε, των σπουδών του στην Αθήνα και των μετέπειτα στρατιωτικών ανδραγαθημάτων, που διηγείται ο ήρωας στις συζητήσεις του με τον Αλαντίν⁴⁶. Η «αναδρομή με τη μορφή της αφήγησης» ήταν για

τον Μπαλάγκτας η μόνη εναλλακτική λύση σε μια απλή κατά παράταξη αφήγηση. Μαθαίνουμε για τα «συγχρονικά» παρελθόντα του Φλοράντε και του Αλαντίν μέσω των συνδιαλεγόμενων φωνών τους και όχι από τη δομή του έπους. Ας δούμε πόσο διαφορετική είναι αυτή η τεχνική από την τεχνική του μυθιστορήματος: «Την ίδια άνοιξη, ενώ ο Φλοράντε σπούδαζε ακόμα στην Αθήνα, ο Αλαντίν εκδιώχτηκε από την αυλή του μονάρχη...» Στην πραγματικότητα, ο Μπαλάγκτας δεν «τοποθετεί» ποτέ τους πρωταγωνιστές του στην «κοινωνία» ούτε συζητάει γι' αυτούς με το κοινό του. Ούτε υπάρχει, πέρα από τη μελίρρυτη ροή των πολυσύλλαβων λέξεων της ταγκαλόγκ, «φιλιππινέζικος» χαρακτήρας στο κείμενό του⁴⁷.

Το 1816, εβδομήντα χρόνια πριν από τη συγγραφή του *Noli*, ο Χοσέ Γιοακίν Φερναντέζ ντε Λιζάρντι έγραψε ένα μυθιστόρημα με τον τίτλο *El Periquillo Samiento* (Ο ανυπόμονος παπαγάλος), προφανώς το πρώτο λατινοαμερικανικό έργο που ανήκει σ' αυτό το λογοτεχνικό είδος. Σύμφωνα με τα λόγια ενός κριτικού, αυτό το κείμενο αποτελεί «μια σκληρή καταγγελία της ισπανικής διοίκησης στο Μεξικό: άγνοια, δεισιδαιμονία και διαφθορά φαίνεται ότι είναι τα πιο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά της»⁴⁸. Η ουσιαστικά «εθνικιστική» μορφή αυτού του μυθιστορήματος αποκαλύπτεται από την ακόλουθη περιγραφή⁴⁹:

Από την πρώτη στιγμή [ο ήρωας, ο ανυπόμονος παπαγάλος] είναι εκτεθειμένος σε κακές επιρροές —αγράμματες υπηρέτριες του μεταδίδουν δεισιδαιμονίες, η μητέρα του συγχωρεί όλες τις παραξενιές του, οι δάσκαλοί του δεν μπορούν να του επιβάλουν πειθαρχία, επειδή δεν έχουν ούτε τη διάθεση ούτε την ικανότητα να το κάνουν. Και, παρόλο που ο πατέρας του είναι ένας ξύπνιος άνθρωπος, που θέλει ο γιος του να ακολουθήσει ένα χρήσιμο επάγγελμα κι όχι να προστεθεί στις τάξεις των δικηγόρων και των παρασίτων, η υπερπροστατευτική μητέρα τού *Periquillo* καταφέρνει να επιβάλει τη γνώμη της και στέλνει το γιο

της στο πανεπιστήμιο, εξασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο ότι θα μάθει μόνο ανόητες δεισιδαιμονίες... Ο Periquillo παραμένει ανεπίδεκτος μαθήσεως, παρόλο που πολλές φορές συναντά καλούς και σοφούς ανθρώπους. Αρνείται να δουλέψει ή να πάρει οτιδήποτε στα σοβαρά και γίνεται διαδοχικά παπάς, τζογαδόρος, κλέφτης, βοηθός φαρμακοποιού, γιατρός, υπάλληλος σε επαρχιακή πόλη... Αυτά τα επεισόδια επιτρέπουν στο συγγραφέα να περιγράψει νοσοκομεία, φυλακές, απομακρυσμένα χωριά, μοναστήρια, ενώ την ίδια στιγμή θίγει ένα μείζον θέμα: ότι η ισπανική κυβέρνηση και το εκπαιδευτικό σύστημα ευνοούν τον παρασιτισμό και την τεμπελιά... Οι περιπέτειες του Periquillo τον φέρνουν πολλές φορές σε επαφή με Ινδιάνους και Νέγρους...

Βλέπουμε εδώ, για μια ακόμα φορά, σε λειτουργία την «εθνική φαντασία» στην κίνηση ενός μοναχικού ήρωα μέσα σ' ένα σταθερό κοινωνικό τοπίο που συγχωνεύει τον κόσμο μέσα στο μυθιστόρημα με τον κόσμο έξω απ' αυτό. Αυτό το ταξιδιωτικό αφήγημα του γύρω κόσμου—νοσοκομεία, φυλακές, απομακρυσμένα χωριά, μοναστήρια, Ινδιάνοι, Νέγροι— δεν είναι παρ' όλα αυτά ένας γύρος του κόσμου. Ο ορίζοντας είναι καθαρά περιορισμένος: είναι ο ορίζοντας του αποικιακού Μεξικού. Τίποτα δεν επιβεβαιώνει περισσότερο αυτή την κοινωνική σταθερότητα από τη διαδοχή των πληθυντικών. Αφού δημιουργούν έναν κοινωνικό χώρο γεμάτο από παρεμφερείς φυλακές, που, ενώ καμία απ' αυτές δεν έχει από μόνη της ξεχωριστή σημασία, αντιπροσωπεύουν όλες (με την ταυτόχρονη, ξεχωριστή ύπαρξή τους) την καταπίεση αυτής της αποικίας⁵⁰. (Παράβαλε τις φυλακές στη Βίβλο. Ποτέ δε γίνονται αντιληπτές ως τυπικό δείγμα αυτής ή άλλης κοινωνίας. Καθεμία, όπως αυτή στην οποία ο Ιωάννης ο Βαπτιστής γοήτευσε τη Σαλώμη, είναι με μαγικό τρόπο μοναδική.)

Τέλος, για να αποφύγουμε το ενδεχόμενο να εντάξουμε τη

μελέτη μας σ' ένα «ευρωπαϊκό» πλαίσιο, αφού και ο Ρισάλ και ο Λιζάρντι έγραφαν στα ισπανικά, θα παραθέσουμε την αρχή του *Semarang Hitam* (Το Μαύρο Σεμαράνγκ), μιας ιστορίας γραμμένης από τον άτυχο νεαρό Ινδονήσιο κομμουνιστή-εθνικιστή Μας Μάρκο Καρτοντικρόμο⁵¹, που κυκλοφόρησε σε συνέχειες το 1924⁵²:

Ήταν 7 η ώρα, Σάββατο βράδυ στο Σεμαράνγκ οι νέοι δεν έμεναν ποτέ μέσα το σαββατόβραδο. Εκείνη τη νύχτα όμως δεν κυκλοφορούσε κανείς. Οι δρόμοι ήταν βρεγμένοι και γλιστρούσαν από τη δυνατή βροχή που είχε κρατήσει όλη την ημέρα, κι έτσι όλοι έμειναν κλεισμένοι στα σπίτια τους.

Για τους εργαζόμενους στα καταστήματα και στα γραφεία το πρωινό του Σαββάτου ήταν η ώρα της προσμονής: πρόσμεναν την ώρα της ανάπαυλας και τις βραδινές βόλτες στην πόλη, όμως εκείνη τη νύχτα θα έμεναν απογοητευμένοι τα χωριά είχαν πέσει σε λήθαργο εξαιτίας του άσχημου καιρού και των γλιστερών δρόμων. Όλα ήταν έρημα: οι κύριες αρτηρίες όπου συνήθως γινόταν συνωστισμός καθώς και τα μονοπάτια που συνήθως ήταν γεμάτα από κόσμο. Κάπου κάπου ακουγόταν το χτύπημα από το μαστίγιο του αμαξά που έφερνε το άλογο στο δρόμο του ή το κλαπ κλαπ από τις οπλές των αλόγων που έσερναν τις άμαξες.

Το Σεμαράνγκ ήταν έρημο. Το φως από τις λάμπες του γκαζιού που ήταν στη σειρά έπεφτε πάνω στην άσφαλτο που γυάλιζε. Κατά διαστήματα το δυνατό φως από τις λάμπες του γκαζιού χαμήλωνε από τον αέρα που φυσούσε από τα ανατολικά...

Ένας νεαρός άντρας καθόταν σ' ένα μακρύ καλαμένιο καναπέ διαβάζοντας εφημερίδα. Φαινόταν εντελώς απορροφημένος απ' αυτό που διάβαζε. Άλλοτε ο θυμός του κι άλλοτε το χαμόγελό του έδειχναν ότι η ιστορία που διά-

βαζε τον ενδιαφέρει. Γύρισε τις σελίδες της εφημερίδας, ελπίζοντας να βρει κάτι που θα τον έκανε να πάψει να αισθάνεται τόσο δυστυχισμένος. Ξαφνικά το μάτι του έπεσε πάνω σ' ένα άρθρο με τίτλο:

ΕΥΗΜΕΡΙΑ

Ένας άστεγος αρρώστησε και πέθανε εγκαταλειμμένος στην άκρη του δρόμου.

Ο νεαρός άντρας συγκινήθηκε απ' αυτή τη σύντομη είδηση. Μπορούσε να νιώσει απόλυτα τον πόνο αυτής της φτωχής ψυχής που κείτονταν στην άκρη του δρόμου... Για μια στιγμή αισθάνθηκε την οργή να φουσκώνει μέσα του. Έπειτα ένωσε οίκτο. Κι ύστερα ο θυμός του στράφηκε ενάντια στο κοινωνικό σύστημα που δημιούργησε όλη αυτή τη φτώχεια, ενώ εξασφάλιζε πλούτη σε μια μικρή μερίδα ανθρώπων.

Εδώ, όπως και στο *El Periquillo Sarniento*, είμαστε σ' έναν κόσμο πληθυντικών: καταστήματα, γραφεία, άμαξες, χωριά και λάμπες γκαζιού. Όπως και στην περίπτωση του *Noli*, εμείς οι Ινδονήσιοι αναγνώστες είμαστε θυθισμένοι στον ημερολογιακό χρόνο και σ' ένα οικείο τοπίο: μερικοί από μας μπορεί να έχουν περπατήσει κάμποσο αυτούς τους «γλιστερούς» δρόμους του Σεμαράνγκ. Για μια ακόμα φορά ο μοναχικός ήρωας βρίσκεται αντιμέτωπος μ' ένα κοινωνικό τοπίο που περιγράφεται με επιμέλεια και γενικότητα στις λεπτομέρειές του. Υπάρχει όμως και κάτι νέο: ένας ήρωας που ποτέ δεν κατονομάζεται αλλά που διαρκώς αναφέρεται ως ο «νεαρός μας ήρωας». Το άκομψο ύφος και η λογοτεχνική απλοϊκότητα του κειμένου επιβεβαιώνουν την ασυναίσθητη «ειλικρίνεια» του αντωνυμικού επιθέτου. Ούτε ο Μάρκο ούτε οι αναγνώστες του έχουν καμιά αμφιβολία σχετικά μ' αυτή την αναφορά. Στην εύθυμη και επιτηδευμένη μυθιστοριογραφία της Ευρώπης του δέκατου όγδοου και δέκατου ένατου

ζιώνα, η έκφραση «ο ήρωάς μας» απλώς υπογραμμίζει ένα τυγραφικό παιχνίδι με καθ(έναν) αναγνώστη. Στην περίπτωση του Μάρκο, ο «νεαρός μας ήρωας», με την νεωτερικότητά του, σημαίνει ένα νεαρό άντρα που ανήκει στο συλλογικό σώμα των αναγνωστών της *Ινδονησίας*, και, εμμέσως, μια ινδονησιακή «φαντασιακή κοινότητα» που βρίσκεται ακόμα σε εμβρυϊκό στάδιο. Ας προσέξουμε επίσης ότι ο Μάρκο δεν αισθάνεται την ανάγκη να κατονομάσει αυτή την κοινότητα: υπάρχει ήδη εκεί. (Ακόμα κι αν η πολύγλωσση ολλανδική αποικιακή λογοκρισία συμπεριλαμβάνεται στο αναγνωστικό κοινό του, είναι αποκλεισμένη απ' αυτό το «εμείς», όπως δηλώνεται από το γεγονός ότι ο θυμός του νεαρού άντρα κατευθύνεται προς «το» κοινωνικό σύστημα και όχι προς το «κοινωνικό σύστημά μας».)

Τέλος, η φαντασιακή κοινότητα επιβεβαιώνεται από το δι-τυπόστατο της δικής μας ανάγνωσης για το νεαρό άντρα που διαβάσει. Δε βρίσκει ο ίδιος το πτώμα του άστεγου στην άκρη ενός γλιστερού δρόμου του Σεμαράνγκ, αλλά το φαντάζεται μέσα από τους έντυπους χαρακτήρες της εφημερίδας⁵³. Ούτε τον ενδιαφέρει καθόλου η ταυτότητα του νεκρού άστεγου: σκέφτεται το αντιπροσωπευτικό σώμα, όχι την ατομική ύπαρξή.

Δεν είναι τυχαίο ότι στο *Semarang Hitam* μια εφημερίδα ενσωματώνεται στο μυθιστόρημα, αφού αν δούμε την εφημερίδα σαν πολιτισμικό προϊόν, θα εκπλαγούμε από την προφανή μυθοπλαστική ποιότητά της. Ποιες είναι οι ουσιαστικές λογοτεχνικές συμβάσεις της εφημερίδας; Εάν παίρναμε δειγματοληπτικά ένα πρωτοσέλιδο των *The New York Times*, θα βρίσκαμε εκεί ιστορίες για τις διαφωνίες στη Σοβιετική Ένωση, για το λιμό στο Μάλι, ένα φρικιαστικό φόνο, ένα πραξικόπημα στο Ιράκ, την ανακάλυψη ενός σπάνιου απολιθώματος στη Ζιμπάμπουε κι ένα λόγο του Μιτεράν. Γιατί αυτά τα γεγονότα παρατίθενται το ένα δίπλα στ' άλλο; Τι τα συνδέει μεταξύ τους; Σίγουρα όχι μια απλή ιδιοτροπία. Όπως όμως είναι ολοφάνερο τα περισσότερα απ' αυτά συμβαίνουν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, χωρίς οι δράστες τους να γνωρίζονται μεταξύ τους ή να έχουν συνείδηση

του τι κάνουν οι άλλοι. Η αυθαίρετη επιλογή των γεγονότων και η παράθεση του ενός δίπλα στο άλλο (η επόμενη έκδοση θα έχει αντικαταστήσει τον Μιτεράν με το θρίαμβο στο μπέιζμπολ) δείχνει ότι η σύνδεσή τους είναι φανταστική.

Αυτή η φανταστική σύνδεση των γεγονότων προέρχεται από δύο έμμεσα συνδεδεμένες πηγές. Η πρώτη είναι απλώς η ημερολογιακή σύμπτωση. Η ημερομηνία στην αρχή της εφημερίδας, το πιο σημαντικό έμβλημά της, παρέχει την πιο ουσιαστική σύνδεση – τη σταθερή προς τα εμπρός καταγραφή του ομοιογενούς, κενού χρόνου⁵⁴. Μέσα σ' αυτόν το χρόνο «ο κόσμος» βαδίζει σταθερά μπροστά. Η ένδειξη γι' αυτό: εάν το Μάλι εξαφανιστεί από τις σελίδες των *The New York Times* δύο μέρες μετά από το ρεπορτάζ για το λιμό, για μήνες, οι αναγνώστες δε θα φανταστούν ούτε για μια στιγμή ότι το Μάλι εξαφανίστηκε ή ότι ο λιμός αφάνισε όλους τους πολίτες του. Η μυθιστορηματική μορφή της εφημερίδας τούς εγγυάται ότι κάπου εκεί έξω ο «πρωταγωνιστής» Μάλι συνεχίζει να κινείται αθόρυβα, περιμένοντας την επόμενη εμφάνισή του στην πλοκή.

Η δεύτερη πηγή της φανταστικής σύνδεσης βρίσκεται στη σχέση μεταξύ της εφημερίδας, ως μιας μορφής βιβλίου, και της αγοράς. Υπολογίζεται ότι στα σαράντα και πλέον χρόνια που μεσολάβησαν μεταξύ της έκδοσης της γουτεμβέργειας Βίβλου και του τέλους του δέκατου πέμπτου αιώνα τυπώθηκαν περισσότεροι από είκοσι εκατομμύρια τόμοι στην Ευρώπη⁵⁵. Μεταξύ του 1500 και του 1600, η παραγωγή τους κυμαινόταν μεταξύ εκατόν πενήντα εκατομμυρίων και διακοσίων εκατομμυρίων⁵⁶. «Από πολύ νωρίς... τα τυπογραφεία έμοιαζαν περισσότερο με τις νεότερες μικρές επιχειρήσεις παρά με τα μεσαιωνικά εργαστήρια των μοναστηριών. Το 1455, οι Fust και Schoeffer είχαν ήδη μια επιχείρηση προσαρμοσμένη στην τυποποιημένη παραγωγή, και είκοσι χρόνια μετά μεγάλες εκδοτικές επιχειρήσεις λειτουργούσαν σε όλη [sic] την Ευρώπη»⁵⁷. Με μια μάλλον ιδιαίτερη έννοια, το βιβλίο ήταν το πρώτο μαζικά παραγόμενο με σύγχρονο τρόπο βιομηχανικό προϊόν⁵⁸. Αυτή η σκέψη μπορεί να γίνει

αντιληπτή, αν συγκρίνουμε το βιβλίο με άλλα πρώιμα βιομηχανικά προϊόντα, όπως υφάσματα, τούβλα ή ζάχαρη. Αυτά τα εμπορεύματα μετρούνται με μαθηματικά ισοδύναμα (λίβρες, φορτία ή κομμάτια). Μία λίβρα ζάχαρης είναι απλώς μια ποσότητα, ένα βολικό φορτίο, όχι ένα αντικείμενο από μόνο του. Το βιβλίο, όμως —και σ' αυτό το σημείο προεικονίζει τα αγαθά της εποχής μας— είναι ένα ξεχωριστό, αυτόνομο αντικείμενο που αναπαράγεται ακριβώς το ίδιο σε μεγάλη κλίμακα⁵⁹. Μια λίβρα ζάχαρης ρέει στην επόμενη· κάθε βιβλίο έχει τη δική του μοναχική αυτάρκεια. (Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι βιβλιοθήκες, προσωπικές συλλογές μαζικά παραγόμενων εμπορευμάτων, αποτελούσαν ήδη ένα οικείο θέαμα σε πόλεις όπως το Παρίσι από το δέκατο έκτο αιώνα.)⁶⁰

Σύμφωνα μ' αυτή την οπτική, οι εφημερίδες αποτελούν απλώς μian «ακραία μορφή» του βιβλίου, ενός βιβλίου που πουλιέται σε μια κολοσσιαία κλίμακα αλλά που έχει εφήμερη δημοτικότητα. Θα μπορούσε κάποιος να πει: τα μπρεστ-σέλερ της μιας μέρας⁶¹. Το γεγονός ότι η εφημερίδα είναι άχρηστη την επομένη της εκτύπωσής της —είναι περίεργο που ένα από τα πρωιμότερα μαζικά παραγόμενα εμπορεύματα θα προεικόνιζε τη φύση των σύγχρονων αγαθών να πέφτουν σε αχρηστία— οφείλεται ακριβώς στη δημιουργία αυτής της εξωφρενικής μαζικής τελετής: της σχεδόν ταυτόχρονης κατανάλωσης («φαντασιακής σύλληψης») της εφημερίδας-ως-μυθιστορήματος. Ξέρουμε ότι οι πρωινές και οι απογευματινές εκδόσεις θα καταναλωθούν μεταξύ αυτής και εκείνης της ώρας, μόνον αυτή τη συγκεκριμένη μέρα, όχι κάποια άλλη. (Ας συγκρίνουμε τη ζάχαρη, η χρήση της οποίας ακολουθεί μια ανεξάρτητη από το χρόνο συνεχή ροή· η κατανάλωσή της μπορεί να πέσει αλλά ποτέ δε θα είναι ξεπερασμένη.) Η σημασία αυτής της μαζικής τελετής —ο Χέγκελ παρατήρησε ότι οι εφημερίδες χρησιμοποιούνται από το σύγχρονο άνθρωπο ως υποκατάστατο της πρωινής προσευχής— είναι παράδοξη. Πραγματοποιείται ιδιωτικά στη σιωπή, στο κρησφύγετο του μυαλού⁶². Όμως, κάθε κοινωνός γνωρίζει

καλά ότι η τελετή που διεξάγει επαναλαμβάνεται ταυτόχρονα από χιλιάδες (ή εκατομμύρια) άλλους για την ύπαρξη των οποίων είναι σίγουρος, για την ταυτότητά τους όμως δεν έχει την παραμικρή ιδέα. Επιπλέον, η τελετή επαναλαμβάνεται ακατάπαυστα σε καθημερινή βάση ή δύο φορές την ημέρα όλο το χρόνο. Μπορεί να επινοηθεί μια πιο ζωντανή απεικόνιση της κοσμικής, ιστορικά χρονολογήσιμης φαντασιακής κοινότητας,⁶³ Την ίδια στιγμή, ο αναγνώστης της εφημερίδας, παρατηρώντας τους γείτονές του ή τους διπλανούς του στον υπόγειο ή στο κουρείο να καταναλώνουν ακριβή αντίγραφα της εφημερίδας του, διαβεβαιώνεται διαρκώς ότι ο φαντασιακός κόσμος είναι ριζωμένος στην καθημερινή ζωή. Όπως και με το *Noli Me Tangere*, η φαντασία διαχέεται αθόρυβα και συνεχώς στην πραγματικότητα, δημιουργώντας την αξιοσημείωτη πίστη της κοινότητας στην ανωνυμία που αποτελεί τη σφραγίδα των νεότερων εθνών.

Προτού προχωρήσουμε στη συζήτηση για τις συγκεκριμένες ρίζες του εθνικισμού, θα ήταν χρήσιμο να ανακεφαλαιώσουμε τις βασικές προτάσεις που εισηγήθηκα μέχρι εδώ. Ουσιαστικά, υποστήριξα ότι η δυνατότητα της φαντασιακής σύλληψης του έθνους εμφανίστηκε ιστορικά όταν και όπου τρεις θεμελιώδεις πολιτισμικές συλλήψεις, που όλες είχαν τις ρίζες τους βαθιά στο παρελθόν, έχασαν την αξιωματική τους επιρροή στο ανθρώπινο μυαλό. Η πρώτη απ' αυτές ήταν η αντίληψη ότι μια συγκεκριμένη γραφή εξασφάλιζε προνομιακή πρόσβαση στην οντολογική αλήθεια, επειδή ακριβώς ήταν αχώριστο μέρος αυτής της αλήθειας. Ήταν αυτή η αντίληψη που δημιούργησε τη διηπειρωτική αδελφότητα της χριστιανοσύνης, της ισλαμικής Ούμμα και των υπολοίπων. Η δεύτερη ήταν η πίστη ότι η κοινωνία ήταν φυσικά οργανωμένη γύρω και κάτω από υψηλά κέντρα — μονάρχες που ήταν ανώτεροι από τα υπόλοιπα ανθρώπινα όντα και που κυβερνούσαν με τη θέληση κάποιας μορφής κοσμολογικής (θείχης) δύναμης. Οι ανθρώπινες πίστεις ήταν αναγκαστικά ιεραρχικές και κεντρομόλοι επειδή ο μονάρχης, όπως και η ιερή

γραφή, ήταν η πηγή της πρόσβασης στο, και μέρος του είναι. Τρίτον, ήταν η σύλληψη της χρονικότητας, σύμφωνα με την οποία η κοσμολογία και η ιστορία ήταν αζεδιάλυτες, η καταγωγή του ανθρώπου και του κόσμου ουσιαστικά ταυτόσημη. Ο συνδυασμός αυτών των αντιλήψεων έδωσε τις ανθρώπινες ζωές με την ουσία των πραγμάτων, δίνοντας ιδιαίτερο νόημα στις καθημερινές δυστυχίες της ύπαρξης (πάνω απ' όλα στο θάνατο, στην απώλεια και στη δουλεία) και προσφέροντας με ποικίλους τρόπους αντιστάθμισμα σ' αυτές.

Η αργή, άνιση παρακμή αυτών των αλληλοσυνδεόμενων βεβαιιοτήτων, πρώτα στη δυτική Ευρώπη, έπειτα αλλού, κάτω από την επίδραση της οικονομικής αλλαγής, των «ανακαλύψεων» (κοινωνικών και επιστημονικών) και της ανάπτυξης των όλο και πιο γρήγορων επικοινωνιών, προκάλεσε ρήξη μεταξύ της κοσμολογίας και της ιστορίας. Είναι αναμενόμενη, επομένως, η αναζήτηση ενός νέου τρόπου να συνδεθούν μεταξύ τους με νόημα η αδελφότητα, η εξουσία και ο χρόνος. Ίσως τίποτα δεν επιτάχυνε αυτή την αναζήτηση περισσότερο, ή δεν την έκανε πιο καρποφόρα, από τον έντυπο καπιταλισμό, ο οποίος έδωσε τη δυνατότητα σε ραγδαία αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων να σκεφτούν σχετικά με τον εαυτό τους, και να συνδεθούν μεταξύ τους με εντελώς νέους τρόπους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν κενοτάφια αλλά για συγκεκριμένα γνωστά άτομα, των οποίων το σώμα, για κάποιο λόγο, δεν ήταν δυνατόν να ανευρεθεί, ώστε να γίνει κανονικός ενταφιασμός. Οφείλω αυτή την πληροφορία στη συνάδελφο βυζαντινολόγο Judith Herrin.

2. Ας προσέξουμε, για παράδειγμα, αυτές τις αξιοσημείωτες εκφορές λόγου: α. «Η μακριά γκρίζα παράταξη δε μας πρόδωσε ποτέ. Αν γινόταν αυτό, ένα εκατομμύριο φαντάσματα ντυμένα στα φαιά, στο χακί, στο μπλε και γκρι, θα ήταν έτοιμα να σηκωθούν από τα λευκά

τους μνήματα βροντοφωνάζοντας αυτές τις μαγικές λέξεις: χρέος, τιμή, πατρίδα». 6. «Η εκτίμησή μου για τον [Αμερικανό στρατιώτη] διαμορφώθηκε στο πεδίο της μάχης πάρα πολλά χρόνια πριν και δεν έχει αλλάξει μέχρι σήμερα. Τον θεωρούσα τότε όπως και τώρα σαν μια από τις πιο ευγενικές φιγούρες στον κόσμο: όχι μόνο σαν έναν από τους αρτιότερους χαρακτήρες του στρατού αλλά και έναν από τους πιο ακηλίδωτους [sic]... Ανήκει στην ιστορία, επειδή αποτελεί ένα από τα πιο σπουδαία δείγματα επιτυχούς πατριωτισμού [sic]. Ανήκει στο μέλλον επειδή μπορεί να εμφυσήσει στις μέλλουσες γενιές τις αρχές της τόλμης και της ελευθερίας. Ανήκει στο παρόν, σ' εμάς, για τις αρετές και τα κατορθώματά του». Douglas MacArthur, «Duty, Honour, Country», Λόγος στη Στρατιωτική Ακαδημία των Ηνωμένων Πολιτειών, West Point, 12 Μαΐου 1962, στου ίδιου *A Soldier Speaks*, σ. 354 και 357.

3. Πρβλ. Régis Debray. «Marxism and the National Question», *New Left Review*, 105 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1977), σ. 29. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου στην Ινδονησία τη δεκαετία του '60 εντυπωσιάστηκα από την ήρεμη άρνηση πολλών μουσουλμάνων να δεχτούν τις ιδέες του Δαρβίνου. Στην αρχή ερμήνευσα αυτή την άρνηση ως σκοταδισμό. Αργότερα κατάλαβα ότι είναι μια έντιμη προσπάθεια να είναι συνεπείς: το δόγμα της εξέλιξης είναι απλώς ασύμβατο με τα διδάγματα του Ισλάμ. Τι συμπεράσματα μπορούμε να βγάλουμε από έναν επιστημονικό υλισμό που επίσημα δέχεται τα πορίσματα της φυσικής για την ύλη, ενώ κάνει τόσο μικρή προσπάθεια να συνδέσει αυτά τα πορίσματα με την ταξική πάλη, την επανάσταση ή οτιδήποτε άλλο; Μήπως δεν κρύβει η άβυσσος μεταξύ προτονίων και του προλεταριάτου μιαν ανομολόγητη μεταφυσική σύλληψη του ανθρώπου; Βλέπε όμως τα ανανεωτικά κείμενα του Sebastiano Timpanaro, *On Materialism* και το *The Freudian Slip*, καθώς και τη βαθυστόχαστη απάντηση σ' αυτά του Ρέιμοντ Γουίλιαμς στο «Timpanaro's Materialist Challenge», *New Left Review*, 109 (Μάιος-Ιούνιος 1978), σ. 3-17.

4. Ο Σουκάρνο, ο τελευταίος πρόεδρος της Ινδονησίας, πάντοτε μιλούσε με απόλυτη ειλικρίνεια για τα τριακόσια πενήντα χρόνια αποικιοκρατίας τα οποία υπέστη η «Ινδονησία του», παρόλο που η έννοια «Ινδονησία» αυτή καθ' εαυτή επινοήθηκε τον εικοστό αιώνα και ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής Ινδονησίας ήταν υπό ολλανδική κατοχή μόνο κατά το διάστημα μεταξύ 1850 και 1919. Ένας από τους

πιο εξέχοντες εθνικούς ήρωες της σύγχρονης Ινδονησίας είναι ο πρίγκιπας Ντιπονεγκόρο, που έζησε στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, παρόλο που τα απομνημονεύματά του δείχνουν ότι σκόπευε να «κατακτήσει [όχι να απελευθερώσει!] την *Ιάβαν*, παρά να εκδιώξει «τους Ολλανδούς». Βέβαια, δεν αντιλαμβάνονταν την έννοια «Ολλανδός» ως συλλογικότητα. Βλέπε Harry J. Benda και John A. Larkin (εκδ.), *The World of Southeast Asia*, σ. 158· επίσης Ann Kumar, «Diponegoro (1778?-1855)», *Indonesia*, 13 (Απρίλιος 1972), σ. 103. Η υπογράμμιση δική μου. Παρόμοια ο Κεμάλ Ατατούρκ έδωσε σε μίαν από τις κρατικές τράπεζες το όνομα Eti Banka (Χεττιτική Τράπεζα) και σε κάποια άλλη το όνομα Σουμερική Τράπεζα. (Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 259). Αυτές οι τράπεζες ευημερούν σήμερα και δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφιβάλλουμε ότι πολλοί Τούρκοι θεώρησαν σοβαρά, και θεωρούν, τους Χετταίους και τους Σουμέριους ως προγόνους τους. Προτού βιαστούμε να φανούμε ειρωνικοί, καλό θα ήταν να θυμηθούμε τον Αρθούρο και τη Βοαδίκη και να συλλογιστούμε την τεράστια εμπορική επιτυχία των μυθοπλασιών του Τόλκιν.

5. Έτσι εξηγείται και η ευκολία με την οποία οι Μογγόλοι της Κίνας και οι Μαντσού έγιναν δεκτοί ως Υιοί του Ουρανού.

6. John Lynch, *The Spanish-American Revolutions, 1808-1826*, σ. 260. Η υπογράμμιση δική μου.

7. Τα ελληνικά των εκκλησιαστικών κειμένων φαίνεται ότι δεν μπόρεσαν να επιβληθούν ως γλώσσα της αλήθειας. Οι αιτίες αυτής της «αποτυχίας» είναι ποικίλες, αλλά ένας σημαντικός παράγοντας ήταν σίγουρα το γεγονός ότι τα ελληνικά παρέμειναν ένας ζωντανός δημόδης λόγος (αντίθετα με τα λατινικά) σε μεγάλο μέρος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτή την πληροφορία την οφείλω στην Judith Herrin.

8. Ο Νικόλας Μπρεκσπίαρ κατείχε το αξίωμα του ποντίφηκα από το 1154 μέχρι το 1159, με το όνομα Αδριανός Δ'.

9. Ο Μαρκ Μπλοχ μάς υπενθυμίζει ότι «η πλειοψηφία των λόρδων και πάρα πολλοί βαρόνοι [το Μεσαίωνα] διοικούσαν χωρίς να είναι ικανοί να διαβάσουν οι ίδιοι μια αναφορά ή έναν απολογισμό». *Feudal Society*, I, σ. 81.

10. Αυτό δε σημαίνει ότι οι αναλόγοι δε διάβαζαν. Αυτό που διάβαζαν, όμως, δεν ήταν λέξεις αλλά ο ορατός κόσμος. «Στα μάτια όλων αυτών που ήταν ικανοί να στοχαστούν, ο υλικός κόσμος σπάνια

ήταν κάτι παραπάνω από μια μάσκα, πίσω από την οποία συνέβαιναν όλα τα σημαντικά πράγματα τον θεωρούσαν μια γλώσσα που προοριζόταν να εκφράσει μέσω συμβόλων μια βαθύτερη πραγματικότητα». Στο ίδιο, σ. 83.

11. Erich Auerbach, *Mimesis*, σ. 282.

12. Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, σ. 158-159. Η υπογράμμιση δική μου. Παρατήρησε ότι παρόλο που ασπάζεται το Ευαγγέλιο δεν το διαβάζει.

13. *The Travels of Marco Polo*, σ. 152.

14. Henri de Montesquieu, *Persian Letters*, σ. 81. Το *Lettres Persanes* πρωτοεμφανίστηκε το 1721.

15. Bloch, *Feudal Society*, I, σ. 77. Η υπογράμμιση δική μου.

16. Lucien Febvre και Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book*, σ. 248-249.

17. Στο ίδιο, σ. 321.

18. Στο ίδιο, σ. 330.

19. Στο ίδιο, σ. 331-332.

20. Στο ίδιο, σ. 232-333. Το γαλλικό κείμενο είναι περισσότερο μετρημένο και ακριβές: «Tandis que l' on édite de moins en moins d' ouvrages en latin, et une proportion toujours plus grande de textes en langue nationale, le commerce du livre se morcelle en Europe». *L'Apparition du Livre*, σ. 356.

21. Ας σημειώσουμε εδώ τη μετατόπιση στην ονοματολογία των ηγεμόνων που αντιστοιχεί σ' αυτό το μετασχηματισμό. Οι μαθητές μαθαίνουν τους μονάρχες με τα μικρά τους ονόματα (ποιο ήταν το επώνυμο του Γουλιέλμου του Κατακτητή;), τους προέδρους με το επίθετό τους (ποιο ήταν το μικρό όνομα του Ebert;). Σ' έναν κόσμο πολιτών, που όλοι μπορούν να είναι θεωρητικά υποψήφιοι πρόεδροι, το περιορισμένο απόθεμα των «μικρών» (χριστιανικών) ονομάτων εμποδίζει τη λειτουργία τους ως διαφοροποιητικών προσδιορισμών. Στις μοναρχίες, όμως, όπου η εξουσία προορίζεται για ένα μοναδικό επώνυμο, τα «μικρά» (χριστιανικά) ονόματα που συνοδεύονται από αριθμούς ή παρωνύμια, λειτουργούν αναγκαστικά διακριτικά.

22. Ο Ναιρν σωστά περιγράφει την Πράξη της Ένωσης του 1707 μεταξύ της Αγγλίας και της Σκωτίας ως «συμφωνία ευγενών», με την έννοια ότι οι αρχιτέκτονες της ένωσης ήταν πολιτικοί που ανήκαν στην αριστοκρατία. (Βλέπε τη διαφωτιστική διαπραγμάτευσή του στο *The*

Break-Up of Britain, σ. 136 και εξής.) Παρ' όλα αυτά είναι ακόμα δύσκολο να φανταστούμε τις αριστοκρατίες δύο δημοκρατιών να συνάπτουν μια συμφωνία σαν κι αυτή. Η σύλληψη ενός Ηνωμένου Βασιλείου ήταν σίγουρα το αποφασιστικό διαμεσολαβητικό στοιχείο που έκανε δυνατή τη συμφωνία.

23. Oscar Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, σ. 34.

24. Εξαιρετικά διαδεδομένη στην προ-μοντέρνα Ασία. Όμως, η ίδια βασική αρχή είχε ισχύ και στη χριστιανική Ευρώπη της μονογαμίας. Το 1910, κάποιος Ότο Φορστ εξέδωσε το *Ahnentafel Seiner Kaiserlichen und Königlichen Hoheit des durchlauchtigsten Herrn Erzherzogs Franz Ferdinand*, καταρτίζοντας κατάλογο που αποτελούνταν από 2.047 προγόνους του Αρχιδούκα που επρόκειτο να δολοφονηθεί σύντομα. Περιλάμβανε 1.486 Γερμανούς, 124 Γάλλους, 196 Ιταλούς, 89 Ισπανούς, 52 Πολωνούς, 47 Δανούς, 20 Άγγλους/Αγγλίδες όπως επίσης και άλλες τέσσερις εθνικότητες. Αυτό το «περίεργο ντοκουμέντο» παρατίθεται στο ίδιο, σ. 136, αρ. 1. Είναι δύσκολο να αντισταθώ και να μην παραθέσω εδώ την καταπληκτική αντίδραση του Φραγκίσκου Ιωσήφ όταν άκουσε το νέο της δολοφονίας του αλλοπρόσαλλου άμεσου διαδόχου του: «Μ' αυτόν τον τρόπο μια ανώτερη δύναμη αποκατέστησε την τάξη που δυστυχώς εγώ ο ίδιος δεν μπόρεσα να διατηρήσω» (ό.π., σ. 125).

25. Ο Γκέλνερ τονίζει την ξένη προέλευση των δυναστιών, αλλά ερμηνεύει το φαινόμενο χωρίς ευρύτητα πνεύματος: οι ντόπιοι αριστοκράτες προτιμούν έναν ξένο μονάρχη, επειδή δε θα εμπλακεί σε εσωτερικούς ανταγωνισμούς. *Thought and Change*, σ. 136.

26. Marc Bloch, *Les Rois Thaumaturges*, σ. 390 και 398-399.

27. Noel A. Battye, «The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910», PhD thesis, Cornell 1974, σ. 270.

28. Stephen Greene, «Thai Government and Administration in the Reign of Rama VI (1910-1925)», PhD thesis, University of London 1971, σ. 92.

29. Περισσότεροι από χίλιοι από τους επτά έως οκτώ χιλιάδες άντρες στη λίστα αξιωματικών του Πρωσικού Στρατού, το 1806, ήταν ξένοι. «Οι Πρώσοι που ανήκαν στη μεσαία τάξη ήταν αριθμητικά λιγότεροι από τους ξένους στο ίδιο τους το στράτευμα αυτό επαληθεύει το ρητό ότι η Πρωσία δεν ήταν μια χώρα που είχε στρατό αλλά ένας στρατός που είχε χώρα...» Το 1798, Πρώσοι μεταρρυθμιστές απαίτη-

σαν «να μειωθεί ο αριθμός των ξένων στο μισό, οι οποίοι όμως εξακολουθούσαν να ανέρχονται στο 50% των απλών στρατιωτών...» Alfred Vagts, *A History of Militarism*, σ. 64 και 85.

30. Για μας, η ιδέα της «μεταγενέστερης ενδυμασίας», ένα μεταφορικό ισοδύναμο του παρελθόντος με το παρόν, αποτελεί μια έμμεση αναγνώριση του μοιραίου διαχωρισμού τους.

31. Bloch, *Feudal Society*, I, σ. 84-86.

32. Auerbach, *Mimesis*, σ. 64. Η υπογράμμιση δική μου. Σύγκρινε την περιγραφή της Παλαιάς Διαθήκης από τον Άγιο Αυγουστίνο «σαν σκιά [που πέφτει προς τα πίσω] του μέλλοντος». Παρατίθεται στο Bloch, *Feudal Society*, I, σ. 90.

33. Walter Benjamin, *Illuminations*, σ. 265.

34. Στο ίδιο, σ. 263. Τόσο εδραιωμένη είναι αυτή η αντίληψη, που μπορεί κάποιος να υποστηρίξει ότι κάθε σημαντική νεότερη σύλληψη βασίζεται στη σύλληψη του «εν τω μεταξύ».

35. Ενώ η *Princesse de Clèves* είχε ήδη εμφανιστεί το 1678, η εποχή του Ρίτσαρντσον, του Ντεφόου και του Φήλντινγκ είναι οι αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα. Οι ρίζες της νεότερης εφημερίδας βρίσκονται στις ολλανδικές γαζέτες του τέλους του δέκατου έβδομου αιώνα: όμως, η εφημερίδα έγινε μια γενική κατηγορία έντυπου υλικού μετά το 1700. Febvre και Martin, *The Coming of the Book*, σ. 197.

36. Βέβαια, το αν η πλοκή συναρπάζει εξαρτάται ίσως από το γεγονός ότι στους Χρόνους I, II και III οι Α, Β, Γ και Δ αγνοούν ο καθένας τι κάνουν οι υπόλοιποι.

37. Αυτή η πολυφωνία διαχωρίζει το νεότερο μυθιστόρημα ακόμα και από έναν τόσο εξάίρετο πρόδρομό του, το *Σατυρικό* του Πετρώνιου. Το *Σατυρικό* ακολουθεί την κατά παράταξη αφήγηση. Αν ο Εγκόλπιος θρηνεί για την απιστία του νεαρού εραστή του, δε βλέπουμε ταυτόχρονα τον Γείτονα στο κρεβάτι με τον Άσκυλο.

38. Σ' αυτό το πλαίσιο είναι πρόσφορο να συγκρίνουμε οποιοδήποτε ιστορικό μυθιστόρημα με έγγραφα ή αφηγήσεις της περιόδου που έχει δραματοποιηθεί.

39. Τίποτα δε δείχνει καλύτερα την εμβάπτιση του μυθιστορήματος στον ομοιογενή, κενό χρόνο από την απουσία των προοιμιακών γενεαλογιών—που συχνά φτάνουν μέχρι την καταγωγή του ανθρώπου—οι οποίες είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα των αρχαίων χρονικών, μύθων και ιερών βιβλίων.

40. Ο Ρισάλ έγραψε αυτό το μυθιστόρημα στην αποικιοκρατική γλώσσα (ισπανικά), που ήταν η *lingua franca* των εθνωτικά διαφορετικών ευρασιατικών και ντόπιων ελίτ. Παράλληλα με το μυθιστόρημα εμφανίστηκε επίσης για πρώτη φορά ένας «εθνικιστικός» Τύπος, ο οποίος, εκτός από την ισπανική γλώσσα, χρησιμοποιούσε και «εθνωτικές» γλώσσες, όπως ήταν η ταγκαλόγκ και η Pucano. Βλ. Leopoldo Y. Yabes, «The Modern Literature of the Philippines», σ. 287-302, στο Pierre-Bernard Lafont και Denys Lombard (εκδ.), *Littératures Contemporaines de l'Asie du Sud-Est*.

41. José Rizal, *Noli Me Tangere* (Μανίλα: Instituto Nacional de Historia, 1978), σ. 1. Κατά τη διάρκεια της πρώτης έκδοσης του *Immagined Communities*, καθώς η γνώση μου των ισπανικών ήταν ανεπαρκής, αναγκάστηκα να βασιστώ στη μετάφραση του Λεόν Μαρία Γκουερέρο που αλλοιώνει το κείμενο.

42. Παρατήρησε, για παράδειγμα, την επιδέξια αλλαγή του Ρισάλ, στην ίδια πρόταση, από τον αόριστο «δημιούργησε» (*crió*) στον ενεστώτα «πολλαπλασιάζει» (*multiplica*) — όλους εμάς μαζί.

43. Η άλλη όψη της ανωνυμίας των αναγνωστών ήταν/είναι η ρήμη του συγγραφέα. Όπως θα δούμε, αυτό το δίπολο ανωνυμία/διασημότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την εξάπλωση του έντυπου καπιταλισμού. Ήδη από το 1593 δραστήριοι Δομηρικανοί είχαν εκδώσει στη Μανίλα το *Doctrina Christiana*. Όμως, για πολλούς αιώνες μετά, η έντυπη παραγωγή παρέμεινε κάτω από το αυστηρό έλεγχο της Εκκλησίας. Η απελευθέρωσή της άρχισε μόλις το 1860. Βλέπε Bienvenido L. Lumbea, *Tagalog Poetry 1570-1898, Tradition and Influences in its Development*, σ. 35, 93.

44. Στο ίδιο, σ. 115.

45. Στο ίδιο, σ. 120.

46. Η τεχνική είναι παρόμοια με του Ομήρου, η οποία έχει αναλυθεί από τον Άουερμπαχ με μεγάλη επιδεξιότητα, *Mimesis*, κεφ. 1 («Odysseus' Scar»).

47. «Paalam Albaniang pinamamayanan
ng casama, t, lupit, bangis caliluhan,
acong tangulang mo, i, cusa mang pinatay
sa iyo, i, malaqui ang panghihinayang».

(Αντίο, Αλβανία, βασίλειο πλέον

του κακού, της ασπλαχνίας, της απάτης και της βίας!

Εγώ, ο δικός σου υπερασπιστής, που τώρα εσύ δολοφονείς την τύχη σου παρ' όλα αυτά θρηνώ.)

Αυτή η φημισμένη στροφή αρκετές φορές ερμηνεύθηκε ως συγκαλυμμένη δήλωση του φιλιππινέζικου πατριωτισμού· όμως ο Λουμπέρα δείχνει με πολύ πειστικό τρόπο ότι μια τέτοια ερμηνεία αποτελεί αναχρονισμό. *Tagalog Poetry*, σ. 125. Έχω αλλάξει λίγο το κείμενο στην ταγκαλόγκ για να μείνω πιστός στην έκδοση του ποιήματος του 1973 που βασίστηκε στο έκτυπο του 1861.

48. Jean Franco, *An Introduction to Spanish-American Literature*. σ. 34.

49. Στο ίδιο, σ. 35-36. Η υπογράμμιση δική μου.

50. Η κίνηση του μοναχικού ήρωα σ' ένα αδαμάντινο κοινωνικό τοπίο χαρακτηρίζει πολλά από τα πρώιμα (αντι-)αποικιακά μυθιστορήματα.

51. Ύστερα από μια λαμπρή αλλά σύντομη καριέρα ως ριζοσπάστη δημοσιογράφου, ο Μάρκο συνελήφθη από τις ολλανδικές αποικιοκρατικές αρχές οι οποίες τον μετέφεραν στο Boven Digul, ένα από τα πρώτα στρατόπεδα συγκέντρωσης στον κόσμο, στα έλη που βρίσκονταν στα βάθη της δυτικής Νέας Γουινέας. Εκεί πέθανε το 1932, έπειτα από έξι χρόνια κράτησης. Henri Chambert-Loir, «Mas Marco Kartodikromo (1890-1932) ou L' Education Politique», σ. 208, στο *Littératures contemporaines de l'Asie du Sud-Est*. Ένας εξαιρετος πλήρης απολογισμός, που έγινε πρόσφατα, της σταδιοδρομίας του Μάρκο υπάρχει στο Takashi Shiraishi, *An Age in Motion: Popular Radicalism in Java, 1912-1926*, κεφάλαια 2-5 και 8.

52. Η μετάφραση στα αγγλικά είναι του Paul Tickell, *Three Early Indonesian Short Stories by Mas Marco Kartodikromo (c. 1890-1932)*, σ. 7, εδώ. Η υπογράμμιση δική μου.

53. Το 1924, ένας στενός φίλος και πολιτικός σύντροφος του Μάρκο εξέδωσε ένα μυθιστόρημα με τον τίτλο *Rasa Merdeka* [Το να αισθάνεσαι ελεύθερος/Το αίσθημα της ελευθερίας]. Για τον ήρωα αυτού του μυθιστορήματος (το οποίο λανθασμένα αποδίδει στον Μάρκο), ο Chambert-Loir γράφει ότι «δεν έχει ιδέα τι σημαίνει η λέξη “σοσιαλισμός”: παρ' όλα αυτά, αισθάνεται απέχθεια προς τον κοινωνικό οργανισμό που τον περιβάλλει και αισθάνεται την ανάγκη να διευρύνει τους ορίζοντές του με δύο τρόπους: ταξιδεύοντας και διαβάζοντας». («Mas

Marco», σ. 208. Η υπογράμμιση δική μου.) Ο ανυπόμονος παπαγάλος έχει μεταφερθεί στην Ιάβα και στον εικοστό αιώνα.

54. Το να διαβάζεις εφημερίδα είναι σαν να διαβάζεις ένα μυθιστόρημα ο συγγραφέας του οποίου δεν ενδιαφέρεται καθόλου για τη συνοχή της πλοκής.

55. Febvre και Martin, *The Coming of the Book*, σ. 186. Αυτό σήμαινε ότι έγιναν 35.000 περίπου εκδόσεις σε 236 περίπου πόλεις. Ήδη από το 1480 υπήρχαν πριστήρια σε περισσότερες από 110 πόλεις, από τα οποία 50 βρίσκονταν στη σημερινή Ιταλία, 30 στη Γερμανία, 9 στη Γαλλία, από 8 στην Ολλανδία και στην Ισπανία, από 5 στο Βέλγιο και στη Σουηδία, 4 στην Αγγλία, 2 στη Βοημία και 1 στην Πολωνία. «Μπορεί κανείς να πει ότι απ' αυτή τη χρονολογία το έντυπο βιβλίο είχε παγκόσμια χρήση» (σ. 182).

56. Στο ίδιο, σ. 262. Οι συγγραφείς σχολιάζουν ότι από το δέκατο έκτο αιώνα όποιος μπορούσε να διαβάσει είχε άμεση πρόσβαση στο βιβλίο.

57. Ο μεγάλος εκδοτικός οίκος Antwerp του Πλαντέν είχε κάτω από τον έλεγχό του, στις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα, 24 πριστήρια και διέθετε πάνω από 100 εργάτες σε κάθε εργαστήριο. Στο ίδιο, σ. 125.

58. Αυτή είναι μια άποψη που διατυπώθηκε ανάμεσα στις εκκεντρικότητες του *Gutenberg Galaxy* του Marshall McLuhan (σ. 125). Θα μπορούσε κάποιος να προσθέσει ότι, αν η αγορά του βιβλίου επισκιαζόταν από τις αγορές άλλων εμπορευμάτων, ο στρατηγικός ρόλος της στη διάδοση των ιδεών την κατέστησε παρ' όλα αυτά κεντρική για την εξέλιξη της νεότερης Ευρώπης.

59. Η βασική αρχή είναι εδώ πιο σημαντική από την κλίμακα. Μέχρι το δέκατο ένατο αιώνα οι εκδόσεις ήταν ακόμα σχετικά περιορισμένες. Ακόμα και η Βίβλος του Λούθηρου, ένα σπάνιας εμβέλειας μπεστ-σέλερ, κυκλοφόρησε σε 4.000 μόνο αντίτυπα στην πρώτη έκδοση. Η ασυνήθιστα μεγάλη πρώτη έκδοση της *Encyclopédie* του Ντιντερό δεν αριθμούσε πάνω από 4.250 αντίτυπα. Η μέση κυκλοφορία το δέκατο όγδοο αιώνα δεν ήταν μεγαλύτερη από 2.000 αντίτυπα. Febvre και Martin, *The Coming of the Book*, σ. 218-220. Επιπλέον, το βιβλίο διακρινόταν πάντα από τα υπόλοιπα αγαθά εξαιτίας της εγγενώς περιορισμένης αγοράς του. Καθένας που έχει χρήματα μπορεί να αγοράσει τσέχικα αυτοκίνητα όμως, μόνον όσοι διαβάζουν τσέχικα

θα αγοράσουν βιβλία στην τσέχικη γλώσσα. Η σημασία αυτής της διάκρισης θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.

60. Επιπλέον, ήδη από το τέλος του δέκατου πέμπτου αιώνα ο Βενετός εκδότης Aldus εισήγαγε την «έκδοση τσέπης».

61. Όπως δείχνει και η περίπτωση του *Semarang Hitam*, τα δύο είδη μπεστ-σέλερ ήταν συνδεδεμένα μεταξύ τους πιο στενά απ' όσο είναι σήμερα. Τα δημοφιλή μυθιστορήματα του Ντίκενς παρουσιάζονταν σε συνέχειες στις εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας.

62. «Το έντυπο υλικό παρείχε σιωπηρή υποστήριξη σε υποθέσεις οι υπερασπιστές των οποίων δεν μπορούσαν να τοποθετηθούν σε καμιά ενορία και οι οποίοι απευθύνθηκαν από μακριά σ' ένα αόρατο κοινό». Elizabeth L. Eisenstein, «Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought», *Journal of Modern History*, 40:1 (Μάρτιος 1968), σ. 42.

63. Γράφοντας για τη σχέση μεταξύ της υλικής αναρχίας της αστικής κοινωνίας και μιας αφηρημένης πολιτικής ευρυθμίας, ο Ναιρν παρατηρεί ότι «ο μηχανισμός της αντιπροσώπευσης μετέτρεψε την πραγματική ταξική ανισότητα σε αφηρημένη ισότητα των πολιτών, την ιδιοτέλεια σε απρόσωπη συλλογική θέληση, ό,τι διαφορετικά θα ήταν χάος σε μια νέα κρατική νομιμότητα». *The Break-Up of Britain*, σ. 24. Δεν υπάρχει αμφιβολία. Αλλά ο μηχανισμός αντιπροσώπευσης (εκλογές;) είναι μια σπάνια και κινητή εορτή. Η γένεση της απρόσωπης θέλησης μπορεί καλύτερα, νομίζω, να αναζητηθεί στις καθημερινές κανονικότητες της φαντασιακής ζωής.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

ΑΝ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ως εμπορευμάτων είναι το κλειδί για τη δημιουργία των εντελώς νέων αντιλήψεων της συγχρονικότητας, τότε βρισκόμαστε στη φάση κατά την οποία οι κοινωνότητες του τύπου «οριζόντια-κοσμική, εγχάρσια στο χρόνο» γίνονται εφικτές. Γιατί, μέσα στα πλαίσια αυτού του τύπου, το έθνος γίνεται τόσο δημοφιλές; Μπορούμε να αναφέρουμε ποικίλους και σύνθετους παράγοντες, ανάμεσα στους οποίους ωστόσο πρωτεύουσα θέση κατέχει ο καπιταλισμός.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μέχρι το 1500¹ είχαν ήδη τυπωθεί τουλάχιστον είκοσι εκατομμύρια βιβλία, σηματοδοτώντας την έναρξη της εποχής «της μηχανικής αναπαραγωγής» του Μπένγιαμιν. Αν η τεχνογνωσία των χειρογράφων ήταν περιορισμένη και αποτελούσε κλειστή παράδοση, η γνώση της τυπογραφίας επιβίωσε μέσω της δυνατότητας αναπαραγωγής και διάδοσης². Αν, όπως πιστεύουν ο Φεβρ και ο Μαρτέν, μέχρι το 1600 είχαν τυπωθεί διακόσια εκατομμύρια τόμοι, δε θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη η διαπίστωση του Φράνσις Μπέικον ότι η τυπογραφία άλλαξε «την όψη και την τάξη του κόσμου»³.

Στο χώρο των εκδόσεων εκδηλώθηκε η συνεχής αναζήτηση του καπιταλισμού για αγορές, εφόσον αποτέλεσαν μian από τις πρωιμότερες μορφές καπιταλιστικής επιχείρησης. Οι πρώτοι εκδότες ίδρυσαν παραρτήματα σ' όλη την Ευρώπη: «Μ' αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν πραγματικοί "διεθνείς" εκδοτικοί οίκοι, οι οποίοι αγνόησαν εθνικά [sic] σύνορα»⁴. Επιπλέον, καθώς τα χρόνια από το 1500 μέχρι το 1550 αποτέλεσαν για την Ευρώπη μια περίοδο εξαιρετικής ευημερίας, οι εκδόσεις συμμετείχαν στη γενική έξαρση της οικονομικής δραστηριότητας.

«Περισσότερο από ποτέ» ήταν «μια τεράστια βιομηχανία που λειτουργούσε υπό τον έλεγχο εύπορων καπιταλιστών»⁵. Εύλογα, «οι βιβλιοπώλες ενδιαφέρονταν κυρίως να βγάλουν κέρδος και να πουλήσουν τα προϊόντα τους, και επομένως επιζητούσαν πρώτα απ' όλα εκείνα τα έργα που θα είχαν απήχηση σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό αναγνωστών»⁶.

Την πρώτη αγορά συγκρότησαν οι εγγράμματοι της Ευρώπης, ένα γεωγραφικά ευρύ αλλά αριθμητικά περιορισμένο στρώμα λατινομαθούς αναγνωστικού κοινού. Χρειάστηκαν εκατόν πενήντα περίπου χρόνια για να φτάσει αυτή η αγορά σε σημείο κορεσμού. Το καθοριστικό γεγονός όσον αφορά στη λατινική —πέρα από την ιερότητά της— ήταν ότι αποτελούσε κτήμα δίγλωσσων στρωμάτων. Ήταν σχετικά λίγοι αυτοί που θα τη μιλούσαν από τη γέννησή τους και ακόμα λιγότεροι αυτοί που χρησιμοποιούσαν αυτή τη γλώσσα στα όνειρά τους. Στο δέκατο έκτο αιώνα ήταν σχετικά μικρό το ποσοστό των δίγλωσσων στο συνολικό πληθυσμό της Ευρώπης· πιθανότατα δεν ξεπερνούσε το αντίστοιχο σημερινό ποσοστό και —παρά τον προλεταριακό διεθνισμό— το ποσοστό των επόμενων αιώνων. Τότε όπως και τώρα, το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας κατείχε μόνο μία γλώσσα. Η λογική του καπιταλισμού υπαγόρευε επομένως ότι, από τη στιγμή που η επίλεκτη αγορά των λατινομαθών κορέστηκε, θα ερχόταν η σειρά των τεράστιων αγορών που δυνητικά αποτελούσαν οι μάζες που κατείχαν μια γλώσσα. Ομολογουμένως, η Αντιμεταρρύθμιση ενθάρρυνε μια προσωρινή αναβίωση των λατινικών εκδόσεων, αλλά μέχρι το δέκατο έβδομο αιώνα η κίνηση αυτή είχε παρακμάσει και οι καθολικές βιβλιοθήκες είχαν κορεστεί. Στο μεταξύ, η έλλειψη χρημάτων σ' ολόκληρη την Ευρώπη ανάγκασε τους εκδότες να σκεφτούν όλο και περισσότερο να προσφέρουν φτηνές εκδόσεις στην καθομιλουμένη⁷.

Η δυναμική τάση του καπιταλισμού προς την καθιέρωση των καθομιλουμένων γλωσσών απέκτησε μεγαλύτερη ορμή εξαιτίας τριών παραγόντων που δε σχετίζονταν άμεσα μ' αυτή

την τάση. Οι δύο απ' αυτούς συνέβαλαν άμεσα στην ανάδυση της εθνικής συνείδησης. Ο πρώτος, και τελικά ο λιγότερο σημαντικός, ήταν η αλλαγή στο χαρακτήρα της ίδιας της λατινικής γλώσσας. Χάρη στην προσπάθεια των Ουμανιστών να αναβιώσουν τη λογοτεχνία της προχριστιανικής αρχαιότητας και να τη διαδώσουν μέσω της αγοράς των εντύπων, η ευρωπαϊκή διανόηση εκτίμησε μ' ένα διαφορετικό τρόπο το λογοτεχνικό ύφος των κλασικών. Τα λατινικά κείμενα άρχισαν να αποκτούν ολοένα και περισσότερο ένα κικερώνειο ύφος και, ως εκ τούτου, σταδιακά απομακρύνονταν από τον εκκλησιαστικό και τον καθημερινό βίο. Μ' αυτόν τον τρόπο η λατινική γλώσσα απέκτησε έναν ερμητικό χαρακτήρα διαφορετικό απ' αυτόν της εκκλησιαστικής λατινικής των μεσαιωνικών χρόνων. Κι αυτό γιατί ο ερμητικός χαρακτήρας των παλαιότερων λατινικών δεν οφειλόταν στο περιεχόμενο ή στο ύφος, αλλά στο γεγονός ότι υπήρχαν μόνον ως γραπτός λόγος, δηλαδή απέρρεε από τη θέση τους ως κειμένων. Τώρα ο ερμητισμός τους απέρρεε από το περιεχόμενο, από την ίδια τη γλώσσα.

Ο δεύτερος παράγοντας ήταν η επίδραση της Μεταρρύθμισης που όφειλε την επιτυχία της κατά μεγάλο μέρος στον έντυπο καπιταλισμό. Πριν από την εποχή της τυπογραφίας, η Ρώμη κέρδισε εύκολα τον πόλεμο κατά των αιρέσεων στη δυτική Ευρώπη επειδή πάντα διέθετε καλύτερους διαύλους επικοινωνίας από τους αντιπάλους της. Όταν, όμως, το 1517 ο Μαρτίνος Λούθηρος ανάρτησε τις θέσεις του στην πόρτα του παρεκκλησίου του Βίτεμπεργκ, τυπώθηκαν σε γερμανική μετάφραση και «μέσα σε δεκαπέντε μέρες είχαν κυκλοφορήσει σε όλη τη χώρα»⁸. Στις δεκαετίες 1520-1540 εκδόθηκαν στη Γερμανία τρεις φορές περισσότερα βιβλία απ' όσα στην περίοδο 1500-1520, γεγονός που αποτελεί έναν αξιοσημείωτο μετασχηματισμό στον οποίο η συμβολή του Λούθηρου ήταν καθοριστική. Τα έργα του αντιπροσώπευαν το ένα τρίτο όλων των γερμανικών βιβλίων που πουλήθηκαν μεταξύ των ετών 1518 και 1525. Μεταξύ του 1522 και του 1546 εμφανίστηκαν συνολικά 430 εκδόσεις (πλή-

ρεις ή τμηματικές) των μεταφράσεών του της Βίβλου. «Για πρώτη φορά έχουμε εδώ να κάνουμε με ένα κυριολεκτικά μαζικό αναγνωστικό κοινό και μια λαϊκή λογοτεχνία που είναι προσιτή στον καθένα»⁹. Ουσιαστικά ο Λούθηρος ήταν ο πρώτος που αναγνωρίστηκε ως συγγραφέας με μεγάλη εκδοτική επιτυχία. Μ' άλλα λόγια, ο πρώτος συγγραφέας που μπορούσε να «πουλήσει» τα νέα βιβλία του χάρη στο όνομά του¹⁰.

Το δρόμο που άνοιξε ο Λούθηρος τον ακολούθησαν σύντομα κι άλλοι, εγκαινιάζοντας τον κολοσσιαίο πόλεμο της θρησκευτικής προπαγάνδας που μαινόταν σ' όλη την Ευρώπη και τον επόμενο αιώνα. Σ' αυτή την τιτάνια «μάχη για την κατάκτηση της ανθρώπινης διάνοιας», ο Προτεσταντισμός βρισκόταν πάντα κατά βάση στην επίθεση, επειδή ακριβώς ήξερε πώς να επωφεληθεί από την αυξανόμενη αγορά των εντύπων στην καθομιλουμένη, που είχε δημιουργήσει ο καπιταλισμός, τη στιγμή που η Αντιμεταρρύθμιση υπεράσπιζε το σκληρό των λατινικών. Το έμβλημα της Αντιμεταρρύθμισης ήταν ο *Index Librorum Prohibitorum** του Βατικανού —που δεν είχε το αντίστοιχό του στον Προτεσταντισμό—, ένας καινοφανής κατάλογος που δημιουργήθηκε εξαιτίας των ολοένα αυξανόμενων ανατρεπτικών εντύπων. Τίποτα δε μας βοηθάει περισσότερο να καταλάβουμε την ψυχροσύνη του πολιορκημένου από την υστερική απόφαση του Φραγκίσκου Α' το 1535 να απαγορεύσει την έκδοση οποιοδήποτε βιβλίου στην επικράτειά του, με την ποινή της θανάτωσης δι' απαγχονισμού! Η αιτία και της απαγόρευσης και της αδυναμίας εκτέλεσής της ήταν ότι τότε τα ανατολικά σύνορα του βασιλείου του ήταν περικυκλωμένα από προτεσταντικά κράτη και πόλεις που παρήγαν έναν τεράστιο όγκο λαθραία διακινούμενων εντύπων. Αρκεί να πάρουμε ως παράδειγμα τη Γενεύη της εποχής του Καλβίνου: μεταξύ των ετών 1533 και 1540 κυκλοφόρησαν μόνο σαράντα δύο εκδόσεις, που ανήλθαν στις πεντακόσιες είκοσι επτά μεταξύ του 1550 και του 1564, εποχή

* Κατάλογος Απαγορευμένων Βιβλίων (Σ.τ.Μ.).

κατά την οποία σαράντα τυπογραφικά πιεστήρια δούλευαν πέρα από το καθορισμένο ωράριο¹¹.

Ο συνδυασμός Προτεσταντισμού και έντυπου καπιταλισμού, με την κυκλοφορία των φτηνών λαϊκών εκδόσεων που προωθούσε, γρήγορα δημιούργησε νέες κατηγορίες αναγνωστικού κοινού, το οποίο συνιστούσαν κυρίως έμποροι και γυναίκες, που γνώριζαν λίγα έως καθόλου λατινικά. Ταυτόχρονα κινητοποίησε το κοινό αυτό για πολιτικο-θρησκευτικούς σκοπούς. Όπως ήταν αναμενόμενο, δεν ήταν μόνο η Εκκλησία που κλονίστηκε συθέμελα. Ο ίδιος σεισμός δημιούργησε τα πρώτα σημαντικά μη-δυναστικά, μη-πόλεις κράτη της Ευρώπης στην Ολλανδική Δημοκρατία και στην Κοινοπολιτεία των Πουριτανών. (Ο πανικός του Φραγκίσκου Α΄ ήταν τόσο πολιτικός όσο και θρησκευτικός.)

Τρίτος παράγοντας ήταν η αργή, γεωγραφικά άνιση, εξάπλωση συγκεκριμένων καθομιλούμενων γλωσσών που χρησίμευαν σαν όργανα του διοικητικού συγκεντρωτισμού από συγκεκριμένους ισχυρούς, επίδοξους απολυταρχικούς μονάρχες. Σ' αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να θυμόμαστε ότι η οικουμενικότητα της λατινικής στη μεσαιωνική δυτική Ευρώπη ποτέ δεν αντιστοιχούσε σε ένα οικουμενικό πολιτικό σύστημα. Η σύγκριση με την Αυτοκρατορική Κίνα, όπου το εύρος της γραφειοκρατίας των μανδαρινών συνέπιπτε με το εύρος της χρήσης των ιδεογραμμάτων, είναι διαφωτιστική. Στην πραγματικότητα, ο πολιτικός κατακερματισμός της δυτικής Ευρώπης μετά την κατάρρευση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σήμαινε ότι κανένας ηγεμόνας δεν ήταν σε θέση να μονοπωλήσει τη λατινική γλώσσα και να την καταστήσει γλώσσα του δικού του και μόνο του δικού του κράτους. Επομένως το θρησκευτικό κύρος της λατινικής δεν απέκτησε ποτέ το ανάλογο πολιτικό κύρος.

Η γέννηση των καθομιλούμενων γλωσσών του διοικητικού μηχανισμού προηγήθηκε χρονικά από τις αναταραχές που οφείλονταν σε ζητήματα θρησκείας στη διάρκεια του δέκατου έκτου αιώνα και από την τυπογραφία. Πρέπει επομένως να αντιμετωπιστεί (τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο) ως ανεξάρτητος

παράγοντας που συνέβαλε στη διάβρωση των ιερών φαντασιακών κοινοτήτων. Την ίδια στιγμή, τίποτα δε συντείνει στο συμπέρασμα ότι τη διαδικασία καθιέρωσης των καθομιλούμενων γλωσσών, όπου έλαβε χώρα, επηρέασαν βαθιά ριζωμένες ιδεολογικές, για να αφήσουμε κατά μέρος τις πρωτο-εθνικές, τάσεις. Η περίπτωση της «Αγγλίας», στη βορειοδυτική περιφέρεια της Λατινικής Ευρώπης είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Πριν από τη Νορμανδική Κατάκτηση, η γλώσσα της αυλής, λογοτεχνική και διοικητική, ήταν η αγγλοσαξονική. Τον επόμενο ενάμιση αιώνα σχεδόν όλα τα βασιλικά έγγραφα συντάσσονταν στη λατινική. Μεταξύ του 1200 και του 1350, περίπου, η λατινική του κράτους αντικαταστάθηκε από τα νορμανδικά γαλλικά. Στο μεταξύ, μια σταδιακή μείξη της γλώσσας της επικυρίαρχης τάξης με την αγγλοσαξονική του υποτελούς πληθυσμού παράγαγε την πρώιμη αγγλική. Η μείξη έδωσε τη δυνατότητα στην καινούργια γλώσσα να γίνει με τη σειρά της, μετά το 1362, η γλώσσα των δικαστηρίων και της εναρκτήριας συνόδου του Κοινοβουλίου. Η χειρόγραφη Βίβλος του Wycliffe στην καθομιλούμενη ακολούθησε το 1382¹². Είναι πολύ σημαντικό να θυμόμαστε ότι αυτή η ακολουθία αποτελούσε μια διαδοχή «κρατικών», όχι «εθνικών», γλωσσών και ότι το εν λόγω κράτος κάλυπτε σε διάφορες χρονικές περιόδους όχι μόνο τη σημερινή Αγγλία και Ουαλία αλλά και μέρος από την Ιρλανδία, τη Σκοτία και τη Γαλλία. Είναι προφανές ότι το μεγαλύτερο μέρος του υποτελούς πληθυσμού ήξερε ελάχιστα ή καθόλου λατινικά, νορμανδικά γαλλικά ή πρώιμα αγγλικά¹³. Έπρεπε να περάσει σχεδόν ένας αιώνας μετά την καθιέρωση της πρώιμης αγγλικής στην πολιτική για να εξαπλωθεί η κυριαρχία του Λονδίνου στη «Γαλλία».

Μια παρόμοια μεταβολή έλαβε χώρα στο Σηκουάνα, αν και με βραδύτερο ρυθμό. Όπως παρατηρεί σαρκαστικά ο Μπλοχ: «Η γαλλική, δηλαδή μια γλώσσα που, επειδή θεωρήθηκε απλώς ως μια παραφθορά της λατινικής, χρειάστηκε αρκετούς αιώνες για να αποκτήσει λογοτεχνικό κύρος»¹⁴, έγινε η επίσημη γλώσ-

σα των δικαστηρίων μόλις το 1539, όταν ο Φραγκίσκος Α' εξέδωσε το Διάταγμα του Βιλέρ Κοτερέτ¹⁵. Σε άλλα δυναστικά βασίλεια η λατινική επιβίωσε για πολύ μεγαλύτερο διάστημα: στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων διατηρήθηκε και το δέκατο ένατο αιώνα. Σε άλλα επιβλήθηκαν «ξένες» καθομιλούμενες γλώσσες: το δέκατο όγδοο αιώνα οι γλώσσες της αυλής των Ρομανόφ ήταν η γαλλική και η γερμανική¹⁶.

Σε κάθε περίπτωση, η «επιλογή» της γλώσσας παρουσιάζεται σαν μια σταδιακή, ασυνείδητη, πραγματιστική, για να μην πούμε τυχαία, εξέλιξη. Ως τέτοια, ήταν εντελώς διαφορετική από τη συνειδητή γλωσσική πολιτική που ακολούθησαν οι δυνάστες το δέκατο ένατο αιώνα, όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με την άνοδο εχθρικών λαϊκών γλωσσικών εθνικισμών (βλέπε παρακάτω, στο 6. «Επίσημος εθνικισμός και ιμπεριαλισμός»). Ένα σαφές δείγμα αυτής της διαφοράς είναι ότι οι παλιές γλώσσες της διοίκησης ήταν απλώς αυτό: γλώσσες που χρησιμοποιούνταν από τις γραφειοκρατίες για τις δικές τους εσωτερικές ανάγκες. Δεν υπήρχε η ιδέα της συστηματικής επιβολής της γλώσσας στους διάφορους υποτελείς πληθυσμούς από τους δυνάστες¹⁷. Παρ' όλα αυτά, η προαγωγή αυτών των καθομιλούμενων γλωσσών σε γλώσσες εξουσίας, όπου, με μια έννοια, ανταγωνίζονταν τα λατινικά (τα γαλλικά στο Παρίσι, τα [πρώιμα] αγγλικά στο Λονδίνο) είχε το δικό της μερίδιο συνεισφοράς στην παρακμή της φαντασιακής κοινότητας της χριστιανοσύνης.

Βασικά, είναι πιθανό ότι ο ερμητισμός της λατινικής, η Μεταρρύθμιση και η τυχαία ανάπτυξη των καθομιλούμενων γλωσσών του διοικητικού μηχανισμού έπαιξαν σημαντικό ρόλο, στο παρόν πλαίσιο, κυρίως με μian αρνητική έννοια: με τη συμβολή τους στην εκθρόνιση της λατινικής. Μπορούμε να συλλάβουμε την εμφάνιση των νέων κοινοτήτων που φαντάστηκαν τον εαυτό τους ως εθνικές χωρίς κάποιο απ' αυτά τα στοιχεία, ίσως κανένα, να είναι παρόν. Με μια θετική έννοια, η φαντασιακή σύλληψη των νέων κοινοτήτων έγινε δυνατή χάρη σε μια εν

μέρει τυχαία, εκρηκτική όμως, αλληλεπίδραση μεταξύ ενός συστήματος παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων (καπιταλισμός), μιας τεχνολογίας των επικοινωνιών (τυπογραφία) και του μοιραίου της ποικιλίας των ανθρώπινων γλωσσών¹⁸.

Το στοιχείο του μοιραίου είναι ουσιώδες. Γιατί, για οποιουδήποτε άνθρωπο κι αν ήταν ικανός ο καπιταλισμός, βρήκε στο θάνατο και στις γλώσσες δυο πεισματικούς αντιπάλους¹⁹. Συγκεκριμένες γλώσσες μπορεί να πεθάνουν ή να εξαλειφθούν, αλλά η γενική γλωσσική ενοποίηση της ανθρωπότητας ήταν και είναι αδύνατη. Όμως, αυτή η αδυναμία συνεννόησης ήταν ιστορικά ήσσονος σημασίας, μέχρις ότου ο καπιταλισμός και η τυπογραφία δημιούργησαν μονόγλωσσο μαζικό αναγνωστικό κοινό.

Ενώ είναι ουσιώδες να έχουμε στο νου μας την έννοια του μοιραίου, με τη σημασία μιας γενικής κατάστασης της αναπόφευκτης γλωσσικής διαφοροποίησης, θα ήταν σφάλμα να εξομολώσουμε αυτό το μοιραίο με το κοινό στοιχείο που υπάρχει στις εθνικιστικές ιδεολογίες και που τονίζει εξ αρχής το μοιραίο της ύπαρξης ιδιαίτερων γλωσσών και της σχέσης τους με ιδιαίτερα εδάφη. Αυτό που είναι ουσιώδες είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ μοιραίου, τεχνολογίας και καπιταλισμού. Στην προ της τυπογραφίας Ευρώπη, όπως, βέβαια, και αλλού στον κόσμο, ήταν μεγάλη η διαφοροποίηση των προφορικών γλωσσών, εκείνων των γλωσσών οι οποίες ήταν (και είναι) γι' αυτούς που τις μιλούσαν το θεμέλιο της ζωής τους: τόσο μεγάλη που, αν ο έντυπος καπιταλισμός επιδίωκε την εκμετάλλευση κάθε πιθανής αγοράς προφορικής καθομιλουμένης, θα είχε παραμείνει καπιταλισμός μικρών διαστάσεων. Όμως, αυτά τα διαφορετικά ιδιώματα μπορούσαν να συναρθρωθούν, μέσα σε καθορισμένα όρια, σε πολύ λιγότερες έντυπες γλώσσες. Αυτή ακριβώς η αυθαίρετη σχέση μεταξύ συστήματος σημείων και ήχων διευκόλυνε τη διαδικασία συνάρθρωσης²⁰. (Ταυτόχρονα, όσο περισσότερο ιδεογραφικά είναι τα σύμβολα τόσο πιο ευρύ είναι το πεδίο συνάρθρωσης. Σ' αυτό το σημείο μπορεί κάποιος να εντοπίσει ένα

είδος κατιούσας ιεραρχίας, από την άλγεβρα στην κινεζική και την αγγλική και από κει στη συλλαβική γραφή της γαλλικής ή της ινδονησιακής.) Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ο καπιταλισμός εξυπηρέτησε την «συνάρθρωση» των συναφών καθομιλούμενων γλωσσών, ο οποίος, μέσα στα όρια που η γραμματική και το συντακτικό έθεσαν, δημιούργησε έντυπες γλώσσες που μπορούσαν χάρη στην μηχανική αναπαραγωγή τους να διαδοθούν μέσω της αγοράς²¹.

Αυτές οι έντυπες γλώσσες έθεσαν τα θεμέλια της εθνικής συνείδησης με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Πρώτο και κυριότερο, δημιούργησαν ενιαία πεδία ανταλλαγής και επικοινωνίας σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο από τα λατινικά και υψηλότερο από την προφορική καθομιλουμένη. Άνθρωποι που μιλούσαν μια τεράστια ποικιλία αγγλικών, γαλλικών ή ισπανικών και για τους οποίους θα ήταν μάλλον δύσκολο ή ακόμα και αδύνατο να καταλάβουν ο ένας τον άλλο στη συνομιλία, κατάφεραν να συνεννοούνται μεταξύ τους μέσω των εντύπων. Στο μεταξύ, αντιλήφθηκαν σταδιακά την ύπαρξη εκατοντάδων χιλιάδων, ακόμα και εκατομμυρίων ανθρώπων του δικού τους ιδιαίτερου γλωσσικού πεδίου και ταυτόχρονα ότι μόνον αυτές οι εκατοντάδες χιλιάδες ή εκατομμύρια ανήκαν στο ίδιο πεδίο. Οι συν-αναγνώστες αυτοί, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους μέσω των εντύπων, αποτέλεσαν στην κοσμική, ιδιαίτερη, ορατή αφάνειά τους το έμβρυο της κοινότητας που συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως εθνική.

Δεύτερον, ο έντυπος καπιταλισμός έδωσε μια νέα σταθερότητα στη γλώσσα, πράγμα το οποίο μακροπρόθεσμα συντέλεσε στη συγκρότηση της εικόνας της αρχαιότητας που ήταν κεντρική στην υποκειμενική αντίληψη του έθνους. Όπως ο Φεβρ και ο Μαρτέν μάς υπενθυμίζουν, το τυπωμένο βιβλίο κράτησε μια σταθερή μορφή, που του επέτρεπε την απεριόριστη σχεδόν αναπαραγωγή, στο χρόνο και στο χώρο. Σταμάτησε πλέον να υπόκειται στις ατομικές και «ασυνείδητα εκσυγχρονιστικές» συνήθειες των αντιγραφών μοναχών. Επομένως, ενώ τα γαλλικά του δωδέκατου αιώνα διέφεραν καταφανώς από τα γαλλικά

που έγραφε ο Βιγιόν το δέκατο πέμπτο, ο ρυθμός της αλλαγής ελαττώθηκε σημαντικά το δέκατο έκτο. «Μέχρι το δέκατο έβδομο αιώνα οι γλώσσες στην Ευρώπη είχαν σε γενικές γραμμές προσλάβει τη σύγχρονη μορφή τους»²². Μ' άλλα λόγια, τρεις αιώνες τώρα οι έντυπες γλώσσες έχουν αποκρυσταλλωθεί: εμείς σήμερα μπορούμε να καταλάβουμε τις λέξεις των προγόνων μας του δέκατου έβδομου αιώνα πολύ καλύτερα απ' όσο καταλάβαινε ο Βιγιόν τις λέξεις των προγόνων του του δωδέκατου αιώνα.

Τρίτον, ο έντυπος καπιταλισμός δημιούργησε γλώσσες εξουσίας διαφορετικού τύπου από τις παλιότερες καθομιλούμενες γλώσσες της διοίκησης. Ορισμένες διάλεκτοι ήταν αναπόφευκτα πιο «κοντινές» στην έντυπη γλώσσα και καθόρισαν την τελική μορφή της. Οι συγγενείς γλώσσες, που βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση και μπορούσαν να αφομοιωθούν από τις νεοεμφανιζόμενες έντυπες γλώσσες, ξέπεσαν, πάνω απ' όλα επειδή δεν κατάφεραν να επιβληθούν ως έντυπες γλώσσες. Η «βόρειοδυτική γερμανική» έγινε Platt Deutsch, προφορική διάλεκτος σε μεγάλο βαθμό και με χαλαρούς κανόνες, επειδή μπόρεσε να αφομοιωθεί από τη γερμανική του έντυπου λόγου μ' έναν τρόπο που η βοήμηκή του τσέχικου προφορικού λόγου δεν μπόρεσε. Η επίσημη γερμανική, η αγγλική της αυλής και αργότερα η ταϊλανδέζικη που μιλιόταν στα κεντρικά κατέλαβαν, αντιστοίχως, εξέχουσα θέση στο πολιτικο-πολιτιστικό επίπεδο. (Έτσι εξηγούνται και οι προσπάθειες ορισμένων «υπο-»εθνοτήτων στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα να αναστρέψουν την υποτελή τους θέση μέσω της δυναμικής εισόδου τους στον Τύπο και στο ραδιόφωνο.)

Απομένει μόνο να τονίσουμε ότι η σταθεροποίηση των έντυπων γλωσσών και το διαφορετικό γόητρο του οποίου απήλθαν ήταν στη βάση τους ασυνείδητες διαδικασίες, οι οποίες ήταν αποτέλεσμα της εκρηκτικής αλληλεπίδρασης μεταξύ καπιταλισμού, τεχνολογίας και της ποικιλίας των ανθρώπινων γλωσσών. Όπως όμως συνέβη και με τόσα άλλα στην ιστορία του εθνικισμού, από τη στιγμή που βρέθηκαν «εκεί», μπορούσαν να χρη-

σιμεύσουν ως πρότυπα και, όπου υπήρχε πρόσφορο έδαφος, να γίνουν αντικείμενο συνειδητής εκμετάλλευσης μ' ένα μακιαβελικό πνεύμα. Σήμερα, η κυβέρνηση της Ταϊλάνδης αποθαρρύνει δυναμικά τις προσπάθειες ξένων ιεραποστόλων να εφοδιάσουν τις φυλετικές μειονοτικές ομάδες που ζούσαν στα ορεινά με δικό τους γραπτό σύστημα και να προωθήσουν δημοσιεύσεις στις ιδιαίτερές τους γλώσσες: η ίδια κυβέρνηση αδιαφορεί για το τι μιλούν αυτές οι μειονότητες. Η μοίρα των τουρκόφωνων πληθυσμών που ζούσαν στις περιοχές που ενσωματώθηκαν στη σημερινή Τουρκία, στο Ιράν, στο Ιράκ και στη Σοβιετική Ένωση, αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα. Μια οικογένεια προφορικών γλωσσών, που κάποτε είχε τη δυνατότητα να μεταγραφεί, και επομένως να γίνει κατανοητή, με το αραβικό αλφάβητο, έχασε αυτή την ενότητα εξαιτίας συνειδητών διεργασιών. Για να ενισχύσει την τουρκική και επομένως την εθνική συνείδηση της Τουρκίας εις βάρος οποιασδήποτε ευρύτερης ταύτισης με τον ισλαμισμό, ο Ατατούρκ επέβαλε το λατινικό αλφάβητο²³. Οι σοβιετικές αρχές ακολούθησαν, εφαρμόζοντας πρώτα έναν αντι-ισλαμικό, αντι-περσικό υποχρεωτικό εκλατινισμό και έπειτα, στη σταλινική περίοδο της δεκαετίας του 1930, επιβάλλοντας τη χρήση του κυριλλικού αλφαβήτου σε μια προσπάθεια εκρωσισμού²⁴.

Ας συνοψίσουμε τα μέχρι τώρα συμπεράσματά μας, λέγοντας ότι η συνάντηση του καπιταλισμού και των τεχνολογιών εκτύπωσης με τη μοιραία ποικιλία της ανθρώπινης γλώσσας έδωσε τη δυνατότητα σε μια νέας μορφής φανταστική κοινότητα να υπάρξει, η μορφολογία της οποίας προετοίμασε το σύγχρονο έθνος. Η έκταση που μπορούσαν να έχουν αυτές οι κοινότητες ήταν εγγενώς περιορισμένη και ταυτόχρονα είχε εντελώς τυχαία σχέση με τα υπάρχοντα πολιτικά σύνορα (τα οποία αποτελούσαν, γενικά, το απόγειο του δυναστικού επεκτατισμού).

Όμως είναι φανερό ότι, ενώ σήμερα όλες σχεδόν οι σύγχρονες εθνότητες —καθώς και τα εθνικά κράτη— διαθέτουν «εθνικές έντυπες γλώσσες», πολλά από αυτά χρησιμοποιούν την ίδια

εθνική γλώσσα ενώ σε άλλα μόνο μια μικρή μερίδα του πληθυσμού «χρησιμοποιεί» την εθνική γλώσσα για τη συνομιλία ή στο γραπτό λόγο. Τα εθνικά κράτη της Ισπανικής Αμερικής ή της «αγγλοσαξονικής οικογένειας» είναι κραυγαλέα παραδείγματα της πρώτης περίπτωσης: πολλά προ-αποικιακά κράτη, ιδιαίτερα της Αφρικής, της δεύτερης. Μ' άλλα λόγια, η συγκεκριμένη διαμόρφωση των σύγχρονων εθνικών κρατών δεν αντιστοιχεί σε ορισμένη έκταση συγκεκριμένων έντυπων γλωσσών. Για να ερμηνεύσουμε την αναντιστοιχία στη σύνδεση μεταξύ έντυπων γλωσσών, εθνικής συνείδησης και των εθνικών κρατών, είναι απαραίτητο να στραφούμε στο μεγάλο σύμπλεγμα των νέων πολιτικών οντοτήτων που αναδύθηκαν στο δυτικό ημισφαίριο μεταξύ των ετών 1776 και 1838, τα οποία όρισαν συνειδητά τον εαυτό τους ως έθνη και, με την ενδιαφέρουσα εξαίρεση της Βραζιλίας, ως (μη-δυναστικές) δημοκρατίες. Γιατί όχι μόνον ήταν τα πρώτα τέτοια έθνη που αναδύθηκαν στην παγκόσμια σκηνή, και επομένως παρείχαν τα πρώτα πραγματικά μοντέλα για το πώς θα έπρεπε να «είναι» τα έθνη, αλλά γιατί ο αριθμός τους και οι σύγχρονοι καρποί τους αποτελούν πρόσφορο έδαφος για συγκριτική έρευνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο πληθυσμός της Ευρώπης, εκεί όπου η τυπογραφία ήταν γνωστή, ήταν περίπου 100.000.000. Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σ. 248-249.
2. Τα *Ταξίδια* του Μάρκο Πόλο, έργο που έμεινε άγνωστο στο ευρύ κοινό μέχρι την πρώτη τυπωμένη έκδοσή του το 1559, αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό δείγμα. Polo, *Travels*, σ. xiii.
3. Παράθεμα στο Eisenstein, «Some Conjectures», σ. 56.
4. Febvre και Martin, *The Coming of the Book*, σ. 122. (Το πρωτότυπο κείμενο, όμως, μιλάει απλώς για «par-dessus les frontières». *L'Apparition*, σ. 184).

5. Στο ίδιο, σ. 187. Το πρωτότυπο κείμενο μιλάει για «ruissants» (ισχυρούς) αντί για «εύπορους» καπιταλιστές. *L'Apparition*, σ. 281.

6. «Γι' αυτό και η εισαγωγή της τυπογραφίας ήταν, απ' αυτή την άποψη, ένα στάδιο στην πορεία προς την κοινωνία της μαζικής κατανάλωσης και της τυποποίησης». Στο ίδιο, σ. 259-260. (Στο πρωτότυπο κείμενο: «une civilization de masse et de standardisation», που μπορεί ίσως να αποδοθεί καλύτερα «τυποποιημένος, μαζικός πολιτισμός». *L'Apparition*, σ. 394).

7. Στο ίδιο, σ. 195.

8. Στο ίδιο, σ. 289-290.

9. Στο ίδιο, σ. 291-295.

10. Το σημείο αυτό απείχε μόλις ένα βήμα από την κατάσταση στη Γαλλία το δέκατο έβδομο αιώνα, όπου ο Κορνέιγ, ο Μολιέρος και ο Λαφοντέν μπορούσαν να πουλήσουν τα χειρόγραφα των τραγωδιών και των κωμωδιών τους απευθείας στους εκδότες, οι οποίοι τα αγόραζαν θεωρώντας τα εξαιρετική επένδυση εξαιτίας της φήμης των συγγραφέων τους στην αγορά. Στο ίδιο, σ. 161.

11. Στο ίδιο, σ. 310-315.

12. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 28-29· Bloch, *Feudal Society*, I, σ. 75.

13. Δε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η ενοποίηση των καθομιλούμενων γλωσσών του διοικητικού μηχανισμού συντελέστηκε αμέσως ή ότι επιτεύχθηκε πλήρως. Είναι απίθανο η γλώσσα της διοίκησης της Γκυέν, που διευθυνόταν από το Λονδίνο, να ήταν ποτέ κατά βάση η πρόμη αγγλική.

14. Bloch, *Feudal Society*, I, σ. 98.

15. Seton Watson, *Nations and States*, σ. 48.

16. Στο ίδιο, σ. 83.

17. Μια επιβεβαίωση αυτής της θέσης παρέχει ο Φραγκίσκος Α', ο οποίος, όπως είδαμε προηγουμένως, απαγόρευσε εντελώς το τύπωμα των βιβλίων το 1535 και καθιέρωσε τη γαλλική ως γλώσσα των δικαστηρίων τέσσερα χρόνια αργότερα!

18. Δεν ήταν αυτή η πρώτη «σύμπτωση» αυτού του είδους. Οι Φεβρ και Μαρτέν παρατηρούν ότι, ενώ υπήρχε ήδη από τα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα μια αναγνωρίσιμη αστική τάξη, η χρήση του χαρτιού δεν είχε γενικευτεί μέχρι τα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώ-

να. Μονάχα η λεία επίπεδη επιφάνεια του χαρτιού έκανε δυνατή τη μαζική αναπαραγωγή κειμένων και εικόνων — κι αυτό δεν πραγματοποιήθηκε προτού περάσουν άλλα εβδομήντα πέντε χρόνια. Βέβαια, το χαρτί δεν ήταν ευρωπαϊκή εφεύρεση. Έφτασε στην Ευρώπη από μian άλλη ιστορία — της Κίνας— μέσω του ισλαμικού κόσμου. *The Coming of the Book*, σ. 22, 30 και 45.

19. Ακόμα δεν έχουμε γιγαντιαίες πολυεθνικές στο χώρο των εκδόσεων.

20. Για μια χρήσιμη συζήτηση αυτής της άποψης, βλ. S. H Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, κεφάλαιο 5. Ότι το σημείο *ough* έχει διαφορετική προφορά στις λέξεις *although*, *bough*, *lough*, *rough*, *cough* και *hiccough*, δείχνει ταυτόχρονα την ιδιωματική ποικιλία από την οποία προήλθε η σημερινή επίσημη ορθογραφία των αγγλικών και την ιδεογραφική ποιότητα του τελικού προϊόντος.

21. Έγραφα «περισσότερο από οτιδήποτε... καθομιλουμένων» σκόπιμα. Και ο Steinberg και ο Eisenstein έφτασαν κοντά στη θεοποίηση της «τυπογραφίας» ως τέτοιας, αντιμετωπίζοντάς τη σαν την ιδιοφυΐα της σύγχρονης ιστορίας. Οι Φεβρ και Μαρτέν δεν ξεχνούν ποτέ ότι πίσω από την τυπογραφία βρίσκονται οι τυπογράφοι και οι εκδοτικές επιχειρήσεις. Αξίζει να θυμηθούμε σ' αυτό το πλαίσιο ότι παρόλο που η τυπογραφία ανακαλύφθηκε πρώτα στην Κίνα, πιθανώς πεντακόσια χρόνια πριν από την εμφάνισή της στην Ευρώπη, δεν είχε μεγάλο, ούτε βέβαια επαναστατικό, αντίκτυπο — εξαιτίας ακριβώς της απουσίας του καπιταλισμού εκεί.

22. *The Coming of the Book*, σ. 319. Πρβλ. *L' Apparition*, σ. 477: «Au XVIIIe siècle, les langues nationales apparaissent un peu partout cristallisées».

23. Hans Kohn, *The Age of Nationalism*, σ. 108. Είναι μάλλον σωστό να προσθέσουμε ότι ο Κεμάλ προσδοκούσε να εναρμονίσει τον τουρκικό εθνικισμό με το σύγχρονο, εκλατινισμένο πολιτισμό της δυτικής Ευρώπης.

24. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 317.

ΚΡΕΟΛΟΙ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΙ

ΤΑ ΝΕΑ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ του τέλους του δέκατου όγδοου αιώνα και των αρχών του δέκατου ένατου παρουσιάζουν ασυνήθιστο ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται σχεδόν αδύνατο να τα ερμηνεύσουμε με βάση δύο παράγοντες οι οποίοι, πιθανώς επειδή προέρχονται απευθείας από τους εθνικισμούς της Ευρώπης των μέσων του δέκατου ένατου αιώνα, έχουν κυριαρχήσει σε μεγάλο βαθμό στον επαρχιωτισμό της ευρωπαϊκής σκέψης αναφορικά με την άνοδο του εθνικισμού.

Κατ' αρχήν είτε ασχοληθούμε με τη Βραζιλία είτε με τις ΗΠΑ ή με τις πρώην αποικίες της Ισπανίας, η γλώσσα δεν αποτελούσε διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ αυτών και των αντίστοιχων αυτοκρατορικών μητροπόλεων. Όλες, συμπεριλαμβανομένων και των ΗΠΑ, ήταν κράτη κρεολών, που διαμορφώθηκαν και κυβερνήθηκαν από ανθρώπους που είχαν την ίδια γλώσσα και την ίδια καταγωγή μ' αυτούς εναντίον των οποίων πολέμησαν¹. Πράγματι, πρέπει να πούμε ότι η γλώσσα δεν τέθηκε καν ως ζήτημα σ' αυτούς τους πρώιμους αγώνες για εθνική απελευθέρωση.

Δεύτερον, υπάρχουν σοβαροί λόγοι να αμφιβάλουμε για τη δυνατότητα εφαρμογής στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού ημισφαιρίου της πειστικής κατά τα άλλα θέσης του Ναιρν σύμφωνα με την οποία:

Η έλευση του εθνικισμού με την αυστηρά σύγχρονη έννοια ήταν συνδεδεμένη με το βάπτισμα των κατώτερων τάξεων στην πολιτική... Παρόλο που μερικές φορές τα εθνικιστικά κινήματα ήταν εχθρικά προς τη δημοκρατία, υπήρξαν

πάντοτε λαϊκιστικά στις θέσεις τους και επιδίωκαν να εντάξουν τις κατώτερες τάξεις στην πολιτική ζωή. Στην πιο τυπική τους εκδοχή, αυτό προϋπέθετε το σχήμα μιας ανήσυχης μεσαίας τάξης και μιας ηγετικής ομάδας διανοουμένων που προσπαθούν να εξεγείρουν τις λαϊκές τάξεις και να διοχετεύσουν τις ενέργειές τους προς την υποστήριξη των νέων κρατών².

Τουλάχιστον στη Νότια και την Κεντρική Αμερική, οι ευρωπαϊκού τύπου «μεσαίες τάξεις» ήταν ακόμα ασήμαντες στο τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα. Ούτε είχε διαμορφωθεί ένα διακριτό σώμα διανοουμένων. Γιατί «σ' εκείνες τις ήσυχες αποικιακές ημέρες το διάβασμα ελάχιστα διατάρασσε τον αξιοπρεπή και υπεροπτικό ρυθμό της ζωής των ανθρώπων»³. Όπως ήδη έχουμε δει, το πρώτο ισπανο-αμερικανικό μυθιστόρημα εκδόθηκε μόλις το 1816, αρκετά μετά το ξέσπασμα των πολέμων για την ανεξαρτησία. Τα στοιχεία δείχνουν καθαρά ότι αυτοί που κατείχαν την εξουσία ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι είχαν συμμαχήσει με ένα λίγο μικρότερο αριθμό εμπόρων και διάφορες κατηγορίες επαγγελματιών (δικηγόρους, στρατιωτικούς, τοπικούς και επαρχιακούς λειτουργούς)⁴.

Χωρίς να υπάρχει καμία διάθεση «ένταξης των κατώτερων τάξεων στην πολιτική ζωή», ένας κεντρικός παράγοντας που αρχικά έδωσε ώθηση στην ανεξαρτητοποίηση από τη Μαδρίτη, σε περιπτώσεις όπως είναι η Βενεζουέλα, το Μεξικό και το Περού, ήταν ο φόβος πολιτικών κινητοποιήσεων από τις «κατώτερες τάξεις»: δηλαδή ο φόβος τυχόν εξεγέρσεων Ινδιάνων ή Νέγρων σκλάβων⁵. (Αυτός ο φόβος ενισχύθηκε όταν «το Παγκόσμιο Πνεύμα» του Χέγκελ κατέκτησε την Ισπανία το 1808, στερώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο τους κρεολούς από τη στρατιωτική υποστήριξη της χερσονήσου σε περίπτωση κινδύνου.) Στο Περού ήταν ακόμα φρέσκια η ανάμνηση της μεγάλης *jacquerie**

* Εξέγερση (Σ.τ.Μ.).

που καθοδηγήθηκε από τον Τουπάκ Αμάρου (1740-1781)⁶. Το 1791 ο Toussaint L'Ouverture ηγήθηκε μιας εξέγερσης των μαύρων σκλάβων προΐόν της οποίας ήταν η δεύτερη ανεξάρτητη δημοκρατία στο δυτικό ημισφαίριο το 1804 και η οποία τρομοκράτησε τους μεγάλους ιδιοκτήτες φυτειών της Βενεζουέλας που κατείχαν σκλάβους⁷. Όταν το 1789 η Μαδρίτη εξέδωσε ένα νέο, περισσότερο ανθρωπιστικό νόμο για τους σκλάβους, καθορίζοντας λεπτομερώς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των κυριών και των σκλάβων, «οι κρεολοί απέρριψαν την κρατική επέμβαση με το επιχείρημα ότι οι σκλάβοι ήταν επιρρεπείς στη βία και στην ανεξαρτησία [!], και ότι ήταν πολύ σημαντικοί για την οικονομία. Στη Βενεζουέλα —στην πραγματικότητα σε όλη την Ισπανική Καραϊβική— οι ιδιοκτήτες των φυτειών αντιστάθηκαν στο νόμο και εξασφάλισαν την αναστολή του το 1794»⁸. Ο Ελευθερωτής Μπολίβαρ αποφάνθηκε κάποτε ότι μια εξέγερση των Νέγρων ήταν «χίλιες φορές χειρότερη από μια ισπανική εισβολή»⁹. Ούτε πρέπει να ξεχάσουμε ότι πολλοί ηγέτες του απελευθερωτικού κινήματος στις Δεκατρείς Αποικίες ήταν δουλοκτήτες μεγαλοκτηματίες. Ο ίδιος ο Τόμας Τζέφερσον ανήκε στους καλλιεργητές φυτειών της Βιρτζίνια που το 1770 είχαν εξαγριωθεί από τη εξαγγελία του νομιμόφρονος κυβερνήτη σύμφωνα με την οποία απελευθερώνονταν οι σκλάβοι που εγκατέλειψαν τους ιδιοκτήτες εκείνους οι οποίοι δεν τηρούσαν τους νέους νόμους¹⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας από τους λόγους της επιτυχημένης επανάκτησης της Βενεζουέλας από τη Μαδρίτη από το 1814 μέχρι το 1816 και της διατήρησης υπό τον έλεγχό της του μακρινού Κίτο μέχρι το 1820 ήταν το ότι κέρδισε την υποστήριξη των σκλάβων στη Βενεζουέλα και των Ινδιάνων στο Κίτο, στον αγώνα εναντίον των στασιαστών κρεολών¹¹. Επιπλέον, η μεγάλη διάρκεια του αγώνα εναντίον της Ισπανίας, μιας υποδεέστερης μέχρι τότε ευρωπαϊκής δύναμης και πρόσφατα κατακτημένης, δηλώνει την «έλλειψη σοβαρού κοινωνικού ερείσματος» των απελευθερωτικών κινήματων της Λατινικής Αμερικής.

Παρ' όλα αυτά, ήταν εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα. Ο Μπολίβαρ άλλαξε τελικά γνώμη αναφορικά με τους σκλάβους¹², και ο άλλος ελευθερωτής, ο Σαν Μαρτίν, εξέδωσε διάταγμα το 1821 σύμφωνα με το οποίο «στο μέλλον οι ιθαγενείς δε θα αποκαλούνται Ινδιάνοι ή ντόπιοι, αλλά θα θεωρούνται τέκνα και πολίτες του Περού και θα αναγνωρίζονται ως Περουβιανοί»¹³. (Παρόλο που ο έντυπος καπιταλισμός δεν είχε φτάσει ακόμα σ' αυτούς τους αναλφάβητους — θα μπορούσαμε προσθέσουμε.)

Εδώ επομένως είναι το αίνιγμα: για ποιον ακριβώς λόγο στις κοινότητες των κρεολών αναπτύχθηκαν τόσο πρώιμα αισθήματα του συνανήκειν σ' ένα έθνος — αρκετά νωρίτερα από την υπόλοιπη Ευρώπη; Για ποιο λόγο τέτοιες αποικιακές επαρχίες, οι οποίες συχνά περιλαμβάνουν μεγάλους, καταπιεσμένους, μη ισπανόφωνους πληθυσμούς, παράγουν κρεολούς που συνειδητά επαναπροσδιορίζουν αυτούς τους πληθυσμούς με βάση τη συμμετοχή τους στο ίδιο έθνος; Ενώ επαναπροσδιορίζουν την Ισπανία¹⁴, με την οποία ήταν συνδεδεμένοι με τόσους τρόπους, ως έναν ξένο εχθρό; Για ποιο λόγο η Ισπανοαμερικανική Αυτοκρατορία, που έζησε ειρηνικά σχεδόν τρεις αιώνες, εντελώς ξαφνικά διαμελίστηκε σε δεκαοκτώ διαφορετικά κράτη;

Οι δύο παράγοντες που συνηθέστερα προβάλλονται ως εξήγηση είναι ο αυξανόμενος έλεγχος της Μαδρίτης και η διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών του Διαφωτισμού στο δεύτερο ήμισυ του δέκατου όγδοου αιώνα. Αναμφίβολα αληθεύει ότι η πολιτική που επιδίωξε να εφαρμόσει ο ικανός «φωτισμένος μονάρχης» Κάρλος Γ' (β. 1759-1788) απογοήτευε ολοένα και περισσότερο, εξόργιζε και αναστάτωνε τις ανώτερες τάξεις των κρεολών. Η Μαδρίτη, η πολιτική της οποίας περιγράφηκε σαδόνια ως η δεύτερη κατάκτηση της Αμερικής, επέβαλε νέους φόρους, έκανε τη συλλογή τους περισσότερο αποτελεσματική, ενίσχυσε τα εμπορικά μονοπώλια της μητρόπολης, περιόρισε τις εμπορικές συναλλαγές που πραγματοποιούνταν εντός της ηπείρου για δικό της όφελος, αύξησε το συγκεντρωτισμό της διοικητικής οργάνωσης και προώθησε ένα μεγάλο κύμα μετανάστευσης των

peninsulares*¹⁵. Το Μεξικό, για παράδειγμα, στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα παρείχε στο Στέμμα ένα ετήσιο εισόδημα τριών περίπου εκατομμυρίων πέσος. Στα τέλη του αιώνα, όμως, το ποσό είχε σχεδόν πενταπλασιαστεί φθάνοντας στα δεκατέσσερα εκατομμύρια, από τα οποία μόνο τέσσερις χιλιάδες χρησιμοποιήθηκαν για να καλυφθούν τα έξοδα της τοπικής διοίκησης¹⁶. Παράλληλα μ' αυτό, το επίπεδο της ισπανικής μετανάστευσης στη δεκαετία 1780-1790 ήταν πέντε φορές υψηλότερο απ' όσο ήταν μεταξύ 1710 και 1730¹⁷.

Δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία ότι η βελτίωση στις υπερ-ατλαντικές επικοινωνίες, καθώς και το γεγονός ότι οι διάφορες περιοχές της Αμερικής είχαν κοινή γλώσσα και κουλτούρα με τις αντίστοιχες μητροπόλεις τους, σήμαινε μια σχετικά γρήγορη και εύκολη μεταφορά των νέων οικονομικών και πολιτικών δογμάτων της δυτικής Ευρώπης. Η επιτυχία της εξέγερσης των Δεκατριών Αποικιών στα τέλη της δεκαετίας του 1770 και η έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης στα τέλη της δεκαετίας του 1780 άσκησαν μεγάλη επίδραση. Η ευρεία διάδοση του ρεπουμπλικανισμού στις πρόσφατα ανεξαρτητοποιημένες κοινότητες επιβεβαιώνει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο αυτή την «πολιτισμική επανάσταση»¹⁸. Επιπλέον δεν υπήρξε πουθενά στην Αμερική κάποια σοβαρή προσπάθεια να επανεγκαθιδρυθεί η δυναστική αρχή. Εξάιρεση αποτέλεσε η Βραζιλία: ακόμα όμως κι εκεί, η εξέλιξη αυτή ίσως δε θα συνέβαινε, αν δε μετανάστευε το 1808 ο ίδιος ο Πορτογάλος δυνάστης καταδιωγμένος από τον Ναπολέοντα. (Έμεινε εκεί δεκατρία χρόνια και πριν επιστρέψει στην πατρίδα του, έστεψε το γιο του ως Πέδρο Α΄ της Βραζιλίας.)¹⁹

Όμως, η επιθετικότητα της Μαδρίτης και το πνεύμα του φιλελευθερισμού, αν και είναι κεντρικά για να κατανοήσουμε την ορμητικότητα της αντίστασης στην Ισπανική Αμερική, δεν εξηγούν από μόνα τους για ποιο λόγο χώρες όπως η Χιλή, η

* Όσοι προέρχονταν από την ιβηρική χερσόνησο (Σ.τ.Μ.).

Βενεζουέλα και το Μεξικό κατάφεραν να επιδιώσουν πολιτικά και να γίνουν αποδεκτές συναισθηματικά²⁰, ούτε για ποιο λόγο ο Σαν Μαρτίν αποφάσισε να προσδιορίσει τους ιθαγενείς με το νεολογισμό «Περούβιανοί». Ούτε τελικά ερμηνεύουν τις πραγματικές θυσίες που έγιναν. Γιατί, ενώ είναι βέβαιο ότι οι ανώτερες τάξεις των κρεολών, που νοούνται ως ιστορικοί κοινωνικοί σχηματισμοί, προόδευσαν μακροπρόθεσμα χάρη στην απελευθέρωση, πολλά από τα μέλη τους που έζησαν μεταξύ του 1808 και του 1828 καταστράφηκαν οικονομικά. (Για να πάρουμε μόνο ένα παράδειγμα: κατά τη διάρκεια της αντεπίθεσης της Μαδρίτης κατά το 1814-1816 «περισσότερα από τα δύο τρίτα των οικογενειών της Βενεζουέλας που κατείχαν γη υπέφεραν από δημεύσεις»²¹.) Και άλλοι τόσοι ακριβώς έδωσαν τη ζωή τους πρόθυμα γ' αυτή την υπόθεση. Αυτή η προθυμία από την πλευρά των ευκατάστατων τάξεων να θυσιαστούν αξίζει να τονιστεί.

Τότε, λοιπόν, τι ώθησε στη δημιουργία εθνών; Η αρχή μιας απάντησης βρίσκεται στο εκπληκτικό γεγονός ότι «καθεμία από τις νέες νοτιοαμερικανικές δημοκρατίες αποτελούσε μια διοικητική μονάδα από το δέκατο έκτο ως το δέκατο όγδοο αιώνα»²². Απ' αυτή την άποψη αποτέλεσαν προαγγέλους των νέων κρατών της Αφρικής και περιοχών της Ασίας στο μέσο του εικοστού αιώνα. Συνιστούν μια οξεία αντίθεση με τα νέα ευρωπαϊκά κράτη του τέλους του δέκατου ένατου αιώνα και των αρχών του εικοστού. Η αρχική διαμόρφωση των διοικητικών μονάδων της Αμερικής ήταν, σε κάποιο βαθμό, αυθαίρετη και συμπτωματική, αντιπροσωπεύοντας τα εδαφικά όρια συγκεκριμένων στρατιωτικών κατακτήσεων. Όμως, στο πέρασμα του χρόνου, διαμόρφωσαν μια πιο σταθερή πραγματικότητα κάτω από την επιρροή γεωγραφικών, πολιτικών και οικονομικών παραγόντων. Οι αγανείς εκτάσεις της ισπανο-αμερικανικής αυτοκρατορίας, η τεράστια ποικιλία εδαφών και κλιμάτων και, πάνω απ' όλα, η τεράστια δυσκολία επικοινωνίας κατά την προ-βιομηχανική εποχή έτειναν να δώσουν σ' αυτές τις μονάδες έναν αυτάρχη χαρακτήρα. (Στην αποικιακή εποχή, το θαλάσσιο ταξίδι από το Μπουέ-

νος Άιρες στο Ακαπούλκο διαρκούσε τέσσερις μήνες και στην επιστροφή ήταν ακόμα μακρότερο το ηπειρωτικό ταξίδι από το Μπουένος Άιρες στο Σαντιάγο διαρκούσε κανονικά δύο μήνες ενώ στην Καρθαγένη εννέα²³.) Επιπλέον, η εμπορική πολιτική της Μαδρίτης είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή των διοικητικών μονάδων σε ξεχωριστές οικονομικές ζώνες. «Κάθε ανταγωνισμός με τη μητέρα πατρίδα ήταν απαγορευμένος στους Αμερικανούς και ακόμα και αυτόνομες περιοχές της ηπείρου δεν μπορούσαν να έχουν εμπορικές συναλλαγές. Τα αμερικανικά αγαθά, που πήγαιναν από τη μian άκρη της Αμερικής στην άλλη, έπρεπε να περάσουν μέσα από τα ισπανικά λιμάνια, και η ισπανική ναυσιπλοΐα είχε το μονοπώλιο στο εμπόριο με τις αποικίες»²⁴. Αυτές οι εμπειρίες μάς βοηθούν να ερμηνεύσουμε για ποιο λόγο «μια από τις βασικές αρχές της Αμερικανικής Επανάστασης» ήταν «το *uti possidetis* με το οποίο κάθε έθνος προστάτευε το εδαφικό *status quo* του 1810, χρονιά που εγκαινιάστηκε το κίνημα της ανεξαρτησίας»²⁵. Επιπλέον, συνέβαλαν αναμφίβολα στο διαμελισμό της βραχύβιας Μεγάλης Κολομβίας του Μπολίβαρ και των Ηνωμένων Επαρχιών του Ρίο δε λα Πλάτα στα παλαιότερά τους συστατικά (τα οποία σήμερα είναι γνωστά ως Βενεζουέλα-Κολομβία-Ισημερινός και Αργεντινή-Ουρουγουάη-Παραγουάη-Βολιβία). Παρ' όλα αυτά, από μόνες τους, οι ζώνες της αγοράς, «φυσικές»-γεωγραφικές ή πολιτικο-διοικητικές, δε δημιουργούν συναισθηματικούς δεσμούς. Ποιος είναι διατεθειμένος να πεθάνει για την Κομεκόν ή για την ΕΟΚ;

Για να καταλάβει κανείς με ποιο τρόπο οι διοικητικές μονάδες φτάνουν να γίνονται αντιληπτές σαν πατρίδες, όχι απλώς στην Αμερική αλλά και σε άλλα μέρη του κόσμου, πρέπει να κοιτάξει τους τρόπους με τους οποίους η διοικητική οργάνωση παράγει σημασία. Ο ανθρωπολόγος Victor Turner έχει περιγράψει με διαφωτιστικό τρόπο το «ταξίδι» στο χρόνο, στις καταστάσεις και στον τόπο, ως εμπειρία που δημιουργεί σημασία²⁶. Κάθε τέτοιο ταξίδι απαιτεί ερμηνεία (για παράδειγμα, το ταξίδι από τη

γέννηση στο θάνατο έχει προκαλέσει ποικίλες θρησκευτικές θεωρήσεις.) Για τους σκοπούς μας εδώ, εκλαμβάνουμε το προσκύνημα ως το μοντέλο του ταξιδιού. Στο μυαλό των χριστιανών, μουσουλμάνων και ινδουιστών οι πόλεις Ρώμη, Μέκκα, ή Μπενάρες ήταν τα κέντρα μιας ιερής γεωγραφίας. Ωστόσο η κεντρικότητά τους διώθηκε κι «έγινε πραγματικότητα» (με τη θεατρική έννοια) κυρίως χάρη στη συνεχή ροή προσκυνητών που κατευθύνονταν προς αυτές από απομακρυσμένους και ειδιάλλως άσχετους μεταξύ τους τόπους. Πράγματι, με κάποια έννοια, τα έσχατα όρια των παλαιών θρησκευτικών κοινοτήτων της φαντασίας καθορίζονταν από τα προσκυνήματα που έκαναν οι άνθρωποι²⁷. Όπως παρατηρήσαμε πρωτύτερα, η παράξενη φυσική συνάντηση Μαλαισιών, Περσών, Ινδών, Βερβέρων και Τούρκων στη Μέκκα είναι ακατανόητη χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τα κοινά στοιχεία που τους συνδέουν. Ο Βέρβερος, συναντώντας τον Μαλαισιο πριν από το προσκύνημα στην Κάαβα, αναρωτιέται: «Γιατί αυτός ο άνθρωπος κάνει ό,τι κάνω κι εγώ, εκστομίζει τις ίδιες λέξεις που εκστομίζω κι εγώ, παρόλο που δεν μπορούμε να μιλήσουμε ο ένας στον άλλο;» Υπάρχει μόνο μία απάντηση από τη στιγμή που κάποιος την έχει μάθει: «Επειδή εμείς... είμαστε μουσουλμάνοι». Είναι βέβαιο ότι υπήρχε πάντοτε μια διπλή όψη στη χορογραφία των μεγάλων θρησκευτικών προσκυνημάτων: μια απέραντη ορδή από αναλφάβητους που μιλούσαν μόνο την καθομιλουμένη, παρείχε την έντονη υλική πραγματικότητα του τελετουργικού περάσματος· κι ένα μικρό τμήμα μορφωμένων δίγλωσσων ειδημόνων, που προέρχονταν από την κάθε κοινότητα της καθομιλουμένης και πραγματοποιούσαν τελετουργίες που τους έωναν εξηγώντας στους πιστούς τους τη σημασία της συλλογικής τους κίνησης²⁸. Στην προ της τυπογραφίας εποχή, η πραγματικότητα της φαντασιακής θρησκευτικής κοινότητας εξαρτιόταν έντονα από τα αμέτρητα, ακατάπαυστα ταξίδια. Αυτό που εντυπωσιάζει περισσότερο απ' όλα στη Δυτική Χριστιανοσύνη στο απόγειό της ήταν η αβίαστη ροή από πιστούς αναζητητές από όλη την Ευρώπη στη Ρώμη, μέσω των ονο-

μαστών «τοπικών κέντρων» της μοναστικής εκπαίδευσης. Αυτοί οι σπουδαίοι λατινόφωνοι θεσμοί έφεραν κοντά αυτούς που σήμερα πιθανώς θα θεωρούσαμε Ιρλανδούς, Δανούς, Πορτογάλους, Γερμανούς και ούτω καθ' εξής, σε κοινότητες των οποίων η ιερή σημασία γινόταν φανερή καθημερινά από τη διαφορετικά ανεξήγητη συνάντηση των μελών τους γύρω από την Τράπεζα.

Ενώ τα θρησκευτικά προσκυνήματα ήταν τα πιο συγκινητικά και μεγαλοπρεπή ταξίδια της φαντασίας, τα λαϊκά αντίστοιχά τους ήταν και είναι πιο μετρημένα και περιορισμένα²⁹. Για τους παρόντες σκοπούς μας, τα πιο σημαντικά λαϊκά προσκυνήματα ήταν τα διαφορετικά περάσματα που δημιουργήθηκαν από την άνοδο των απολυταρχικών μοναρχιών και τελικά των ευρωκεντρικών παγκόσμιων αυτοκρατορικών κρατών που είχαν την έδρα τους στην Ευρώπη. Η εσωτερική ορμή της απολυταρχίας επρόκειτο να δημιουργήσει έναν ενιαίο μηχανισμό εξουσίας, που ελεγχόταν απευθείας από το μονάρχη, και ήταν πιστός σ' αυτόν, σε αντίθεση με μια αποκεντρωμένη, κατακερματισμένη φεουδαλική αριστοκρατία. Ενοποίηση σήμαινε δυνατότητα εσωτερικής εναλλαγής ανθρώπων στους ρόλους και εγγράφων. Η δυνατότητα εμπλουτισμού του ανθρώπινου δυναμικού τροφοδοτούνταν από τη στρατολόγηση —φυσικά σε διαφορετική έκταση— *homines pονί*, οι οποίοι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν είχαν ως πρόσωπα αυτόνομη εξουσία κι έτσι μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως φερέφωνα της θέλησης των κυρίων τους³⁰. Οι λειτουργοί της απολυταρχίας επομένως ανέλαβαν ταξίδια που ήταν θεμελιωδώς διαφορετικά από αυτά που πραγματοποίησαν οι φεουδαλικοί αριστοκράτες³¹. Η διαφορά μπορεί να παρουσιαστεί σχηματικά ως εξής: στο τυπικό φεουδαλικό ταξίδι, ο κληρονόμος του Ευγενή Α, εξαιτίας του θανάτου του πατέρα του, ανεβαίνει ένα σκαλοπάτι στην ιεραρχία για να πάρει τη θέση του πατέρα του. Η άνοδος απαιτεί ένα κυκλικό ταξίδι, στο κέντρο για την ανάληψη του τίτλου και έπειτα πάλι πίσω στον τόπο του στο προγονικό κτήμα. Για τον καινούργιο λειτουργό, όμως,

τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Την εξέλιξή του προσδιορίζει το ταλέντο κι όχι ο θάνατος. Βλέπει μπροστά του μια κορυφή μάλλον παρά ένα κέντρο. Ανεβαίνει σταδιακά τα σκαλοπάτια, ακολουθώντας μια κυκλωτερή πορεία για την οποία ελπίζει ότι θα επισπεύδεται όσο πλησιάζει στην κορυφή. Εντεταλμένος στο διοικητικό τομέα Α στη θέση Υ, ίσως επιστρέψει στην πρωτεύουσα στη θέση Φ· θα προχωρήσει στην επαρχία Β στη θέση Χ· θα συνεχίσει στην αντιβασιλεία Γ στη θέση Ψ· και θα τελειώσει το προσκύνημά του στην πρωτεύουσα στη θέση Ω. Αυτό το ταξίδι δεν του διασφαλίζει ανάπαυση· η στάση είναι προσωρινή. Το τελευταίο πράγμα που θέλει ο λειτουργός είναι να επιστρέψει στον τόπο του· γιατί αυτός δεν αποτελεί για το λειτουργό ουσιαστική αξία. Και ακόμα: στην ανοδική κυκλωτερή πορεία συναντά εξίσου πρόθυμους συμπροσκυνητές τους συναδέλφους του, από τόπους και οικογένειες για τις οποίες σπάνια έχει ακούσει και σίγουρα ελπίζει ότι δε θα χρειαστεί να δει. Μέσα όμως από την εμπειρία του κοινού ταξιδιού, αναδύεται η συνείδηση του συνδέσμου τους («Για ποιο λόγο είμαστε εμείς ... εδώ... μαζί;»), ιδιαίτερα όταν όλοι μοιράζονται μία μόνη κρατική γλώσσα. Επομένως, εάν ο αξιωματούχος Α από την επαρχία Β διοικεί την επαρχία Γ, ενώ ο αξιωματούχος Δ από την επαρχία Γ διοικεί την επαρχία Β —μία κατάσταση που επιτρέπει η απολυταρχία— η εμπειρία της εναλλαγής στους ρόλους απαιτεί τη δική της ερμηνεία: την ερμηνεία της ιδεολογίας της απολυταρχίας την οποία διαμορφώνουν τόσο οι νέοι άντρες όσο και οι μονάρχες.

Η ανταλλαξιμότητα των εγγράφων, η οποία ενίσχυσε τη δυνατότητα εναλλαγής των ανθρώπινων ρόλων, ευνοήθηκε από την ανάπτυξη μιας τυποποιημένης κρατικής γλώσσας. Όπως αποδεικνύει η επιβλητική διαδοχή της αγγλοσαξονικής, λατινικής, νορμανδικής και των γράμμων αγγλικών στο Λονδίνο από τον ενδέκατο ως το δέκατο τέταρτο αιώνα, οποιαδήποτε γραπτή γλώσσα θα μπορούσε, θεωρητικά, να επιτελέσει αυτή τη λειτουργία —με την προϋπόθεση ότι θα της δίνονταν αποκλειστικά

δικαιώματα. Θα μπορούσε, όμως, κανείς να ισχυριστεί ότι, όπου οι καθομιλούμενες γλώσσες, και όχι η λατινική, κατείχαν το μονοπώλιο, ο συγκεντρωτισμός ενισχύθηκε μέσω του περιορισμού της μετάβασης των αξιωματούχων του ηγεμόνα στον αντίπαλο μηχανισμό. Έτσι, σύμφωνα με τη διαδικασία αυτή, οι προσκυνητές-λειτουργοί της Μαδρίτης δε θα μπορούσαν να αντικατασταθούν από αυτούς του Παρισιού.

Θεωρητικά, θα περίμενε κανείς ότι η επέκταση των μεγάλων βασιλείων της πρώιμης νεότερης Ευρώπης πέρα από την Ευρώπη, θα σήμαινε και την επέκταση του παραπάνω μοντέλου προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης μεγάλων υπερατλαντικών γραφειοκρατιών. Στην πραγματικότητα όμως αυτό δε συνέβη. Η εργαλειακή λογική του απολυταρχικού μηχανισμού—πάνω απ' όλα η τάση του να στρατολογεί και να προάγει στη βάση του ταλέντου παρά στη βάση της καταγωγής—λειτούργησε μόνον αποσπασματικά πέρα από τις ανατολικές ακτές του Ατλαντικού³².

Το μοντέλο είναι απλό στην περίπτωση της Αμερικής. Για παράδειγμα, από τους εκατόν εβδομήντα αντιβασιλείς στην Ισπανική Αμερική πριν από το 1813, μόνο τέσσερις ήταν κρεολοί. Αυτές οι αναλογίες γίνονται πιο εντυπωσιακές αν σημειώσουμε ότι το 1800 ποσοστό μικρότερο του 5% από τους 3.200.000 «λευκούς» κρεολούς στη Δυτική Αυτοκρατορία (που επιβλήθηκαν σε 13.700.000 αυτόχθονες) ήταν Ισπανοί που γεννήθηκαν στην Ισπανία. Στην αυγή της Μεξικανικής Επανάστασης, υπήρχε μόνον ένας κρεολός επίσκοπος, παρόλο που οι κρεολοί στην αντιβασιλεία ξεπερνούσαν αριθμητικά τους *peninsulares* με αναλογία 70 προς 1³³. Και, περιττό να πούμε, ήταν σχεδόν ανήκουστο το να καταλάβει ένας κρεολός υψηλή θέση στην υπαλληλική ιεραρχία στην Ισπανία³⁴. Επιπλέον, τα προσκυνηματα των κρεολών λειτουργών δεν ήταν απλώς και μόνον καθέτως περιορισμένα. Εάν οι αξιωματούχοι της χερσονήσου μπορούσαν να ταξιδεύουν από τη Σαραγόσα στην Καρθαγένη, στη Μαδρίτη, στη Λίμα και πάλι στη Μαδρίτη, ο «Μεξικανός» ή

ο «Χιλιανός» κρεολός υπηρετούσε ουσιαστικά μόνο στα εδάφη του αποικιακού Μεξικού ή Χιλής: η οριζόντια κίνησή του στο χώρο ήταν το ίδιο περιορισμένη με την κάθετη άνοδό του στα αξιώματα. Μ' αυτόν τον τρόπο, το αποκορύφωμα της κυκλοτερούς αναρρίχησής του, το υψηλότερο διοικητικό κέντρο στο οποίο μπορούσε να τοποθετηθεί, ήταν η πρωτεύουσα της αυτοκρατορικής διοικητικής μονάδας από την οποία ξεκίνησε³⁵. Όμως, στο συρρικνωμένο προσκύνημά του βρήκε συνοδοιπόρους, που μπόρεσαν να κατανοήσουν ότι η συντροφικότητά τους δεν αφορούσε μόνο στη συγκεκριμένη έκταση αυτού του προσκυνήματος, αλλά στην κοινή μοίρα της υπερ-ατλαντικής γέννησης. Ακόμα κι αν είχε γεννηθεί μέσα στην πρώτη δδομάδα από τη μετανάστευση του πατέρα του, το ατύχημα της γέννησης στην Αμερική τού επιφύλασσε την κατωτερότητα — ακόμα κι αν ως προς τη γλώσσα, τη θρησκεία, την καταγωγή, τους τρόπους, δε διαφοροποιούνταν σε μεγάλο βαθμό από τον Ισπανό πού είχε γεννηθεί στην Ισπανία. Τίποτα δεν μπορούσε να γίνει γι' αυτό: ήταν αμετάκλητα κρεολός. Όμως, ο αποκλεισμός του πρέπει να φαινόταν τόσο παράλογος! Παρ' όλα αυτά, μέσα στο παράλογο ήταν κρυμμένη η εξής λογική: γεννημένος στην Αμερική δεν μπορούσε να είναι πραγματικός Ισπανός: άρα, γεννημένος στην Ισπανία, ο *peninsular* δεν μπορούσε να είναι πραγματικός Αμερικανός³⁶.

Τι ήταν αυτό που έκανε τον αποκλεισμό να φαίνεται λογικός στη μητρόπολη; Αναμφίβολα η σύμπτωση ενός δοκιμασμένου μακιαβελισμού με την ανάπτυξη των απόψεων περί βιολογικής και οικολογικής μόλυνσης που συνόδευσε την πλανητική εξάπλωση των Ευρωπαίων και της ευρωπαϊκής δύναμης από το δέκατο έκτο αιώνα και εξής. Από την οπτική γωνία του κυρίαρχου, οι Αμερικανοί κρεολοί, με τη διαρκή πληθυσμική τους αύξηση και το αυξανόμενο ρίζωμά τους με κάθε επερχόμενη γενεά, αποτελούσαν ένα μοναδικό πολιτικό πρόβλημα στην ιστορία. Για πρώτη φορά οι μητροπόλεις έπρεπε να αντιμετωπίσουν τεράστιους για την εποχή αριθμούς από «Ευρωπαίους συντρό-

φους» (πάνω από τρία εκατομμύρια στην Ισπανική Αμερική μέχρι το 1800) πέρα από την Ευρώπη. Εάν οι ιθαγενείς ήταν δυνατόν να υποταχθούν με όπλα και αρρώστιες και να τεθούν υπό έλεγχο με τα μυστήρια του χριστιανισμού και μια εντελώς ξένη κουλτούρα (επίσης και με μια ανεπτυγμένη, για την εποχή, πολιτική οργάνωση), δεν ισχύει το ίδιο και για τους κρεολούς, οι οποίοι είχαν σχεδόν την ίδια σχέση με τα όπλα, την ασθένεια, το χριστιανισμό και την ευρωπαϊκή κουλτούρα με τους κατοίκους της μητρόπολης. Μ' άλλα λόγια, θεωρητικά, είχαν όλα τα πολιτικά, πολιτισμικά και στρατιωτικά μέσα για να επιβάλουν την παρουσία τους. Αποτελούσαν ταυτόχρονα μιαν αποικιακή κοινότητα και μια ανώτερη τάξη. Ήταν αντικείμενο οικονομικής εξάρτησης και εκμετάλλευσης, αλλά ήταν επίσης και εχέγγυα για τη σταθερότητα της αυτοκρατορίας. Μπορεί κάποιος να διακρίνει σύμφωνα μ' αυτή την οπτική, έναν ορισμένο παραλληλισμό μεταξύ της θέσης των κρεολών μεγιστάνων και των φεουδαλικών βαρόνων, θέσης αποφασιστικής σημασίας για την εξουσία του κυρίαρχου αλλά επίσης και απειλή γι' αυτήν. Επομένως οι *peninsulares* που είχαν σταλεί ως αντιβασιλείς και επίσκοποι επιτελούσαν τις ίδιες λειτουργίες όπως και οι *homines novi* των πρώτων απολυταρχικών γραφειοκρατιών³⁷. Ακόμα κι αν ο αντιβασιλέας ήταν εξέχον πρόσωπο στην ανδαλουσιανή πατρίδα του, εδώ, πέντε χιλιάδες μίλια μακριά, αντιμέτωπος με τους κρεολούς, ήταν ουσιαστικά ένας *homo novus* απόλυτα εξαρτημένος από τον κύριό του της μητρόπολης. Η λεπτή ισορροπία μεταξύ του αξιωματούχου της χερσονήσου και του κρεολού μεγιστάνα ήταν, μ' αυτόν τον τρόπο, μια έκφραση της παλαιάς πολιτικής τού *διαίρει και βασίλευε* σ' ένα νέο περιβάλλον.

Επιπλέον, η ανάπτυξη των κρεολών κοινοτήτων, κυρίως στις Αμερικές, αλλά και σ' άλλα μέρη της Ασίας και της Αφρικής, οδήγησε αναπόφευκτα στην εμφάνιση των Ευρασιατών, Ευρωπαϊκών, όπως και Ευρωαμερικανών, όχι ως αξιοπεριεργών αλλά ως ορατών κοινωνικών ομάδων. Η εμφάνισή τους επέτρεψε την ανάπτυξη ενός τρόπου σκέψης που προαναγα-

γέλλει το σύγχρονο ρατσισμό. Η Πορτογαλία, ο πρωιμότερος Ευρωπαίος κατακτητής, αποτελεί ένα εύστοχο παράδειγμα αυτής της θέσης. Την τελευταία δεκαετία του δέκατου πέμπτου αιώνα ο Dom Manuel Α' μπορούσε ακόμα να «επιλύσει» το «εβραϊκό ζήτημα» της χώρας του με μαζικό, διά της βίας προσηλυτισμό. Ήταν πιθανώς ο τελευταίος Ευρωπαίος ηγεμόνας που έβρισκε αυτή τη λύση ικανοποιητική και ταυτόχρονα «φυσική»³⁸. Λιγότερο από έναν αιώνα μετά, όμως, βρίσκει κανείς τον Alexandre Valignano, το μεγάλο αναδιοργανωτή της ιησουητικής αποστολής στην Ασία μεταξύ των ετών 1574 και 1606, να αντιτίθεται έντονα στην απονομή του ιερατικού αξιώματος σε Ινδούς και Ευρωινδούς, με αυτούς τους όρους³⁹:

Όλες αυτές οι μελαψές φυλές είναι πολύ ανόητες και βίαιες και χαρακτηρίζονται από το πιο ποταπό ηθικό... Όσο για τους *mestizos* και *castizos*, θα έπρεπε να δεχτούμε είτε ελάχιστους είτε κανέναν απολύτως· ιδιαίτερα, αναφορικά με τους *mestizos*, όσο περισσότερο ντόπιο αίμα έχουν, τόσο περισσότερο μοιάζουν στους Ινδούς και τόσο λιγότερο τους εκτιμούν οι Πορτογάλοι.

Αντίθετα, ο Valignano ενθάρρυνε ενεργά την είσοδο Ιαπώνων, Κορεατών, Κινέζων και «Ινδοκινέζων» στο ιερατικό λειτουργήμα – ίσως επειδή σ' αυτές τις ζώνες οι μεστίτσος δεν είχαν εμφανιστεί σε σημαντικό αριθμό; Παρόμοια, οι Πορτογάλοι Φραγκισκανοί στην Γκοάν αντέδρασαν βίαια στην είσοδο των κρεολών στο αξίωμα, με τον ισχυρισμό ότι «ακόμα κι αν γεννήθηκαν από καθαρούς φυλετικά λευκούς γονείς, έχουν γαλουχηθεί από Ινδές παραμάνες στην παιδική τους ηλικία και επομένως το αίμα τους έχει μολυνθεί για όλη τους τη ζωή»⁴⁰. Ο Μπόξερ δείχνει ότι οι «φυλετικές» απαγορεύσεις και αποκλεισμοί αυξήθηκαν σημαντικά κατά τη διάρκεια του δέκατου έβδομου και του δέκατου όγδοου αιώνα. Προς αυτή την κατεύθυνση ώθησε σε μεγάλο βαθμό η αναβίωση μιας εκτεταμένης δουλείας

(για πρώτη φορά στην Ευρώπη από την αρχαιότητα) που εγκαινιάστηκε από την Πορτογαλία μετά το 1510. Ήδη το 1550, το 10% του πληθυσμού της Λισαβόνας ήταν σκλάβοι. Ός το 1800 υπήρχαν γύρω στο ένα εκατομμύριο σκλάβοι σε δύομισι περίπου εκατομμύρια κατοίκους της πορτογαλικής Βραζιλίας⁴¹.

Ειμμέσως, ο Διαφωτισμός συνέβαλε επίσης στην αποκρυστάλλωση της μοιραίας διάκρισης μεταξύ των ανθρώπων της μητρόπολης και των κρεολών. Στη διάρκεια των είκοσι δύο χρόνων που ήταν στην εξουσία, ο φωτισμένος δεσπότης Pombal όχι μόνο έδιωξε τους Ιησουίτες από τις περιοχές τις πορτογαλικής δικαιοδοσίας, αλλά αναγόρευσε σε ποινικό αδίκημα το να αποκαλούνται οι «έγχρωμοι» υπήκοοι με προσβλητικά ονόματα όπως «nigger» ή «mestiço» [sic]. Αλλά αιτιολόγησε την απόφασή του παραπέμποντας στη ρωμαϊκή ιδέα των ισότιμων δικαιωμάτων των υπηκόων στην αυτοκρατορία και όχι στα δόγματα των φιλοσόφων⁴². Πιο χαρακτηριστικά, τα γραπτά του Ρουσό και του Χέρντερ, τα οποία υποστήριζαν ότι το κλίμα και η «οικολογία» είχαν καίρια επίδραση στην κουλτούρα και στο χαρακτήρα, άσκησαν ευρεία επιρροή⁴³. Ήταν πάρα πολύ εύκολο από κει και πέρα να γίνει η βολική και χονδροειδής αναγωγή, ότι οι κρεολοί, γεννημένοι σ' ένα απολίτιστο ημισφαίριο, ήταν εκ φύσεως διαφορετικοί και κατώτεροι από τους ανθρώπους της μητρόπολης και επομένως ακατάλληλοι για τα ανώτερα αξιώματα⁴⁴. Η προσοχή μας, λοιπόν, μέχρι τώρα ήταν στραμμένη στο σώμα των υπαλλήλων της Αμερικής – που συγκροτούσαν στρατηγικά σημαντικούς, παρ' όλα αυτά όμως μικρούς «κόσμους». Επρόκειτο για κόσμους, οι οποίοι, με τις διαμάχες τους μεταξύ *peninsulares* και κρεολών, προηγήθηκαν χρονικά της εμφάνισης της αμερικανικής εθνικής συνείδησης στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα. Τα περιορισμένα προσκυνήματα της αντιβασιλείας δεν είχαν αποφασιστικής σημασίας συνέπειες μέχρις ότου η εδαφική τους έκταση μπορούσε να συλληφθεί με τη φαντασία ως έθνος· μ' άλλα λόγια μέχρι την έλευση του έντυπου καπιταλισμού.

Η ίδια η τυπογραφία εξαπλώθηκε νωρίς στη Νέα Ισπανία, αλλά παρέμεινε για δύο αιώνες κάτω από το στενό έλεγχο του Στέμματος και της Εκκλησίας. Μέχρι τα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα, πιστήρια υπήρχαν μόνο στην Πόλη του Μεξικού και στη Λίμα, και η παραγωγή τους ήταν σχεδόν αποκλειστικά εκκλησιαστική. Στην προτεσταντική Βόρεια Αμερική η τυπογραφία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη αυτόν τον αιώνα. Στη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα, όμως, έλαβε χώρα μια πραγματική επανάσταση. Μεταξύ των ετών 1691 και 1820 εκδόθηκαν 2.120 «εφημερίδες», από τις οποίες οι τετρακόσιες δεκάξι ήταν σε κυκλοφορία περισσότερο από δέκα χρόνια⁴⁵.

Η μορφή του Βενιαμίν Φρανκλίνου είναι ανεξίτηλα συνυφασμένη με τον εθνικισμό των κρεολών στη Βόρεια Αμερική. Η σημασία όμως αυτής της δραστηριότητας δεν είναι ίσως τόσο φανερή. Για άλλη μια φορά, οι Φεβρ και Μαρτέν είναι διαφωτιστικοί. Μας υπενθυμίζουν ότι «η τυπογραφία δεν αναπτύχθηκε ουσιαστικά στη [Βόρεια] Αμερική στη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα μέχρις ότου οι τυπογράφοι ανακάλυψαν μια νέα πηγή εισοδήματος — την εφημερίδα»⁴⁶. Οι τυπογράφοι που ξεκινούσαν νέα πιστήρια πάντα περιλάμβαναν μια εφημερίδα στην παραγωγή τους, στην οποία ήταν συνήθως ο κύριος αν όχι ο μοναδικός συμβαλλόμενος. Επομένως, ο τυπογράφος-δημοσιογράφος ήταν αρχικά ένα ουσιαστικά βορειοαμερικανικό φαινόμενο. Καθώς το κύριο πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο τυπογράφος-δημοσιογράφος ήταν να προσεγγίσει αναγνώστες, αναπτύχθηκε γι' αυτόν το σκοπό μια τόσο στενή συνεργασία με το διευθυντή του ταχυδρομείου, που συχνά ο ένας έπαιρνε τη θέση του άλλου. Ως εκ τούτου, το τυπογραφείο έγινε το κλειδί στις επικοινωνίες της Βόρειας Αμερικής και στη διανοητική ζωή της κοινότητας. Στην Ισπανική Αμερική, μολονότι με πιο αργό ρυθμό και αποσπασματικά, παρόμοιες διαδικασίες παρήγαγαν, στο δεύτερο μισό του δέκατου όγδοου αιώνα, τα πρώτα τοπικά πιστήρια⁴⁷.

Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά των πρώτων αμερικανικών εφημερίδων, Βορρά ή Νότου; Ξεκίνησαν ουσιαστικά σαν αποφύ-

σεις της αγοράς. Οι πρώτες γαζέτες περιείχαν —εκτός από νέα για τη μητρόπολη— εμπορικά νέα (πότε φτάνουν τα πλοία και πότε αναχωρούν, ποιες είναι οι τρέχουσες τιμές για ποια προϊόντα και σε ποια λιμάνια), όπως και αποικιακές πολιτικές συγκεντρώσεις, γάμους πλουσίων και ούτω καθ' εξής. Μ' άλλα λόγια, ό,τι έφερνε κοντά, στην ίδια σελίδα, αυτόν το γάμο με αυτό το πλοίο, αυτή την τιμή με αυτόν τον επίσκοπο ήταν η δομή της αποικιακής διοίκησης καθ' εαυτή και του ίδιου του συστήματος της αγοράς. Μ' αυτόν τον τρόπο, εντελώς φυσικά, και ακόμα χωρίς πολιτική χροιά, η εφημερίδα του Καράκας δημιούργησε μια φανταστική κοινότητα ανάμεσα σε ένα συγκεκριμένο πλήθος συναναγνωστών, στους οποίους ανήκαν αυτά τα πλοία, οι νύφες, οι επίσκοποι και οι τιμές. Από στιγμή σε στιγμή θα εισχωρούσε και το πολιτικό στοιχείο που ήταν το μόνο που μέχρι τότε απουσίαζε.

Ένα γόνιμο γνώρισμα τέτοιων εφημερίδων ήταν πάντοτε ο τοπικός τους χαρακτήρας. Ο κρεολός των αποικιών μπορεί να διάβαζε μια εφημερίδα της Μαδρίτης, που όμως δε θα έλεγε τίποτα για το δικό του κόσμο, αν είχε την ευκαιρία, αλλά τις πιο πολλές φορές ο αξιωματούχος της χερσονήσου, αν και ζούσε στον ίδιο δρόμο, δε θα διάβαζε την παραγωγή του Καράκας, εάν μπορούσε να το αποφύγει. Είναι μια ασυμμετρία που επαναλαμβάνεται ατέλειωτα και σε άλλες αποικιακές περιπτώσεις. Ένα δεύτερο γνώρισμα είναι ο πλουραλισμός των αποικιακών εφημερίδων. Οι ισπανο-αμερικανικές εφημερίδες που εμφανίστηκαν προς τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα γράφονταν με πλήρη συνείδηση ότι υπήρχαν κόσμοι παράλληλοι με το δικό τους. Οι αναγνώστες της εφημερίδας στην Πόλη του Μεξικού, στο Μπουένος Άιρες, στην Μπογκοτά, ακόμα κι αν δε διάβαζαν οι μεν τις εφημερίδες των δε, γνώριζαν σε μεγάλο βαθμό την ύπαρξή τους. Σ' αυτό οφείλεται και η πασίγνωστη διπροσωπία του πρώιμου ισπανο-αμερικανικού εθνικισμού, δηλαδή η εναλλαγή μεταξύ ενός ευρύτερου ανοίγματος και ενός στενού τοπικισμού. Το γεγονός ότι οι πρώιμοι Μεξικανοί εθνικιστές κατέγραψαν τους εαυτούς τους ως *nosotros los Americanos* και την

πατρίδα τους ως *nuestra América* θεωρήθηκε ότι αποκαλύπτει τη ματαιοδοξία των τοπικών κρεολών οι οποίοι, επειδή το Μεξικό ήταν το πιο πολύτιμο αμερικανικό απόκτημα της Ισπανίας, είδαν τους εαυτούς τους ως το κέντρο του Νέου Κόσμου⁴⁸. Όμως, στην πραγματικότητα, οι άνθρωποι σε ολόκληρη την Ισπανική Αμερική σκέφτονταν τους εαυτούς τους ως «Αμερικανούς», αφού αυτός ο όρος σήμαινε με ακρίβεια την κοινή μοίρα της εκτός-Ισπανίας γέννησης⁴⁹.

Την ίδια στιγμή, έχουμε δει ότι η καθαυτή ιδέα της εφημερίδας συνεπάγεται τη διάθλαση «παγκόσμιων γεγονότων» στο συγκεκριμένο φαντασιακό κόσμο των αναγνωστών της καθομιλουμένης· καθώς επίσης πόσο σημαντική είναι γι' αυτή τη φαντασιακή κοινότητα μια αντίληψη σταθερής, συμπαγούς συγχρονικότητας μέσα στο χρόνο. Η τεράστια έκταση της Ισπανο-αμερικανικής Αυτοκρατορίας και η απομόνωση των συστατικών μερών της δε διευκόλυνε τη σύλληψη μιας τέτοιας συγχρονικότητας⁵⁰. Οι Μεξικανοί κρεολοί μπορεί να μάθουν μήνες αργότερα τις εξελίξεις στο Μπουένος Άιρες, αλλά αυτό θα συνέβαινε μέσω των μεξικανικών εφημερίδων και όχι του Ρίο δε λα Πλάτα και τα γεγονότα θα παρουσιάζονταν ως «παρόμοια με» τα γεγονότα στο Μεξικό παρά «μέρος» τους.

Μ' αυτή την έννοια, η «αποτυχία» της ισπανο-αμερικανικής εμπειρίας να δημιουργήσει ένα μόνιμο καθολικό ισπανο-αμερικανικό εθνικισμό αντανακλά και το γενικό επίπεδο της ανάπτυξης του καπιταλισμού και της τεχνολογίας στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα αλλά και την «τοπική» καθυστέρηση του ισπανικού καπιταλισμού και τεχνολογίας σε σχέση με τη διοικητική έκταση της αυτοκρατορίας. (Η κοσμοϊστορική εποχή στην οποία γενιέται κάθε εθνικισμός καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τους στόχους του. Μήπως δεν είναι ο ινδικός εθνικισμός αδιαχώριστος από την αποικιακή ενοποίηση της διοίκησης και της αγοράς, μετά την Εξέγερση, που επιβλήθηκε από τις πιο ισχυρές και προηγμένες αυτοκρατορικές δυνάμεις;)

Οι Προτεστάντες αγγλόφωνοι κρεολοί στο Βορρά βρίσκο-

νταν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο σε προνομιακή θέση ώστε να πραγματοποιήσουν την ιδέα της «Αμερικής» και πράγματι τελικά πέτυχαν να ιδιοποιηθούν τον καθημερινό τίτλο «Αμερικανοί». Οι αρχικές Δεκατρείς Αποικίες περιλάμβαναν μια περιοχή μικρότερη από τη Βενεζουέλα, και το ένα τρίτο του μεγέθους της Αργεντινής⁵¹. Στα εμπορικά κέντρα τους στη Βοστώνη, στη Νέα Υόρκη και στη Φιλαδέλφεια υπήρχε εύκολη πρόσβαση από το ένα στο άλλο, καθώς βρίσκονταν γεωγραφικά κοντά και οι πληθυσμοί τους ήταν σχετικά στενά δεμένοι μέσω του Τύπου όσο και μέσω του εμπορίου. Οι «Ηνωμένες Πολιτείες» μπορούσαν σταδιακά να πολλαπλασιαστούν αριθμητικά μέσα στα επόμενα εκατόν ογδόντα τρία χρόνια καθώς παλαιοί και νέοι πληθυσμοί μετακινήθηκαν προς τα δυτικά από το παλιό κέντρο της ανατολικής ακτής. Όμως, ακόμα και στην περίπτωση των ΗΠΑ υπάρχουν στοιχεία ανάλογης «αποτυχίας» ή συρρίκνωσης, όπως η αποτυχία ενσωμάτωσης του αγγλόφωνου Καναδά και η δεκαετία της ανεξάρτητης κυριαρχίας του Τέξας (1835-1846). Αν υπήρχε μια μεγάλη αγγλόφωνη κοινότητα στην Καλιφόρνια του δέκατου όγδοου αιώνα, είναι πιθανόν ότι θα μπορούσε να αναδυθεί εκεί ένα ανεξάρτητο κράτος για να παίξει το ρόλο που έπαιξε η Αργεντινή στο Περού των Δεκατριών Αποικιών. Ακόμα και στις ΗΠΑ, οι συναισθηματικοί δεσμοί του εθνικισμού ήταν αρκετά ελαστικοί, συνδυασμένοι με την ταχεία επέκταση των δυτικών συνόρων και τις οικονομικές αντιθέσεις μεταξύ Βορρά και Νότου, ώστε οδήγησαν σ' έναν πόλεμο αποσπίρτησης σχεδόν έναν αιώνα μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Αυτός ο πόλεμος σήμερα μας θυμίζει έντονα τους πολέμους που απέσπασαν τη Βενεζουέλα και τον Ισημερινό από τη Μεγάλη Κολομβία, και την Ουρουγουάη και την Παραγουάη από τις Ηνωμένες Επαρχίες του Ρίο δε λα Πλάτα⁵².

Σαν προσωρινό συμπέρασμα, θα ταίριαζε ίσως να τονίσω ξανά την περιορισμένη και εξειδικευμένη ισχύ τής μέχρι τώρα επιχειρηματολογίας μου. Επιδιώξή μου δεν ήταν τόσο να εξηγήσω την

κοινωνικο-οικονομική βάση της αντίστασης στη μητρόπολη στο δυτικό ημισφαίριο μεταξύ των ετών 1760 και 1830. Στόχος μου ήταν κυρίως να εξηγήσω για ποιο λόγο η αντίσταση έγινε αντιληπτή με ποικίλες «εθνικές» μορφές παρά με άλλες. Τα οικονομικά συμφέροντα που διακυβεύονταν είναι πασίγνωστα και, όπως είναι προφανές, θεμελιώδους σημασίας. Ο Φιλελευθερισμός και ο Διαφωτισμός άσκησαν ξεκάθαρα ισχυρή επίδραση, πάνω απ' όλα επειδή παρείχαν ένα οπλοστάσιο ιδεολογικής κριτικής των αυτοκρατορικών καθεστώτων και των *anciens régimes*. Αυτό που προτείνω είναι ότι ούτε τα οικονομικά συμφέροντα, ούτε ο Φιλελευθερισμός, ούτε ο Διαφωτισμός θα μπορούσαν, ή μπόρεσαν, να δημιουργήσουν από μόνα τους το είδος, ή τη μορφή της φαντασιακής κοινότητας που θα αντιστεκόταν στις διαρπαγές αυτών των καθεστώτων. Ή, με άλλους όρους, κανένα απ' αυτά δεν παρείχε το πλαίσιο για μια νέα συνείδηση, έστω το αδιόρατο περίγραμμά της, σε αντίθεση με τα επί σκηνης αντικείμενα του θαυμασμού ή του αποτροπιασμού της⁵³. Για την εκπλήρωση αυτού του συγκεκριμένου στόχου, οι κρεολοί προσκυνητές λειτουργοί και οι τυπογράφοι των επαρχιών έπαιξαν τον πλέον αποφασιστικό ιστορικό ρόλο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κρεολός (*Criollo*) — άτομο καθαρά (τουλάχιστον θεωρητικά) ευρωπαϊκής καταγωγής που γεννήθηκε όμως στην Αμερική (και αργότερα κατ' επέκταση, οπουδήποτε αλλού εκτός της Ευρώπης).

2. *The Break-up of Britain*, σ. 41.

3. Gerhard Masur, *Simón Bolívar*, σ. 17.

4. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 14-17 και εξής. Αυτές οι αναλογίες προήλθαν από το γεγονός ότι οι πιο σημαντικές εμπορικές και διοικητικές λειτουργίες μονοπωλούνταν σε μεγάλο βαθμό από Ισπανούς που γεννήθηκαν στην Ισπανία, ενώ η γαιοκτησία ήταν απόλυτα ανοιχτή στους κρεολούς.

5. Απ' αυτή την άποψη υπάρχουν καθαρές αναλογίες με τον εθνικισμό των Μπόερς έναν αιώνα αργότερα.

6. Είναι ίσως αξιοσημείωτο ότι ο Τουπάκ Αμάρου δεν αποκήρυξε ολοκληρωτικά την αφοσίωση στον Ισπανό βασιλιά. Αυτός και οι οπαδοί του (Ινδιάνοι σε μεγάλο βαθμό, αλλά και κάποιοι λευκοί και μεστίτσος) εναντιώθηκαν στο καθεστώς της Λίμα. Masur, *Bolívar*, σ. 24.

7. Seton -Watson, *Nations and States*, σ. 201.

8. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 192.

9. Στο ίδιο, σ. 224.

10. Edward Morgan, «The Heart of Jefferson», *The New York Times Review of Books*, 17 Αυγούστου 1978, σ. 2.

11. Masur, *Bolívar*, σ. 207· Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 237.

12. Όχι χωρίς κάποιους ελιγμούς. Απελευθέρωσε τους δικούς του σκλάβους λίγο μετά τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βενεζουέλας το 1810. Όταν κατέφυγε στην Αϊτή το 1816, έλαβε στρατιωτική βοήθεια από τον Πρόεδρο Alexandre Pétion, με αντάλλαγμα την υπόσχεσή του να καταργήσει τη δουλεία σε όλα τα απελευθερωμένα εδάφη. Η υπόσχεση πραγματοποιήθηκε στο Καράκας το 1818 — αλλά πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι οι επιτυχίες της Μαδρίτης στη Βενεζουέλα μεταξύ των ετών 1814 και 1816 οφείλονταν εν μέρει στο γεγονός ότι η ίδια απελευθέρωσε τους νομιμόφρονες σκλάβους. Όταν ο Μπολίβαρ έγινε Πρόεδρος της Μεγάλης Κολομβίας (Βενεζουέλα, Νέα Γρανάδα και Ισημερινός) το 1821, ζήτησε και πέτυχε από το Κονγκρέσο νόμο που θα απελευθέρωνε τους γιους των σκλάβων. Δεν «είχε ζητήσει από το Κονγκρέσο να καταργήσει τη δουλεία, γιατί δεν ήθελε να επισύρει τη δυσaréσκεια των μεγάλων γαιοκτημόνων». Masur, *Bolívar*, σ. 125, 206-207, 329 και 388.

13. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 276. Η υπογράμμιση δική μου.

14. Αναχρονισμός. Το δέκατο όγδοο αιώνα ο συνήθης όρος ήταν ακόμα *Las Españas* [οι Ισπανίες] και όχι *España* [Ισπανία]. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 53.

15. Αυτή η νέα επιθετική συμπεριφορά της μητρόπολης ήταν εν μέρει προϊόν των δογμάτων του Διαφωτισμού, εν μέρει προϊόν χρόνιων δημοσιονομικών προβλημάτων, και εν μέρει, μετά το 1779, του πολέμου με την Αγγλία. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 4-17.

16. Στο ίδιο, σ. 301. Τέσσερα εκατομμύρια χρησιμοποιήθηκαν για να επιχορηγήσουν άλλα μέρη της Λατινικής Αμερικής, ενώ έξι εκατομμύρια ήταν το καθαρό κέρδος.

17. Στο ίδιο, σ. 17.

18. Το Σύνταγμα της Πρώτης Δημοκρατίας της Βενεζουέλας (1811) ήταν σε πολλά σημεία πιστό αντίγραφο του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών. Masur, *Bolívar*, σ. 131.

19. Μια εξαιρετική, πολύπλευρη ανάλυση των δομικών αιτιών της ιδιαιτερότητας της βραζιλιάνικης περίπτωσης προσφέρει ο José Murillo de Carvalho, «Political Elites and State Building: The Case of Nineteenth-Century Brazil», *Comparative Studies in Society and History*, 24:3 (1982), σ. 378-399. Δύο από τους πιο σημαντικούς παράγοντες ήταν: 1) οι διαφορές στην εκπαίδευση. Ενώ «είκοσι τρία πανεπιστήμια βρίσκονταν διασκορπισμένα στο χώρο που θα αποτελούσε τελικά δεκατρείς διαφορετικές χώρες» στην Ισπανική Αμερική, «η Πορτογαλία αρνιόταν συστηματικά να επιτρέψει την εγκαθίδρυση κάθε θεσμού ανώτερης μόρφωσης στις αποικίες της, χωρίς να θεωρεί ως τέτοιο τις ιερατικές σχολές». Ανώτερη μόρφωση μπορούσε κάποιος να λάβει μόνο στο Πανεπιστήμιο της Κοϊμπρα, και εκεί, στη μητέρα πατρίδα, πήγαιναν τα παιδιά της ελίτ των κρεολών, που η μεγάλη τους πλειονότητα σπούδαζε νομικά. 2) Διαφορετικές δυνατότητες σταδιοδρομίας για τους κρεολούς. Ο De Carvalho παρατηρεί «τον πολύ μεγαλύτερο αποκλεισμό των Ισπανών που γεννήθηκαν στην Αμερική από τα υψηλότερα πόστα στην ισπανική πλευρά [sic]». Βλέπε επίσης Stuart B. Schwartz, «The Formation of a Colonial Identity in Brazil», κεφ. 2 στο Nicholas Canny και Anthony Padgen (εκδ.), *Colonial Identity in the Atlantic World, 1500-1800*, ο οποίος παρατηρεί (σ. 38) ότι «δε λειτουργούσε τυπογραφικό πιεστήριο στη Βραζιλία κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων αιώνων της αποικιοκρατίας».

20. Τα ίδια θα μπορούσαν να ειπωθούν για τη στάση του Λονδίνου αναφορικά με τις Δεκατρείς Αποικίες και για την ιδεολογία της Επανάστασης του 1776.

21. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 208· βλβλ. Masur, *Bolívar*, σ. 98-99 και 231.

22. Masur, *Bolívar*, σ. 678.

23. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 25-26.

24. Masur, *Bolívar*, σ. 19. Φυσικά αυτά τα μέτρα ήταν δυνατόν

να εφαρμοστούν μόνο μερικώς και το λαθρεμπόριο ήταν αρκετά εκτεταμένο.

25. Στο ίδιο, σ. 546.

26. Βλέπε του ίδιου *The Forest of Symbols, Aspects of Ndembu Ritual*, ειδικότερα το κεφάλαιο «Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passages». Για μια μεταγενέστερη και πιο πολύπλευρη επεξεργασία, βλέπε του ίδιου *Dramas, Fields, and Metaphors, Symbolic Action in Human Society*, κεφ. 5 («Pilgrimages as Social Processes») και 6 («Passages, Margins, and Poverty: Religious Symbols of Communitas»).

27. Βλέπε Bloch, *Feudal Society*, I, σ. 64.

28. Υπάρχουν εδώ προφανείς αναλογίες με τους αντίστοιχους ρόλους των δίγλωσσων διανοουμένων και των αναλφάβητων σε μεγάλο βαθμό εργατών και χωρικών στη γένεση συγκεκρημένων εθνικιστικών κινημάτων — πριν από την έλευση του ραδιοφώνου. Το ραδιόφωνο, το οποίο εφευρέθηκε το 1895, κατάφερε να επισκιάσει τον Τύπο και να δημιουργήσει μιαν ακουστική αναπαράσταση της φαντασιακής κοινότητας εκεί όπου η έντυπη σελίδα σπάνια μπορούσε να διεισδύσει. Ο ρόλος του στη βιενναμική και την ινδονησιακή επανάσταση, και γενικά στους εθνικισμούς του μέσου του εικοστού αιώνα, έχει υποτιμηθεί πολύ και δεν έχει μελετηθεί επαρκώς.

29. Ο όρος «λαϊκό προσκύνημα» δε θα έπρεπε να εκλαμβάνεται απλώς ως μια φανταχτερή μεταφορά. Ο Κόνραντ ήταν ειρωνικός, αλλά επίσης ακριβολόγος, όταν περιέγραψε ως προσκυνητές τους φασματικούς αντιπροσώπους του Λεοπόλδου Β΄ στην καρδιά του σκότους.

30. Ιδιαίτερα όπου: α) η μονογαμία ήταν επιβεβλημένη από τη θρησκεία και το νόμο β) η κληρονομική μεταβίβαση της εξουσίας ήταν ο κανόνας γ) οι μη δυναστικοί τίτλοι και μεταβιβάζονταν κληρονομικά και ήταν θεωρητικά και νομικά διακριτοί από τα υπαλληλικά αξιώματα: δηλαδή, όπου οι επαρχιακές αριστοκρατίες είχαν σημαντική ανεξάρτητη εξουσία — η Αγγλία σε αντίθεση με το Σιάμ.

31. Βλέπε Bloch, *Feudal Society*, II, σ. 422 και εξής.

32. Είναι φανερό ότι αυτή η λογική δε θα 'πρεπε να υπερεκτιμηθεί. Η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, όπου οι Καθολικοί είχαν αποκλειστεί από τα κρατικά αξιώματα μέχρι το 1829, δεν είναι μοναδική. Θα αμφέβαλε κανείς για το σημαντικό ρόλο που έπαιξε

αυτός ο μακροχρόνιος αποκλεισμός στην ανάπτυξη του ιβλανδικού εθνικισμού;

33. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 18-19, 298. Από τους δεκαπέντε χιλιάδες περίπου *peninsulares* οι μισοί ήταν στρατιώτες.

34. Σε όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του δέκατου ένατου αιώνα φαίνεται ότι υπήρχαν τετρακόσιοι περίπου Νοτιοαμερικανοί κάτοικοι στην Ισπανία. Σ' αυτούς περιλαμβάνονταν ο «Αργεντινός» Σαν Μαρτίν, που είχε πάει μικρό παιδί στην Ισπανία, και έζησε τα επόμενα είκοσι επτά χρόνια εκεί. Μπήκε στη Βασιλική Ακαδημία για μια ευγενή ανατροφή και έπαιξε ένα διακεκριμένο ρόλο στον ένοπλο αγώνα εναντίον του Ναπολέοντα πριν επιστρέψει στον τόπο που γεννήθηκε, μόλις έμαθε ότι η Αργεντινή διακήρυξε την ανεξαρτησία της. Επίσης ο Μπολίβαρ, ο οποίος κάποτε άφησε τη Μαδρίτη με τον Μανουέλ Μέλο, τον «Αμερικανό» εραστή της βασίλισσας Μαρίας Λουίζας. Ο Μασούρ περιγράφει ότι ανήκε (π. 1805) σε «μια ομάδα νεαρών Νοτιοαμερικανών» οι οποίοι, όπως και αυτός, «ήταν πλούσιοι, άεργοι και ανεπιθύμητοι στην Αυλή. Το μίσος και το αίσθημα της κατωτερότητας που αισθάνονταν πολλοί κρεολοί απέναντι στη μητέρα πατρίδα αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε σε επαναστατική ορμή». *Bolívar*, σ. 41-47, και 469-470 (San Martín).

35. Με το πέρασμα του χρόνου, τα στρατιωτικά προσκυνήματα απέκτησαν όση σημασία είχαν και τα πολιτικά. «Η Ισπανία δε διέθετε ούτε τα χρήματα ούτε το ανθρώπινο δυναμικό ώστε να διατηρήσει σημαντικές σε μέγεθος φρουρές από τακτικά στρατεύματα στην Αμερική και βασιζόταν κυρίως σε αποικιακές εθνοφρουρές, οι οποίες από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα εξαπλώθηκαν και αναδιοργανώθηκαν». (Στο ίδιο, σ. 10). Αυτές οι εθνοφρουρές είχαν κυρίως τοπικό χαρακτήρα, και δεν αποτελούσαν ανταλλάξιμα τμήματα ενός ευρωπαϊκού μηχανισμού ασφαλείας. Έπαιζαν έναν ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο από το 1760 και μετά, καθώς οι βρετανικές επιδρομές πολλαπλασιάζονταν. Ο πατέρας του Μπολίβαρ υπήρξε ένας επιφανής διοικητής της εθνοφρουράς, υπερασπίζοντας τα λιμάνια της Βενεζουέλας από τους εισβολείς. Ο ίδιος ο Μπολίβαρ υπηρέτησε στην παλιά μονάδα του πατέρα του ως έφηβος. (Masur, *Bolívar*, σ. 30 και 38). Απ' αυτή την άποψη ήταν μια τυπική περίπτωση όπως πολλοί από τους ηγέτες της πρώτης γενιάς εθνικιστών της Αργεντινής, Βενεζουέλας και Χιλής.

Βλέπε Robert L. Gilmore, *Caudillism and Militarism in Venezuela, 1810-1910*, κεφ. 6 [«The Militia»] και 7 [«The Military»].

36. Ας προσέξουμε τις μεταβολές που επέφερε η ανεξαρτησία στους Αμερικανούς: η πρώτη γενιά μεταναστών έγιναν τώρα οι «κατώτεροι» αντί οι «ανώτεροι», δηλαδή αυτοί που είχαν μολυνθεί περισσότερο από ένα μοιραίο τόπο γέννησης. Παρόμοιες μεταστροφές συμβαίνουν και στο ρατσισμό. Το «Μαύρο αίμα» —μόλυνση από νέγκρικη καταγωγή— θεωρούνταν κάτω από το καθεστώς του ιμπεριαλισμού αμετάκλητα μiasματικό για κάθε «λευκό». Σήμερα, τουλάχιστον στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο «mulatto» έχει μπει στο μουσείο. Το ελάχιστο ίχνος «μαύρου αίματος» κάνει κάποιον αμέσως Μαύρο. Ας αντιπαραβάλλουμε το αισιόδοξο πρόγραμμα του Φερμίν σχετικά με τις επιμειξίες και την έλλειψη κάθε ενδιαφέροντος για το χρώμα των απογόνων.

37. Δεδομένου του ενδιαφέροντος της Μαδρίτης να βρίσκεται σε έμπιστα χέρια η διοίκηση των αποικιών, «αποτελούσε αξίωμα ότι οι υψηλές θέσεις θα καλύπτονταν αποκλειστικά από αυτόχθονες Ισπανούς». *Κ. ασπιν, Bolívar*, σ. 10.

38. Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, σ. 266.

39. Στο ίδιο, σ. 252.

40. Στο ίδιο, σ. 253.

41. Rona Fields, *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, σ. 11.

42. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, σ. 257-258.

43. Kemiläinen, *Nationalism*, σ. 72-73.

44. Τόνισα εδώ τις φυλετικές διακρίσεις που έγιναν μεταξύ *peninsulares* και κρεολών, επειδή το θέμα που εξετάζω είναι η άνοδος του εθνικισμού των κρεολών. Δε θα πρέπει να εκληφθεί ως έλλειψη ενδιαφέροντος για την παράλληλη ανάπτυξη του ρατσισμού των κρεολών προς τους μεστίτσος, τους Νέγρους και τους Ινδιάνους· ούτε ως έλλειψη ενδιαφέροντος για την επιθυμία μιας μητρόπολης που δεν απειλούνταν να προστατεύσει (μέχρι ενός ορισμένου σημείου) αυτούς τους δυστυχείς.

45. Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σ. 208-211.

46. Στο ίδιο, σ. 211.

47. Franco, *An Introduction*, σ. 28.

48. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 33.

49. «Ένας δουλοπάροικος ήρθε για να διαμαρτυρηθεί ότι ο Ισπανός επιστάτης του κτήματός του τον είχε χτυπήσει. Ο Σαν Μαρτίν ήταν αγανακτισμένος. Επρόκειτο μάλλον για εθνικιστική παρά για σοσιαλιστική αγανάκτηση. “Τι νομίζεις; Μετά από τρία χρόνια επανάστασης ένας *matutango* [χυδ. Ισπανός από την Ιβηρική Χερσόνησο] τολμάει να σηκώσει το χέρι του πάνω σε Αμερικανό;”». Στο ίδιο, σ. 87.

50. Μια συναρπαστική περιγραφή του απόμακρου και της απομόνωσης των ισπανο-αμερικανικών πληθυσμών αποτελεί η περιγραφή του μυθικού Μακόντο από τον Μάρκες στο *Εκατό χρόνια μοναξιάς*.

51. Η συνολική έκταση των Δεκατριών Αποικιών ήταν 322.497 τετραγωνικά μίλια. Της Βενεζουέλας ήταν 352.143· της Αργεντινής 1.072.067· και της ισπανόφωνης Νότιας Αμερικής 3.417.625 τετραγωνικά μίλια.

52. Η Παραγουάη αποτελεί περίπτωση ξεχωριστού ενδιαφέροντος. Χάρη στη σχετικά γενναιόδωρη δικτατορία που εγκαθιδρύθηκε εκεί από τους Ιησουίτες στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, οι ιθαγενείς είχαν καλύτερη μεταχείριση από οπουδήποτε άλλου στην Ισπανική Αμερική, και η Guaraní απολάμβανε το κύρος έντυπης γλώσσας. Όταν το Στέμμα απέλασε τους Ιησουίτες από την Ισπανική Αμερική το 1767, η εδαφική κυριαρχία της Παραγουάης έφτασε στο Ρίο δε λα Πλάτα, αλλά πολύ καθυστερημένα και για λίγο περισσότερο από μια γενιά. Βλέπε Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 200-201.

53. Είναι διαφωτιστικό το ότι η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας το 1776 κάνει λόγο μόνο για «λαό», ενώ η λέξη «έθνος» κάνει την πρώτη της εμφάνιση μόλις στο Σύνταγμα του 1789. Kemiläinen, *Nationalism*, σ. 105.

ΠΑΛΙΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ, ΝΕΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ των επιτυχών εθνικο-απελευθερωτικών κινημάτων στις Αμερικές σχεδόν συνέπεσε με την έναρξη της εποχής του εθνικισμού στην Ευρώπη. Παρατηρώντας το χαρακτήρα αυτών των νεότερων εθνικισμών, οι οποίοι, μεταξύ των ετών 1820 και 1920, άλλαξαν τη μορφή του Παλαιού Κόσμου, διαπιστώνουμε ότι δύο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά τούς διακρίνουν από τους προγενέστερους. Πρώτον, σε όλους σχεδόν τους νεότερους εθνικισμούς οι «εθνικές έντυπες γλώσσες» είχαν τεράστια ιδεολογική και πολιτική σημασία, ενώ τα ισπανικά και τα αγγλικά δεν αποτέλεσαν ποτέ ζητήματα που απασχόλησαν τις επαναστατικές Αμερικές. Δεύτερον, είχαν τη δυνατότητα να επεξεργαστούν τα ορατά μοντέλα που τους παρείχαν οι μακρινοί, και έπειτα από τις αναταραχές της Γαλλικής Επανάστασης, οι όχι τόσο μακρινοί προγενέστεροί τους. Το «έθνος», επομένως, έγινε μάλλον αντικείμενο συνειδητής επιθυμίας από πολύ νωρίς, παρά ένα όραμα που σταδιακά αποσαφηνιζόταν. Πράγματι, όπως θα δούμε, το «έθνος» αποδείχτηκε μια εφεύρεση που ήταν αδύνατο να κατοχυρώσει τα δικαιώματά της. Ήταν ανοιχτό στην πειρατική αντιγραφή από πολύ διαφορετικά, και πολλές φορές απρόσμενα, χέρια. Σ' αυτό το κεφάλαιο, επομένως, η ανάλυση θα εστιαστεί στην έντυπη γλώσσα και στην πειρατεία.

Ο μεγάλος Γιόχαν Γκότφριντ φον Χέρντερ (1744-1803), αφηφώντας με ελαφρότητα κάποια πασιφανή γεγονότα εκτός του ευρωπαϊκού χώρου, διακήρυξε, προς τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, ότι: «Denn jedes Volk ist Volk es hat seine National

Bildung wie seine Sprache»*¹. Αυτή η μεγαλόπρεπη με βάση την ευρωπαϊκή εμπειρία σύλληψη της συμμετοχής σε ένα έθνος συνδεδεμένη με τη γλώσσα της ατομικής ιδιοκτησίας άσκησε μεγάλη επιρροή στην Ευρώπη του δέκατου ένατου αιώνα και, σε πιο στενό πλαίσιο, στην επακόλουθη θεωρητική διαπραγμάτευση της φύσης του εθνικισμού. Ποιες ήταν οι απαρχές αυτού του ονείρου; Το πιο πιθανό είναι ότι οι ρίζες του εντοπίζονται στην πρόφανη συρρίκνωση του ευρωπαϊκού κόσμου σε χρόνο και χώρο, η οποία ξεκίνησε ήδη το δέκατο τέταρτο αιώνα, και προκλήθηκε αρχικά από τις ανασκαφές των Ουμανιστών και αργότερα, πράγμα που είναι αρκετά παράδοξο, από την πλανητική εξάπλωση της Ευρώπης.

Σύμφωνα με την έντεχνη διατύπωση του Άουερμπαχ²:

Στην αυγή του Ουμανισμού άρχισε να υπάρχει η αίσθησή ότι τα γεγονότα της κλασικής ιστορίας και του μύθου όπως και αυτά της Βίβλου δε διαχωρίζονταν από τα παρόντα μόνο εξαιτίας της χρονικής απόστασης αλλά και εξαιτίας των εντελώς διαφορετικών συνθηκών ζωής. Ο Ουμανισμός, που είχε σαν στόχο την ανανέωση των αρχαίων μορφών ζωής και έκφρασης, δημιουργεί μια πρωτόγνωρη ιστορική προοπτική: οι ουμανιστές βλέπουν την αρχαιότητα σε ιστορικό βάθος, και σε αντιδιαστολή μ' αυτό το βάθος, τη σκοτεινή εποχή των Μέσων Χρόνων που μεσολάβησαν... [Αυτό έκανε αδύνατη την] επανεγκαθίδρυση της αυτάρκους ζωής που ήταν φυσική για την αρχαίο πολιτισμό και την ιστορική απλοϊκότητα του δωδέκατου και του δέκατου τρίτου αιώνα.

Η ανάπτυξη αυτού που θα ονομάζαμε «συγκριτική ιστορία» οδήγησε με το χρόνο στη μέχρι τότε ανήκουστη σύλληψη μιας

* «Έτσι είναι κάθε Λαός: έχει τη δική του εθνική διαμόρφωση και τη δική του γλώσσα» (Σ.τ.Μ.).

«νεωτερικότητας» που αντιπαρετίθετο απεριφραστα στην «αρχαιότητα», και όχι απαραίτητα προς όφελος της τελευταίας. Το ζήτημα συνδέθηκε έντονα με τη «Διαμάχη Αρχαίων και Νεοτέρων» που κυριάρχησε στη γαλλική πνευματική ζωή το τελευταίο τέταρτο του δέκατου έβδομου αιώνα³. Παραθέτοντας ξανά τον Άουερμπαχ: «Την εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ' οι Γάλλοι είχαν το θάρρος να θεωρήσουν το δικό τους πολιτισμό ως ένα έγκυρο μοντέλο που ήταν ισότιμο με αυτό των αρχαίων και επέβαλαν αυτή την άποψη στην υπόλοιπη Ευρώπη»⁴.

Στο πέρασμα του δέκατου έκτου αιώνα, η ευρωπαϊκή «ανακάλυψη» των μεγάλων πολιτισμών που δεν είχαν αποκτήσει ακόμα τη μετέπειτα φήμη τους —της Κίνας, της Ιαπωνίας, της Νοτιοανατολικής Ασίας και της ινδικής υπο-ηπείρου— ή των εντελώς άγνωστων —των Αζτέκων στο Μεξικό και των Ίνκας στο Περού— υποδήλωναν τον αθεράπευτο πλουραλισμό της ανθρωπότητας. Οι περισσότεροι απ' αυτούς τους πολιτισμούς είχαν αναπτυχθεί εντελώς ανεξάρτητα από τη γνωστή ιστορία της Ευρώπης, της χριστιανότητας, της Αρχαιότητας, και βέβαια του ανθρώπου: οι γενεαλογίες τους βρίσκονταν πέρα από την Εδέμ και δεν μπορούσαν να αφομοιωθούν από αυτή. (Μόνον ο ομοιογενής, κενός χρόνος θα μπορούσε να τους προσφέρει κατάλυμα.) Η επίδραση των «ανακαλύψεων» μπορεί να υπολογιστεί με βάση τις ιδιόμορφες γεωγραφίες των φανταστικών πολιτευμάτων της εποχής. Η *Utopia* του Μορ, που εμφανίστηκε το 1516, ισχυριζόταν ότι αποτελούσε τον απολογισμό ενός ναυτικού, τον οποίο συνάντησε ο συγγραφέας στο Antwerp, και ο οποίος είχε πάρει μέρος στην αποστολή του Αμέρικο Βεσπούχι στις Αμερικές το 1497-1498. Το *New Atlantis* (1626) του Φράνσις Μπέικον ήταν κάτι καινούργιο πάνω απ' όλα επειδή εκτυλισσόταν στον Ειρηνικό Ωκεανό. Το υπέροχο Νησί των Χούνμων του Σουίφτ (1726) συνοδευόταν από έναν πλασματικό χάρτη της τοποθεσίας του στον Ατλαντικό. Η σημασία αυτών των τόπων θα ήταν ίσως πιο ξεκάθαρη αν σκεφτόταν κανείς πόσο αδιανόητο θα ήταν να τοποθετήσει κανείς την Πολιτεία του Πλάτωνα σε κάποιο χάρτη,

πλασματικό ή πραγματικό. Όλες αυτές οι αστείες ουτοπίες, οι οποίες «σχεδιάζονται» πάνω σε πραγματικές ανακαλύψεις, απεικονίζονται όχι σαν χαμένοι Παράδεισοι αλλά σαν σύγχρονες κοινωνίες. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι έτσι έπρεπε να είναι, αφού συντάχθηκαν ως κριτικές των σύγχρονων κοινωνιών και αφού οι ανακαλύψεις έδωσαν τέλος στην ανάγκη για αναζήτηση μοντέλων σε μια χαμένη αρχαιότητα⁵. Με την ανάδυση των ουτοπιών ήρθαν οι αυθεντίες του Διαφωτισμού, Βίκο, Μοντεσκιέ, Βολτέρος και Ρουσό, οι οποίοι χρησιμοποίησαν ολοένα και περισσότερο μια «πραγματική» μη Ευρώπη στα ανατρεπτικά γραπτά τους για να στηλιτεύσουν τους τρέχοντες κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Το αποτέλεσμα ήταν να νοείται η Ευρώπη ως ένας από τους πολλούς πολιτισμούς και όχι αναγκαστικά ως ο Εκλεκτός ή ο καλύτερος⁶.

Τελικά, οι ανακαλύψεις και οι κατακτήσεις προκάλεσαν επανάσταση στις ευρωπαϊκές αντιλήψεις περί γλώσσας. Από πολύ νωρίς, Πορτογάλοι, Ολλανδοί και Ισπανοί ναυτικοί, ιεραπόστολοι και στρατιώτες είχαν, για πρακτικούς λόγους —ναυσιπλοΐα, προσηλυτισμό, εμπόριο και πόλεμο— φτιάξει λίστες με λέξεις από μη ευρωπαϊκές γλώσσες τις οποίες συγκέντρωναν σε απλά λεξικά. Μόνο, όμως, στο τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα αναπτύχθηκε η επιστημονική συγκριτική μελέτη των γλωσσών. Με την αγγλική κατάκτηση της Βεγγάλης εμφανίστηκαν οι πρωτοπόρες έρευνες του Γουίλιαμ Τζόουνς στη σανσκριτική (1786), που οδήγησαν στη σταδιακή συνειδητοποίηση ότι ο ινδικός πολιτισμός ήταν πολύ παλιότερος από τον ελληνικό και τον ιουδαϊκό. Με την εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο προέκυψε η αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών (1835) από τον Jean Champollion, η οποία εμπλούτισε την εξω-ευρωπαϊκή αρχαιότητα⁷. Η πρόοδος της μελέτης της σημιτικής ανασκεύασε την αντίληψη ότι τα εβραϊκά ήταν είτε η αρχαιότερη είτε η μόνη θεικής προέλευσης γλώσσα. Για μια ακόμα φορά συλλαμβάνονταν γενεαλογίες που μπορούσαν να στεγαστούν μόνο στον ομοιογενή, κενό χρόνο. «Η γλώσσα δεν ήταν πλέον μια συνέχεια

μεταξύ μιας εξωτερικής δύναμης και του ανθρώπου που τη μιλάει αλλά ένα εσωτερικό πεδίο που δημιουργούνται και πραγματωνόταν από τους χρήστες της γλώσσας στη μεταξύ τους επικοινωνία»⁸. Μέσα απ' αυτές τις ανακαλύψεις προέκυψε η φιλολογία με τη συγκριτική γραμματική, την κατάταξη των γλωσσών σε οικογένειες και την επανασύνθεση των «πρωτογλωσσών» από τη λήθη με την επιστημονική λογική. Όπως ορθά παρατηρεί ο Χόμπσμπαουμ, αυτή «ήταν η πρώτη επιστήμη στον πυρήνα της οποίας βρισκόταν η έννοια της εξέλιξης»⁹.

Απ' αυτή την άποψη οι παλαιές ιερές γλώσσες —λατινική, ελληνική και εβραϊκή— ήταν υποχρεωμένες να αναμειχθούν σε ίση οντολογική βάση μ' ένα ετερόκλητο κατώτερο πλήθος από αντίπαλες καθομιλούμενες γλώσσες, μ' έναν τρόπο ο οποίος ολοκλήρωνε τον προηγούμενο υποδιασμό τους στην αγορά από τον έντυπο καπιταλισμό. Αν όλες οι γλώσσες τώρα κατείχαν την ίδια εγκόσμια θέση, τότε όλες θεωρητικά άξιζαν εξίσου να γίνουν αντικείμενο μελέτης και θαυμασμού. Αλλά από ποιον; Λογικά, αφού πλέον καμιά δεν ανήκε στο Θεό, από τους κατόχους τους: από αυτούς που την είχαν μητρική γλώσσα και τους αναγνώστες.

Όπως δείχνει ο Σέτον-Γουότσον, ο δέκατος ένατος αιώνας ήταν για την Ευρώπη και τις πλησιέστερές της περιφέρειες ο χρυσός αιώνας των λεξικογράφων, γραμματικών, φιλολόγων και *literateurs* των καθομιλούμενων γλωσσών¹⁰. Οι δραστηριότητες αυτών των επαγγελματιών διανοουμένων ήταν αποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών εθνικισμών του δέκατου ένατου αιώνα που βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε στις Αμερικές μεταξύ των ετών 1770 και 1830. Τα μονόγλωσσα λεξικά ήταν τεράστιες επιτομές του έντυπου θησαυρού κάθε γλώσσας, που μπορούσαν να μεταφέρονται (αν και μερικές φορές ήταν δυσβάσταχτο) από το μαγαζί στο σχολείο, από το γραφείο στο σπίτι. Τα δίγλωσσα λεξικά συνέβαλαν στην ισότιμη αντιμετώπιση των γλωσσών. Οποιαδήποτε κι αν ήταν η περιφρέουσα πολιτική πραγματικότητα-

τα, μέσα από τα εξώφυλλα του τσεχο-γερμανικού, γερμανο-τσεχικού λεξικού τα ζεύγη των γλωσσών είχαν το ίδιο status. Οι οραματιστές εκείνοι που μόχθησαν και αφιέρωσαν χρόνια ολόκληρα στη σύνταξή τους εξ ανάγκης οδηγούνταν ή εκπαιδεύονταν στις μεγάλες βιβλιοθήκες της Ευρώπης, και περισσότερο στις πανεπιστημιακές. Και πολλή από την άμεση πελατεία τους ήταν αναπόφευκτα φοιτητές στο πανεπιστήμιο ή προ-πανεπιστημιακοί μαθητές. Η ρήση του Χόμπσμπαουμ ότι «η πρόοδος των σχολείων και των πανεπιστημίων είναι το μέτρο της πρόοδου του εθνικισμού, και τα σχολεία και τα πανεπιστήμια ήταν οι πιο συνειδητοί υπέρμαχοί του», ήταν απόλυτα σωστή όσον αφορά στην Ευρώπη, αλλά και άλλες εποχές και τόπους¹¹.

Μπορεί, λοιπόν, κανείς να ανιχνεύσει αυτή τη λεξικογραφική επανάσταση όπως τον ορυμαγδό που ανεβαίνει από ένα φλεγόμενο οπλοστάσιο, καθώς κάθε μικρή έκρηξη προκαλεί νέες πυρκαγιές, μέχρις ότου η τελική ανάφλεξη μετατρέψει τη νύχτα σε μέρα.

Ός τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, ο τεράστιος μόχθος των Γερμανών, Γάλλων και Άγγλων λογίων κατέστησε διαθέσιμο σε εύχρηστη έντυπη μορφή ουσιαστικά το πλήρες σώμα των διασωζόμενων έργων των Ελλήνων κλασικών, μαζί με τις απαραίτητες φιλολογικές και λεξικογραφικές προσθήκες, αλλά αναπαρήγαγε σε δεκάδες βιβλία έναν ακτινοβόλο, και έντονα παγανιστικό, αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, ένας μικρός αριθμός νέων ελληνόφωνων χριστιανών, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν σπουδάσει ή ταξιδέψει έξω από τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απέκτησε πρόσβαση σ' αυτό το «παρελθόν»¹². Με υψηλό φρόνημα, χάρη στο φιλελληνισμό στα κέντρα του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, ανέλαβαν τον «απο-βαρβαρισμό» των νεότερων Ελλήνων, δηλαδή το μετασχηματισμό τους σε όντα αντάξια του Περικλή και του Σωκράτη¹³. Ενδεικτικά της αλλαγής στη συνείδηση είναι τα ακόλουθα λόγια ενός απ' αυτούς τους νέους άνδρες, του Αδαμάντιου Κοραή (ο οποίος αργότερα έγινε ένας φλογερός λεξικογρά-

φος!), σ' ένα λόγο προς το γαλλικό κοινό στο Παρίσι το 1803¹⁴:

«Για πρώτη φορά το έθνος παρατηρεί την απεχθή εικόνα της αμάθειάς του και φρικιά μετρώντας με το μάτι την απόσταση που το χωρίζει από τους δοξασμένους προγόνους του. Αυτή η οδυνηρή ανακάλυψη, όμως, δε γεμίζει τους Έλληνες απελπισία: είμαστε απόγονοι των Ελλήνων, έλεγαν μέσα τους, πρέπει να προσπαθήσουμε να φανούμε ξανά άξιοι αυτού του ονόματος αλλιώς δε μας ανήκει πλέον».

Με παρόμοιο τρόπο στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, εμφανίστηκαν γραμματικές, λεξικά και ιστορίες της ρουμανικής γλώσσας. Παράλληλα υπήρχε η τάση, που αρχικά βρήκε ανταπόκριση στα αψβουργικά εδάφη, και αργότερα στα οθωμανικά, να αντικατασταθεί το κυριλλικό αλφάβητο από το λατινικό, που διαχώριζε έντονα τα ρουμανικά από τους σλαβο-ορθόδοξους γείτονές τους¹⁵. Μεταξύ των ετών 1789 και 1794, η Ρωσική Ακαδημία, που ιδρύθηκε κατά το πρότυπο της Académie Française, εξέδωσε ένα εξάτομο ρωσικό λεξικό και αργότερα, το 1802, μια επίσημη γραμματική. Και τα δύο αντιπροσωπεύουν το θρίαμβο της καθομιλουμένης πάνω στην εκκλησιαστική σλαβονική. Παρόλο που το δέκατο όγδοο αιώνα η τσεχική ήταν αποκλειστικά η γλώσσα των χωρικών στη Βοημία (η αριστοκρατία και οι ανερχόμενες μεσαίες τάξεις μιλούσαν γερμανικά), ο καθολικός ιερέας Γιόζεφ Ντομπρόσκι (1753-1829) έγραψε το 1792 το *Geschichte der böhmischen Sprache und Itern Literatur*, την πρώτη συστηματική ιστορία της τσεχικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Κατά την περίοδο 1835-1839 εμφανίστηκε το πρωτοποριακό πεντάτομο τσεχο-γερμανικό λεξικό του Γιόζεφ Γιούνγκμαν¹⁶.

Σχετικά με τη γέννηση του ουγγρικού εθνικισμού ο Ignotus γράφει ότι είναι ένα γεγονός «αρκετά πρόσφατο και μπορεί να χρονολογηθεί στο 1772: πρόκειται για τη χρονιά της έκδοσης

κάποιων δύσκολων έργων του εύστροφου Ούγγρου συγγραφέα Γκεόργκι Μπεσένιει, ο οποίος τότε διέμενε στη Βιέννη και υπηρετούσε στη σωματοφυλακή της Μαρίας Θηρεσίας... Τα magna opera του Μπεσένιει σκόπευαν να αποδείξουν ότι η ουγγρική γλώσσα άρμοζε στο υψηλότερο λογοτεχνικό είδος»¹⁷. Επιπλέον ερέθισμα παρείχαν οι εκτενείς εκδόσεις του Φέρενκ Κάζεντσι (1759-1831), «του πατέρα της ουγγρικής λογοτεχνίας», και η μεταφορά στη Βουδαπέστη, το 1784, του μετέπειτα Πανεπιστημίου της Βουδαπέστης από τη μικρή επαρχιακή πόλη Τπανα. Η πρώτη πολιτική του έκφραση ήταν η εχθρική αντίδραση της λατινόφωνης μαγυάρικης αριστοκρατίας στην απόφαση του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β' το 1780, σύμφωνα με την οποία η γερμανική θα έπρεπε να αντικαταστήσει τη λατινική ως κύρια γλώσσα της αυτοκρατορικής διοίκησης¹⁸.

Την περίοδο 1800-1850 διαμορφώθηκαν τρεις διακριτές γλώσσες στη βόρεια Βαλκανική, ως αποτέλεσμα της πρωτοποριακής δουλειάς γηγενών λογίων: η σλοβενική, η σερβοκρατική και η βουλγαρική. Αν και, το 1830, οι «Βούλγαροι» είχαν θεωρήσει ότι ανήκαν στο ίδιο έθνος με τους Σέρβους και τους Κροάτες και είχαν στην πραγματικότητα συμμετάσχει στο Ιλλυρικό Κίνημα, ένα ξεχωριστό βουλγαρικό κράτος επρόκειτο να αποκτήσει υπόσταση ως το 1878. Το δέκατο όγδοο αιώνα, η ουκρανική (Μικρή Ρωσική) ήταν ανεκτή ως γλώσσα των απλοϊκών χωρικών. Αλλά το 1798 ο Ιβάν Κοτλιαρέφσκι έγραψε την *Aeneid* του, ένα εξαιρετικά δημοφιλές σατιρικό ποίημα πάνω στην ουκρανική ζωή. Το 1804 ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο του Χάρκοβο κι έγινε αμέσως κέντρο της έκρηξης της ουκρανικής λογοτεχνίας. Το 1819 εμφανίστηκε η πρώτη ουκρανική γραμματική — μόλις δεκαεπτά χρόνια μετά την επίσημη ρωσική. Και το 1830 ακολούθησαν τα έργα του Τάρας Σεβτσένκο για τον οποίο ο Σέτον-Γουότσον παρατηρεί ότι «η διαμόρφωση μιας αποδεκτής ουκρανικής λογοτεχνικής γλώσσας οφείλει περισσότερο σ' αυτόν παρά σε οποιονδήποτε άλλο άνθρωπο. Η χρήση αυτής της γλώσσας ήταν το αποφασιστικό στάδιο στο σχημα-

τισμό της ουκρανικής εθνικής συνείδησης»¹⁹. Σύντομα, από κει και πέρα, το 1846, ιδρύθηκε η πρώτη ουκρανική εθνικιστική οργάνωση στο Κίεβο από έναν ιστορικό!

Το δέκατο όγδοο αιώνα η κρατική γλώσσα της σημερινής Φινλανδίας ήταν η σουηδική. Έπειτα από την εδαφική ένωση με το τσαρικό βασίλειο το 1809, επίσημη γλώσσα έγινε η ρωσική. Όμως, ένα «αφυπνιζόμενο» ενδιαφέρον για τα φινλανδικά και το φινλανδικό παρελθόν, που εκφράστηκε αρχικά μέσα από κείμενα γραμμένα στα λατινικά και στα σουηδικά προς τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, εκδηλώνονταν ολοένα και πιο φανερά στην καθομιλούμενη ως τα 1820²⁰. Οι ηγέτες του φινλανδικού εθνικιστικού κινήματος που αναπτυσσόταν ήταν «άνθρωποι που ασχολούνταν επαγγελματικά με το χειρισμό της γλώσσας: συγγραφείς, δάσκαλοι ιερείς, και δικηγόροι. Η μελέτη της λαογραφικής παράδοσης και η επαναανακάλυψη και η συλλογή της λαϊκής επικής ποίησης συνδυάστηκαν με την έκδοση γραμματικών και λεξικών, και οδήγησαν στην εμφάνιση περιοδικών που βοήθησαν στην τυποποίηση της φινλανδικής λογοτεχνικής [δηλαδή έντυπης] γλώσσας, χάρη στην οποία ήταν δυνατόν να προωθηθούν ισχυρότερα πολιτικά αιτήματα»²¹. Στην περίπτωση της Νορβηγίας, όπου για μεγάλο χρονικό διάστημα χρησιμοποιούσαν την ίδια γραπτή γλώσσα με τους Δανούς, αν και η προφορά ήταν εντελώς διαφορετική, ο εθνικισμός αναδύθηκε με τη νέα νορβηγική γραμματική (1848) και το λεξικό (1850) του Έθαρ Άασεν, κείμενα που υποκίνησαν και ανταποκρίθηκαν σε αιτήματα για μια ιδιαίτερη νορβηγική έντυπη γλώσσα.

Αλλού, στο τελευταίο μέρος του δέκατου ένατου αιώνα, συναντάμε τον εθνικισμό των Αφρικάνερ που εισήχθη από τους Μπόερς πάστορες και τους ανθρώπους των γραμμάτων, οι οποίοι το 1870 κατάφεραν να κάνουν την τοπική ολλανδική διάλεκτο λογοτεχνική γλώσσα και να της δώσουν ένα όνομα που δεν ήταν πια ευρωπαϊκό. Οι Μαρωνίτες και οι Κόπτες, πολλοί απ' αυτούς προϊόντα του Αμερικανικού Κολεγίου της Βηρυττού (που ιδρύθηκε το 1866) και του Ιησουιτικού Κολεγίου του St.

Joseph (που ιδρύθηκε το 1875) συνέβαλαν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο στην αναβίωση της κλασικής αραβικής και στη διάδοση του αραβικού εθνικισμού²². Και τα σπέρματα του τουρκικού εθνικισμού μπορούν εύκολα να ανευρεθούν στην εμφάνιση ενός Τύπου στην καθομιλουμένη με έντονη δραστηριότητα, στην Κωνσταντινούπολη το 1870²³.

Δε θα πρέπει επίσης να ξεχνούμε ότι την ίδια εποχή διατυπώθηκε στην καθομιλουμένη και ένα άλλο είδος έντυπης σελίδας: η παρτιτούρα. Μετά τον Ντομπρόσκι, ακολούθησαν ο Σμέτανα, ο Ντβόρζακ και ο Γιάνατσεκ· μετά ο Άασεν και ο Γκριγκ· μετά ο Κάζεντσι και ο Μπέλα Μπάρτοκ· και ούτω καθ' εξής μέχρι και τον αιώνα μας.

Την ίδια στιγμή, είναι αυτονόητο ότι όλοι αυτοί οι λεξικογράφοι, φιλόλογοι, γραμματικοί, λαογράφοι, εκδότες και συνθέτες δεν ασκούσαν τις επαναστατικές δραστηριότητές τους στο κενό. Σε τελευταία ανάλυση, η παραγωγή τους προοριζόταν για την έντυπη αγορά και συνδέονταν, διά μέσου αυτού του σιωπηλού παζαριού, με το καταναλωτικό κοινό. Ποιοι ήταν αυτοί οι καταναλωτές; Με την πιο γενική έννοια: οι οικογένειες των αναγνωστικών στρωμάτων — όχι απλώς ο «εργαζόμενος πατέρας», αλλά η σύζυγος που περιστοιχιζόταν από υπηρέτες και τα παιδιά της σχολικής ηλικίας. Αν σημειώσουμε ότι το 1840, ακόμα και στη Βρετανία και στη Γαλλία, τα πιο προηγμένα κράτη της Ευρώπης, σχεδόν το μισό του πληθυσμού ήταν ακόμη αναλφάβητοι (στην καθυστερημένη Ρωσία σχεδόν το 98%), «αναγνωστικά στρώματα» σήμαινε ανθρώπους με κάποια εξουσία. Πιο συγκεκριμένα, περιλάμβαναν, εκτός από την παλαιά άρχουσα τάξη των ευγενών και της αριστοκρατίας της γης, αυλικούς και κληρικούς, ανερχόμενα μεσαία στρώματα των κατώτερων υπαλλήλων, επαγγελματίες και την εμπορική και βιομηχανική αστική τάξη.

Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα η Ευρώπη υπήρξε μάρτυρας μιας ραγδαίας αύξησης των κρατικών δαπανών και του μεγέθους των κρατικών γραφειοκρατιών (πολιτικών και

στρατιωτικών), παρά την απουσία μεγάλων τοπικών πολέμων. «Μεταξύ των ετών 1830 και 1850 οι δημόσιες κατά κεφαλήν δαπάνες αυξήθηκαν κατά 25% στην Ισπανία, κατά 40% στη Γαλλία, κατά 44% στη Ρωσία, 50% στο Βέλγιο, 70% στην Αυστρία, 75% στις ΗΠΑ και πάνω από 90% στην Ολλανδία»²⁴. Η γραφειοκρατική επέκταση, που σήμαινε επίσης γραφειοκρατική εξειδίκευση, άνοιξε τις πύλες των προαγωγών στις υπηρεσίες σε πολύ μεγαλύτερους αριθμούς και σε ανθρώπους πολύ διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης απ' ό,τι συνέβαινε μέχρι τώρα. Ας πάρουμε ακόμα και τον υπέργηρο, γεμάτο αργόμισθους, καταδυναστευμένο από ευγενείς αυτροουγγρικό κρατικό μηχανισμό: το ποσοστό των ανδρών που προέρχονταν από τη μεσαία τάξη στα υψηλότερα κλιμάκια του δημοσίου αυξήθηκε κατά το ήμισυ, από 0 το 1804, σε 27 το 1829, 35 το 1859 και έφτασε σε 55 το 1878. Στις στρατιωτικές υπηρεσίες, παρουσιάστηκε η ίδια τάση, αν και με ένα χαρακτηριστικά αργότερο ρυθμό: το ποσοστό της μεσαίας τάξης στο υπαλληλικό σώμα αυξήθηκε από 10% σε 75% μεταξύ των ετών 1859 και 1918²⁵.

Αν η ανάπτυξη των γραφειοκρατικών μεσαίων τάξεων ήταν ένα φαινόμενο που είχε ίδιες διαστάσεις σε όλα τα κράτη της Ευρώπης, καθώς κυμαινόταν στα ίδια περίπου ποσοστά στα ανεπτυγμένα και στα υπανάπτυκτα κράτη, η άνοδος της εμπορικής και βιομηχανικής αστικής τάξης ήταν φυσικά εξαιρετικά άνιση — μεγάλη και γρήγορη σε κάποια μέρη, αργή και καθυστερημένη σε άλλα. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, αυτή η «άνοδος» πρέπει να κατανοηθεί με βάση τη σχέση της με τον έντυπο καπιταλισμό της καθομιλουμένης.

Οι προ-αστικές άρχουσες τάξεις δημιούργησαν τη συνοχή τους με μια έννοια έξω από τη γλώσσα ή, τουλάχιστον, έξω από την έντυπη γλώσσα. Σε περίπτωση που ο ηγεμόνας του Σιάμ έπαιρνε μια Μαλαισιανή αριστοκράτισσα ως παλλακίδα, ή που ο βασιλιάς της Αγγλίας παντρευόταν μια Ισπανίδα πριγκίπισσα, μπορούσαν στην πραγματικότητα να επικοινωνήσουν; Η αλλη-

λεγγύη ήταν προϊόν της συγγένειας, των πελατειακών σχέσεων και της αφοσίωσης σε άτομα. Οι «Γάλλοι» ευγενείς μπορούσαν να βοηθήσουν τους «Αγγλους» βασιλιάδες εναντίον των «Γάλλων» μοναρχών, όχι στη βάση της κοινής γλώσσας ή κουλτούρας, αλλά, πέρα από μακιαβελικούς υπολογισμούς, στη βάση της συγγένειας και των φιλικών σχέσεων. Το σχετικά μικρό μέγεθος των παραδοσιακών αριστοκρατιών, οι σταθερές πολιτικές τους βάσεις, και η εξατομίκευση των πολιτικών σχέσεων, που υποδηλώνονταν από τη σεξουαλική επαφή και το κληρονομικό δικαίωμα, σήμαιναν ότι οι συνεκτικοί δεσμοί τους ως τάξεις ήταν τόσο χειροπιαστοί όσο και φανταστικοί. Μια αναλφάβητη αριστοκρατία ήταν δυνατόν, παρ' όλα αυτά, να ενεργεί ως αριστοκρατία. Η αστική τάξη όμως; Αυτή ήταν μια τάξη που, μεταφορικά μιλώντας, έγινε τάξη μόνο σε πολλά αντίγραφα. Ο εργοστασιάρχης στη Λιλ συνδεόταν με τον εργοστασιάρχη της Λυόν μόνο ως αντανάκλαση. Δεν είχαν κανέναν ιδιαίτερο λόγο που τους υποχρέωνε να μάθουν ο ένας την ύπαρξη του άλλου· δεν παντρεύονταν ο ένας την κόρη του άλλου ούτε κληρονομούσαν ο ένας την περιουσία του άλλου. Μπορούσαν όμως να φανταστούν μέσω της έντυπης γλώσσας την ύπαρξη χιλιάδων άλλων που ήταν όμοιοι μ' αυτούς. Γιατί μια αναλφάβητη αστική τάξη σπάνια μπορεί να νοηθεί. Επομένως σε παγκόσμιο ιστορικά επίπεδο οι αστικές τάξεις ήταν οι πρώτες τάξεις που δημιούργησαν δεσμούς αλληλεγγύης σε μια ουσιαστικά φαντασιακή βάση. Όμως στην Ευρώπη του δέκατου ένατου αιώνα όπου η λατινική είχε ηττηθεί από τον έντυπο καπιταλισμό της καθομιλουμένης εδώ και δύο αιώνες, αυτοί οι δεσμοί αλληλεγγύης είχαν μια έκταση που οριοθετούνταν από τη γνώση των καθομιλούμενων γλωσσών. Για να το θέσω διαφορετικά, μπορεί κανείς να κοιμηθεί με οποιονδήποτε, αλλά μπορεί να διαβάσει τις λέξεις μόνο κάποιων ανθρώπων.

Οι αριστοκρατίες, η αριστοκρατία της γης, οι επαγγελματίες, οι υπάλληλοι και οι άνθρωποι της αγοράς — αυτοί, λοιπόν, ήταν οι πιθανοί καταναλωτές της φιλολογικής επανάστασης.

Μια τέτοια όμως πελατεία δεν υπήρχε πουθενά σε απόλυτη μορφή, και οι συνδυασμοί των πραγματικών καταναλωτών διέφεραν σημαντικά από περιοχή σε περιοχή. Για να καταλάβουμε το λόγο, πρέπει να στραφούμε πάλι στη βασική αντίθεση στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής. Στην Αμερική υπήρξε μια σχεδόν απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ της έκτασης των διαφόρων αυτοκρατοριών και των καθομιλούμενων γλωσσών τους. Στην Ευρώπη όμως τέτοιες συμπτώσεις ήταν σπάνιες, και οι ενδο-ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες περιλάμβαναν πολλές καθομιλούμενες γλώσσες. Μ' άλλα λόγια, εξουσία και έντυπη γλώσσα χαρτογραφούσαν διαφορετικές περιοχές.

Η γενική μείωση του αναλφαβητισμού, και η άνοδος του εμπορίου, της βιομηχανίας, των επικοινωνιών και των κρατικών μηχανισμών που σημάδεψαν το δέκατο ένατο αιώνα δημιούργησαν νέες ισχυρές τάσεις προς τη γλωσσική ενοποίηση των καθομιλούμενων γλωσσών μέσα σε κάθε δυναστικό βασίλειο. Η λατινική παρέμεινε γλώσσα του κράτους στην Αυστροουγγαρία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1840, αλλά εξαφανίστηκε σχεδόν αμέσως μετά. Μπορούσε να είναι γλώσσα του κράτους αλλά δεν μπορούσε, το δέκατο ένατο αιώνα, να είναι γλώσσα των επιχειρήσεων, των επιστημών, του Τύπου, ή της λογοτεχνίας, ιδιαίτερα σ' έναν κόσμο στον οποίο αυτές οι γλώσσες διαρκώς διείσδυαν η μια στην άλλη.

Στο μεταξύ, οι καθομιλούμενες γλώσσες του κράτους προσλάμβαναν όλο και μεγαλύτερη ισχύ και κύρος σε μια διαδικασία η οποία ήταν, τουλάχιστον στην αρχή, απροσχεδίαστη σε μεγάλο βαθμό. Επομένως η αγγλική παραγκώνισε τη γαελική στο μεγαλύτερο μέρος της Ιρλανδίας, η γαλλική επισκίασε τη βρετονική και η καστιλιάνικη περιθωριοποίησε την καταλανική. Σε βασίλεια όπως η Βρετανία και η Γαλλία, όπου εξαιτίας εξωγενών παραγόντων, ως τα μέσα του αιώνα, η γλώσσα του κράτους συνέπιπτε με τη γλώσσα του πληθυσμού²⁶, η γενική διείσδυση που αναφέρθηκε παραπάνω δεν είχε σημαντικές πολιτικές επι-

πτώσεις. (Αυτές οι περιπτώσεις είναι πολύ πιο κοντά στις αμερικανικές.) Σε πολλά άλλα βασίλεια, ανάμεσα στα οποία η Αυστροουγγαρία αποτελεί το ακραίο παράδειγμα, οι συνέπειες ήταν αναπόφευκτα εκρηκτικές. Στην τεράστια, ετοιμόρροπη, πολύγλωσση, αλλά ολοένα και περισσότερο εγγράμματη επικράτεια, η αντικατάσταση της λατινικής από κάποια καθομιλουμένη, στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, υποσχόταν πολλά πλεονεκτήματα στους υπηκόους εκείνους που ήδη χρησιμοποιούσαν αυτή την έντυπη γλώσσα, ενώ ήταν, αντίστοιχα, απειλητική γι' αυτούς που δεν τη χρησιμοποιούσαν. Τονίζω τη λέξη κάποια, αφού, όπως θα συζητήσουμε παρακάτω πιο εκτεταμένα, ο προβοδασμός των γερμανικών από την αυλή των Αψβούργων, τα γερμανικά όπως μπορεί σήμερα κάποιος να τα σκεφτεί, δεν είχε καμία σχέση με το γερμανικό εθνικισμό. (Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, θα περίμενε κανείς ότι ένας ενσυνείδητος εθνικισμός θα εμφανιζόταν τελευταίος στα δυναστικά βασίλεια όπου οι αναγνώστες είχαν την επίσημη καθομιλουμένη ως μητρική γλώσσα. Και τέτοιες προσδοκίες επιβεβαιώνονται από τις ιστορικές πηγές.)

Όσον αφορά στην πελατεία της λεξικογραφίας, δεν προκαλεί επομένως έκπληξη το ότι βρίσκουμε πολύ διαφορετικά σώματα πελατών ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες. Στην Ουγγαρία, για παράδειγμα, όπου δεν υπήρξε ουσιαστικά μαγυάρικη αστική τάξη, όμως ένας στους οκτώ διεκδικούσε τίτλους ευγενείας, τμήματα της κατώτερης αριστοκρατίας και μιας εξαθλιωμένης αριστοκρατίας της γης υπερασπίζονταν το προβάδισμα της έντυπης ουγγρικής έναντι της ανερχόμενης γερμανικής²⁷. Πολλά απ' αυτά ισχύουν και για τους αναγνώστες των πολωνικών. Πιο τυπικός όμως ήταν ένας συνασπισμός κατώτερων αριστοκρατών, ακαδημαϊκών, επαγγελματιών και επιχειρηματιών στον οποίο οι πρώτοι παρείχαν ηγέτες κάποιου «κύρους», οι δεύτεροι και οι τρίτοι μύθους, ποίηση, εφημερίδες και ιδεολογικές διατυπώσεις, και οι τελευταίοι χρήματα και αγοραστικές ευκολίες. Ο αξιαγάπητος Κοραής μάς προσφέρει μια

καλή βινιέτα της πρώιμης πελατείας του ελληνικού εθνικισμού, στον οποίο κυριαρχούσαν διανοούμενοι και επιχειρηματίες²⁸:

«Σε πόλεις που ήταν λιγότερο φτωχές, που είχαν κάποιους ευκατάστατους κατοίκους και μερικά σχολεία, και επομένως κάποια άτομα τα οποία μπορούσαν τουλάχιστον να διαβάσουν και να κατανοήσουν τους αρχαίους συγγραφείς, η επανάσταση ξεκίνησε νωρίτερα και μπόρεσε να απλωθεί πιο γρήγορα και πιο εύκολα. Σε κάποιες απ' αυτές τις πόλεις, υπάρχουν ήδη μεγαλύτερα σχολεία και έχει εισαχθεί σ' αυτά η μελέτη των ξένων γλωσσών και ακόμα των επιστημών που διδάσκονται στην Ευρώπη [sic]. Οι πλούσιοι χρηματοδοτούν την εκτύπωση βιβλίων που έχουν μεταφραστεί από τα ιταλικά, γαλλικά, γερμανικά και αγγλικά· στέλνουν με δικά τους έξοδα στην Ευρώπη νέους ανθρώπους που θέλουν να σπουδάσουν· δίνουν στα παιδιά τους μια καλύτερη εκπαίδευση, χωρίς να εξαιρούν τα κορίτσια...

Συνασπισμοί αναγνωστών, με συνθέσεις που βρίσκονται σε όλο το φάσμα μεταξύ ουγγρικής και ελληνικής, αναπτύχθηκαν παρόμοια σ' όλη την κεντρική και ανατολική Ευρώπη και στην Εγγύς Ανατολή όσο προχωρούσε ο αιώνας²⁹. Ύπήρχε φυσικά μεγάλη διαφοροποίηση στο βαθμό στον οποίο οι αστικές και αγροτικές μάζες συμμετείχαν στις νέες κοινότητες που δομήθηκαν στη φαντασία στην καθομιλουμένη. Πολλά εξαρτώνταν από τη σχέση μεταξύ αυτών των μαζών και των αποστόλων του εθνικισμού. Στο ένα άκρο, ίσως, κάποιος θα τοποθετούσε την Ιρλανδία, όπου το καθολικό ιερατείο, που είχε αγροτική προέλευση και ήταν κοντά στους χωρικούς, έπαιξε ζωτικό διαμεσολαβητικό ρόλο. Ένα άλλο άκρο προτείνει ο Χόμπσμπαουμ με το ειρωνικό σχόλιό του: «Το 1846, οι αγρότες της Γαλιτίας εναντιώθηκαν στους Πολωνούς επαναστάτες, παρόλο που οι τελευταίοι διακήρυξαν την κατάργηση της δουλοπαροικίας. Προτίμη-

σαν να σκοτώνουν ευγενείς και να εμπιστεύονται τους αξιωματούχους του Αυτοκράτορα»³⁰. Όμως αλλού, στην πραγματικότητα, καθώς ο αναλφαβητισμός μειωνόταν, ήταν ευκολότερο να εξασφαλιστεί η λαϊκή υποστήριξη, καθώς οι μάζες ανακάλυπταν μια νέα αίγλη στην έντυπη ανάπτυξη των γλωσσών που μέχρι τότε μιλούσαν.

Ός ένα σημείο, λοιπόν, η εντυπωσιακή διατύπωση του Ναιρν, «οι νέοι διανοούμενοι του εθνικισμού που ανήκαν στη μεσαία τάξη έπρεπε να καλέσουν τις μάζες στην ιστορία και η πρόσκληση έπρεπε να είναι γραμμική σε μια γλώσσα που να την καταλαβαίνουν όλοι»³¹, είναι σωστή. Αλλά είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί η πρόσκληση φαινόταν τόσο ελκυστική, και γιατί τόσο διαφορετικές συμμαχίες ήταν δυνατόν να τη διανέμουν (οι διανοούμενοι της μεσαίας τάξης του Ναιρν δεν ήταν με κανέναν τρόπο ο μοναδικός οικοδεσπότης), εκτός αν τελικά στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στην πειρατεία.

Ο Χόμπσμπαουμ παρατηρεί ότι η «Γαλλική Επανάσταση δεν πραγματοποιήθηκε ούτε καθοδηγήθηκε από ένα διαμορφωμένο κόμμα ή κίνημα με τη σύγχρονη έννοια. Ούτε οι ηγέτες της είχαν την πρόθεση να εφαρμόσουν ένα συστηματικό πρόγραμμα. Ούτε ανέδειξε “ηγέτες” του τύπου που οι επαναστάσεις του εικοστού αιώνα μάς έχουν συνηθίσει, μέχρις ότου εμφανίστηκε, μετά την επανάσταση, η μορφή του Ναπολέοντα»³². Όμως από τη στιγμή που συνέβη, εισήλθε στη συσσωρευτική μνήμη των εντύπων. Η κατακλυσμιαία και καταλυτική αλληλουχία των γεγονότων που βιώθηκαν από τους δημιουργούς τους και τα θύματά τους έγινε «πράγμα» — που απέκτησε το δικό του όνομα: Γαλλική Επανάσταση. Σαν ένας πελώριος απότομος βράχος που οι αμέτρητες σταγόνες νερού τον μεταμόρφωσαν σε λεία και αποτρογγυλωμένη πέτρα, έτσι και η εμπειρία πήρε από τις εκατομμύρια τυπωμένες λέξεις το σχήμα «έννοιας» πάνω στην τυπωμένη σελίδα, και με τον καιρό μεταμορφώθηκε σε «πρότυπο». Για ποιο λόγο «αυτό» ξέσπασε, τι ήθελε «αυτό» να πετύχει, γιατί «αυτό» πέτυχε ή απέτυχε, όλα αυτά έγιναν αντι-

κείμενο ατέλειωτης πολεμικής εκ μέρους φίλων και εχθρών: αλλά αναφορικά με την ιδιότητά του να αποτελεί «αυτό», ας το πούμε έτσι, κανείς από κει και πέρα δεν είχε μεγάλη αμφιβολία³³.

Με παρόμοιο τρόπο, τα κινήματα ανεξαρτησίας της Αμερικής έγιναν, μόλις πήραν έντυπη μορφή, «έννοιες», «πρότυπα» και βέβαια «προγράμματα». Στην «πραγματικότητα» ο φόβος του Μπολίβαρ για εξεγέρσεις των Νέγρων και το κάλεσμα των ιθαγενών στην περουβιανικότητα από τον Σαν Μαρτίν ανταγωνίστηκαν έντονα το ένα το άλλο. Όμως οι τυπωμένες λέξεις απάλειψαν το πρώτο σχεδόν στη στιγμή, έτσι ώστε, αν επέστρεφε από τη λήθη, θα παρουσιαζόταν σαν μια ασήμαντη ανωμαλία. Μέσα από το αμερικανικό συνονθύλευμα προέκυψαν αυτές οι φαντασιακές πραγματικότητες: τα εθνικά κράτη, οι ρεπουμπλικανικοί θεσμοί, η αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη, η λαϊκή κυριαρχία, οι εθνικές σημαίες και ύμνοι κ.λπ., και η διάλυση των αντίθετων εννοιών τους: δυναστικές αυτοκρατορίες, μοναρχικοί θεσμοί, απολυταρχίες, το καθεστώς της υποτέλειας, κληρονομικοί τίτλοι ευγενείας, δουλοπαροικία, γκέτο και ούτω καθ' εξής. (Σ' αυτά τα συμφραζόμενα τίποτα δεν είναι πιο εντυπωσιακό από τη γενική «κατάργηση» της μαζικής δουλείας από τις «πρότυπες» ΗΠΑ του δέκατου ένατου αιώνα, και της κοινής γλώσσας των «πρότυπων» Νότιων Δημοκρατιών.) Η ισχύς και η δυνατότητα γενίκευσης του προγράμματος επιβεβαιωνόταν αναμφίβολα από την πληθώρα των ανεξάρτητων κρατών.

Ως αποτέλεσμα, ως τη δεύτερη δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα, αν όχι νωρίτερα, το «μοντέλο» «ενός» ανεξάρτητου εθνικού κράτους είχε γίνει ανοιχτό στην «πειρατική» αντιγραφή³⁴. (Οι πρώτες ομάδες που το επιχειρήσαν ήταν περιθωριακοί συνασπισμοί μορφωμένων, βασισμένοι στην καθομιλουμένη, στους οποίους έχει εστιάσει αυτό το κεφάλαιο.) Αλλά ακριβώς επειδή ήταν ήδη τότε ένα γνωστό μοντέλο, επέβαλε συγκεκριμένα «κριτήρια» που δεν επέτρεπαν αποκλίσεις. Ακόμα και οι καθυστερημένες και αντιδραστικές αριστοκρατίες της Ουγγαρίας και της Πολωνίας προσπάθησαν σκληρά να μην κοινοποιήσουν

ένα «προσκλητήριο» (έστω και στο κελάρι) προς όλους τους καταπιεσμένους συμπατριώτες τους. Αν θέλετε, η λογική του εκπερουβιανισμού του Σαν Μαρτίν ήταν σε δράση. Εάν οι «Ούγγροι» ήταν άξιοι ενός εθνικού κράτους, τότε αυτό σήμαινε όλοι οι Ούγγροι³⁵ σήμαινε ένα κράτος στο οποίο το ύψιστο σημείο κυριαρχίας έπρεπε να είναι η συλλογικότητα αυτών που διάβαζαν και μιλούσαν ουγγρικά και, εν ευθέτω χρόνο, σήμαινε την εξαφάνιση της δουλοπαροικίας, την προώθηση της εκπαίδευσης του λαού, την επέκταση του δικαιώματος ψήφου, και ούτω καθ' εξής. Επομένως, ο «λαϊκιστικός» χαρακτήρας των πρώιμων ευρωπαϊκών εθνικισμών, ακόμα και όταν καθοδηγούνταν, δημαγωγικά, από τα πιο οπισθοδρομικά κοινωνικά στρώματα, ήταν βαθύτερος απ' όσο στην Αμερική: η δουλοπαροικία έπρεπε να καταργηθεί, η νομικά κατοχυρωμένη δουλεία ήταν αδιανόητη — κυρίως επειδή το θεωρητικό μοντέλο είχε ριζώσει βαθιά και αναπόδραστα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Kemiläinen, *Nationalism*, σ. 42. Η υπογράμμιση δική μου.
2. *Mimesis*, σ. 282. Η υπογράμμιση δική μου.
3. Η διαμάχη άρχισε το 1689 όταν ο πενήνταεπενιάχρονος Σαρλ Περό εξέδωσε το ποίημά του *Ciècle de Louis le Grand*, στο οποίο υποστηρίζει ότι οι τέχνες και οι επιστήμες είχαν φτάσει στο απόγειό τους στη δική του εποχή και στο δικό του τόπο.
4. *Mimesis*, σ. 343. Ας παρατηρήσουμε ότι ο Άουερμπαχ λέει «κουλτούρα» και όχι «γλώσσα». Θα πρέπει επίσης να είμαστε επιφυλακτικοί στο να αποδώσουμε στο «δική τους» «το αίσθημα του συνανήκειν σε έθνος».
5. Παρόμοια, υπάρχει μια ενδιαφέρουσα αντίθεση μεταξύ των δύο περιφημών Μογγόλων του αγγλικού θεάτρου. Το *Tamburlaine the Great* (1587-1588) του Marlowe περιγράφει ένα φημισμένο δυνάστη που έχει πεθάνει από το 1407. Το *Aurangzeb* (1676) του Dryden απεικονίζει ένα σύγχρονό τους αυτοκράτορα (1658-1707).
6. Έτσι, καθώς ο ευρωπαϊκός ιμπεριαλισμός τερμάτισε την αμέ-

ρμνη πορεία του στον πλανήτη, άλλοι πολιτισμοί ήρθαν αντιμέτωποι με τραυματικό τρόπο με πλουραλισμούς που εκμηδένισαν τις ιερές τους γενεαλογίες. Η περιθωριοποίηση του Κεντρικού Βασιλείου στην Άπω Ανατολή είναι ενδεικτική αυτής της διαδικασίας.

7. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, σ. 337.

8. Edward Said, *Orientalism*, σ. 136.

9. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, σ. 337.

10. «Ακριβώς επειδή η ιστορία της γλώσσας στην εποχή μας έχει κρατηθεί τόσο μακριά από τη συμβατική πολιτική, οικονομική και κοινωνική ιστορία, θεωρώ ευκαίια να τη φέρω κοντά σ' αυτές, έστω και με το κόστος της ανεπαρκούς τεκμηρίωσης». *Nations and States*, σ. 11. Στην πραγματικότητα, μια από τις πιο πολύτιμες πλευρές του κειμένου του Σέτον-Γουότσον ήταν ακριβώς η προσοχή του στη γλωσσική ιστορία — παρόλο που κάποιος μπορεί να διαφωνεί με τον τρόπο που τη χειρίζεται.

11. *The Age of Revolution*, σ. 166. Τα πανεπιστημιακά ιδρύματα ήταν ασήμαντα για τους αμερικανικούς εθνικισμούς. Ο ίδιος ο Χόμπσμπωουμ σημειώνει ότι παρόλο που υπήρχαν έξι χιλιάδες φοιτητές στο Παρίσι εκείνη την εποχή, δεν έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στη Γαλλική Επανάσταση (σ. 167). Επίσης μας υπενθυμίζει ότι παρόλο που η εκπαίδευση εξαπλώθηκε με πολύ ταχείς ρυθμούς το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, ο αριθμός των εφήβων στα σχολεία εξακολουθούσε να είναι μικρός με τα σημερινά κριτήρια: το 1842 στη Γαλλία υπήρχαν μόλις δεκαεννέα χιλιάδες μαθητές στα γαλλικά δημόσια λύκεια· το 1850 στην αυτοκρατορική Ρωσία υπήρχαν είκοσι χιλιάδες μαθητές στη μέση εκπαίδευση σε συνολικό πληθυσμό εξήντα οκτώ εκατομμύρια· και συνολικά στην Ευρώπη, το 1848, περίπου σαράντα οκτώ χιλιάδες φοιτητές. Όμως, στην επανάσταση αυτής της χρονιάς, αυτή η μικροσκοπική, αλλά στρατηγικής σημασίας, ομάδα έπαιξε κεντρικό ρόλο (σ. 166-167).

12. Οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες εμφανίστηκαν το 1784 στη Βιέννη. Η Φιλική Εταιρεία, η μυστική εταιρεία που ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την εξέγερση του 1821 εναντίον των Οθωμανών, ιδρύθηκε στο «σπουδαίο νέο ρωσικό λιμάνι της Οδησού όπου γινόταν εμπόριο σιτηρών» το 1814.

13. Βλέπε την εισαγωγή του Elie Kedourie στο *Nationalism in Asia and Africa*, σ. 40.

14. Στο ίδιο, σ. 43-44. Η υπογράμμιση δική μου. Το πλήρες κείμενο του Κοραή, «The Present State of Civilization in Greece» («Γπόμνημα για τη σημερινή κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα») παραδίδεται στις σ. 157-182. Περιλαμβάνει μια εντυπωσιακά σύγχρονη ανάλυση των κοινωνιολογικών βάσεων του ελληνικού εθνικισμού.

15. Καθώς δεν έχω ειδικές γνώσεις όσον αφορά στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, στηρίχτηκα πάρα πολύ στην ανάλυση που ακολουθεί στον Σέτον-Γουότσον. Για τα ρουμανικά, βλέπε *Nations and States*, σ. 177.

16. Στο ίδιο, σ. 150-153.

17. Paul Ignotus, *Hungary*, σ. 44. «Πράγματι το απέδειξε, αλλά η πολεμική του ορμή ήταν πιο πειστική από την αισθητική αξία των παραδειγμάτων που παρήγαγε». Αξίζει ίσως να παρατηρήσουμε ότι αυτή η παράγραφος συναντάται σ' ένα υποκεφάλαιο με τον τίτλο: «The Inventing of the Hungarian Nation», το οποίο ανοίγει με τη μεστή φράση: «Ένα έθνος γεννιέται όταν κάποιος άνθρωπος αποφασίσουν ότι είναι αναγκαίο».

18. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 158-161. Η αντίδραση ήταν αρκετά βίαιη ώστε να πείσει το διάδοχό του Λεοπόλδο Β' (6. 1790-1792) να επαναφέρει τη λατινική. Βλέπε επίσης παρακάτω, Κεφάλαιο Έκτο. Είναι διαφωτιστικό ότι ο Κάζενσκι πήρε το μέρος του Ιωσήφ Β' σ' αυτό το ζήτημα. (Ignotus, *Hungary*, σ. 48).

19. *Nations and States*, σ. 187. Είναι περιττό να πούμε ότι ο τσαρισμός έδωσε σ' αυτούς τους ανθρώπους μικρή σημασία. Ο Σεβ-τσένκο υπέκυψε στη Σιβηρία. Οι Αψβούργοι, όμως, ενθάρρυναν κάπως τους Ουκρανούς εθνικιστές στη Γαλικία, για να εξουδετερώσουν τους Πολωνούς.

20. Kemiläinen, *Nationalism*, σ. 208-215.

21. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 72.

22. Στο ίδιο, σ. 232 και 261.

23. Kohn, *The Age of Nationalism*, σ. 105-107. Αυτό σήμαινε απόρριψη της «οθωμανικής», μιας δυναστικής γραφειοκρατικής γλώσσας που συνδύαζε στοιχεία από την τουρκική, περσική και αραβική. Χαρακτηριστικά, ο Ιμπραήμ Σινάσι, ιδρυτής της πρώτης αυτού του είδους εφημερίδας, είχε μόλις επιστρέψει από τη Γαλλία μετά από πέντε χρόνια σπουδών. Σύντομα ακολούθησαν κι άλλοι το δρόμο που

άνοιξε. Ός το 1876, υπήρχαν επτά τουρκόφωνες ημερήσιες εφημερίδες στην Κωνσταντινούπολη.

24. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, σ. 229.

25. Peter J. Katzenstein, *Disjoined Partners, Austria and Germany since 1815*, σ. 74, 112.

26. Όπως είδαμε, η διαδικασία καθιέρωσης των καθομιλούμενων γλωσσών ως γλωσσών του κράτους σ' αυτά τα δύο βασίλεια είχε ξεκινήσει από πολύ νωρίς. Στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, η στρατιωτική κατοχή των Gaeltacht στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα και ο Διμός του 1840 ήταν παράγοντες που συνέβαλαν προς αυτή των κατεύθυνση.

27. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, σ. 165. Για μια εξαιρετική, αναλυτική συζήτηση, βλέπε Ignotus, *Hungary*, σ. 44-56· επίσης Jászi, *The Dissolution*, σ. 224-225.

28. Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, σ. 170. Η υπογράμμιση δική μου. Καθετί εδώ είναι παραδειγματικό. Εάν ο Κοραής κοιτάει την «Ευρώπη» πίσω από την πλάτη του, το βλέμμα του ατενίζει την Κωνσταντινούπολη. Η οθωμανική δεν είναι ακόμα ξένη γλώσσα. Και οι μη εργαζόμενες μέλλουσες σύζυγοι μπαίνουν στην έντυπη αγορά.

29. Για παραδείγματα, βλέπε Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 72 (Φιλανδία), 145 (Βουλγαρία), 153 (Βοημία) και 432 (Σλοβακία)· Kohn, *The Age of Nationalism*, σ. 83 (Αίγυπτος) και 103 (Περσία).

30. *The Age of Revolution*, σ. 169.

31. *The Break-Up of Britain*, σ. 340.

32. *The Age of Revolution*, σ. 80.

33. Ας συγκρίνουμε: «Αυτό καθ' εαυτό το όνομα της Βιομηχανικής Επανάστασης αντανακλά τη σχετικά καθυστερημένη επίδρασή της στην Ευρώπη. Το πράγμα [sic] υπήρχε στη Βρετανία πριν από τη λέξη. Το 1820 οι Άγγλοι και οι Γάλλοι σοσιαλιστές —οι ίδιοι αποτελούσαν μια ομάδα που δεν είχε προηγούμενο— το επινόησαν, πιθανώς κατ' αναλογία με την πολιτική επανάσταση της Γαλλίας». Στο ίδιο, σ. 45.

34. Θα ήταν πιθανώς πιο ακριβές να πούμε ότι το μοντέλο ήταν μια περίπλοκη σύνθεση γαλλικών και αμερικανικών στοιχείων. Όμως, η «ορατή πραγματικότητα» της Γαλλίας και μετά το 1870 συγκροτούνταν από παλινорθωμένες μοναρχίες και το υποκατάστατο δυναστικού του ανιψιού τού Ναπολέοντα.

35. Όχι ότι ήταν ένα ξεκαθαρισμένο θέμα. Οι μισοί από τους υπηκόους του Βασιλείου της Ουγγαρίας ήταν μη Μαγυάροι. Μόνο το ένα τρίτο από τους δουλοπάροικους ήταν μαγυαρόφωνοι. Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, η υψηλή μαγυαρική αριστοκρατία μιλούσε γαλλικά ή γερμανικά· η μεσαία και κατώτερη αριστοκρατία «συνεννοούνταν με μπασταρδεμένα λατινικά διεσπαρμένα με μαγυάρικα, αλλά και με σλοβάκικες, σερβικές και ρουμανικές εκφράσεις όπως και με την καθομιλούμενη γερμανική...» Ignotus, *Hungary*, σ. 45-46 και 81.

ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ

ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ του δέκατου ένατου αιώνα, και κυρίως στο τελευταίο μισό του, η φιλολογική-λεξικογραφική επανάσταση και η άνοδος των ενδο-ευρωπαϊκών εθνικιστικών κινημάτων, προϊόντα όχι μόνον του καπιταλισμού αλλά και της υπερτροφίας των δυναστικών κρατών, δημιούργησαν αυξανόμενα πολιτισμικά και συνακόλουθα πολιτικά προβλήματα σε πολλούς δεσπότες. Γιατί, όπως είδαμε, η νομιμότητα των περισσότερων δυνασιών δεν είχε καμία σχέση με την εθνική υπόσταση. Οι Τάταροι και οι Λετονοί, οι Γερμανοί και οι Αρμένιοι, οι Ρώσοι και οι Φινλανδοί βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο των Ρομανόφ. Οι Ούγγροι, οι Κροάτες, οι Σλοβάκοι και οι Ιταλοί, οι Ουκρανοί και Αυστρο-Γερμανοί βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο των Αψβούργων. Ο Οίκος του Ανόβερου προΐστατο στο Κεμπέκ και στη Βεγγάλη, ενώ κάτω από τον έλεγχό του βρίσκονταν επίσης οι Σκοτσέζοι και οι Ιρλανδοί, οι Άγγλοι και οι Ουαλοί¹. Στην Ευρώπη, επιπλέον, τα μέλη των ίδιων δυναστικών οικογενειών κυβερνούσαν συχνά διαφορετικά, και μερικές φορές αντίπαλα κράτη. Ποια εθνικότητα θα απέδιδε κάποιος στους Βουρβόνους που κυβερνούσαν τη Γαλλία και την Ισπανία, στους Χόεντσολερν την Πρωσία και τη Ρουμανία, στους Βίτελμπαχ τη Βαβαρία και την Ελλάδα;

Είδαμε επίσης ότι για συγκεκριμένους διοικητικούς σκοπούς οι δυναστείες αυτές, με διαφορετικούς ρυθμούς, κατέληξαν να χρησιμοποιούν ως γλώσσες του κράτους συγκεκριμένες έντυπες καθομιλούμενες γλώσσες. Η «επιλογή» της γλώσσας αποτελούσε ουσιαστικά ένα ζήτημα ασυνείδητης κληρονομιάς ή ευκολίας.

Η λεξικογραφική επανάσταση στην Ευρώπη, όμως, δημιούργησε και εδραίωσε σταδιακά την πεποίθηση ότι οι γλώσσες, στην Ευρώπη τουλάχιστον, ήταν, ας το πούμε έτσι, προσωπική ιδιοκτησία κάποιων συγκεκριμένων ομάδων—των καθημερινών χρηστών και αναγνωστών τους. Επιπλέον ότι αυτές οι ομάδες, που φαντάζονταν τον εαυτό τους ως κοινότητες, διακαιούνταν την αυτόνομη θέση τους στην αδελφότητα ίσων μεταξύ τους μελών. Οι εμπρηστικές εξελίξεις στη φιλολογία επομένως έφεραν τους δυνάστες αντιμέτωπους με ένα δυσάρεστο δίλημμα, το οποίο έγινε οξύτερο στο πέρασμα του χρόνου. Το δίλημμα αυτό δεν ήταν πουθενά πιο ξεκάθαρο απ' όσο στην περίπτωση της Αυστροουγγαρίας. Όταν ο φωτισμένος απολυταρχικός μονάρχης Ιωσήφ Β' αποφάσισε, στις αρχές του 1780, να επιβάλει ως γλώσσα του κράτους τη γερμανική αντικαθιστώντας τη λατινική, «δε μαχόταν, για παράδειγμα, εναντίον της μαγυάρικης γλώσσας αλλά εναντίον της λατινικής... Θεωρούσε ότι ο μεσαιωνικός λατινικός διοικητικός μηχανισμός της αριστοκρατίας δεν μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά προς το συμφέρον των μαζών. Η ανάγκη για μια γλώσσα που θα λειτουργούσε ενοποιητικά, συνδέοντας όλα τα τμήματα της αυτοκρατορίας, του φαινόταν επιτακτική. Αυτή η αναγκαιότητα επέβαλε την επιλογή της γερμανικής γλώσσας, καθώς ήταν η μόνη που ασκούσε επιρροή σε μια τεράστια κουλτούρα και λογοτεχνία και σε μια σημαντική μειονότητα σε όλες τις επαρχίες του»². Παρ' όλα αυτά «οι Αψβούργοι δεν ήταν συνειδητά και συνακόλουθα μια δύναμη εκγερμανισμού... Υπήρχαν Αψβούργοι που δε μιλούσαν καν γερμανικά. Παρόλο που οι Αψβούργοι αυτοκράτορες, που ευνοούσαν μερικές φορές μια πολιτική εκγερμανισμού, δεν καθοδηγούνταν από μια εθνικιστική οπτική, τα μέτρα που έπαιρναν υπαγορεύονταν από την πρόθεση για ενοποίηση και παγκοσμιότητα της αυτοκρατορίας»³. Ο βασικός σκοπός τους ήταν η ισχύς και διατήρηση του Οίκου. Μετά τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, όμως, η γερμανική γλώσσα αποκτούσε ολοένα και περισσότερο ένα διπλό status: «παγκό-

σμιο-αυτοκρατορικό» και «τοπικό-εθνικό». Όσο περισσότερο η δυναστεία πίεζε τη γερμανική προς την πρώτη της ιδιότητα, τόσο φαινόταν να τάσσεται στο πλευρό των γερμανόφωνων υπηκόων της και τόσο ξεσήκωνε την αντιπάθεια των υπολοίπων. Όμως αν δεν πίεζε προς αυτή την κατεύθυνση —έκανε ωστόσο παραχωρήσεις σε άλλες γλώσσες, πάνω απ' όλα στην ουγγρική— όχι μόνο η ενοποίηση θα καθυστερούσε, αλλά οι γερμανόφωνοι υπήκοοί της θα αισθάνονταν παραγκωνισμένοι. Επομένως διέτρεχε τον κίνδυνο να μισείται ταυτόχρονα ως υπέρμαχος των Γερμανών αλλά και ως προδότης τους. (Με τον ίδιο περίπου τρόπο, οι Οθωμανοί έγιναν μισητοί από τους τουρκόφωνους ως αποστάτες και από τους μη τουρκόφωνους ως εκτουρκιστές.)

Καθώς όλοι οι δυνάστες ως τα μέσα του αιώνα χρησιμοποιούσαν κάποια καθομιλουμένη ως γλώσσα του κράτους⁴, και η εθνική ιδέα απέλαυε όλο και μεγαλύτερου κύρους σ' ολόκληρη την Ευρώπη, υπήρχε μια διακριτή τάση στις Ευρω-Μεσογειακές μοναρχίες να ανταποκριθούν στο κάλεσμα μιας εθνικής ταυτότητας. Οι Ρομανόφ ανακάλυψαν ότι ήταν Μεγάλοι Ρώσοι, οι Ανοβεριανοί ότι ήταν Άγγλοι, οι Χόεντσολερν ότι ήταν Γερμανοί — και με μεγαλύτερη μάλλον δυσκολία οι εξάδελφοί τους έγιναν Ρουμάνοι, Έλληνες και ούτω καθ' εξής. Από τη μια πλευρά αυτές οι ταυτίσεις στήριζαν νομιμότητες οι οποίες, σε μια εποχή που κυριαρχούσε ο καπιταλισμός, ο σκεπτικισμός και η επιστήμη, δεν ήταν πλέον ασφαλές να επαφίενται στην υποτιθέμενη ιερότητα και στην αρχαιότητα. Από την άλλη πλευρά δημιούργησαν νέους κινδύνους. Εάν ο Κάιζερ Γουλιέλμος Β' κατέτασσε τον εαυτό του ως «τον υπ' αριθμόν 1 Γερμανό», εμμέσως παραδεχόταν ότι ήταν ένας ανάμεσα σε πολλούς του ίδιου είδους με αυτόν, ότι επιτελούσε μια αντιπροσωπευτική λειτουργία, και επομένως θα μπορούσε, θεωρητικά, να αποδειχθεί προδότης προς τους Γερμανούς συμπατριώτες του (κάτι που ήταν αδιανόητο στην αυγή του δυναστικού καθεστώτος. Να προδώσει ποιον ή τι;). Μετά την καταστροφή που έπληξε τη Γερμανία το

1918, του απέδωσαν το χαρακτηρισμό που υπέβασκε. Ενεργώντας στο όνομα του γερμανικού έθνους, οι πολιτικοί (δημόσια) και το Γενικό Επιτελείο (με το σύνθημα θάρρος του, μυστικά) τον έστειλαν πακέτο από την πατρίδα σ' ένα άγνωστο ολλανδικό προάστιο. Με τον ίδιο τρόπο και ο Μοχάμετ Ρεζά Παχλαβί, έχοντας κατατάξει τον εαυτό του, όχι ως Σάχη αλλά ως Σάχη του Ιράν, κατέληξε να στιγματιστεί ως προδότης. Το ότι ο ίδιος δέχτηκε, όχι την ετυμηγορία, αλλά, ας το πούμε έτσι, τη δικαιοδοσία του εθνικού δικαστηρίου, φαίνεται από ένα κωμικό συμβάν τη στιγμή της αναχώρησής του για την εξορία. Πριν ανεβεί στη ράμπα του ιδιωτικού του αεροπλάνου, φίλησε τη γη μπροστά στους φωτογράφους και ανακοίνωσε ότι έπαιρνε μαζί του λίγο ιερό ιρανικό χώμα. Αυτή η πράξη είναι παρμένη από μια ταινία για τον Γαριβάλδη, και όχι για το Βασιλιά 'Ηλιο⁵.

Οι «πολιτογραφήσεις» των δυναστειών της Ευρώπης —ελιγμοί που απαιτούσαν σε πολλές περιπτώσεις κάποια διασκεδαστικά ακροβατικά— οδήγησαν τελικά σ' αυτό που ο Σέτον-Γουότσον ονόμασε σαρκαστικά «επίσημους εθνικισμούς»⁶, από τους οποίους ο τσαρικός εκρωσισμός είναι μονάχα το πιο γνωστό παράδειγμα. Αυτοί οι «επίσημοι εθνικισμοί» μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα ως το μέσο για να συνδυαστούν η πολιτογράφηση με τη διατήρηση της δυναστικής εξουσίας, ιδιαίτερα στις τεράστιες πολύγλωσσες περιοχές της δικαιοδοσίας της που είχαν συσσωρευθεί από το Μεσαίωνα, ή, για να το θέσω διαφορετικά, για να μπορέσει να απλωθεί το κοντό και στενό δέρμα του έθνους πάνω στο γιγάντιο σώμα της αυτοκρατορίας. Ο «εκρωσισμός» των υπηκόων του τσάρου, που αποτελούσαν ανομοιογενείς πληθυσμούς αντιπροσώπευε, επομένως, μια βίαιη συνειδητή σύνθεση δύο αντιτιθέμενων πολιτικών καταστάσεων, μιας αρχαίας και μιας αρκετά νέας. (Ενώ υπάρχει κάποια αναλογία με τον εξισπανισμό, για παράδειγμα, της Αμερικής και των Φιλιππίνων, εξακολουθεί να υφίσταται μια ουσιαστική διαφορά. Οι πολιτιστικοί κατακτητές της τσαρικής επικράτειας του τέλους του δέκατου ένατου αιώνα προέρχονταν από έναν

ενσυνείδητο μακιαβελισμό, ενώ οι Ισπανοί πρόγονοί τους του δέκατου έκτου αιώνα ενεργούσαν με βάση έναν ασυνείδητο πραγματισμό. Ούτε ήταν γι' αυτούς στην πραγματικότητα «εξισπανισμός» — Επρόκειτο μάλλον για μια μετατροπή των βαρβάρων και των αγρίων.)

Το κλειδί για να κατανοήσουμε τον «επίσημο εθνικισμό» — που επιλέχτηκε ως συνδετικός κρίκος του έθνους και της δυναστικής αυτοκρατορίας— είναι να θυμηθούμε ότι αναπτύχθηκε μετά και ως αντίδραση στα λαϊκά εθνικά κινήματα που απλώθηκαν στην Ευρώπη από το 1820. Εάν αυτοί οι εθνικισμοί σχεδιάστηκαν πάνω στην αμερικανική και γαλλική ιστορία, έγιναν τώρα μοντέλα με τη σειρά τους⁷. Το μόνο που χρειαζόταν ήταν ένα εφευρετικό ταχυδακτυλουργικό κόλπο ώστε να επιτρέψει στην αυτοκρατορία να φανεί ελκυστική μέσα στο εθνικό ένδυμα.

Για να έχουμε μια εικόνα της συνολικής διαδικασίας του αντιδραστικού, δευτερογενούς σχεδιασμού, θα παρατηρήσουμε κάποιες παράλληλες, αν και χρήσιμες για σύγκριση περιπτώσεις.

Πόσο άβολα αισθάνθηκε η απολυταρχία των Ρομανόφ «βγαίνοντας στους δρόμους» μάς το δείχνει πολύ πετυχημένα ο Σέτον-Γουότσον⁸. Όπως αναφέραμε νωρίτερα, η γλώσσα της αυλής της Αγίας Πετρούπολης ήταν τα γαλλικά, ενώ η γλώσσα ενός μεγάλου μέρους της επαρχιακής αριστοκρατίας ήταν τα γερμανικά. Μετά τη ναπολεόντεια επέμβαση, ο Κόμης Σεργέι Ουβάροφ, σε μια υπηρεσιακή αναφορά το 1832, εισηγήθηκε ότι το βασίλειο πρέπει να στηρίζεται σε τρεις αρχές, της Απολυταρχίας, της Ορθοδοξίας και της Εθνικότητας. Αν οι δύο πρώτες ήταν παλαιές, η τρίτη ήταν αρκετά καινούργια — και κατά κάποιον τρόπο πρόωρη σε μια εποχή όπου το μισό «έθνος» ήταν ακόμα δουλοπάροικοι και περισσότερο από το μισό δεν είχε μητρική γλώσσα τα ρωσικά. Μ' αυτή την αναφορά του ο Ουβάροφ κέρδισε τη θέση του υπουργού Παιδείας, αλλά όχι πολύ περισσότερα. Για άλλο μισό αιώνα ο τσαρισμός αντιστάθηκε

στους ουβαροφικούς πειρασμούς. Μέχρι τη βασιλεία του Αλεξάνδρου Γ' (1881-1894) ο εκρωσισμός δεν κατάφερε να γίνει επίσημη πολιτική της απολυταρχίας, δηλαδή πολύ μετά την εμφάνιση στην αυτοκρατορία του ουκρανικού, φινλανδικού, λετονικού και άλλων εθνικισμών. Υπάρχει κάποια δόση ειρωνείας στο γεγονός ότι τα πρώτα μέτρα εκρωσισμού πάρθηκαν εναντίον αυτών ακριβώς των «εθνοτήτων» που ήταν οι πιο πιστές στον αυτοκράτορα — όπως οι Γερμανοί της Βαλτικής. Το 1887, στις επαρχίες της Βαλτικής, τα ρωσικά έγιναν υποχρεωτική γλώσσα της διδασκαλίας σε όλα τα κρατικά σχολεία μετά τις πρώτες τάξεις του δημοτικού, μέτρο που αργότερα επεκτάθηκε και στα ιδιωτικά σχολεία. Το 1893, το Πανεπιστήμιο του Dorpat, ένα από τα πιο διακεκριμένα πανεπιστήμια στην αυτοκρατορική επικράτεια, έκλεισε λόγω της χρήσης της γερμανικής γλώσσας στα αμφιθέατρα. (Να υπενθυμίσουμε ότι μέχρι τότε η γερμανική ήταν μια περιφερειακή κρατική γλώσσα, και όχι η φωνή ενός λαϊκού εθνικιστικού κινήματος). Και ούτω καθ' εξής. Ο Σέτον-Γουότσον προχωρεί τόσο μακριά, ώστε να διακινδυνεύσει ότι η Επανάσταση του 1905 ήταν «τόσο μια επανάσταση μη Ρώσων εναντίον του εκρωσισμού όσο και μια επανάσταση εργατών, αγροτών και ριζοσπαστών διανοουμένων εναντίον του απολυταρχισμού. Φυσικά οι δύο επαναστάσεις συνδέονταν μεταξύ τους: η κοινωνική επανάσταση ήταν στην πραγματικότητα πιο δριμεία στις μη ρωσικές περιοχές, με πρωταγωνιστές Πολωνούς εργάτες, Λετονούς αγρότες και Γεωργιανούς αγρότες»⁹.

Την ίδια στιγμή, θα ήταν μεγάλο σφάλμα να υποθέσουμε ότι εφόσον ο εκρωσισμός ήταν δυναστική πολιτική, δεν πέτυχε έναν από τους κύριους στόχους του, να κατευθύνει δηλαδή τον ανερχόμενο εθνικισμό της «Μεγάλης Ρωσίας» προς το θρόνο. Και όχι απλώς στη βάση του συναισθήματος. Υπήρχαν τεράστιες ευκαιρίες, σε τελευταία ανάλυση, για τους Ρώσους λειτουργούς και τους επιχειρηματίες στην αχανή γραφειοκρατία και στην επεκτεινόμενη αγορά που παρείχε η αυτοκρατορία.

Το ίδιο ενδιαφέρον με τον Αλέξανδρο Γ', εκρωσιστή τσάρο

πασών των Ρωσιών, παρουσιάζει και η σύγχρονή του Βικτορία της Σαξονίας-Κοβούργου-Γκότα, βασίλισσα της Αγγλίας και αργότερα αυτοκράτειρα της Ινδίας. Στην πραγματικότητα ο τίτλος της έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το άτομό της, αφού σαν έμβλημα αντιπροσωπεύει το ενισχυμένο μέταλλο της σύνδεσης μεταξύ έθνους και αυτοκρατορίας¹⁰. Η βασιλεία της σημειώνει την έναρξη ενός «επίσημου εθνικισμού» λονδρέζικου στιλ που είχε ισχυρούς δεσμούς με τον εκρωτισμό που ασκούσαν στην Αγία Πετρούπολη. Ένας καλός τρόπος για να εκτιμηθεί αυτός ο δεσμός είναι μέσω της σύγκρισης που εκτείνεται σε μακρό χρονικό διάστημα.

Ο Τομ Ναιρν, στο *Break-Up of Britain* θέτει το πρόβλημα του γιατί δεν υπήρξε σκοτσέζικο εθνικιστικό κίνημα το δέκατο όγδοο αιώνα, παρά την ύπαρξη μιας ανερχόμενης σκοτσέζικης αστικής τάξης και μιας διακεκριμένης σκοτσέζικης διανόησης¹¹. Ο Χόμπσμπαουμ παρακάμπτει κατηγορηματικά τη βαθυστόχαστη συζήτηση του Ναιρν με το εξής σχόλιο: «Είναι καθαρός αναχρονισμός να περιμένουμε να διεκδικήσουν [οι Σκοτσέζοι] ένα ανεξάρτητο κράτος εκείνη τη στιγμή»¹². Όμως, αν θυμηθούμε ότι ο Μπέντζαμιν Φράνκλιν, που συνυπέγραψε την Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, γεννήθηκε πέντε χρόνια πριν από τον Ντέιβιντ Χιουμ, θα αντιληφθούμε μάλλον ότι η ίδια η κρίση έχει μια δόση αναχρονισμού¹³. Έχω την πεποίθηση ότι οι δυσκολίες —και οι λύσεις τους— βρίσκονται αλλού.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η αγαθή εθνικιστική προαίρεση του Ναιρν να αντιμετωπίσει τη «Σκοτία» του ως ένα μη προβληματικό, πρωτογενές δεδομένο. Ο Μπλοχ μάς υπενθυμίζει την πολυκύμαντη γενεαλογία αυτής της «οντότητας», παρατηρώντας ότι οι λεηλασίες των Δανών και του Γουλιέλμου του Κατακτητή κατέστρεψαν για πάντα την πολιτισμική ηγεμονία της Βόρειας, αγγλοσαξονικής Νορθουμβρίας, σύμβολα της οποίας ήταν αυθεντίες όπως ο Αλκούινος και ο Βέδας¹⁴:

Ένα τμήμα της βόρειας περιοχής αποσπάστηκε για πά-

ντα από την καθαυτό Αγγλία. Αποκομμένα από τους υπόλοιπους πληθυσμούς που μιλούσαν την αγγλοσαξονική γλώσσα, εξαιτίας της αποίκησης των Βίκινγκς στο Γιορκσάιρ, τα πεδινά της Σκωτίας γύρω από τη νορθουμβριανή ακρόπολη του Εδιμβούργου περιήλθαν στους Κέλτες αρχηγούς των λόφων. Έτσι, το δίγλωσσο βασίλειο της Σκωτίας ήταν με ένα ύπουλο χτύπημα δημιουργήμα των σκανδιναβικών εισβολών.

Και ο Σέτον-Γουότσον από την πλευρά του γράφει ότι η σκοτική γλώσσα¹⁵:

δημιουργήθηκε από τη συνύπαρξη της σαξονικής και γαλλικής, αν και με λιγότερες επιρροές από την τελευταία και με περισσότερες κελτικές και σκανδιναβικές ρίζες απ' όσες στο Νότο. Η γλώσσα αυτή δε μιλιόταν μόνο στα ανατολικά της Σκωτίας αλλά και στη βόρεια Αγγλία. Η σκοτική ή «βόρεια αγγλική» ήταν η γλώσσα της σκοτσέζικης αυλής και της κοινωνικής ελίτ (που μπορεί να μιλούσαν ή και να μη μιλούσαν και τη γαελική), αλλά και γενικά των πληθυσμών των Κάτω Περιοχών. Ήταν η γλώσσα των ποιητών Ρόμπερτ Χένρισον και Γουίλιαμ Ντόνμπαρ. Θα μπορούσε να είχε εξελιχθεί σε ξεχωριστή λογοτεχνική γλώσσα στη νεότερη εποχή, αν η ένωση των βασιλείων το 1603 δεν έφερνε την κυριαρχία των νότιων αγγλικών μέσω της επέκτασής τους στην αυλή, στη διοίκηση και στις ανώτερες τάξεις της Σκωτίας.

Το σημαντικό σημείο εδώ είναι ότι ήδη από τις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα μεγάλα τμήματα αυτού που μια μέρα θα συλλαμβανόταν ως Σκωτία ήταν αγγλόφωνα και είχαν άμεση πρόσβαση στην έντυπη αγγλική, με την προϋπόθεση ότι υπήρχε ένα ελάχιστο επίπεδο εγγραματοσύνης. Στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα οι αγγλόφωνες Κάτω Περιοχές συνεργάστηκαν με

το Λονδίνο για να εξολοθρευθούν σε μεγάλο βαθμό τα Gaeltacht. Σε καμία από τις δύο «διεισδύσεις στο Βορρά» δεν επιδιώχθηκε συνειδητά μια πολιτική εξαγγελισμού — και στις δύο περιπτώσεις ο εξαγγελισμός ήταν το αποτέλεσμα. Ο συνδυασμός τους όμως περιόρισε αποτελεσματικά, «πριν» από την εποχή του εθνικισμού, κάθε δυνατότητα να δημιουργηθεί ένα ευρωπαϊκού τύπου εθνικιστικό κίνημα βασισμένο στην καθομιλουμένη. Γιατί όχι ένα αμερικανικού τύπου; Μέρος της απάντησης μας δίνει ο Ναιρ, όταν μιλάει για μια «μαζική μετανάστευση των διανοουμένων» προς το Νότο από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα και εξής¹⁶. Ήταν όμως κάτι παραπάνω από μια μετανάστευση των διανοουμένων. Οι Σκοτσέζοι πολιτικοί πήγαν στο Νότο για να νομοθετήσουν και οι Σκοτσέζοι επιχειρηματίες είχαν ελεύθερη πρόσβαση στις αγορές του Λονδίνου. Στην ουσία, σε πλήρη διάσταση με τις Δεκατρείς Αποικίες (και σε κάπως μικρότερη με την Ιρλανδία), δεν υπήρχαν εμπόδια στα μονοπάτια των προσκυνημάτων προς το κέντρο. (Παράβαλε τις εύκολες προσβάσεις των Ούγγρων που διάβαζαν λατινικά και γερμανικά στη Βιέννη το δέκατο όγδοο αιώνα.) Έμενε να γίνουν τα αγγλικά «αγγλική» γλώσσα.

Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει από μια διαφορετική σκοπιά. Είναι αλήθεια ότι το δέκατο έβδομο αιώνα το Λονδίνο επανέκτησε κάποια υπερπόντια εδάφη που είχε χάσει μετά την καταστροφική κατάληξη του Εκατονταετούς Πολέμου. Το «πνεύμα» όμως αυτών των κατακτήσεων ήταν ουσιαστικά χαρακτηριστικό μιας προεθνικής εποχής. Την πιο οφθαλμοφανή επιβεβαίωση αυτού του πράγματος αποτελεί το γεγονός ότι η «Ινδία» έγινε «Βρετανική» είκοσι χρόνια μετά την άνοδο της Βικτορίας στο θρόνο. Μ' άλλα λόγια, ακόμα και μετά την Εξέγερση, το 1857, η «Ινδία» κυβερνιόταν από μια εμπορική επιχείρηση — όχι από ένα κράτος και σίγουρα όχι από ένα εθνικό κράτος.

Η αλλαγή όμως είχε πάρει το δρόμο της. Όταν ήρθε η στιγμή να ανανεωθεί το καταστατικό της Εταιρείας Ανατολι-

κών Ινδιών το 1813, το Κοινοβούλιο έδωσε εντολή να διατίθενται 100.000 ρουπίες το χρόνο για την αναβάθμιση της εγχώριας εκπαίδευσης, «ανατολικής» και «δυτικής». Το 1823 συστάθηκε στη Βεγγάλη μια Επιτροπή Δημόσιας Διδασκαλίας· το 1834, ο Τόμας Μπάμπινγκτον Μακόλεϊ έγινε πρόεδρος της επιτροπής. Διακηρύσσοντας ότι «ένα και μόνο ράφι μιας καλής ευρωπαϊκής βιβλιοθήκης αξίζει όσο ολόκληρη η εγχώρια λογοτεχνία της Ινδίας και της Αραβίας»¹⁷, εκπόνησε τον επόμενο χρόνο το περίφημο «Υπόμνημα για την Εκπαίδευση». Πιο τυχερός από τον Ουβάροφ, οι προτάσεις του είχαν άμεση εφαρμογή. Επρόκειτο να καθιερωθεί ένα εντελώς αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο, με τις απεριόριστες λέξεις του ίδιου του Μακόλεϊ, θα δημιουργούσε «μία τάξη ανθρώπων, Ινδών στο αίμα και στο χρώμα, αλλά Άγγλων στα γούστα, στις απόψεις, στα ήθη και στη διάνοια»¹⁸. Το 1836 έγραψε ότι¹⁹:

«Κανένας Ινδός ο οποίος έχει λάβει αγγλική εκπαίδευση δεν παραμένει ειλικρινά προσκολλημένος στη θρησκεία του. Πιστεύω βαθιά [έτσι πίστευαν πάντα] ότι αν τα σχέδιά μας για την εκπαίδευση συνεχίσουν να εφαρμόζονται, δε θα υπάρχει ούτε ένας ειδωλολάτρης στις ευυπόληπτες τάξεις στη Βεγγάλη, μετά από τριάντα χρόνια».

Υπάρχει εδώ, σίγουρα, κάποια απλοϊκή αισιοδοξία, που μας θυμίζει τον Φερμίν στην Μπογκοτά μισό αιώνα νωρίτερα. Το σημαντικό εδώ είναι ότι βλέπουμε μια μακρόπνοη (τριάντα χρόνων!) πολιτική, που διαμορφώθηκε και επιδιώχθηκε συνειδητά με στόχο όχι τόσο να μετατρέψει τους «ειδωλολάτρες» σε χριστιανούς όσο σε ανθρώπους που θα είναι Άγγλοι στην κουλτούρα, παρά το αμετάκλητο του χρώματος και του αίματος. Η πρόθεση ήταν ένα είδος νοητικής επιμειξίας, που, εάν συγκριθεί με τη φυσική τού Φερμίν, δείχνει, όπως καθετί στη βικτοριανή εποχή, την τεράστια πρόοδο του ιμπεριαλισμού στην εκλέπτυνση. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι

από αυτό το σημείο, σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας, έστω και με διαφορετική ταχύτητα, το ζητούμενο ήταν η εφαρμογή του προγράμματος του Μακόλεϊ²⁰.

Όπως ο εκρωσισμός, έτσι και ο εξαγγελισμός πρόσφερε φυσικά ρόδινες ευκαιρίες στις στρατιές των μεσαίων στρωμάτων της μητρόπολης (όχι λιγότερο των Σκοτσέζων!) —υπαλλήλων, δασκάλων, εμπόρων και κτηματιών— οι οποίοι αναπτύχθηκαν σε όλη την έκταση του αχανούς βασιλείου όπου ο ήλιος δεν έδυε ποτέ. Παρ' όλα αυτά, υπήρχε μια ουσιαστική διαφορά στις αυτοκρατορίες που διευθύνονταν από την Αγία Πετρούπολη και σ' αυτές που διευθύνονταν από το Λονδίνο. Το τσαρικό βασίλειο παρέμεινε μια «συνεχής» ηπειρωτική επικράτεια, που τα όριά της εκτεινόταν από τις εύκρατες ως τις αρκτικές ζώνες της Ευρασίας. Θα μπορούσε κανείς, τρόπος του λέγειν, να το περπατήσει από το ένα άκρο στο άλλο. Η γλωσσική συγγένεια με τους σλάβικους πληθυσμούς της Ανατολικής Ευρώπης και —για να το πω πιο ευγενικά— οι ιστορικοί, πολιτικοί, θρησκευτικοί και οικονομικοί δεσμοί με πολλούς μη σλάβικους πληθυσμούς σήμαινε ότι, μεταφορικά μιλώντας, τα εμπόδια στο δρόμο για την Αγία Πετρούπολη δεν ήταν αξεπέραστα²¹. Η Βρετανική Αυτοκρατορία, από την άλλη πλευρά, αποτελούσε ένα συνονθύλευμα από κυρίως τροπικές κατακτήσεις διασκορπισμένες σε όλες τις ηπείρους. Μόνο μια μειοψηφία των υποτελών πληθυσμών είχε μακρόχρονους θρησκευτικούς, γλωσσικούς, πολιτισμικούς, ή ακόμα και πολιτικούς και οικονομικούς, δεσμούς με τη μητρόπολη. Όταν έρχονταν αντιμέτωποι τη Χρονιά του Ιωβηλαίου, έμοιαζαν με τις συλλογές των Μεγάλων Ζωγράφων που φτιάχνονταν διαστικά και κατά τύχη από Άγγλους και Αμερικανούς εκατομμυριούχους και οι οποίες τελικά αποτέλεσαν τα επίσημα μουσεία των αυτοκρατορικών κρατών.

Μια καθαρή εικόνα των συνεπειών δίνεται μέσα από τις πικρές ενθυμήσεις του Bipin Chandra Pal, ο οποίος, το 1932, έναν αιώνα μετά από το «Γρόμνημα» του Μακόλεϊ, αισθανόταν ακόμα θυμό ώστε να γράψει ότι οι Ινδοί δικαστές²²:

«όχι μόνο πέρασαν αυστηρές εξετάσεις επί ίσοις όροις με τους Βρετανούς που ήταν στην υπηρεσία, αλλά είχαν ξεδέψει τα καλύτερα χρόνια της νιότης τους στην Αγγλία. Όταν επέστρεψαν στην πατρίδα, ζούσαν όπως ακριβώς και τα αδέρφια τους δημόσιοι υπάλληλοι, και με σχεδόν θρησκευτική πίστη ακολούθησαν τις κοινωνικές συμβάσεις και τα ηθικά κριτήρια των τελευταίων. Εκείνο τον καιρό ο γέννημα-θρέμμα Ινδός [sic – σύγκρινε τους Ισπανοαμερικανούς κρεολούς] δημόσιος υπάλληλος, στην ουσία απόκοβε τον εαυτό του από την κοινωνία των γεννητόρων του και ζούσε, κινούνταν και έμπαινε με όλο του το είναι στην ατμόσφαιρα που τόσο αγαπούσαν οι Άγγλοι συνάδελφοί του. Στη σκέψη και στους τρόπους ήταν το ίδιο Άγγλος μ' έναν Άγγλο. Δεν ήταν μικρή η θυσία του, επειδή μ' αυτόν τον τρόπο αποξενωνόταν εντελώς από την κοινωνία των δικών του ανθρώπων και γινόταν κοινωνικά και ηθικά ένας παρίας ανάμεσά τους... Ήταν τόσο ξένος στην ίδια του την πατρίδα όσο και οι Ευρωπαίοι κάτοικοι στη χώρα.

Αυτά με τον Μακόλεϊ. Πολύ πιο σημαντικό όμως ήταν το γεγονός ότι αυτοί οι ξένοι στην ίδια τους τη χώρα ήταν καταδικασμένοι ακόμα —το ίδιο αμετάκλητα όπως και οι Αμερικανοί κρεολοί— σε μια «παράλογη» μόνιμη υποταγή στους Άγγλους *maturrangos*. Ένας Παλ, ανεξάρτητα από το πόσο εξαγγλισμένος ήταν, δεν ήταν απλώς αποκλεισμένος από τα ανώτατα αξιώματα της διοίκησης. Του απαγορευόταν επίσης η κίνηση έξω από τη διοικητική του περιφέρεια —οριζόντια, ας πούμε, στη Χρυσή Ακτή ή στο Χονγκ Κονγκ, και κάθετα στη μητρόπολη. Όσο κι αν είχε «αποξενωθεί εντελώς από την κοινωνία των δικών του ανθρώπων», ήταν ισόβια υποχρεωμένος να υπηρετεί ανάμεσά τους. (Για να πούμε την αλήθεια, το ποιοι ήταν «αυτοί» διέφερε ανάλογα με την έκταση των βρετανικών κτήσεων σ' αυτή την περιοχή»²³.

Θα δούμε αργότερα τις συνέπειες των επίσημων εθνικισμών

στην άνοδο των ασιατικών και αφρικανικών εθνικισμών του εικοστού αιώνα. Αυτό που χρειάζεται να τονιστεί εδώ είναι ότι ο εξαγγελισμός παρήγαγε χιλιάδες Παλ σε όλο τον κόσμο. Αυτό υπογραμμίζει πιο έντονα απ' οτιδήποτε άλλο τη θεμελιώδη αντίφαση του αγγλικού επίσημου εθνικισμού, που σημαίνει την εσωτερική ασυμβατότητα του ιμπεριαλισμού και του έθνους. Μιλάω σκοπίμως για «έθνος», επειδή μπαίνει πάντοτε κανείς στον πειρασμό να ερμηνεύσει το φαινόμενο των Παλ με τους όρους του ρατσισμού. Κανένας λογικός άνθρωπος δε θα αρνιόταν τον προφανή ρατσιστικό χαρακτήρα του αγγλικού ιμπεριαλισμού του δέκατου ένατου αιώνα. Παλ όμως υπήρχαν και στις λευκές αποικίες — στην Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία, στον Καναδά και στη Νότια Αφρική. Άγγλοι και Σκοτσέζοι δάσκαλοι συνέρρεαν εκεί, και ο εξαγγελισμός ήταν και εκεί πολιτισμική πολιτική. Όπως και για τους Παλ, έτσι και για όλους τους άλλους, το μονοπάτι της ανόδου που ήταν ανοιχτό για τους Σκοτσέζους το δέκατο όγδοο αιώνα ήταν κλειστό. Οι εξαγγελισμένοι Αυστραλοί δεν υπηρετούσαν στο Δουβλίνο ή στο Μάντσεστερ αλλά ούτε καν στην Οτάβα ή στο Κέιπταουν. Ούτε μπορούσαν, μέχρι αρκετά αργά, να γίνουν στρατιωτικοί διοικητές στην Καμπέρα²⁴. Μόνον οι «Άγγλοι Άγγλοι» μπορούσαν, που σημαίνει, μέλη ενός συγκαλυμμένου αγγλικού έθνους.

Τρία χρόνια προτού η Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών χάσει τον ινδικό κυνηγότοπό της, ο αξιωματικός του ναυτικού Πέρυ με τα μαύρα πλοία του κατεδάφισε οριστικά τα τείχη που είχαν κρατήσει την Ιαπωνία για τόσο καιρό σε εθελούσια απομόνωση. Μετά το 1854, η αυτοπεποίθηση και η εσωτερική νομιμότητα του Μπακούφου (το καθεστώς σογκουνάτ των Τοκουγκάβα) κλονίστηκε αμέσως από μια καταφανή αδυναμία να αντιμετωπίσει τη διείσδυση της Δύσης. Με το σύνθημα *Sonnō Jōi* («Τιμάτε τον αυτοκράτορα, διώξτε τους βαρβάρους») μια μικρή ομάδα σαμουράι μέσης ιεραρχίας, κυρίως από τους φεουδαρχικούς οίκους (*han*) Σατσούμα και Τσόσου, τελικά το ανέτρεψαν το 1868. Ανάμεσα στους λόγους της επιτυχίας ήταν μια εξαι-

ρετικά δημιουργική αφομοίωση, ιδιαίτερα μετά από το 1860, των νέων στρατιωτικών τεχνικών της Δύσης, οι οποίες είχαν συστηματοποιηθεί από Πρώσους και Γάλλους επαγγελματίες από το 1815 και εξής. Είχαν, λοιπόν, την ευχέρεια να χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικά 7.300 τουφέκια τελευταίας τεχνολογίας (υπολείμματα τα περισσότερα από τον αμερικανικό Εμφύλιο), τα οποία αγοράστηκαν από έναν Άγγλο έμπορο όπλων²⁵. «Στη χρήση των όπλων... οι άντρες του οίκου Τσόσου επέδειξαν τόση επιδεξιότητα, ώστε οι παλαιές πολεμικές μέθοδοι του αίματος και του αιφνδιασμού δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα»²⁶.

Μόλις ανέλαβαν την εξουσία, όμως, οι επαναστάτες, τους οποίους σήμερα ανακαλούμε ως ολιγαρχική ομάδα του Μείτζι, κατάλαβαν ότι τα στρατιωτικά ανδραγαθήματά τους δεν τους εξασφάλιζαν αυτόματα πολιτική νομιμότητα. Εάν η παλινόρθωση του Τένο («Αυτοκράτορα») ήταν άμεσα πραγματοποιήσιμη με την κατάργηση του Μπακούφου, δεν ήταν το ίδιο εύκολο να εκδιωχθούν οι βάρβαροι²⁷. Η γεωπολιτική ασφάλεια της Ιαπωνίας παρέμεινε το ίδιο εύθραυστη όπως και πριν από το 1868. Ένας από τους βασικούς, λοιπόν, τρόπους που υιοθετήθηκαν για να σταθεροποιηθεί η θέση της ολιγαρχίας στο εσωτερικό ήταν μια παραλλαγή του «επίσημου εθνικισμού» των μέσων του αιώνα, που κατά πάσα πιθανότητα, σχεδιάστηκε συνειδητά πάνω στο μοντέλο της Πρωσογερμανίας των Χόνεντσολερν. Μεταξύ των ετών 1868 και 1871, είχαν διαλυθεί όλες οι τοπικές «φεουδαλικές» στρατιωτικές μονάδες που είχαν απομείνει, παρέχοντας στο Τόκιο ένα συγκεντρωτικό μονοπώλιο των μέσων άσκησης βίας. Το Αυτοκρατορικό Διάταγμα του 1872 όριζε την προώθηση της εγγραμματοσύνης σ' όλο τον ανδρικό πληθυσμό. Το 1873, πριν από το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ιαπωνία καθιέρωσε την υποχρεωτική στράτευση. Την ίδια στιγμή το καθεστώς κατάργησε τους σαμουράι ως νομικά κατοχυρωμένη και προνομιούχα κάστα. Ήταν ένα σημαντικό βήμα όχι μόνο για το (αργό) άνοιγμα των υπαλληλικών θέσεων σε όλους όσοι είχαν τα προσόντα, αλλά για να εφαρμοστεί το «διαθέσιμο» τώρα μοντέλο

του έθνους των πολιτών. Οι Ιάπωνες αγρότες απελευθερώθηκαν από την υποταγή στο φεουδαλικό σύστημα των τιμαριών (*han*) και έκτοτε έγιναν άμεσα αντικείμενο εκμετάλλευσης από το κράτος και τους εμπόρους γαικττήμονες²⁸. Το 1889 ακολούθησε ένα Σύνταγμα πρωσικού τύπου και τελικά δόθηκε καθολικό δικαίωμα ψήφου στους άνδρες.

Σ' αυτή τη μεθοδική εκστρατεία τρεις εν μέρει τυχαίοι παράγοντες διευκόλυναν τους άνδρες του Μείτζι. Πρώτον, ο σχετικά μεγάλος βαθμός εθνοπολιτισμικής ομοιογένειας της Ιαπωνίας που ήταν αποτέλεσμα της απομόνωσης δύομιση αιώνων και της εσωτερικής ειρήνευσης του Μπακούφου. Ενώ τα γιαιπωνέζικα που μιλούσαν στο Κιού-Σου ήταν σε μεγάλο βαθμό ακατανόητα στο Χονσού, και ακόμα και μεταξύ Γιέντο-Τόκιο και Κιότο-Οσάκα η επικοινωνία ήταν προβληματική, το ημισινοποιημένο ιδεογραμμικό σύστημα ανάγνωσης είχε καθιερωθεί στα νησιά και επομένως η ανάπτυξη της μαζικής εγγραματοσύνης μέσω του σχολείου και των εντύπων ήταν εύκολη και αδιαμφισβήτητη. Δεύτερον, η απaráμιλλη αρχαιότητα του αυτοκρατορικού οίκου (η Ιαπωνία είναι η μόνη χώρα στην οποία η μοναρχία μονοπωλήθηκε από μία και μοναδική δυναστεία σε όλη τη διάρκεια της καταγραμμένης ιστορίας της), και η ιαπωνικότητα την οποία αντιπροσώπευε (σε αντίθεση με τους Βουρβόνους και τους Αψβούργους) διευκόλυνε την εκμετάλλευση του αυτοκράτορα για την εξυπηρέτηση των σκοπών του επίσημου εθνικισμού²⁹. Τρίτον, η διείσδυση των βαρβάρων ήταν απότομη, μαζική και αρκετά απειλητική ώστε το μεγαλύτερο τμήμα του πολιτικά συνειδητοποιημένου πληθυσμού να ανασυνταχθεί πίσω από ένα πρόγραμμα αυτοάμυνας που συγκροτήθηκε με τους νέους εθνικούς όρους. Αξίζει να τονίσουμε ότι αυτή η δυνατότητα είχε άμεση σχέση με τη χρονική στιγμή της διείσδυσης της Δύσης, δηλαδή τη δεκαετία του 1860 σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1760. Γιατί ως τότε, στην κυρίαρχη Ευρώπη η «εθνική κοινότητα» προσπαθούσε να ολοκληρωθεί μισό αιώνα και στη λαϊκή και στην επίσημη εκδοχή της. Στην πραγματικότητα, η

αυτοάμυνα μπορούσε να ευθυγραμμιστεί και να εναρμονιστεί με ό,τι επρόκειτο να αποτελέσει «διεθνείς νόρμες».

Το γεγονός ότι το στοίχημα κερδήθηκε, παρά τις φοβερές ταλαιπωρίες που υπέστησαν οι αγρότες εξαιτίας της σκληρής φορολογίας που τους επιβλήθηκε για να χρηματοδοτηθεί το πρόγραμμα εκβιομηχάνισης που βασιζόταν στον οπλικό εξοπλισμό, οφειλόταν σίγουρα κατά ένα μέρος στην αποφασιστικότητα της ίδιας της ολιγαρχίας. Επειδή είχαν την τύχη να πάρουν την εξουσία σε μια περίοδο στην οποία οι αριθμημένοι λογαριασμοί στη Ζυρίχη ανήκαν σε ένα μέλλον που υπερέβαινε κάθε φαντασία, δεν μπήκαν στον πειρασμό να μεταφέρουν το αποσπώμενο πλεόνασμα έξω από την Ιαπωνία. Επειδή είχαν την τύχη να κυβερνούν σε μια εποχή στην οποία η στρατιωτική τεχνολογία αναπτυσσόταν ακόμα με αργούς ρυθμούς, κατάφεραν, με τα προγράμματα εξοπλισμού που στόχευαν να προφτάσουν τις εξελίξεις στην τεχνολογία, να μετατρέψουν την Ιαπωνία σε ανεξάρτητη στρατιωτική δύναμη ως τα τέλη του αιώνα. Η θεαματική επιτυχία του κληρωτού στρατεύματος της Ιαπωνίας εναντίον της Κίνας το 1894-1895 και του ναυτικού της εναντίον της τσαρικής επικράτειας το 1905 και επιπλέον η προσάρτηση της Ταϊβάν (1895) και της Κορέας (1910), γεγονότα τα οποία συνειδητά χρησιμοποιούνταν προπαγανδιστικά μέσω του σχολείου και των εντύπων, στάθηκαν εξαιρετικά πολύτιμα στο να δημιουργήσουν τη γενική εντύπωση ότι η συντηρητική ολιγαρχία ήταν ο αυθεντικός αντιπρόσωπος του έθνους του οποίου μέλη άρχισαν να φαντάζονται τους εαυτούς τους οι Ιάπωνες.

Δύο είναι οι παράγοντες που μπορεί να θεωρηθούν υπεύθυνοι για τον επιθετικό μπεριαλιστικό χαρακτήρα που προσέλαβε αυτός ο εθνικισμός, ακόμα και έξω από τους κύκλους της εξουσίας: η κληρονομιά της μακράς απομόνωσης της Ιαπωνίας και η δύναμη του επίσημου εθνικού μοντέλου. Ο Μαρουγιάμα με οξύνοια επισημαίνει ότι όλοι οι εθνικισμοί στην Ευρώπη αναδύθηκαν στο πλαίσιο ενός παραδοσιακού πλουραλισμού δυναστικών κρατών που βρίσκονταν σε αλληλεπίδραση — όπως το έθεσα

νωρίτερα, η οικουμενικότητα της λατινικής στην Ευρώπη δεν είχε ποτέ το πολιτικό αντίστοιχό της³⁰:

«Η εθνική συνείδηση στην Ευρώπη επομένως είχε από την πρώτη στιγμή τη σφραγίδα μιας συνείδησης της διεθνούς κοινωνίας. Ήταν μια αυτονόητη αρχή ότι οι προστριβές μεταξύ των κυρίαρχων κρατών ήταν διαμάχες μεταξύ ανεξάρτητων μελών αυτής της διεθνούς κοινωνίας. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο ο πόλεμος, από την εποχή του Γκρότιους, καταλαμβάνει ένα σημαντικό και συστηματικό μέρος του διεθνούς δικαίου».

Αιώνες ιαπωνικής απομόνωσης, όμως, σήμαινε ότι³¹:

«Η έννοια της ισότητας όσον αφορά στις διεθνείς υποθέσεις απουσίαζε εντελώς. Οι υπέρμαχοι της αποπομπής [των βαρβάρων] αντιμετώπισαν τις διεθνείς σχέσεις, ενώ βρίσκονταν μέσα στην εθνική ιεραρχία που βασιζόταν στην υπεροχή των ανωτέρων έναντι των κατωτέρων. Κατά συνέπεια, όταν οι αρχές της εθνικής ιεραρχίας μεταφέρονταν οριζόντια στη διεθνή σφαίρα, τα διεθνή προβλήματα περιορίζονταν στο εξής εναλλακτικό σχήμα: κατακτητής ή κατακτημένος. Εξαιτίας της απουσίας κάποιων υψηλότερων κανονιστικών κριτηρίων βάσει των οποίων θα εκτιμώνταν οι διεθνείς σχέσεις, η πολιτική ισχύος αναπόφευκτα θα γίνει ο κανόνας και η συνεσταλμένη αμυντικότητα του χτες θα γίνει ο ασυγκράτητος επεκτατισμός του σήμερα».

Δεύτερον, τα κύρια μοντέλα της ολιγαρχίας ήταν οι αυτοπολιτογραφημένες απολυταρχίες της Ευρώπης. Στο μέτρο που τέτοιες απολυταρχίες ολοένα και περισσότερο περιέγραφαν τον εαυτό τους με εθνικούς όρους, ενώ την ίδια στιγμή επέκτειναν την εξουσία τους έξω από την Ευρώπη, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι το μοντέλο έπρεπε να πάρει αυτοκρατορική

μορφή³². Όπως έδειξε ο διαμερισμός της Αφρικής στο Συνέδριο του Βερολίνου (1885), τα μεγάλα έθνη ήταν παγκόσμιοι κατακτητές. Πόσο εύλογος, λοιπόν, είναι ο ισχυρισμός ότι για να γίνει αποδεκτή η Ιαπωνία ως «μεγάλη», έπρεπε να μετατρέψει τον Τένο σε αυτοκράτορα και να αναλάβει υπερπόντιες περιπέτειες, μολοντί μπήκε αργά στο παιχνίδι και έπρεπε να καλύψει μεγάλη απόσταση. Μια σαφέστατη αίσθηση του τρόπου με τον οποίο αυτά τα κατάλοιπα επιβλήθηκαν στη συνείδηση του πληθυσμού των αναγνωστών παρέχει η ακόλουθη διατύπωση του ριζοσπάστη εθνικιστή ιδεολόγου και επαναστάτη Κίτα Ίκι (1884-1937), στο μεγάλης εμβέλειας βιβλίο του *Nihon Kaizō Hōan Taikō* [«Σχέδιο για την ανασυγκρότηση της Ιαπωνίας»], που εκδόθηκε το 1924³³:

«Όπως η ταξική πάλη μέσα σ' ένα έθνος διεξάγεται για να ρυθμιστούν οι ανισότητες, έτσι και ο πόλεμος μεταξύ των εθνών για μια έντιμη υπόθεση θα μεταβάλλει τις υφιστάμενες αδικίες. Η Βρετανική Αυτοκρατορία είναι ένας εκατομμυριούχος που κατέχει πλούτη σ' όλο τον κόσμο και η Ρωσία ένας μεγάλος γαιοκτήμονας που έχει στην κατοχή του το βόρειο ήμισυ του πλανήτη. Η Ιαπωνία, με τη διεσπαρμένη φράντζα [sic] των νησιών, ανήκει στους προλετάρους και έχει δικαίωμα να κηρύξει τον πόλεμο στις μεγάλες μονοπωλιακές δυνάμεις. Οι σοσιαλιστές της Δύσης αντιφάσκουν τη στιγμή που αναγνωρίζουν στο προλεταριάτο της χώρας τους το δικαίωμα στην ταξική πάλη και την ίδια στιγμή καταδικάζουν τον πόλεμο που διεξάγει ένας προλετάριος των εθνών ως μιλιταρισμό και επιθετικότητα... Αν είναι θεμιτό για την εργατική τάξη να ενώσει τις δυνάμεις της για να ανατρέψει μια άδικη αρχή με αιματοχυσία, τότε θα πρέπει να δοθεί ανεπιφύλακτα έγκριση στην Ιαπωνία να τελειοποιήσει το στρατό και το ναυτικό της και να πολεμήσει για να διορθώσει την αδικία των διεθνών συνόρων. Στο όνομα του ορθολογισμού της

κοινωνικής δημοκρατίας η Ιαπωνία διεκδικεί την Αυστραλία και την Ανατολική Σιβηρία».

Μένει μόνο να προσθέσουμε ότι καθώς η αυτοκρατορία εξαπλωνόταν μετά το 1900, η ιαπωνοποίηση αλλά Μακόλεϊ αποτέλεσε συνειδητή κρατική πολιτική. Την περίοδο του Μεσοπολέμου οι Κορεάτες, οι Ταϊβανέζοι και οι Μαντζουρίοι καθώς και, μετά το ξέσπασμα του Πολέμου του Ειρηνικού, οι Βιρμανοί, οι Ινδονήσιοι και οι Φιλιππινέζοι υφίσταντο πολιτικές που βασίζονταν στο ευρωπαϊκό μοντέλο. Όπως ακριβώς συνέβαινε και στη Βρετανική Αυτοκρατορία, ο δρόμος προς τη μητρόπολη ήταν ερμητικά κλειστός για τους ιαπωνοποιημένους Κορεάτες, Ταϊβανέζους ή Βιρμανούς. Μπορεί να μιλούσαν και να διάβαζαν τέλεια ιαπωνικά, δεν μπορούσαν όμως ποτέ να προΐστανται σε μια διοικητική περιφέρεια του Χονσού ή έστω και να τοποθετηθούν σε μια θέση που βρίσκεται πέρα από τον τόπο της προέλευσής τους.

Έχοντας εξετάσει αυτές τις τρεις διαφορετικές περιπτώσεις «επίσημου εθνικισμού», πρέπει να τονίσω ότι το μοντέλο ήταν δυνατόν να το ακολουθήσουν κράτη χωρίς αξιώσεις μεγάλης δύναμης, εφόσον οι άρχουσες τάξεις τους ή τα ηγετικά μέλη τους αισθάνονταν ότι απειλούνταν από μια παγκόσμια εξάπλωση των εθνικά φαντασιωμένων κοινοτήτων. Η σύγκριση δύο κρατών, του Σιάμ και της Ουγγαρίας, ενόσω αποτελούσε τμήμα της Αυστροουγγαρίας μπορεί να αποβεί εποικοδομητική.

Ο σύγχρονος του Μείτζι Σουλαλονγκόρν, που η βασιλεία του ήταν μακρά (β. 1868-1910), υπερασπίστηκε το βασίλειό του από το δυτικό επεκτατισμό μ' έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι οι Ιάπωνες ομολογού του³⁴. Συμπιεσμένος μεταξύ της Βρετανικής Βιρμανίας και της Μαλαισίας, και της Γαλλικής Ινδοκίνας, αφιερώθηκε περισσότερο σε μια ευφυή και επιδέξια διπλωματία παρά στην προσπάθεια να συγκροτήσει μια αξιόλογη πολεμική μηχανή. (Μέχρι το 1894 δεν είχε συσταθεί Υπουργείο

Πολέμου.) Θυμίζοντας την Ευρώπη του δέκατου όγδοου αιώνα, οι ένοπλες δυνάμεις που διέθετε ήταν κατά βάση μια ετερόκλητη παρέλαση Βιετναμέζων, Χμερ, Λάο, Μαλαισίων και Κινέζων μισθοφόρων και φόρου υποτελών. Ούτε προσπάθησε να προωθήσει έναν επίσημο εθνικισμό μέσω ενός εκσυγχρονισμένου εκπαιδευτικού συστήματος. Με την ίδια λογική, η στοιχειώδης εκπαίδευση έγινε υποχρεωτική αφού πέρασαν δέκα και πλέον χρόνια από το θάνατό του, ενώ το πρώτο πανεπιστήμιο ιδρύθηκε το 1917, τέσσερις δεκαετίες μετά από τη θεμελίωση του Αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου στο Τόκιο. Παρ' όλα αυτά ο Σουλαλονγκόρν θεωρούσε τον εαυτό του εκσυγχρονιστή. Τα βασικά πρότυπά του δεν ήταν ούτε το Ηνωμένο Βασίλειο ούτε η Γερμανία αλλά το αποικιακό *beamtenstaaten* των Ολλανδικών Ανατολικών Ινδιών, η Βρετανική Μαλαισία και το Ρατζ³⁵. Η εφαρμογή αυτών των μοντέλων σήμαινε εξορθολογισμό και συγκεντρωτισμό της βασιλικής κυβέρνησης, περιορισμό των παραδοσιακών ημιαυτόνομων και φοροτελών κρατιδίων και προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης με αποικιακή κατά κάποιον τρόπο κατεύθυνση. Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα του είδους αυτού —παράδειγμα που κατά κάποιο περίεργο τρόπο προσομοιάζει στη σύγχρονη Σαουδική Αραβία— ήταν η ενθάρρυνση της μαζικής μετανάστευσης νέων, άγαμων ξένων ανδρών, ώστε να διαφορρωθεί ένα αποπροσανατολισμένο, πολιτικά ανίσχυρο εργατικό δυναμικό που θα χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή λιμενικών εγκαταστάσεων, σιδηροδρομικών γραμμών, καναλιών και στην επέκταση της εμπορευματικής αγροτικής καλλιέργειας. Αυτή η εισαγωγή *gastarbeiter* παραλληλιζόταν με, ή μάλλον είχε σαν πρότυπο, τις πολιτικές που εφάρμοζαν οι αρχές της Μπατάβια και της Σιγκαπούρης. Και όπως και στην περίπτωση των Ολλανδικών Ινδιών και της Βρετανικής Μαλαισίας, ο μεγάλος όγκος των εργατών που εισήχθησαν κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα προερχόταν από τη νοτιοανατολική Κίνα. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ακολουθώντας αυτή την πολιτική δεν αντιμετώπισε ούτε προσωπικές αμφιταλαντεύσεις ούτε

πολιτικές δυσκολίες — τουλάχιστον όχι περισσότερες απ' αυτές που αντιμετώπισε η αποικιοκρατική άρχουσα τάξη που χρησιμοποιούσε ως πρότυπο. Όντως αυτή η πολιτική είχε βραχυπρόθεσμα κάποια επιτυχία για ένα δυναστικό κράτος, με την έννοια ότι δημιουργούσε μιαν ανίσχυρη εργατική τάξη «έξω» από την ταϊλανδέζικη κοινωνία, ενώ η ίδια η κοινωνία παρέμενε σε μεγάλο βαθμό «ανέπαφη».

Ο Βαγαραβούτ, γιος και διάδοχός του (β. 1910-1925), έπρεπε να μαζέψει τα κομμάτια, χρησιμοποιώντας σαν μοντέλο εκείνη τη χρονική στιγμή τους αυτοπολιτογραφημένους μονάρχες της Ευρώπης. Παρόλο που —αλλά και επειδή— είχε μορφωθεί στην ύστερη βικτοριανή Αγγλία, ενέγραψε τον εαυτό του ως τον «πρώτο εθνικιστή» της χώρας του³⁶. Ο στόχος του εθνικισμού του δεν ήταν ούτε το Ηνωμένο Βασίλειο, που έλεγχε το ενενήντα τοις εκατό του σιαμέζικου εμπορίου, ούτε η Γαλλία, που είχε αρπάξει πρόσφατα τα ανατολικά τμήματα του παλαιού βασιλείου: ήταν οι Κινέζοι τους οποίους είχε εισαγάγει τόσο πρόσφατα και τόσο πρόθυμα ο πατέρας του. Ενδεικτικοί της αντικινεζικής στάσης του είναι οι τίτλοι των δύο πιο φημισμένων φυλλαδίων του: *The Jews of the Orient* (1914) και το *Clogs on Our Wheels* (1915).

Πού οφείλεται αυτή η αλλαγή; Αναμφίβολα τα δραματικά γεγονότα που συνέβησαν αμέσως πριν και αυτά που ακολούθησαν τη στέψη του το Νοέμβριο του 1910 έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Τον προηγούμενο Ιούνιο η αστυνομία είχε κληθεί για να καταστείλει μια γενική απεργία των Κινέζων εμπόρων της Μπανγκόκ (παιδιά των πρώτων μεταναστών που ανήλθαν κοινωνικά) και εργατών, που σηματοδοτούσε την ένταξή τους στη σιαμέζικη πολιτική³⁷. Τον επόμενο χρόνο η Ουράνια Μοναρχία στο Πεκίνο σαρώθηκε από έναν ετερόκλητο συνασπισμό ομάδων στον οποίο συμμετείχαν σε μεγάλο ποσοστό και έμποροι. «Οι Κινέζοι» εμφανίστηκαν ως προάγγελοι ενός λαϊκού ρεπουμπλικανισμού που αποτελούσε καταφανή απειλή για τη δυναστική αρχή. Δεύτερον, όπως υποδηλώνουν οι λέξεις «Εβραίοι» και

«Ανατολή», η εξαγγλισμένη μοναρχία είχε αφομοιώσει τον ιδιαίτερο ρατσισμό της αγγλικής άρχουσας τάξης. Όμως ήταν γεγονός ότι ο Βαγιραβούτ ήταν ένα είδος Ασιάτη Βουρβόνου. Στην προ-εθνική εποχή οι πρόγονοί του είχαν πάρει Κινέζες συζύγους και παλλακίδες, με αποτέλεσμα, όπως θα έλεγε ο Μέντελ, να τρέχει στις φλέβες του πιο πολύ κινέζικο «αίμα» παρά ταϊλανδέζικο³⁸.

Αυτό είναι ένα έξοχο παράδειγμα για το χαρακτήρα του επίσημου εθνικισμού – μιαν στρατηγική που υιοθετήθηκε προληπτικά από κυρίαρχες ομάδες που απειλούνταν με περιθωριοποίηση ή αποκλεισμό από μια ανερχόμενη κοινότητα που συνέλαβε τον εαυτό της ως εθνική. (Το παράδειγμα ωστόσο παραλείπει ότι ο Βαγιβαρούτ άρχισε επίσης να κινητοποιεί όλα τα μέσα του επίσημου εθνικισμού: υποχρεωτική στοιχειώδη εκπαίδευση ελεγχόμενη από το κράτος, προπαγάνδα οργανωμένη από το κράτος, επίσημο ξαναγράψιμο της ιστορίας, милитарισμός – αν και αποσκοπούσαν περισσότερο στη δημιουργία εντυπώσεων παρά ήταν ουσιαστικές αλλαγές– και ατέλειωτες επιβεβαιώσεις της ταυτότητας της μοναρχίας και του έθνους³⁹.)

Η ανάπτυξη του ουγγρικού εθνικισμού το δέκατο ένατο αιώνα δείχνει με ένα διαφορετικό τρόπο τα διακριτικά γνωρίσματα του «επίσημου» μοντέλου. Μιλήσαμε προηγουμένως για την οργισμένη αντίδραση της λατινόφωνης μαγυάρικης αριστοκρατίας στις προσπάθειες του Ιωσήφ Β', το 1780, να καταστήσει τη γερμανική ως μόνη γλώσσα του κράτους στην αυτοκρατορία. Τα τμήματα αυτής της τάξης, που βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση, φοβήθηκαν ότι θα έχαναν την αργομισθία τους σε μια συγκεντρωτική, εκσυγχρονισμένη διοίκηση, η οποία θα ήταν κάτω από τον έλεγχο των γραφειοκρατών της αυτοκρατορικής Γερμανίας. Τα χαμηλότερα κλιμάκια πανικοβλήθηκαν με την πιθανότητα να χάσουν τα προνόμια που συνίσταντο στην εξαίρεσή τους από τους φόρους και την υποχρεωτική στράτευση, καθώς και στον έλεγχο που ασκούσαν στους δουλοπάροικους και

στις αγροτικές κομητείες. Όμως, παράλληλα με την υπεράσπιση της λατινικής, υποστηριζόταν και η χρήση της μαγυαρικής, πράγμα που εμπειρείχε αρκετό καιροσκοπισμό, «αφού μακροπρόθεσμα η μαγυάρικη διοίκηση φαινόταν η μόνη λειτουργική εναλλακτική πρόταση στη γερμανική»⁴⁰. Ο Béla Grünwald παρατήρησε με σαρκασμό ότι «οι ίδιες κομητείες που (αντιτιθέμενες στο διάταγμα του αυτοκράτορα) έδωσαν έμφαση στη δυνατότητα μιας διοίκησης που θα χρησιμοποιεί τη μαγυαρική γλώσσα, την εξοβέλισαν ως αδύνατη το 1811 — δηλαδή, είκοσι επτά χρόνια μετά». Ακόμα δύο δεκαετίες μετά, λεγόταν σε μια πολύ «εθνικιστική» ουγγρική κομητεία ότι «η εισαγωγή της μαγυαρικής γλώσσας θα έθετε σε κίνδυνο το πολίτευμά μας και όλα τα συμφέροντά μας»⁴¹. Στην πραγματικότητα μόνο το 1840 η μαγυάρικη αριστοκρατία — μια τάξη που συνίστατο από 136.000 περίπου ψυχές και μονοπωλούσε τη γη και τα πολιτικά δικαιώματα σε μια κομητεία έντεκα εκατομμυρίων ανθρώπων⁴²— αφοσιώθηκε με σοβαρότητα στον εκμαγυαρισμό, και το έκανε μόνο για να αποτρέψει τη δική της ιστορικής σημασίας περιθωριοποίηση.

Την ίδια στιγμή, η αργή αύξηση της εγγραμματοσύνης (το 1869 το ένα τρίτο του ενήλικου πληθυσμού ήταν εγγράμματοι), η εξάπλωση του έντυπου μαγυάρικου λόγου και η ανάπτυξη μιας μικρής, δραστήριας όμως, φιλελεύθερης διάνοησης έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη ενός λαϊκού ουγγρικού εθνικισμού, ο οποίος εξέφραζε εντελώς διαφορετική αντίληψη από τον εθνικισμό της αριστοκρατίας. Αυτός ο λαϊκός εθνικισμός, που σύμβολό του για τις επόμενες γενιές έγινε η μορφή του Λάγιος Κόσουτ (1802-1894), έφτασε στο απόγειο της δόξας του στην Επανάσταση του 1848. Το επαναστατικό καθεστώς όχι μόνο ξεφορτώθηκε τους αυτοκρατορικούς κυβερνήτες που διορίζει η Βιέννη αλλά κατάργησε την υποτιθέμενη μαγυαρική φεουδαλική Δίαιτα των Αριστοκρατικών Κομητειών, και ανήγγειλε μεταρρυθμίσεις που έβαζαν τέλος στη δουλοπαροικία και στο καθεστώς εξαίρεσης των ευγενών από τους φόρους, και περιόριζαν με δραστικό

τρόπο την κληρονομική μεταβίβαση των κτημάτων. Επιπλέον, όριζε ότι όλοι οι ουγγρόφωνοι έπρεπε να είναι Ούγγροι (κάτι που ίσχυε μόνο για τους προνομιούχους μέχρι τότε) και ότι κάθε Ούγγρος έπρεπε να μιλάει μαγυάρικα (πράγμα που μόνο μερικοί Μαγυάροι συνήθιζαν να κάνουν). Όπως, με συκρατημένη ειρωνεία, σχολιάζει ο Ignotus, «το “έθνος”, με τα κριτήρια της εποχής (που αντιμετώπιζε την άνοδο των δίδυμων άστρων του Φιλελευθερισμού και του Εθνικισμού με απεριόριστη αισιοδοξία), έβρισκε δικαίωση στο αίσθημα της γενναιοδωρίας που δημιουργούνταν όταν “δεχόταν” τον Μαγυάρο αγρότη χωρίς διακρίσεις, εκτός απ’ αυτή που αφορούσε στην ιδιοκτησία»⁴³. καθώς και όταν “δεχόταν” μη Μαγυάρους χριστιανούς υπό τον όρο να γίνουν Μαγυάροι και τελικά, με κάποιους ενδοιασμούς και καθυστέρηση είκοσι χρόνων, τους Εβραίους⁴⁴. Η θέση του ίδιου του Κόσουτ, στη διάρκεια των άκαρπων διαπραγματεύσεών του με τους αρχηγούς διαφόρων μη μαγυαρικών μειονοτήτων ήταν ότι αυτοί οι πληθυσμοί έπρεπε να έχουν τα ίδια ατομικά δικαιώματα με τους Μαγυάρους. Θεωρούσε όμως ότι, αφού στερούνταν «ιστορικών προσωπικοτήτων», δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν δικό τους έθνος. Σήμερα αυτή η θέση μπορεί να φαντάζει κάπως υπεροπτική. Θα καταλάβουμε όμως καλύτερα το νόημά της εάν θυμηθούμε ότι ο έξοχος, νέος, ριζοσπάστης εθνικιστής ποιητής Σάντορ Πέτεφι (1823-1849), ηγεμονική μορφή του 1848, σε κάποια ευκαιρία αναφέρθηκε στις μειονότητες ως «τραύματα στο σώμα της μητέρας πατρίδας»⁴⁵.

Μετά την καταστολή του επαναστατικού καθεστώτος από τα τσαρικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1849, ο Κόσουτ οδηγήθηκε σε ισόβια εξορία. Είχε έρθει η ώρα της αναβίωσης του «επίσημου» μαγυαρικού εθνικισμού, που εκπροσωπούνταν από τα αντιδραστικά καθεστώτα του κόμη Κάλμαν Τίστσα (1875-1890) και του γιου του Ισθάν (1903-1906). Οι λόγοι αυτής της αναβίωσης έχουν να μας διδάξουν πολλά. Η διοίκηση του Μπαχ στη Βιέννη συνδύαζε τη βίαιη καταστολή με μια σταθερή εφαρμογή συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών

πολιτικών που αποτελούσαν επαναστατικές διακηρύξεις του 1848 (αξιοσημείωτες ήταν η κατάργηση της δουλοπαροικίας και του καθεστώτος εξάιρεσης από τους φόρους των ευγενών) και με την προώθηση εκσυγχρονισμένων επικοινωνιών και μεγάλης κλίμακας καπιταλιστικών επιχειρήσεων⁴⁶. Η παλαιά μεσαιά και κατώτερη αριστοκρατία, απογυμνωμένη σε μεγάλο βαθμό από τα φεουδαλικά της προνόμια και την ασφάλεια, και ανίκανη να συναγωνιστεί οικονομικά τους κατόχους μεγάλων λατιφούντιων καθώς και τους δραστήριους Γερμανούς και Εβραίους επιχειρηματίες, συρρικνώθηκε σε μια οργισμένη και φοβισμένη κατώτερη γαιοκτητική αριστοκρατία.

Η τύχη όμως ήταν με το μέρος τους. Έπειτα από την ταπεινωτική ήττα της από τα πρωσικά στρατεύματα στο πεδίο του Königgrätz το 1866, η Βιέννη αναγκάστηκε να αποδεχτεί το θεσμό της Δυαδικής Μοναρχίας στον Ausgleich (Συμβιβασμό) του 1867. Από τότε και στο εξής, το Βασίλειο της Ουγγαρίας απέλαυε πολύ μεγάλης αυτονομίας στη διεύθυνση των εσωτερικών του υποθέσεων. Αυτοί που αρχικά ευεργετήθηκαν από το Συμβιβασμό ήταν μια ομάδα προοδευτικών Μαγυάρων που ανήκαν στην υψηλή αριστοκρατία και μορφωμένων επαγγελματιών. Το 1868 η διοίκηση του καλλιεργημένου μεγιστάνα κόμη Γκιούλα Άντρασυ θέσπισε το Νόμο των Εθνοτήτων που παρείχε στις μη μαγυάριες μειονότητες «όλα τα δικαιώματα που είχαν κάποτε διεκδικήσει ή θα διεκδικούσαν —με εξαίρεση τη μετατροπή της Ουγγαρίας σε ομοσπονδία»⁴⁷. Η άνοδος όμως του Τίστσα στο ύπατο αξίωμα το 1875 σήμανε την έναρξη μιας εποχής στην οποία η αντιδραστική κατώτερη αριστοκρατία επανέκτησε με επιτυχία τη θέση της, χωρίς την επέμβαση της Βιέννης.

Στο οικονομικό πεδίο, το καθεστώς του Τίστσα έδωσε απόλυτη ελευθερία δράσης στους μεγαλογαιοκτήμονες⁴⁸, η πολιτική όμως εξουσία μονοπωλούνταν ουσιαστικά από την κατώτερη αριστοκρατία. Γιατί,

«αυτό ήταν το μοναδικό καταφύγιο που είχε απομείνει σ' αυτούς που δεν είχαν πια τίποτα: το διοικητικό δίκτυο της εθνικής και της τοπικής κυβέρνησης και ο στρατός. Για τη στελέχωσή τους η Ουγγαρία χρειαζόταν πολυάριθμο προσωπικό και αν δεν το είχε ανάγκη μπορούσε τουλάχιστον να υποκρίνεται ότι το έχει. Η μισή χώρα αποτελούνταν από "εθνότητες" οι οποίες έπρεπε να τεθούν υπό έλεγχο. Το να πληρώσουν μια στρατιά από έμπιστους, Μαγυάρους, ευγενικούς επαρχιακούς δικαστές για να τις ελέγχουν, αυτή ήταν η ροή του επιχειρήματος, ήταν ένα μέτριο αντίτιμο για τα εθνικά συμφέροντα. Το πρόβλημα της ποικιλίας των εθνοτήτων ήταν κι αυτό θεόσταλτο· δικαιολογούσε την εξάπλωση των αργομισθών».

Επομένως, «οι μεγαλογαιοκτήμονες κράτησαν τα κληρονομημένα κτήματά τους· η κατώτερη αριστοκρατία κράτησε τις δουλειές που είχε κληρονομήσει»⁴⁹. Τέτοιου είδους ήταν η κοινωνική βάση της άτεγκτης πολιτικής του υποχρεωτικού εκμαγαυαρισμού, που μετά το 1875 μετέτρεψε το Νόμο των Εθνοτήτων σε κενό γράμμα. Ο περιορισμός του δικαιώματος ψήφου βάσει του νόμου, η εξάπλωση πλασματικών εκλογικών περιφερειών, η νοθεία των εκλογικών αποτελεσμάτων και η οργανωμένη πολιτική βία στις αγροτικές περιοχές⁵⁰ παγίωσαν ταυτόχρονα την εξουσία του Τίσσα και της εκλογικής του περιφέρειας και υπογράμμισαν τον «επίσημο» χαρακτήρα του εθνικισμού τους.

Ο Jászai συγκρίνει σωστά τον εκμαγαυαρισμό του δέκατου ένατου αιώνα με την «πολιτική της τσαρικής Ρωσίας εναντίον των Πολωνών, των Φινλανδών και των Ρουθηνών, την πολιτική της Πρωσίας εναντίον των Πολωνών και των Δανών και την πολιτική της φεουδαλικής Αγγλίας εναντίον των Ιρλανδών»⁵¹. Το πλέγμα της αντίδρασης και του επίσημου εθνικισμού καταδεικνύεται από τα εξής γεγονότα: ενώ ο γλωσσικός εκμαγαυαρισμός ήταν κεντρικό συστατικό στοιχείο της πολιτικής του

καθεστώτος, στα τέλη της δεκαετίας του 1880 μόνο δύο τοις εκατό των υπαλλήλων στους πιο σημαντικούς κλάδους της κεντρικής και των τοπικών κυβερνήσεων ήταν Ρουμάνοι, παρόλο που οι Ρουμάνοι αποτελούσαν το είκοσι τοις εκατό του πληθυσμού και «ακόμα κι αυτό το δύο τοις εκατό απασχολούνταν στις κατώτερες βαθμίδες»⁵². Από την άλλη μεριά, στο ουγγρικό Κοινοβούλιο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν υπήρχε ούτε «ένας αντιπρόσωπος της εργατικής τάξης και των ακτημόνων αγροτών (που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειονότητα της χώρας)... ενώ υπήρχαν μόνον οκτώ Ρουμάνοι και Σλοβάκοι στο σύνολο 413 μελών, σε μια χώρα στην οποία μόνο το πενήντα τέσσερα τοις εκατό είχαν τα μαγυάρικα ως μητρική γλώσσα»⁵³. Δεν είναι, λοιπόν, άξιο απορίας το ότι, όταν η Βιέννη έστειλε στρατεύματα για να διαλύσει το Κοινοβούλιο αυτό το 1906, «ούτε μία μαζική συγκέντρωση ούτε ένα πλακάτ ή μια λαϊκή διακήρυξη δεν αντιτέθηκε στη νέα εποχή του "διενέζικου απολυταρχισμού"». Αντίθετα, οι εργατικές μάζες και οι εθνότητες παρακολουθούσαν με μνησίκακη ευχαρίστηση την αδύναμη πάλη της εθνικής ολιγαρχίας»⁵⁴.

Ο θρίαμβος του αντιδραστικού «επίσημου εθνικισμού» της μαγυάρικης κατώτερης αριστοκρατίας μετά το 1875 δεν μπορεί να ερμηνευθεί μόνον από την ίδια την πολιτική ισχύ αυτής της ομάδας ούτε από την ελευθερία ελιγμών που κληρονόμησε από το Συμβιβασμό. Είναι γεγονός ότι μέχρι το 1906 η αυλή των Αψβούργων δεν ήταν σε θέση να υψώσει το ανάστημά της εναντίον ενός καθεστώτος που από πολλές απόψεις παρέμενε ο στυλοβάτης της αυτοκρατορίας. Πάνω απ' όλα, η δυναστεία δεν ήταν ικανή να επιβάλει εκ των άνω ένα δικό της σθεναρό επίσημο εθνικισμό. Και όχι απλώς επειδή το καθεστώς ήταν, με τα λόγια του διαπρεπούς σοσιαλιστή Victor Adler, «*Absolutismus gemildert durch Schlamperei* [απολυταρχισμός μετριασμένος από την προχειρότητα]»⁵⁵. Σχεδόν αργότερα από οπουδήποτε αλλού, η δυναστεία έμεινε προσηλωμένη σε ξεπερασμένες αντιλήψεις. «Μέσα στο θρησκευτικό μυστικισμό του, κάθε Αψ-

βούργος αισθανόταν ότι υπήρχε ανάμεσα σ' αυτόν και στη θεότητα ένας ιδιαίτερος δεσμός, και ότι αποτελούσε εκτελεστή της θεϊκής θέλησης. Αυτό εξηγεί τη σχεδόν αδίστακτη συμπεριφορά τους στο μέσον ιστορικών καταστροφών και την παροϊμιώδη αγνωμοσύνη τους. Το *Der Dank vom Hause Habsburg** έγινε ένα πασίγνωστο σλόγκαν»⁵⁶. Επιπλέον, ο φθόνος για την Πρωσία των Χόνεντσολερν, που ολοένα και περισσότερο έκλεβε από το πιάτο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και μετατράπηκε σε Γερμανία, συντήρησε την επιμονή της δυναστείας στον υπέροχο «πατριωτισμό για μένα» του Φραγκίσκου Β'.

Την ίδια στιγμή είναι ενδιαφέρον ότι η δυναστεία στο τέλος της εποχής της ανακάλυψε, ίσως να εξεπλάγη και η ίδια, συγγένειες με τους Σοσιαλδημοκράτες, σε σημείο που κάποιοι κοινόι εχθροί τους μιλούσαν με σαρκασμό για «Burgosozialismus [Σοσιαλισμό της Αυλής]». Σ' αυτόν τον πειραματικό συνασπισμό υπήρχε αναμφίβολα ένα μείγμα μακιαβελισμού και ιδεαλισμού από την κάθε πλευρά. Μπορεί κανείς να διακρίνει αυτό το μείγμα στη φλογερή καμπάνια της οποίας ηγούνταν Αυστριακοί Σοσιαλδημοκράτες εναντίον μιας οικονομικής και στρατιωτικής «απόσχισης» που προωθούνταν από το καθεστώς του κόμη Ιστβάν Τίστσα το 1905. Ο Καρλ Ρένερ, για παράδειγμα, «στιγμάτισε τη δειλία της αυστριακής αστικής τάξης που είχε αρχίσει να συναινεί στα αυτονομιστικά σχέδια των Μαγυάρων, παρόλο που "η ουγγρική αγορά ήταν ασύγκριτα πιο σημαντική για το αυστριακό κεφάλαιο απ' όσο είναι η μαροκινή αγορά για τη Γερμανία", την οποία η γερμανική εξωτερική πολιτική υπερασπίστηκε τόσο σθεναρά. Στη διεκδίκηση της ανεξαρτητοποίησης των ουγγρικών τελωνείων δεν είδε παρά τις αξιώσεις των καρχαριών, των απατεώνων και των πολιτικών δημαγωγών της πόλης εναντίον των υψίστων συμφερόντων της αυστριακής βιομηχανίας, των αυστριακών εργατικών τάξεων και του ουγγρικού αγροτικού πληθυσμού»⁵⁷. Παρόμοια, ο Ότο Μπάουερ έγραψε⁵⁸:

* Αυτό είναι το ευχαριστώ του Οίκου των Αψβούργων (Σ.τ.Μ.).

«Στην εποχή της ρωσικής επανάστασης [του 1905] κανείς δε θα τολμήσει να χρησιμοποιήσει ωμή στρατιωτική δύναμη για να υποτάξει τη χώρα [Ουγγαρία], που κατατρώχεται από ταξικούς και εθνικούς ανταγωνισμούς. Όμως οι εσωτερικές διαμάχες θα προσφέρουν στο Στέμμα ένα ακόμα ισχυρό όπλο το οποίο θα πρέπει να εκμεταλλευτεί, αν θέλει να αποφύγει τη μοίρα του Οίκου των Μπερναντότε. Δεν μπορεί να είναι το όργανο δύο βουλήσεων και, παρ' όλα αυτά, να έχει την πρόθεση να εξουσιάσει την Ουγγαρία και την Αυστρία. Ως εκ τούτου, πρέπει να πάρει πρωτοβουλία για να εξασφαλίσει ότι η Ουγγαρία και η Αυστρία έχουν κοινή βούληση και ότι συγκροτούν ένα και μόνο κράτος [Reich]. Ο εσωτερικός κατακερματισμός της Ουγγαρίας δίνει τη δυνατότητα στην Αυστρία να επιτύχει αυτό το στόχο. Θα στείλει το στρατό της στην Ουγγαρία για να την προσαρτήσει ξανά στο κράτος, αλλά τα εμβλήματα της θα είναι: Αδιάφθορο, καθολικό και ίσο δικαίωμα ψήφου! Δικαίωμα συνασπισμού για τον εργάτη της γης! Εθνική αυτονομία! Θα αντιπαραθέσει στην ιδέα ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους [Nationalstaat], την ιδέα των Ηνωμένων Πολιτειών της Μεγάλης Αυστρίας [sic], δηλαδή την ιδέα ενός ομόσπονδου κράτους [Bundesstaat], στο οποίο κάθε έθνος θα διαχειρίζεται μόνο του τις εθνικές υποθέσεις του, και όλα τα έθνη θα ενωθούν σε ένα κράτος για να προσπίσουν τα κοινά συμφέροντά τους. Αναπόφευκτα και αναπότρεπτα, η ιδέα ενός ομοσπονδιακού κράτους εθνοτήτων [Nationalitätenbundesstaat] θα γίνει εργαλείο του Στέμματος [sic! – Werkzeug der Krone], η υπόσταση του οποίου καταστρέφεται από την παρακμή της Δυαδικότητας».

Φαίνεται λογικό να διακρίνει κανείς στις Ηνωμένες Πολιτείες της Μεγάλης Αυστρίας (ΗΠΜΑ) κατάλοιπα των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας (που επρόκειτο κάποια μέρα να βρεθούν κάτω

από τον έλεγχο του Εργατικού Κόμματος), καθώς και τον προάγγελο της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, η έκταση της οποίας ανακαλεί με παράξενο τρόπο την έκταση της τσαρικής επικράτειας. Είναι γεγονός ότι οι ΗΠΜΑ φαίνονταν, στο μυαλό αυτού που τις επινόησε, ο αναγκάιος κληρονόμος μιας συγκεκριμένης δυναστικής αρχής (της Μεγάλης Αυστρίας) – οι εκλογείς της οποίας προέκυψαν ακριβώς από τα «παζαρέματα» αιώνων των Αψβούργων.

Τέτοιου είδους «αυτοκρατορικές» φαντασιώσεις ήταν εν μέρει αποτέλεσμα της αποτυχίας ενός σοσιαλισμού που είχε γεννηθεί στην πρωτεύουσα μιας μεγάλης δυναστικής αυτοκρατορίας της Ευρώπης⁵⁹. Όπως είπαμε νωρίτερα, οι νέες φαντασιακές κοινότητες (συμπεριλαμβανομένων των αγέννητων πλην όμως φαντασιωμένων ΗΠΜΑ) που συλλαμβάνονται μέσω της λεξικογραφίας και του έντυπου καπιταλισμού, αντιλαμβάνονταν πάντοτε τον εαυτό τους ως αρχαίες. Σε μια εποχή κατά την οποία η «ιστορία» ταυτιζόταν με «σπουδαία γεγονότα» και «μεγάλους ηγέτες», ιδωμένα σαν μαργαριτάρια περασμένα στο νήμα της αφήγησης, ήταν πολύ εύκολο να μπει κανείς στον πειρασμό να ανακαλύψει το παρελθόν της κοινότητας στις παλαιές δυναστείες. Έτσι προέκυψαν και οι ΗΠΜΑ, στις οποίες η μεμβράνη που χωρίζει την αυτοκρατορία από το κράτος, το Στέμμα από το προλεταριάτο είναι σχεδόν διάφανη. Όλα αυτά ήταν οικεία και στον Μπάουερ. Ο Γουλιέλμος ο Κατακτητής και ο Γεώργιος Α΄, κανείς από τους οποίους δε μιλούσε αγγλικά, εξακολουθούν να εμφανίζονται απροβλημάτιστα ως χάντρες στο περιδέραιο των «Βασιλιάδων της Αγγλίας». Ο «Άγιος» Στέφανος (β. 1001-1038) θα νουθετούσε το διάδοχό του ως εξής⁶⁰:

«Η χρησιμότητα των ξένων και των προσκεκλημένων είναι τόσο μεγάλη, που θα μπορούσαν να καταλάβουν την έκτη θέση στα στολίδια της βασιλείας... Κι αυτό γιατί, καθώς οι προσκεκλημένοι έρχονται από διάφορες περιοχές και επαρχίες, φέρνουν μαζί τους ποικίλες γλώσσες και

έθιμα, ποικίλες γνώσεις και όπλα. Όλοι τους λατρεύουν τη βασιλική αυλή, εξυψώνουν την αίγλη της και προκαλούν τρόμο στην υπεροψία των ξένων δυνάμεων. Γιατί μια χώρα με ενιαία γλώσσα και έθιμα είναι εύθραυστη και αδύναμη...»

Τέτοιου είδους λόγια όμως δε θα εμπόδιζαν ούτε στο ελάχιστο την επακόλουθη αποθέωσή του ως Πρώτου Βασιλιά της Ουγγαρίας.

Καταλήγοντας λοιπόν, έχει υποστηριχθεί ότι από το μέσο περίπου του δέκατου ένατου αιώνα αναπτύχθηκε στο εσωτερικό της Ευρώπης αυτό που ο Σέτον-Γουότσον όρισε ως «επίσημο εθνικισμό». Αυτοί οι εθνικισμοί ήταν ιστορικά «αδύνατο να υπάρξουν» πριν από την εμφάνιση των λαϊκών γλωσσικών εθνικισμών, γιατί, στο κάτω κάτω, ήταν απαντήσεις των ομάδων εξουσίας —κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, δυναστικών και αριστοκρατικών— που απειλούνταν με αποκλεισμό ή περιθωριοποίηση από τις λαϊκά φαντασιωμένες κοινότητες. Μια περίοδος σεισμικών δονήσεων ξεκινούσε, οι οποίες, μετά το 1918 και το 1945, οδήγησαν αυτές τις ομάδες προς τους υπονόμους του Εστορίλ και του Μόντε Κάρλο. Αυτοί οι επίσημοι εθνικισμοί αποτελούν συντηρητικές, για να μην πούμε αντιδραστικές, πολιτικές, οι οποίες σχεδιάστηκαν πάνω στο μοντέλο των αυθόρμητων σε μεγάλο βαθμό λαϊκών εθνικισμών που προηγήθηκαν⁶¹. Ούτε τελικά περιορίστηκαν στην Ευρώπη και στην ανατολική Μεσόγειο. Στο όνομα του ιμπεριαλισμού, παρόμοιες πολιτικές επιδιώχθηκαν από ίδιου τύπου ομάδες στα αχανή εδάφη της Ασίας και της Αφρικής που κατακτήθηκαν στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα⁶². Τελικά, εξαιτίας της διάθλασης των πολιτικών αυτών σε μη ευρωπαϊκές κουλτούρες και ιστορίες, οι εγχώριες άρχουσες τάξεις σ' αυτές τις λίγες περιοχές (μεταξύ αυτών η Ιαπωνία και το Σιάμ) που γλίτωσαν από την άμεση υποτέλεια, εγχολπώθηκαν και μιμήθηκαν αυτές τις πολιτικές.

Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις ο επίσημος εθνικισμός κάλυψε την ασυμβατότητα του έθνους και του δυναστικού βασιλείου. Σ' αυτό οφείλεται και μια αντίφαση παγκόσμιας κλίμακας: οι Σλοβάκοι επρόκειτο να εκμαγαριστούν, οι Ινδοί να εξαγγλιστούν και οι Κορεάτες να ιαπωνοποιηθούν, δεν είχαν όμως το δικαίωμα να συμμετάσχουν σε προσκυνήματα που θα τους επέτρεπαν να αναλάβουν τη διοίκηση Μαγυάρων, Άγγλων ή Ιαπώνων. Η συνεστίαση στην οποία ήταν προσκεκλημένοι πάντοτε κατέληγε σε γιορτή του Barmecide*. Η αιτία όλων αυτών δεν ήταν μόνον ο ρατσισμός· είναι και το γεγονός ότι στον πυρήνα των αυτοκρατοριών αναδύονταν επίσης και έθνη — το ουγγρικό, το αγγλικό και το ιαπωνικό. Και ότι αυτά τα έθνη πρόβαλλαν ενστικτωδώς αντιστάσεις στην «ξένη» αρχή. Η ιμπεριαλιστική ιδεολογία στη μετά το 1850 εποχή είχε όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά ταχυδακτυλουργικού κόλπου. Το κατά πόσο ήταν ταχυδακτυλουργικό κόλπο υποδηλώνεται από την ηρεμία με την οποία οι λαϊκές τάξεις της μητρόπολης δέχτηκαν τις «απώλειες» των αποικιών, ακόμα και σε περιπτώσεις όπως η Αλγερία, όπου η αποικία ήταν διά νόμου ενσωματωμένη στη μητρόπολη. Στο τέλος, πάντοτε οι άρχουσες τάξεις, η αστική αναμφίβολα, αλλά πάνω απ' όλα η αριστοκρατική, είναι αυτές που θρηνούν για καιρό τις αυτοκρατορίες και ο θρήνος τους έχει πάντοτε μια θεατρική ποιότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Είναι ενδιαφέρον ότι αυτό που τελικά αποτέλεσε την ύστερη Βρετανική Αυτοκρατορία δεν κυβερνιόταν από μια «αγγλική» δυναστεία από τις αρχές του ενδέκατου αιώνα: από τότε ανέβηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο μια πολύχρωμη παρέλαση Νορμανδών (Πλανταγενέτες), Ουαλών (Τυδώρ), Σκοτσέζων (Στιούαρτ), Ολλανδών (Οίκος

* Πλούσιος Πέρσης, ο οποίος στις Χίλιες και μία νύχτες κάλεσε ένα ζητιάνο σε φανταστικό γεύμα, δίνοντάς του μόνο την ψευδαίσθηση της αφθονίας (Σ.τ.Μ.).

της Οράγγης), Γερμανών (Οίκος του Ανοβέρου). Κανείς δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα μ' αυτό το θέμα μέχρι τη φιλολογική επανάσταση και τον παροξυσμό του αγγλικού εθνικισμού στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Οίκος των Ουίνδσορ ομοιοκαταληκτεί με τον Οίκο των Shönbrunn ή τον Οίκο των Βερσαλιών.

2. Jászai, *The Dissolution*, σ. 71. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ιωσήφ είχε αρνηθεί να στεφθεί βασιλιάς της Ουγγαρίας, επειδή αυτή η ενέργεια θα τον υποχρέωνε να σεβαστεί τα «συνταγματικά» προνόμια της μαγυάρικης αριστοκρατίας. Ignotus, *Hungary*, σ. 47.

3. Στο ίδιο, σ. 137. Η υπογράμμιση δική μου.

4. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι μια μακρά εποχή έκλεισε το 1844, όταν η μαγυάρικη αντικατέστησε τελικά τη λατινική ως γλώσσα του κράτους στο Βασίλειο της Ουγγαρίας. Όμως, όπως είδαμε, τα μασταρδεμένα λατινικά αποτελούσαν στην πραγματικότητα την καθομιλουμένη της μεσαιάς και κατώτερης μαγυαρικής αριστοκρατίας και το δέκατο ένατο αιώνα.

5. Έμαθα από τον καθηγητή Chehabi του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ ότι ο Σάγης αρχικά μιμήθηκε τον πατέρα του Ρεζά Παχλαβί, ο οποίος, όταν στάλθηκε από το Λονδίνο εξορία στον Μαυρίσιο το 1941, έβαλε στις αποσκευές του λίγο ιρανικό χώμα.

6. Seton-Watson, *Nations and States*, σ. 148. Δυστυχώς, ο σαρκασμός αφορά μόνο στην Ανατολική Ευρώπη. Ο Σέτον Γουότσον δίκαια είναι καυστικός όσον αφορά στους Ρομανόφ και στα σοβιετικά κράτη, παραβλέπει όμως ανάλογες πολιτικές που εφαρμόστηκαν σε: Λονδίνο, Παρίσι, Βερολίνο, Μαδρίτη και Ουάσινγκτον.

7. Αυτή η διαδικασία έχει πολλές αντιστοιχίες με τις πολιτικοστρατιωτικές μεταρρυθμίσεις των Σάνχορστ, Κλαούζεβιτς και Γκνάιζενου, οι οποίοι με ένα ενσυνείδητα συντηρητικό πνεύμα υιοθέτησαν πολλές από τις αυθόρμητες καινοτομίες της Γαλλικής Επανάστασης, για να οικοδομήσουν το μεγάλο πρότυπο, επαγγελματικά στελεχωμένο, μόνιμο, κληρωτό στρατό του δέκατου ένατου αιώνα.

8. Στο ίδιο, σ. 83-87.

9. Στο ίδιο, σ. 87.

10. Η αποδόμηση αυτής της ένωσης ξεκινά από τη μετάβαση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας σε Βρετανική Κοινοπολιτεία, σε Κοινοπολιτεία, σε...;

11. *The Break-Up of Britain*, σ. 106 κ.ε

12. «Some Reflections», σ. 5.

13. Στο βιβλίο του με το δηλωτικό τίτλο *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence*, ο Gary Wills στην ουσία υποστηρίζει ότι τα θεμέλια στη σκέψη του εθνικιστή Τζέφερσον δεν μπήκαν από τον Λοκ αλλά από τον Χιουμ, τον Άτσεσον, τον Άνταμ Σμιθ και άλλους κορυφαίους του σκοτσέζικου Διαφωτισμού.

14. *Feudal Society*, I, σ. 42.

15. *Nations and States*, σ. 30-31.

16. *The Break-Up of Britain*, σ. 123.

17. Μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι ο υπερφίαλος νεαρός αστός, αυτός ο Άγγλος Ουβάρφοφ δεν ήξερε τίποτα ούτε από «εγχώρια λογοτεχνία».

18. Βλέπε Donald Eugene Smith, *India as a Secular State*, σ. 337-338· επίσης Percival Spear, *India, Pakistan and the West*, σ. 163.

19. Smith, *India*, σ. 339.

20 Βλέπε, για παράδειγμα, τον άχρωμο απολογισμό του Ροφ για την ίδρυση του Kuala Kangsar Malay Colledge το 1905, το οποίο έγινε αμέσως γνωστό, χωρίς καμιά απολύτως ειρωνεία, ως «το μαλαισιανό Ήτον». Συνεπές στη συνταγή του Μακόλεϊ, οι μαθητές του προέρχονταν από τις «ευπόληπτες τάξεις» – που σημαίνει: την ενδοτική μαλαϊκή αριστοκρατία. Οι μισοί από τους πρώτους οικοτρόφους ήταν άμεσοι απόγονοι διαφόρων Μαλαισίων σουλτάνων. William Roff, *The Origins of Malay Nationalism*, σ. 100-105.

21 Οι πέραν των Ουραλίων πληθυσμοί ήταν μια άλλη ιστορία.

22. Βλέπε του ίδιου *Memories of My Life and Times*, σ. 331-332. Η υπογράμμιση δική μου.

23. Είναι γεγονός ότι προσλήφθηκαν Ινδοί αξιωματούχοι στη Βιρμανία· η Βιρμανία όμως αποτελούσε διοικητικά τμήμα της Βρετανικής Ινδίας μέχρι το 1937. Οι Ινδοί επίσης υπηρετούσαν σε κατώτερες θέσεις –κυρίως στην αστυνομία– στη Βρετανική Μαλαισία και στη Σιγκαπούρη, υπηρετούσαν όμως ως «ντόπιοι» ή «μετανάστες», που σημαίνει ότι δεν υπήρχε δυνατότητα να μεταφερθούν «πίσω» στις αστυνομικές δυνάμεις της Ινδίας. Πρέπει να τονίσουμε ότι δίνεται εδώ έμφαση στους αξιωματούχους: οι Ινδοί χειρώνακτες, έμποροι, ακόμα και επαγγελματίες μετακινήθηκαν σε μεγάλους αριθμούς στις βρετανικές αποικίες της νοτιοανατολικής Ασίας, στη Νοτιοανατολική Αφρική, και ακόμα και στην Καραϊβική.

24. Για να είμαστε πιο ακριβείς, στο τέλος της εδουαρδιανής εποχής μερικοί «λευκοί άποικοι» μετανάστευσαν στο Λονδίνο και έγι-
ναν μέλη του Κοινοβουλίου ή μεγαλοεχδότες.

25. Εδώ η κεντρική μορφή ήταν ο Ομούρα Μασουχίρο (1824-
1869), ο αποκαλούμενος «Πατέρας του Ιαπωνικού Στρατού». Ήταν
ένας σαμουράι κατώτερης βαθμίδας από τον οίκο Τσόσου, που ξεκίνησε
την καριέρα του σπουδάζοντας δυτική ιατρική μέσω ολλανδικών εγχει-
ριδίων. (Να θυμίσουμε ότι μέχρι το 1854 οι Ολλανδοί ήταν οι μόνοι
Δυτικοί στους οποίους επιτρεπόταν να έχουν πρόσβαση στην Ιαπωνία,
και αυτή η πρόσβαση περιοριζόταν ουσιαστικά στο νησί Ντεσίμα,
κοντά στο λιμάνι του Ναγκασάκι, το οποίο δεν βρισκόταν κάτω από
τον έλεγχο του Μπακούφου.) Αποφοιτώντας από το Τεκιγιούκου στην
Οσάκα, το καλύτερο τότε κέντρο εκμάθησης της ολλανδικής γλώσσας
στη χώρα, επέστρεψε στον τόπο του για να ασκήσει την ιατρική,
χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία. Το 1853 έγινε καθηγητής δυτικής
παιδείας στην Ουβαγίμα και κατόπιν μετέβη στο Ναγκασάκι για να
σπουδάσει ναυπηγική. (Σχεδίασε και επέβλεψε τη ναυπήγηση του
πρώτου γιαπωνέζικου ατμόπλοιου με βάση κάποια εγχειρίδια.) Οι
μεγάλες ευκαιρίες παρουσιάστηκαν μετά την άφιξη του Πέρυ το 1856
πήγε στο Γιέντο, για να διδάξει στη σχολή που επρόκειτο να γίνει
Εθνική Στρατιωτική Ακαδημία και στην υπηρεσία ανώτερης έρευνας
του Μπακούφου για τη μελέτη δυτικών κειμένων. Οι μεταφράσεις του
ευρωπαϊκών στρατιωτικών έργων, ιδιαίτερα αυτών που αφορούσαν
στους νεωτερισμούς του Ναπολέοντα στη στρατηγική και στις τακτι-
κές τον έκαναν διάσημο, ενώ σ' αυτές οφείλεται η ανάκλησή του στο
Τσόσου, το 1860, για να υπηρετήσει ως στρατιωτικός σύμβουλος. Το
1864-1865 η επιτυχία του ως διοικητή στον εμφύλιο πόλεμο των
Τσόσου απέδειξε τη σημασία που είχαν τα γραπτά του. Στη συνέχεια
έγινε ο πρώτος υπουργός Πολέμου του Μείτζι, και συγκρότησε τα
επαναστατικά προγράμματα του καθεστώτος για τη μαζική υποχρεω-
τική στράτευση και τον περιορισμό των προνομίων των σαμουράι. Η
δολοφονία του από έναν οργισμένο σαμουράι ήταν η ανταμοιβή των
κόπων του. Βλέπε Albert M. Craig, *Chōshū in the Meiji Restoration*,
ιδιαίτερα σ. 202-204, 267-280.

26 Ένας σύγχρονος Ιάπωνας παρατηρητής, παρατίθεται στο E.
Herbert Norman, *Soldier and Peasant in Japan*, σ. 31.

27. Είχαν γνώση αυτού του πράγματος από πικρή προσωπική

πείρα. Το 1862, μια αγγλική μοίρα ισοπέδωσε σχεδόν το λιμάνι της Καγκοσίμα· το 1864, μια συνασπισμένη αμερικανική, ολλανδική και αγγλική ναυτική μονάδα κατέστρεψε τις παράκτιες οχυρώσεις των Τόσου στο Σιμονοσέκι. John M. Maki, *Japanese Militarism*, σ. 146-147.

28. Όλα αυτά θυμίζουν τις μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Πρωσία μετά το 1810, ως ανταπόκριση στη γεμάτη πάθος έκκληση του Blücher στο Βερολίνο: «Θέλουμε έναν εθνικό στρατό!» Vagts, *A History of Militarism*, σ. 130· πρβλ. Gordon A. Craig, *The Politics of Prussian Army*, κεφ. 2.

29. Έχω πληροφορηθεί όμως από Ιάπωνες επιστήμονες ότι οι πρόσφατες ανασκαφές των πρώιμων βασιλικών τάφων παρέχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η οικογένεια έλκει την καταγωγή της —αλίμονο!— μάλλον από την Κορέα. Η ιαπωνική κυβέρνηση αποθάρρυνε με οποιοδήποτε τρόπο κάθε περαιτέρω έρευνα σ' αυτά τα μνημεία.

30. Maruyama Masao, *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics*, σ. 138.

31. Στο ίδιο, σ. 139-140.

32. Δυστυχώς, η μόνη εναλλακτική πρόταση στα δυναστικά κράτη της εποχής που εφάρμοζαν τον επίσημο εθνικισμό —η Αυστροουγγαρία— δεν ήταν από τις δυνάμεις που είχαν σημαντική παρουσία στην Άπω Ανατολή.

33. Παράθ. στο Richard Storry, *The Double Patriots*, σ. 38.

34. Το μέρος που ακολουθεί είναι μια συμπυκνωμένη εκδοχή ενός τμήματος της εργασίας μου «Studies of the Thai State: the State of Thai Studies», στο Eliezer B. Ayal (εκδ.), *The State of Thai Studies*.

35. Ο Battye δείχνει με εύστοχο τρόπο ότι ο σκοπός των επισκέψεων του νεαρού μονάρχη στην Μπατάβια και στη Σιγκαπούρη το 1870 και στην Ινδία το 1872 ήταν σύμφωνα με τα όμορφα λόγια του Σουλαλονγκόρν, «να επιλέξει ένα ασφαλές μοντέλο». Βλέπε «The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910», σ. 118.

36. «Πηγή της έμπνευσης του εθνικιστικού προγράμματος του Βαγιαραβούτ ήταν η Μεγάλη Βρετανία, το Δυτικό έθνος που ο Βαγιαραβούτ γνώριζε καλύτερα απ' όλα, ένα έθνος που εκείνη τη χρονική στιγμή είχε καταληφθεί από ιμπεριαλιστικό ενθουσιασμό». Walter F. Vella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, σ. xiv. Βλέπε επίσης σ. 6 και 67-68.

37. Η απεργία ήταν απάντηση στην απόφαση της κυβέρνησης να επιβάλει στους Κινέζους τον ίδιο κεφαλικό φόρο που είχε επιβάλει και στους αυτόχθονες Ταϊλανδούς. Μέχρι τότε ήταν αρκετά μικρότερος, για να δοθεί κίνητρο για μετανάστευση. Βλέπε Bevars D., Mabry, *The Development of Labor Institutions in Thailand*, σ. 38. (Η εκμετάλλευση των Κινέζων γινόταν κυρίως μέσω της καλλιέργειας οπίου.)

38. Για γενεαλογικές λεπτομέρειες βλέπε τη μελέτη μου «*Studies of the Thai State*», σ. 214.

39. Αυτός έπλασε επίσης το σλόγκαν «Chat, Sasana, Kasat» (Έθνος, Θρησκεία, Μοναρχία) το οποίο αποτέλεσε το έμβλημα των δεξιών καθεστώτων στο Σιάμ το τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Εδώ το σύνθημα Δεσποτεία, Ορθοδοξία, Εθνότητα του Ουδάρφ παρουσιάζονται με σειρά αντεστραμμένη.

40. Ignotus, *Hungary*, σ. 47-48. Το 1820 λοιπόν ο *Tiger im Schlafrock* (Ο Τίγρις με το Νυχτικό), αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β', έκανε πολύ καλή εντύπωση όταν εκφώνησε το λόγο του στα λατινικά στη συγκέντρωση των Ούγγρων μεγιστάνων στην Πέστη. Το 1825, όμως, ο ρομαντικός ριζοσπάστης φεουδάρχης κόμης Ίστβαν Σέτσενυ «σόκαρε τους συντρόφους μεγιστάνες» στη Δίαιτα, όταν εκφώνησε το λόγο του στα μαγυάρικα! Jászi, *The Dissolution*, σ. 80· επίσης Ignotus, *Hungary*, σ. 51.

41. Παρατίθεται μεταφρασμένο στο Jászi, *The Dissolution*, σ. 70-71 από το *The Old Hungary* (1910) του Béla Grünwald. Ο Grünwald (1839-1891) ήταν μια ενδιαφέρουσα και συνάμα τραγική μορφή. Γεννημένος σε μια εκμαγαρισμένη αριστοκρατική οικογένεια σαξονικής καταγωγής, έγινε ένας ικανότατος διοικητής και ένας από τους πρώτους Ούγγρους κοινωνικούς επιστήμονες. Η έκδοση της μελέτης του, στην οποία παρουσίαζε τις περίφημες «κομητείες» που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της μαγυαρικής κατώτερης αριστοκρατίας ως παράσιτα στο σώμα του έθνους, προκάλεσε μια άγρια καμπάνια δημόσιας ατίμωσης. Διέφυγε στο Παρίσι, όπου ρίχτηκε στον Σηκουάνα και πνίγηκε. Ignotus, *Hungary*, σ. 108-109.

42. Jászi, *The Dissolution*, σ. 299.

43. Το καθεστώς του Κόσουτ θεσμοθέτησε το δικαίωμα ψήφου για τους ενήλικους άνδρες, όριζε όμως τόσο υψηλά ιδιοκτησιακά κριτήρια, ώστε λίγοι σχετικά άνθρωποι ήταν σε θέση να ψηφίσουν.

44. Ignotus, *Hungary*, σ. 56.

45. Στο ίδιο, σ. 59.

46. Ο Ignotus παρατηρεί ότι ο Μπαχ παρείχε στους ευγενείς κάποιο οικονομικό αντιστάθμισμα για την απώλεια των προνομίων τους, «πιθανώς ούτε περισσότερα ούτε λιγότερα από αυτά που θα λάμβαναν υπό το καθεστώς του Κόσουτ» (σ. 64-65).

47. Στο ίδιο, σ. 74.

48. Ως αποτέλεσμα, ο αριθμός των κληρονομικών κτημάτων τριπλασιάστηκε μεταξύ των ετών 1867 και 1918. Εάν κάποιος συμπεριλάβει και την εκκλησιαστική περιουσία, το ένα τρίτο όλης της γης της Ουγγαρίας είχε κληροδοτηθεί στο τέλος της Δυαδικής Μοναρχίας. Οι Γερμανοί και οι Εβραίοι επιχειρηματίες επίσης ευημερούσαν επί Τίσσα.

49. Στο ίδιο, σ. 81 και 82.

50. Οι κτηνωδίες ήταν κυρίως έργο των περίφημων «pandoors», που αποτελούσαν μέρος του στρατού στη διάθεση των διοικητών της κομητείας και χρησιμοποιούνταν ως βίαη αγροτική αστυνομία.

51. *The Dissolution*, σ. 328.

52. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Lajos Mocsáry (*Some Words on the Nationalist Problem*, Βουδαπέστη, 1886), παρατίθεται στο ίδιο, σ. 331-332. Ο Mocsáry (1826-1916) ίδρυσε το 1874 ένα μικρό Ανεξάρτητο Κόμμα στο ουγγρικό Κοινοβούλιο για να αγωνιστεί για τις ιδέες του Κόσουτ, αυτές που κυρίως αφορούσαν στο μειονοτικό ζήτημα. Οι λόγοι του, μια δημόσια καταγγελία των κραυγαλέων παραβιάσεων του Νόμου των Εθνοτήτων του 1868 από τον Τίσσα, οδήγησαν πρώτα στο φυσικό του αποκλεισμό από το Κοινοβούλιο και έπειτα στην αποπομπή του από το ίδιο του το κόμμα. Το 1888 επέστρεψε στο Κοινοβούλιο μέσω μιας καθολικά ρουμανικής εκλογικής περιφέρειας και έγινε ουσιαστικά ένας απόκληρος της πολιτικής. Ignotus, *Hungary*, σ. 109.

53. Jászi, *The Dissolution*, σ. 334.

54. Στο ίδιο, σ. 362. Στον εικοστό αιώνα υπήρχε μια νόθα ποιότητα σ' αυτή την «εθνική ολιγαρχία». Ο Jászi εκθέτει τη διασκεδαστική ιστορία ενός ανταποκριτή μιας φημισμένης ημερήσιας ουγγρικής εφημερίδας, ο οποίος, στη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου πήρε συνέντευξη από έναν τραυματισμένο υπάλληλο, τον μετέπειτα αντιδραστικό δικτάτορα της Ουγγαρίας στη μεσοπολεμική περίοδο. Ο Horthy εξαγριώθηκε με τον τρόπο που το άρθρο περιέγραφε τις σκέψεις του

«επιστρέφοντας στην Ουγγαρία, την πατρίδα των προγόνων». «Θυμήσου», είπε, «ότι αν ο στρατιωτικός διοικητής είναι στο Μπάντεν, τότε η πατρίδα μου είναι εκεί!», *The Dissolution*, σ. 142.

55. Στο ίδιο, σ. 165. «Στις παλιές καλές μέρες, όταν ακόμα υπήρχε ένα μέρος σαν την Αυτοκρατορική Αυστρία, μπορούσε κανείς να εγκαταλείψει το τρένο των γεγονότων, να μπει σ' ένα συνηθισμένο τρένο που βρισκόταν πάνω σε μια συνηθισμένη σιδηροδρομική γραμμή και να γυρίσει σπίτι... Φυσικά, υπήρχαν και αυτοκίνητα που έκαναν την ίδια διαδρομή — όχι όμως τόσο πολλά αυτοκίνητα! Η κατάκτηση του αέρα είχε αρχίσει και εδώ, χωρίς να είναι όμως τόσο εντατικοποιημένη. Πότε πότε ένα πλοίο πήγαινε στη Νότια Αφρική ή στην Άπω Ανατολή, αλλά όχι τόσο συχνά. Δεν υπήρχαν φιλοδοξίες για παγκόσμιες αγορές και παγκόσμια εξουσία. Εδώ βρισκόταν κανείς στο κέντρο της Ευρώπης, στο κέντρο των παλιών αξόνων του κόσμου οι λέξεις “αποικία” και “υπερατλαντικός” ηχούσαν σαν κάτι εντελώς αδοκίμαστο και απόμακρο ακόμα. Υπήρχε κάποια επίδειξη πολυτέλειας, αλλά δεν ήταν φυσικά τόσο επιτηδευμένη όσο των Γάλλων. Μπορούσε κανείς να αθληθεί χωρίς να ακολουθήσει τον ξέφρενο αγγλοσαξονικό ρυθμό. Εόδευε κανείς τεράστια ποσά για το στρατό μόνο όμως για να του εξασφαλίσουν ότι θα παραμείνει η δεύτερη από το τέλος στην ιεραρχία των μεγάλων δυνάμεων». Robert Musil, *The Man Without Qualities*, I, σ. 31-32. Αυτό το βιβλίο είναι το πιο σπουδαίο κωμικό μυθιστόρημα του αιώνα μας.

56. Jászi, *The Dissolution*, σ. 135. Η υπογράμμιση του συγγραφέα. Όταν ο Μέτερνιχ εκδιώχθηκε μετά τις επαναστάσεις του 1848 και έπρεπε να διαφύγει «κανείς σε ολόκληρη τη βασιλική αυλή δεν τον ρώτησε πού θα πήγαινε και πώς θα ζούσε». Sic transit.

57. Στο ίδιο, σ. 181. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

58. Otto Bauer, *Die Nationalitäten und die Sozialdemocratie* (1907), όπως συναντάται στο *Werkausgabe*, I, σ. 482. Τα πλάγια είναι του πρωτοτύπου. Η σύγκριση της μετάφρασής μου με αυτή του Jászi, που υπάρχει στην πρωτότυπη έκδοση αυτού του βιβλίου παρέχει τροφή για σκέψη.

59. Σίγουρα αντανακλούν επίσης τη διανοητική τάση ενός πολύ γνωστού τύπου αριστερού Ευρωπαίου διανοουμένου, περήφανου για το ότι κατέχει πολιτισμένες γλώσσες, για την κληρονομιά του Διαφωτισμού και για τη διεισδυτική ικανότητά του να κατανοεί τα προβλήματα

τα όλων των άλλων. Σ' αυτή την περηφάνια τα διεθνιστικά και τα αριστοκρατικά στοιχεία είναι ομοιόμορφα κατανεμημένα.

60. Jászi, *The Dissolution*, σ. 39.

61. Ο Jászi, μισό αιώνα πριν, είχε ήδη υποπτευθεί πάρα πολλά: «Μπορεί κάποιος να ρωτήσει κατά πόσο οι όψιμες εξελίξεις του εθνικισμού πηγάζουν πράγματι από τις αυθεντικές πηγές της εθνικής ιδέας και όχι από τα μονοπωλιακά συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων που ήταν ξένα προς την αρχική σύλληψη των εθνικών σκοπών». Ό.π., σ. 286. Η υπογράμμιση δική μου.

62. Το επιχείρημα τονίζεται αν αντιστρέψουμε την περίπτωση των Ολλανδικών Ινδιών, οι οποίες στις τελευταίες μέρες τους κυβερνούσαν μέσω μιας γλώσσας που είναι σήμερα γνωστή ως «Ινδονησιακή». Αυτή είναι, νομίζω, η μοναδική περίπτωση μιας μεγάλης αποικιακής κτήσης στην οποία μέχρι το τέλος μια μη ευρωπαϊκή γλώσσα παρέμεινε γλώσσα του κράτους. Η ανωμαλία μπορεί να ερμηνευθεί κυρίως ως αποτέλεσμα της παλαιότητας της αποικίας, η οποία ιδρύθηκε στην αρχή του δέκατου έβδομου αιώνα από μια ανώνυμη εταιρεία (την Vereenigde Oostindische Companie) —πολύ πριν την εποχή του επίσημου εθνικισμού. Αναμφίβολα υπήρχε επίσης κάποια έλλειψη εμπιστοσύνης από την πλευρά των Ολλανδών στα νεότερα χρόνια ότι η γλώσσα τους και η κουλτούρα τους είχαν ευρωπαϊκή σφραγίδα σε σύγκριση με των Άγγλων, Γάλλων, Γερμανών, Ισπανών ή Ιταλών. (Οι Βέλγοι στο Κονγκό θα χρησιμοποιούσαν τα γαλλικά αντί για τα φλαμανδικά.) Τέλος, η αποικιακή εκπαιδευτική πολιτική ήταν εξαιρετικά συντηρητική: το 1940, όταν ο ντόπιος πληθυσμός αριθμούσε πάνω από εβδομήντα εκατομμύρια, μόνο 637 «ντόπιοι» πήγαιναν σε κολέγιο και μόνο 37 αποφοίτησαν με πανεπιστημιακό πτυχίο. Βλέπε George McT. Kahin, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, σ. 32. Περισσότερα για την περίπτωση της Ινδονησίας βλέπε παρακάτω στο 7. «Το τελευταίο κύμα».

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΚΥΜΑ

Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ σήμανε το τέλος της εποχής των μεγάλων δυναστειών. Μέχρι το 1922, οι Αψβούργοι, οι Χόντσολερν, οι Ρομανόφ και οι Οθωμανοί είχαν φύγει. Το Συνέδριο του Βερολίνου παραχώρησε τη θέση του στην Κοινωνία των Εθνών, από την οποία δεν αποκλείονταν οι μη Ευρωπαίοι. Από τότε και στο εξής, το εθνικό κράτος αποτέλεσε το διεθνή κανόνα νομιμοποίησης, με αποτέλεσμα στην Κοινωνία των Εθνών ακόμα και οι αυτοκρατορίες που είχαν επιβιώσει να περιβληθούν εθνικό ένδυμα αντί για τον αυτοκρατορικό μανδύα. Μετά την επέλαση του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου το εθνικό κράτος έφτασε στο απόγειό του. Στα μέσα του 1970 ακόμα και η Πορτογαλική Αυτοκρατορία έγινε παρελθόν.

Τα καινούργια κράτη που αναδύθηκαν μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, τον οποίο ωστόσο δε θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε αν δεν τον εντάξουμε στο πλαίσιο της διαδοχής των μοντέλων που ήδη εξετάσαμε. Ένας τρόπος για να τονιστεί η προέλευσή τους είναι να θυμηθούμε ότι ένας μεγάλος αριθμός των κυρίως μη ευρωπαϊκών εθνών απέκτησαν ευρωπαϊκές κρατικές γλώσσες. Ενώ απ' αυτή την άποψη προσομοιάζαν στο «αμερικανικό» μοντέλο, εγκολπώθηκαν τον πηγαίο λαϊκισμό του ευρωπαϊκού γλωσσικού εθνικισμού, και τις πολιτικές κατευθύνσεις του «εκρωσισμού»* του επίσημου εθνικισμού. Αυτό συνέβη, αφενός, επειδή οι Αμερικανοί και οι Ευρωπαίοι βίωσαν σύνθετες ιστορικές εμπειρίες που τώρα πλέον γίνονταν αντιληπτές ως μοντέλα, και, αφετέρου, επειδή οι

---

* Ο όρος χρησιμοποιείται με μεταφορική σημασία (Σ.τ.Μ.)

ευρωπαϊκές κρατικές γλώσσες που χρησιμοποίησαν ήταν κληρονομιά του ιμπεριαλιστικού επίσημου εθνικισμού. Αυτός είναι ο λόγος που συναντά κανείς τόσο συχνά στην πολιτική «συγκρότησης των εθνών» των νέων κρατών ένα γνήσιο λαϊκό εθνικιστικό ενθουσιασμό παράλληλα με μια συστηματική, ακόμα και μακιαβελική, ενστάλαξη της εθνικιστικής ιδεολογίας από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις διοικητικές ρυθμίσεις και ούτω καθ' εξής. Συνακόλουθα αυτό το κράμα λαϊκού και επίσημου εθνικισμού οφείλεται στις ανωμαλίες που δημιούργησε ο ευρωπαϊκός ιμπεριαλισμός: στην πασίγνωστη αυθαιρεσία των συνόρων και την επισφαλή κυριαρχία των δίγλωσσων διανοουμένων πάνω σε γλωσσικά ομοιογενείς πληθυσμούς. Μπορεί, λοιπόν, κανείς να θεωρήσει πολλά από αυτά τα έθνη ως σχέδια η πραγματοποίηση των οποίων βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη, σχέδια όμως που η πηγή της έμπνευσής τους ήταν περισσότερο ο Ματσίνι παρά ο Ουβάροφ.

Εξετάζοντας τις ρίζες του πρόσφατου «αποικιακού εθνικισμού», παρατηρεί κανείς μια σημαντική ομοιότητα με τους αποικιακούς εθνικισμούς της προηγούμενης περιόδου: την αντιστοιχία της εδαφικής έκτασης κάθε εθνικισμού με την προηγούμενη αυτοκρατορική διοικητική μονάδα. Αυτή η ομοιότητα δεν είναι με κανέναν τρόπο τυχαία· συνδέεται άμεσα με τη γεωγραφία όλων των αποικιακών προσκυνημάτων. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι οι διαδρομές των προσκυνημάτων των κρεολών κατά το δέκατο όγδοο αιώνα δεν καθορίστηκαν μόνον από τις φιλοδοξίες συγκεντρωτισμού της μητροπολιτικής απολυταρχίας, αλλά από τα αντικειμενικά προβλήματα στις επικοινωνίες και στις συγκοινωνίες και από μια γενικά πρωτόγονη τεχνολογία. Τον εικοστό αιώνα αυτά τα προβλήματα είχαν σε μεγάλο βαθμό ξεπεραστεί και τη θέση τους πήρε ένας διπρόσωπος «εκρωσισμός».

Υποστήριξα προηγουμένως ότι στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα η αυτοκρατορική διοικητική μονάδα απέκτησε εθνικό περιεχόμενο εν μέρει διότι καθόρισε τα όρια της ανόδου

των κρεολών υπαλλήλων. Το ίδιο συνέβη και στον εικοστό αιώνα. Επειδή ακόμα και στην περίπτωση που ένας σκουρόχρωμος ή μαύρος νεαρός Άγγλος πήγαινε στη μητρόπολη για να μορφωθεί ή για να μάθει κάποιο επάγγελμα — πράγμα που ελάχιστοι κρεολοί πρόγονοί του μπόρεσαν να κάνουν — έκανε ουσιαστικά για τελευταία φορά αυτό το γραφειοκρατικό προσκύνημα. Από κει και πέρα, το υψηλότερο σημείο που μπορούσε να φτάσει ήταν το σημαντικότερο διοικητικό κέντρο της περιοχής του: Ρανγκούν, Άκρα, Τζορτζ Τάουν ή Κολόμπο. Ακόμα όμως και στα περιορισμένα ταξίδια του συναντούσε δίγλωσσους συνταξιδιώτες με τους οποίους αισθανόταν ολοένα και περισσότερο κοινότητα. Σ' αυτό το ταξίδι κατάλαβε σύντομα ότι η καταγωγή του — είτε με την εθνική είτε με τη γλωσσική είτε με τη γεωγραφική έννοια — είχε μικρή σημασία. Είχε σημασία μόνο στην πραγματοποίηση αυτού του προσκυνήματος αντί για κάποιο άλλο. Δεν καθόριζε τον προορισμό του ή τους συντρόφους του. Από αυτό το πρότυπο προήλθε ένας συγκαλυμμένος και σταδιακός μετασχηματισμός του αποικιακού κράτους σε εθνικό κράτος. Ένας μετασχηματισμός που μπόρεσε να πραγματοποιηθεί όχι μόνο με τη συνεχή ύπαρξη υπαλλήλων, αλλά με την εγκαθίδρυση ενός δικτύου ταξιδιών μέσω των οποίων οι λειτουργοί αποκτούσαν εμπειρία του κράτους¹.

Επιπλέον, από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα και κυρίως στον εικοστό, αυξάνονται ολοένα και περισσότερο τόσο ο αριθμός όσο και η πολυμορφία των ταξιδιωτών. Τρεις ήταν οι κύριοι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτή την αύξηση. Πρώτο και κύριο η αύξηση της φυσικής κινητικότητας που οφειλόταν στα εκπληκτικά επιτεύγματα του βιομηχανικού καπιταλισμού: σιδηροδρόμους και ατμόπλοια στον προηγούμενο αιώνα, μηχανοκίνητη επίγεια και εναέρια μεταφορά στον εικοστό. Τα ατέρμονα ταξίδια στις αχανείς εκτάσεις της Αμερικής ανήκαν πια στο παρελθόν.

Δεύτερον, ο αυτοκρατορικός «εκρωσισμός» είχε την πρακτική όσο και την ιδεολογική του πλευρά. Το μέγεθος και μόνο

των παγκόσμιων ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών και οι τεράστιοι πληθυσμοί τους σήμαινε ότι οι αμιγείς μητροπολιτικές, ή ακόμα και οι κρεολές, γραφειοκρατίες δεν ήταν εύκολο να συσταθούν ούτε να συντηρηθούν. Το αποικιακό κράτος και λίγο αργότερα το μονοπωλιακό κεφάλαιο χρειάζονταν στρατιές υπαλλήλων, οι οποίοι για να είναι χρήσιμοι έπρεπε να είναι δίγλωσσοι, ικανοί να διαμεσολαβούν γλωσσικά μεταξύ του μητροπολιτικού έθνους και των αποικιοκρατούμενων πληθυσμών. Η ανάγκη γινόταν διαρκώς μεγαλύτερη στο βαθμό που οι εξειδικευμένες λειτουργίες του κράτους πολλαπλασιάζονταν παντού με την αλλαγή του αιώνα. Παράλληλα με τον παλιό περιφερειακό υπάλληλο εμφανίστηκε ο γιατρός-υπάλληλος, ο μηχανικός της άρδευσης, ο γεωργικός εποχικός εργάτης, ο δάσκαλος, ο αστυφύλακας και ούτω καθ' εξής. Κάθε επέκταση του κράτους αύξανε τη συρροή των προσκυνητών².

Τρίτο αίτιο ήταν η διάδοση της σύγχρονης εκπαίδευσης, όχι μόνο από το αποικιακό κράτος, αλλά και από τους ιδιωτικούς θρησκευτικούς και μη οργανισμούς. Αιτία αυτής της διάδοσης δεν ήταν μόνο η συγκρότηση μόνιμου προσωπικού για τις κυβερνητικές και άλλες θέσεις, αλλά η αυξανόμενη αποδοχή της ηθικής σπουδαιότητας της σύγχρονης γνώσης ακόμα και για τους αποικιοκρατούμενους πληθυσμούς³. (Μάλιστα το φαινόμενο των μορφωμένων ανέργων είχε ήδη αρχίσει να κάνει την εμφάνισή του σε μια σειρά αποικιακά κράτη.)

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι διανοούμενοι είχαν κεντρικό ρόλο στην εμφάνιση του εθνικισμού στα αποικιακά εδάφη, κυρίως επειδή λόγω της αποικιοκρατικής πολιτικής, ήταν περιορισμένος ο αριθμός των αυτοχθόνων μεγαλοκτηματιών, μεγαλεμπόρων, βιομηχάνων και επαγγελματιών. Σχεδόν παντού η οικονομική εξουσία είτε μονοπωλούνταν από τους ίδιους τους αποικιοκράτες ή ήταν άνισα μοιρασμένη στην αδύνατη πολιτικά τάξη των επήλυδων επιχειρηματιών — Λιβανέζων, Ινδών και Αράβων στην αποικιακή Αφρική, Κινέζων, Ινδών και Αράβων στην αποικιακή Ασία. Επίσης, είναι γενικά αποδεκτό ότι ο πρω-

τοποριακός ρόλος των διανοουμένων πήγαζε από την ικανότητά τους να γράφουν και να διαβάζουν σε δύο γλώσσες ή μάλλον από την εγγραματοσύνη και τη διγλωσσία. Με την επικράτηση της τυπογραφίας, η εγγραματοσύνη έκανε ήδη δυνατή την ένταξη της φαντασιακής κοινότητας στον ομοιογενή, κενό χρόνο για τον οποίο μιλήσαμε πρωτύτερα. Διγλωσσία σήμαινε πρόσβαση, μέσω της ευρωπαϊκής κρατικής γλώσσας, στη σύγχρονη Δυτική κουλτούρα με την ευρύτερη έννοια, και ιδιαίτερα στα μοντέλα του εθνικισμού, της συμμετοχής σε έθνη και του εθνικού κράτους τα οποία συγκροτήθηκαν σε άλλες περιοχές στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα⁴.

Το 1913, το ολλανδικό αποικιοκρατικό καθεστώς στην Μπατάβια, ακολουθώντας το παράδειγμα της Χάγης, χρηματοδότησε μαζικές εορταστικές εκδηλώσεις στις αποικίες για να γιορτάσει την εκατονταετηρίδα της «εθνικής απελευθέρωσης» της Ολλανδίας από το γαλλικό ιμπεριαλισμό. Διαταγές εκδόθηκαν για να εξασφαλιστεί η παρουσία και οι οικονομικές συνεισφορές όχι απλώς των τοπικών ολλανδικών και ευρασιατικών κοινοτήτων, αλλά επίσης και του ντόπιου αποικιοκρατούμενου πληθυσμού. Διαμαρτυρόμενος, ο πρώιμος Ιαβανός-Ινδονήσιος εθνικιστής Σουβάρντι Σουργιανινγκράτ (Κι Χαντιγιάρ Ντεβαντόρο) έγραψε στην εφημερίδα το περίφημο άρθρο του στα ολλανδικά «Als ik eens Nederlander was» (Αν έστω και για μία φορά γινόμουν Ολλανδός)⁵.

«Κατά τη γνώμη μου, είναι αταίριαστο και αναξιοπρεπές να ζητούμε (είμαι ακόμα Ολλανδός στη φαντασία μου) από τους ντόπιους να συμμετάσχουν στις εορταστικές εκδηλώσεις μας για την ανεξαρτησία μας. Πρώτον, θα πληγώσουμε τα ευαίσθητα αισθήματά τους, γιατί εμείς γιορτάζουμε τη δική μας ανεξαρτησία εδώ στη χώρα τους, την οποία έχουμε κάνει αποικία μας. Αυτή τη στιγμή είμαστε πολύ ευτυχισμένοι, επειδή πριν από εκατό χρόνια απελευθερωθήκαμε από την ξένη κυριαρχία. Και όλα αυτά συμ-

βαίνουν μπροστά στα μάτια αυτών που βρίσκονται ακόμα κάτω από την κυριαρχία μας. Δε μας περνάει από το μυαλό ότι αυτοί οι φτωχοί σκλάβοι λαχταρούν τη στιγμή που θα μπορούν κι αυτοί σαν κι εμάς να γιορτάζουν την ανεξαρτησία τους; Ή μήπως θεωρούμε εξαιτίας της ψυχοφθόρας πολιτικής μας νεκρές τις ψυχές των ανθρώπων; Αν πράγματι είναι έτσι, τότε τρέφουμε αυταπάτες, γιατί ανεξάρτητα από το πόσο πρωτόγονη είναι μια κοινότητα, είναι αντίθετη σε κάθε μορφή καταπίεσης. Εάν ήμουν Ολλανδός, δε θα διοργάνωνα γιορτή για την ανεξαρτησία σε μια χώρα όπου η ανεξαρτησία των ανθρώπων έχει λεηλατηθεί».

Μ' αυτά τα λόγια ο Σουβάρντι κατάφερε να στρέψει την ολλανδική ιστορία εναντίον των Ολλανδών, διαλευκαίνοντας με τόλμη τη σύνδεση μεταξύ εθνικισμού και ιμπεριαλισμού. Επιπλέον, μέσω του φανταστικού προσωρινού μετασχηματισμού του σε Ολλανδό (που προκάλεσε έναν αμοιβαίο προσωρινό μετασχηματισμό των Ολλανδών αναγνωστών του σε Ινδονήσιους), υπονόμεισε όλες τις ρατσιστικές προεκτάσεις της ολλανδικής αποικιακής ιδεολογίας⁶.

Η επίθεση του Σουβάρντι, η οποία, ικανοποιώντας τους Ινδονήσιους, ενόχλησε το ολλανδικό κοινό, είναι ενδεικτική ενός παγκόσμιου φαινομένου του εικοστού αιώνα. Γιατί το παράδοξο του αυτοκρατορικού επίσημου εθνικισμού ήταν ότι αναπόφευκτα έφερε στη συνείδηση του αποικιοκρατούμενου αυτό που ολόένα και περισσότερο θεωρούνταν ή γραφόταν ως ευρωπαϊκές «εθνικές ιστορίες» — όχι απλώς μέσω των περιστασιακών ξεθωριασμένων εορτών αλλά επίσης μέσω των αναγνωστηρίων και των αιθουσών διδασκαλίας⁷. Οι Βιετναμέζοι νεαροί μάθαιναν για τους φιλοσόφους και την Επανάσταση και γι' αυτό που ο Debray αποκαλεί «πανάρχαιο ανταγωνισμό μας με την Γερμανία»⁸. Η Magna Carta, Μητέρα των Κοινοβουλίων, και η Ένδοξη Επανάσταση, που ορίστηκαν ως αγγλική εθνική ιστορία, μπήκαν

στα σχολεία σε όλη την έκταση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Ο αγώνας του Βελγίου για την ανεξαρτησία εναντίον της Ολλανδίας δεν ήταν δυνατόν να εξοβελιστεί από τα σχολικά βιβλία που τα παιδιά του Κονγκό θα διάβαζαν κάποια μέρα. Όπως επίσης οι ιστορίες των ΗΠΑ στις Φιλιππίνες και τέλος της Πορτογαλίας στη Μοζαμβίκη και στην Αγκόλα. Η ειρωνεία φυσικά είναι ότι αυτές οι ιστορίες γράφτηκαν μέσα από μια ιστοριογραφική συνείδηση που στη στροφή του αιώνα σε όλη την Ευρώπη οριζόταν με εθνικούς όρους. Οι βαρόνοι που επέβαλαν την Magna Carta στον Πλανταγενέτη βασιλιά Ιωάννη τον Ακτήμεονα δε μιλούσαν «αγγλικά» ούτε αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως «Άγγλους», αναφέρονται όμως σταθερά ως πρώτοι πατριώτες στις αίθουσες διδασκαλίας του Ηνωμένου Βασιλείου εφτακόσια χρόνια μετά.

Υπάρχει όμως ένα τυπικό χαρακτηριστικό των ανερχόμενων εθνικιστών διανοουμένων στις αποικίες, που σε κάποιο βαθμό τους διαχωρίζει από τους εθνικιστές διανοουμένους που χρησιμοποιούσαν την καθομιλουμένη, στην Ευρώπη του δέκατου ένατου αιώνα. Οι πρώτοι ήταν σχεδόν πάντα πολύ νέοι και προσέδωσαν μια σύνθετη πολιτική σημασία στη νεότητά τους — μια σημασία η οποία, παρόλο που έχει αλλάξει με το χρόνο, παραμένει σημαντική μέχρι σήμερα. Η εμφάνιση του σύγχρονου οργανωμένου βερμανικού εθνικισμού τοποθετείται συνήθως στο 1908, χρονιά της ίδρυσης της Βουδιστικής Ένωσης Νέων στο Ρανγκούν του μαλαισιανού εθνικισμού στο 1938, χρονιά της ίδρυσης της Kesatuan Melayu Muda (Ένωση Μαλαισιανής Νεολαίας). Οι Ινδονήσιοι κάθε χρόνο γιορτάζουν το *Sumpah Pemuda* (Όρκο της Νεολαίας) που θεσμοθετήθηκε από το εθνικιστικό συμβούλιο νεολαίας το 1928. Και ούτω καθ' εξής. Είναι απόλυτα αληθινό ότι με μια έννοια η Ευρώπη βρισκόταν εκεί — αν σκεφτούμε την ιρλανδική Νεολαία, την ιταλική Νεολαία κ.λπ. Και στην Ευρώπη και στις αποικίες «νέοι» και «νεολαία» σήμαιναν δυναμισμό, πρόοδο, αυτοθυσία, ιδεαλισμό και επαναστατική θέληση. Όμως στην Ευρώπη δεν υπήρχαν καθορισμέ-

νες κοινωνιολογικές οριοθετήσεις για την έννοια «νέος». Μπορούσε κανείς να είναι μεσήλικος και να είναι μέλος της ιρλανδικής Νεολαίας· μπορούσε κανείς να είναι αγράμματος και να είναι μέλος της ιταλικής Νεολαίας. Ο λόγος, φυσικά, ήταν ότι η γλώσσα αυτών των εθνικισμών ήταν είτε μια καθομιλούμενη μητρική γλώσσα στην οποία τα μέλη είχαν πρόσβαση από την κούνια, ή, όπως στην περίπτωση της Ιρλανδίας, μια μητροπολιτική γλώσσα που είχε ριζώσει τόσο βαθιά σε τμήματα του πληθυσμού ύστερα από αιώνες κατοχής, ώστε αυτοδιακηρυσσόταν, με τον τρόπο των κρεολών, ως καθομιλουμένη. Δεν υπήρχε λοιπόν αναγκαία σύνδεση μεταξύ γλώσσας, ηλικίας, τάξης και κοινωνικής θέσης.

Στις αποικίες τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Νεολαία σήμαινε, πάνω απ' όλα, την πρώτη αριθμητικά σημαντική γενιά που είχε λάβει ευρωπαϊκή εκπαίδευση, γεγονός που τη διαχώριζε γλωσσικά και πολιτισμικά από τη γενιά των γονιών της αλλά και από τον τεράστιο όγκο των αποικιοκρατούμενων συνομηλίκων της (πρβλ. τον Bipin Chandra Pal). Η αγγλόφωνη YMBA (Βουδιστική Ένωση Νέων) της Βιρμανίας σχεδιάστηκε εν μέρει με πρότυπο την YMCA (Χριστιανική Ένωση Νέων), και συγκροτήθηκε από μαθητές που ήξεραν να διαβάζουν αγγλικά. Στις Ολλανδικές Ινδίες βρίσκει κανείς, μεταξύ άλλων, οργανώσεις όπως Jong Java (Ιαβανική Νεολαία), Jong Ambon (Αμπονέζικη Νεολαία) και Jong Islamietenbond (Ένωση Μουσουλμανικής Νεολαίας). Αυτές οι ονομασίες είναι ακατανόητες σε κάποιο νεαρό αυτόχθονα που δεν έχει σχέση με το αποικιακό ιδίωμα. Στις αποικίες, λοιπόν, όταν μιλάμε για «Νεολαία» εννοούμε «Σχολική Νεολαία», τουλάχιστον στην αρχή. Αυτό επακόλουθα μας υπενθυμίζει πάλι το μοναδικό ρόλο που έπαιζαν τα αποικιακά σχολικά συστήματα στην προώθηση του αποικιακού εθνικισμού⁹.

Η περίπτωση της Ινδονησίας παρέχει μια περίπλοκη εικονογράφηση αυτής της διαδικασίας, εξαιτίας του μεγέθους της, του τεράστιου πληθυσμού της (ακόμα και για την αποικιακή

εποχή), του γεωγραφικού κατακερματισμού της (περιλάμβανε 3.000 περίπου νησιά), της θρησκευτικής πολυμορφίας (μουσουλμάνοι, βουδιστές, Καθολικοί, διάφοροι Προτεστάντες, ινδουιστές-Μπαλινήσιοι και «ανιμιστές»), της εθνογλωσσικής διαφοροποίησης (πάνω από εκατό διαφορετικές ομάδες). Επιπλέον, όπως υποδηλώνει το υβριδικό ψευδο-ελληνικό όνομά της, η έκτασή της δεν αντιστοιχεί ούτε στο ελάχιστο σε κάποια προαποικιακή επικράτεια. Αντιθέτως, τουλάχιστον μέχρι τη βάνουση επέμβαση του Στρατηγού Σουχάρτο στο πρώην πορτογαλικό Ανατολικό Τιμόρ το 1975, τα σύνορά της ήταν τα ίδια από την εποχή των τελευταίων ολλανδικών κατακτήσεων (π. το 1910).

Κάποιοι από τους πληθυσμούς της ανατολικής ακτής της Σουμάτρας δεν είναι μόνο γεωγραφικά πολύ κοντά, στην άλλη πλευρά του Πορθμού της Μαλάκας, στους πληθυσμούς της δυτικής ακτής της Μαλαιϊκής Χερσονήσου, αλλά έχουν κοινές εθνοπολιτισμικές αναφορές, καταλαβαίνουν οι μεν τη γλώσσα των δε, έχουν την ίδια θρησκεία, και ούτω καθ' εξής. Όμως αυτοί οι ίδιοι δεν έχουν την ίδια μητρική γλώσσα, την ίδια εθνοπολιτισμική ταυτότητα ούτε την ίδια θρησκεία με τους Αμπονήσιους, που κατοικούν σε νησιά που βρίσκονται χιλιάδες μίλια μακριά προς τα ανατολικά. Όμως κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα κατέληξαν να θεωρούν τους Αμπονήσιους ως Ινδονήσιους ενώ τους Μαλαισιανούς ως ξένους.

Αυτός ο δεσμός καλλιεργήθηκε κυρίως στα ολοένα και περισσότερα σχολεία που ιδρύονταν από το καθεστώς της Μπατάβια μετά την αλλαγή του αιώνα. Για να καταλάβουμε το γιατί, πρέπει να θυμηθούμε ότι σε αντιδιαστολή με τα παραδοσιακά, εγχώρια σχολεία, τα οποία ήταν πάντοτε τοπικές και προσωπικές επιχειρήσεις (ακόμα και αν, σύμφωνα με τη μουσουλμανική συνήθεια, υπήρχε μεγάλη οριζόντια κίνηση μαθητών από τον ένα φημισμένο ουλεμά* δάσκαλο στον άλλο), τα κρατικά σχολεία αποτέλεσαν ένα κολοσιαίο, ορθολογικοποιημένο

* Μωαμεθανός θεολόγος και νομομαθής (Σ.τ.Μ.).

και συγκεντρωτικό οργανωτικό εγχείρημα, με δομή αντίστοιχη της κρατικής γραφειοκρατίας. Τα ενιαία εγχειρίδια, τα τυποποιημένα διπλώματα και τα πιστοποιητικά διδασκαλίας, οι αυστηρές ρυθμίσεις για την κατάταξη με βάση την ηλικία¹⁰, τις τάξεις και το διδακτικό υλικό, δημιούργησαν από μόνα τους ένα αύταρκες, συνεκτικό και καθολικό πεδίο εμπειρίας. Το ίδιο σημαντική ήταν η γεωγραφία της ιεραρχίας. Τυποποιημένα δημοτικά σχολεία ιδρύθηκαν σε χωριά και σε κωμοπόλεις της αποικίας: γυμνάσια στις μεγαλύτερες πόλεις και στα επαρχιακά κέντρα· ενώ η τριτοβάθμια εκπαίδευση (η κορυφή της πυραμίδας) είχε περιοριστεί στην Μπατάβια, αποικιακή πρωτεύουσα, και στην Μπαντούγκ που είχε χτιστεί από Ολλανδούς, εκατό μίλια νοτιοδυτικά στα παγωμένα υψίπεδα Priangan. Επομένως το αποικιακό σχολικό σύστημα του εικοστού αιώνα δημιούργησε προσκυνήματα που μπορούν να παραλληλιστούν με τα παλιότερα υπηρεσιακά ταξίδια. Η Ρώμη αυτών των προσκυνημάτων ήταν η Μπατάβια: ούτε η Σιγκαπούρη ούτε η Μανίλα ούτε το Ρανγκούν, ούτε ακόμα οι παλιές βασιλικές πρωτεύουσες της Ιάβας Γιογκιακάρτα και Σουρακάρτα¹¹. Από όλα τα μέρη της αγανούς αποικίας, αλλά ποτέ έξω απ' αυτή, οι μικροί προσκυνητές ξεκινούσαν την ανοδική πορεία τους προς το κέντρο, συναντώντας συνοδοιπόρους από διαφορετικά, και ίσως κάποτε εχθρικά, χωριά στο δημοτικό σχολείο· από διαφορετικές εθνογλωσσικές ομάδες στο γυμνάσιο· και από κάθε μέρος της επικράτειας στα πανεπιστημιακά ιδρύματα της πρωτεύουσας¹². Και ήξεραν ότι απ' όπου κι αν είχαν έρθει, είχαν διαβάσει τα ίδια βιβλία και είχαν καλύψει την ίδια ύλη. Ήξεραν επίσης, ακόμα κι αν δεν έφτασαν ποτέ τόσο μακριά —και η πλειονότητα δεν το έκανε— ότι Ρώμη ήταν η Μπατάβια και ότι η πρωτεύουσα έδινε «νόημα» στα ταξίδια τους, εξηγώντας ουσιαστικά γιατί «εμείς» είμαστε «εδώ» «μαζί». Ή, διαφορετικά, μέσα από την κοινή εμπειρία τους και την άμιλλα στη σχολική αίθουσα, οι χάρτες της αποικίας την οποία μελετούσαν (που είχε πάντοτε διαφορετικό χρώμα από τη Βρετανική Μαλαισία ή τις Αμερικανικές

Φιλιππίνες) έγιναν μια πραγματικότητα που την αντιλαμβάνονταν ως συγκεκριμένη εδαφική περιοχή και η οποία καθημερινά επιβεβαιωνόταν από τις προφορές και τις φυσιολογικές των συμμαθητών τους¹³.

Και τι ήταν όλοι αυτοί μαζί; Οι Ολλανδοί είχαν αρκετά ξεκάθαρη άποψη σ' αυτό το σημείο: όποια κι αν ήταν η μητρική τους γλώσσα, ήταν αμετάκλητα *inlanders*, μια λέξη που, όπως η αγγλική «*natives*» και η γαλλική «*indigènes*», είχε πάντοτε, ασυναίσθητα, ένα παράδοξο σημασιολογικό βάρος. Αυτό σήμαινε ότι σ' αυτή την αποικία, όπως και σε κάθε άλλη αποικία χωριστά, οι άνθρωποι τους οποίους αποκαλούσαν μ' αυτόν τον τρόπο ήταν «κατώτεροι» και ταυτόχρονα «ανήκαν εκεί» (όπως ακριβώς οι Ολλανδοί, ως «ιθαγενείς» στην Ολλανδία, ανήκαν εκεί). Αντίστοιχα, οι Ολλανδοί με τη χρήση αυτού του όρου προσδιόρισαν τους εαυτούς τους, μαζί με ένα αίσθημα ανωτερότητας, ως «μη-ανήκοντες-εκεί». Η λέξη υποδήλωνε επιπλέον ότι εξαιτίας της κοινής κατωτερότητάς τους οι *inlanders* ήταν εξίσου άξιοι περιφρόνησης, ανεξάρτητα από το ποια ήταν η εθνογλωσσική ομάδα ή τάξη στην οποία ανήκαν. Όμως ακόμα κι αυτή η ισότητα στην εξαθλίωση είχε μια καθορισμένη περιμέτρο. Γιατί η λέξη *inlander* πάντα έθετε το ερώτημα «ιθαγενής τίνος μέρος;». Γιατί αν οι Ολλανδοί μιλούσαν μερικές φορές σαν να ήταν οι *inlanders* μια καθολική κατηγορία, η εμπειρία έδειχνε ότι μια τέτοια χρήση του όρου δεν ευσταθούσε. Οι *inlanders* σταματούσαν όπου σημειώνονταν στο χάρτη τα άκρα της αποικίας. Πέρα από αυτά υπήρχαν διάφοροι «ιθαγενείς», *indigènes* και *indios*. Επιπλέον, η νομική αποικιακή ορολογία περιλάμβανε την κατηγορία *vreemde oosterlingen* (ξένοι Ανατολίτες), η οποία είχε τον ύποπτο ήχο του ψεύτικου νομίσματος — σαν να λέγαμε «ξένοι ιθαγενείς». Τέτοιου είδους «ξένοι Ανατολίτες», κυρίως Κινέζοι, Άραβες, Ιάπωνες, αν και μπορεί να έμεναν στην αποικία, είχαν ανώτερο νομικο-πολιτικό status από τους «εγχώριους ιθαγενείς». Επιπλέον, η μικρούλα Ολλανδία είχε θαμπωθεί από την οικονομική δύναμη και τα στρατιωτικά κατορθώματα των

ανδρών του Μείτζι, με αποτέλεσμα οι Ιάπωνες της αποικίας να προαχθούν νομικά από το 1899 και μετά σε «επίτιμους Ευρωπαίους». Μέσα απ' όλα αυτά, με ένα είδος ζηματογένεσης, ο όρος *inlander* – αποκλείοντας λευκούς, Ολλανδούς, Κινέζους, Άραβες, Ιάπωνες, «θαγενείς», *indigènes* και *indios*– απέκτησε ακόμα πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο· μέχρις ότου, σαν μια ώριμη προνόμφη, μεταμορφώθηκε ξαφνικά στην εντυπωσιακή πεταλούδα που ονομάστηκε «Ινδονησία».

Ενώ είναι γεγονός ότι οι έννοιες *inlander* και «θαγενής» δε θα αποτελούσαν ποτέ γενικές ρατσιστικές κατηγορίες, αφού πάντοτε υπονοούσαν δεσμούς με κάποιο συγκεκριμένο τόπο¹⁴, η περίπτωση της Ινδονησίας δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι κάθε «γενέθλιος» τόπος είχε προκαθορισμένα και αμετάβλητα όρια. Δύο παραδείγματα αποδεικνύουν το αντίθετο: η Γαλλική Δυτική Αφρική και η Γαλλική Ινδοκίνα.

Στην ακμή της, η *École Normale William Ponty* στο Ντακάρ, παρά το γεγονός ότι περιοριζόταν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αποτελούσε την κορυφή της αποικιακής εκπαιδευτικής πυραμίδας στη Γαλλική Δυτική Αφρική¹⁵. Στο *William Ponty* πήγαιναν ικανοί μαθητές από τις περιοχές που ξέρουμε σήμερα ως Γουινέα, Μάλι, Ακτή του Ελεφαντοστού, Σενεγάλη και ούτω καθ' εξής. Δε θα έπρεπε επομένως να εκπλαγούμε αν τα προσκυνήματα των αγοριών αυτών, που έληγαν στο Ντακάρ, ερμηνεύονταν αρχικά με γαλλο-[δυτικο]-αφρικανικούς όρους. Την παραδοξότητα των όρων αυτών συμβόλιζε με απaráμιλλο τρόπο ο όρος *négritude* ο οποίος αποτελεί την ουσία της αφρικανικότητας για την οποία υπάρχει μονό γαλλική λέξη (η γαλλική ήταν η γλώσσα διδασκαλίας στο *William Ponty*). Η κορυφαία θέση που κατείχε το *William Ponty* ήταν τυχαία και προσωρινή. Καθώς χτίστηκαν περισσότερα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στη Γαλλική Δυτική Αφρική, δεν ήταν πλέον απαραίτητο για τα ικανά αγόρια ένα τόσο μακρινό προσκυνήμα. Ωστόσο σε καμία περίπτωση η κεντρική θέση του *William Ponty* στην εκπαίδευση δε συνοδεύτηκε από μια εφάμιλλη θέση

του Ντακάρ ως διοικητικού κέντρου. Η συνεχής εναλλαγή των αγοριών της γαλλικής Δυτικής Αφρικής στα θρανία του William Ponty δε συνοδεύτηκε από αντίστοιχη στελέχωση του γραφειοκρατικού μηχανισμού της αποικιακής διοίκησης της γαλλικής Δυτικής Αφρικής. Εξαιτίας αυτού οι παλιοί μαθητές του σχολείου γύρισαν σπίτι και έγιναν τελικά οι εθνικιστές ηγέτες της Γουινέας και του Μάλι, διατηρώντας μια «δυτικοαφρικανική» συναδελφικότητα και αλληλεγγύη που χάθηκε στις επόμενες γενιές¹⁶.

Κατά τον ίδιο, σε γενικές γραμμές, τρόπο, για μια γενιά σχετικά καλά μορφωμένων εφήβων, το περιεργο υβρίδιο «Ινδοκίνα» είχε μια πραγματική, βιωμένη, φανταστική σημασία¹⁷. Αυτή η οντότητα, θα το υπενθυμίσουμε, δεν είχε αποκτήσει νομική υπόσταση μέχρι το 1887, ούτε την πλήρη εδαφική μορφή της ως το 1907, παρόλο που η ενεργή γαλλική επέμβαση στην ευρύτερη περιοχή έλαβε χώρα έναν αιώνα πριν.

Σε γενικές γραμμές, η εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε από τις αποικιοκρατικές αρχές της «Ινδοκίνας» είχε δύο θεμελιώδεις στόχους¹⁸. Και οι δύο, όπως προέκυψε, συνέβαλαν στην ανάπτυξη της «ινδοκινεζικής συνείδησης». Ο πρώτος στόχος ήταν να διαρρήξουν τους υφιστάμενους πολιτικο-πολιτισμικούς δεσμούς των αποικιοκρατούμενων πληθυσμών και του κοντινού εξω-ινδοκινεζικού κόσμου. Όσον αφορά στην «Καμπότζη» και στο «Λάος»¹⁹, ο στόχος ήταν η διάρρηξη των δεσμών με το Σιάμ, το οποίο είχε προσφάτως επιβάλει μια ασταθή επικυριαρχία και συνδεόταν και με τις δύο περιοχές με κοινές τελετουργίες και θεσμούς καθώς και με την ιερή γλώσσα του βουδισμού Hinayana. Επιπλέον, η γλώσσα και η γραφή του πληθυσμού των πεδινών περιοχών του Λάος είχαν και έχουν μεγάλη σχέση με αυτές των Ταϊλανδών. Η σχέση αυτή προκαλούσε ανησυχία στους Γάλλους, οι οποίοι ξεκίνησαν τους πειραματισμούς τους από τις περιοχές που κατακτήθηκαν τελευταίες από το Σιάμ, ιδρύοντας τα αποκαλούμενα «ανανεωμένα σχολεία παγόδες». Σκοπός της ίδρυσής τους ήταν η απομάκρυνση των

Χμερ μοναχών και των μαθητών τους από την επιρροή των Ταϊλανδών και η ένταξή τους στην σφαίρα επιρροής της Ινδοκίνας²⁰.

Στην ανατολική Ινδοκίνα (συντομογραφία που χρησιμοποιού για το «Τονγκίνο», το «Ανάμ», και την «Κοχινγκίνα»), ο στόχος ήταν η Κίνα και ο κινεζικός πολιτισμός. Παρόλο που οι δυναστείες οι οποίες κυβερνούσαν στο Ανόι και στη Χουέ προάσπιζαν για αιώνες την ανεξαρτησία τους από το Πεκίνο, ασκούσαν την εξουσία τους μέσω ενός σώματος ανώτερων κρατικών λειτουργών που είχε σαν πρότυπό του το κινεζικό μανδαρινάτο. Αναφορικά με την επάνδρωση του κρατικού μηχανισμού, οι υποψήφιοι έπρεπε να δίνουν γραπτές εξετάσεις στους κλασικούς του κομφουκιανισμού· τα επίσημα δυναστικά έγγραφα γράφονταν με κινεζικά ιδεογράμματα, ενώ η άρχουσα τάξη ήταν σε μεγάλο βαθμό πολιτισμικά σινοποιημένη. Αυτοί οι δοκιμασμένοι στο χρόνο δεσμοί έγιναν για έναν επιπλέον λόγο ανεπιθύμητοι μετά το 1895, όταν τα κείμενα Κινέζων μεταρρυθμιστών όπως οι Κανγκ Γιου-βέι και Λιάνγκ Χιάο και εθνικιστών όπως ο Σουν Γιατσέν διείσδυσαν στο βόρειο σύνορο της αποικίας²¹. Συνακόλουθα, οι εξετάσεις στον κομφουκιανισμό καταργήθηκαν στο «Τονγκίνο» το 1915 και στο «Ανάμ» το 1918. Έκτοτε η επάνδρωση των δημόσιων υπηρεσιών της Ινδοκίνας συνδέθηκε άρρηκτα με την ανάπτυξη του γαλλικού αποικιακού εκπαιδευτικού συστήματος. Επιπλέον, το *quốc ngữ*, το φωνητικό αλφάβητο με λατινικούς χαρακτήρες που επινόησαν αρχικά Ιησουίτες ιεραπόστολοι το δέκατο έβδομο αιώνα²², και υιοθετήθηκε από τις αρχές στην «Κοχινγκίνα» ήδη από τα 1860, προωθήθηκε συνειδητά για να διαρρηχθούν οι δεσμοί με την Κίνα —και ίσως με το εγγύριο παρελθόν. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν να γίνουν απροσπέλαστα τα δυναστικά αρχεία και η λόγια παράδοση του παρελθόντος στη νέα γενιά αποικιοκρατούμενων Βιετναμέζων²³.

Ο δεύτερος στόχος της εκπαιδευτικής πολιτικής ήταν να παραγάγει μια προσεκτικά μετρημένη ποσότητα γαλλομαθών

Ινδοκινέζων που θα αποτελούσαν μια έμπιστη, ευγνώμωνα και αφομοιωμένη πολιτισμικά εγχώρια ελίτ, καλύπτοντας τις κατώτερες βαθμίδες της αποικιακής γραφειοκρατίας και των μεγάλων εμπορικών επιχειρήσεων²⁴.

Οι εσωτερικές λεπτομέρειες του αποικιακού εκπαιδευτικού συστήματος δε χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ. Για τους παρόντες σκοπούς μας, το κεντρικό χαρακτηριστικό του συστήματος ήταν ότι αποτελούσε μια απλή, αν και ετοιμόρροπη, πυραμίδα, της οποίας οι ανώτερες βαθμίδες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930 βρίσκονταν στα ανατολικά. Μέχρι τότε, για παράδειγμα, τα μόνα lycées που χρηματοδοτούνταν από το κράτος βρίσκονταν στο Ανόι και στη Σαϊγκόν και σε όλη τη διάρκεια της προπολεμικής αποικιακής περιόδου, το μοναδικό πανεπιστήμιο στην Ινδοκίνα βρισκόταν στο Ανόι, «λίγο πιο κάτω», τρόπος του λέγειν, από το ανάκτορο του Κυβερνήτη²⁵. Αυτοί που αναρριχώνταν σ' αυτές τις βαθμίδες ήταν οι χρήστες των σημαντικότερων καθομιλούμενων γλωσσών της γαλλικής επικράτειας: Βιετναμέζοι, Κινέζοι, Χμερ και Λάο (και αρκετοί νεαροί Γάλλοι αποικιοκράτες). Αυτά τα ανερχόμενα στρώματα, τα οποία έρχονταν, ας πούμε, από το Μάι Θο, το Μπαταμπάνγκ, το Βιεντιάν και το Βινχ, έπρεπε να αντιλαμβάνονται τη συνειρήσσή τους ως «ινδοκινεζική», με τον ίδιο τρόπο που το πολύμορφο γλωσσικά και εθνωτικά σώμα των φοιτητών της Μπατάβια και του Μπαντούνγκ έπρεπε να διαβάξει τη δική του ως «ινδονησιακή»²⁶. Αυτή η ινδοκινεζικότητα, αν και ήταν αρκετά πραγματική, ήταν, παρ' όλα αυτά, επινόηση μιας μικρής ομάδας που δε διήρκεσε πολύ. Γιατί, λοιπόν, επρόκειτο να είναι τόσο εφήμερη, ενώ η ινδονησιακότητα επιβίωσε και βάθυνη;

Πρώτον συνέβη μια σημαντική αλλαγή στην αποικιακή εκπαίδευση, κυρίως όπως εφαρμόστηκε στην ανατολική Ινδοκίνα, από το 1917 περίπου και εξής. Η αληθινή, ή επικείμενη, διάλυση του παραδοσιακού εξεταστικού συστήματος τού κομφουκιανισμού προέτρεπε όλο και περισσότερα μέλη της βιετναμικής ελίτ να προσπαθούν να βάλουν τα παιδιά τους στα καλύ-

τερα γαλλικά σχολεία που υπήρχαν, για να εξασφαλίσουν τη γραφειοκρατική σταδιοδρομία τους. Ο ανταγωνισμός για τις θέσεις στα λίγα καλά σχολεία ξεσήκωσε τη δριμυία αντίδραση των *colons*, οι οποίοι θεωρούσαν τη φοίτηση σ' αυτά τα σχολεία αποκλειστικό τους δικαίωμα. Η λύση που έδωσε το αποικιοκρατικό καθεστώς σ' αυτό το πρόβλημα ήταν η δημιουργία ξεχωριστής και κατώτερης «γαλλο-βιετναμικής» εκπαιδευτικής δομής, που έδινε ιδιαίτερη έμφαση, στις μικρότερες τάξεις, στη διδασκαλία της βιετναμικής γλώσσας μέσω του *quốc ngữ*— (ενώ τα γαλλικά διδάσκονταν ως δεύτερη γλώσσα μέσω του *quốc ngữ*)²⁷. Αυτή η πολιτική μεταβολή είχε δύο συμπληρωματικά αποτελέσματα. Από τη μια, η κυβερνητική έκδοση εκατοντάδων χιλιάδων αναγνωστικών στο *quốc ngữ*— επιτάχυνε σημαντικά την εξάπλωση αυτής της ευρωπαϊκής επινόησης γραφής, βοηθώντας, χωρίς να υπάρχει η πρόθεση, να γίνει μεταξύ του 1920 και του 1945 το λαϊκό μέσο έκφρασης της βιετναμικής πολιτισμικής (και εθνικής) αλληλεγγύης²⁸. Γιατί ακόμα κι αν μόνο το 10% του βιετναμόφωνου πληθυσμού ήταν εγγράματοι μέχρι στα τέλη της δεκαετίας του 1930, το ποσοστό αυτό δεν είχε προηγούμενο στην ιστορία αυτού του λαού. Επιπλέον, αυτοί οι εγγράματοι, αντίθετα με τους κομφουκιανιστές λογίους, ήταν βαθιά αφοσιωμένοι στη γοργή αριθμητική τους αύξηση. (Παρόμοια, στην «Καμπότζη» και στο «Λάος», αν και σε πιο περιορισμένη κλίμακα, οι αρχές προώθησαν το τύπωμα των βιβλίων της στοιχειώδους εκπαίδευσης στις καθομιλούμενες γλώσσες, αρχικά και κυρίως στο παραδοσιακό αλφάβητο, αργότερα και πιο χαλαρά στο λατινικό)²⁹. Από την άλλη, η πολιτική αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αποκλειστούν όσοι δεν είχαν μητρική γλώσσα τη βιετναμική και διέμεναν στην ανατολική Ινδοκίνα. Στην περίπτωση των Χμερ Χρομ της «Κοχινγκίνας», η πολιτική αυτή είχε ως αποτέλεσμα, σε συνδυασμό με την προθυμία του αποικιοκρατικού καθεστώτος να τους επιτρέψει να έχουν «γαλλο-χμερική» σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης όπως αυτά που ενθάρρυνε στο Προτεκτοράτο, να επαναπροσανατολίσει τις φιλο-

δοξίες πίσω στο Μεκόνγκ. Έτσι οι Χμερ Χρομ έφηβοι που απέθλεπαν σε μιαν ανώτερη εκπαίδευση στη διοικητική πρωτεύουσα της Ινδοκίνας (και οι λίγοι και εκλεκτοί ακόμα και στη μητροπολιτική Γαλλία) έπαιρναν τον παρακαμπτήριο δρόμο μέσω της Πνομ Πεν αντί για τον ταχύτερο δρόμο μέσω της Σαϊγκόν.

Δεύτερον, το 1935 το Κολέγιο Σισαθάθ στην Πνομ Πεν αναβαθμίστηκε σε ένα πλήρες κρατικό lycée, με το ίδιο κύρος και με το ίδιο αναλυτικό πρόγραμμα με τα υπάρχοντα κρατικά lycées στη Σαϊγκόν και στο Ανόι. Παρόλο που οι μαθητές του στην αρχή προέρχονταν κυρίως (σύμφωνα με την παράδοση του Κολεγίου) από τις τοπικές οικογένειες Σινο-χμερ εμπόρων και τις οικογένειες των μόνιμα εγκατεστημένων Βιετναμέζων λειτουργών, το ποσοστό των ντόπιων Χμερ αυξήθηκε³⁰. Πρέπει να προσθέσω ότι μετά το 1940 ο μεγάλος όγκος των εφήβων που χρησιμοποιούσαν τη χμερική γλώσσα και είχαν καταφέρει να αποκτήσουν μια αποκλειστικά γαλλική γυμνασιακή εκπαίδευση το έκαναν στην κομψή αποικιακή πρωτεύουσα που οι αποικιοκράτες είχαν χτίσει για τους Νοροντόμ.

Τρίτον ήταν το γεγονός ότι δεν υπήρχε πραγματική αντιστοιχία μεταξύ των εκπαιδευτικών και των διοικητικών προσκυνημάτων στην Ινδοκίνα. Οι Γάλλοι δε δίστασαν να εκφράσουν την άποψη ότι αν και οι Βιετναμέζοι ήταν αναξιόπιστοι και άπληστοι, ήταν παρ' όλα αυτά πολύ πιο αποφασιστικοί και πιο έξυπνοι από τους Χμερ και τους Λάο «που φέρονταν σαν παιδιά». Ακολούθως, έκαναν εκτεταμένη χρήση Βιετναμέζων λειτουργών στη δυτική Ινδοκίνα³¹. Οι 176.000 Βιετναμέζοι που διέμεναν μόνιμα στην «Καμπότζη» το 1937 —αντιπροσωπεύοντας μόνο το ένα τοις εκατό από τα δεκαεννιά εκατομμύρια βιετναμόφωνους της αποικίας αλλά περίπου το έξι τοις εκατό του πληθυσμού του Προτεκτοράτου— αποτέλεσαν μια σχετικά επιτυχημένη ομάδα, για την οποία η Ινδοκίνα είχε μια μάλλον συμπαγή σημασία, όπως και για τους 50.000, που είχαν σταλεί στο «Λάος» πριν από το 1945. Ιδιαίτερα οι λειτουργοί που με-

τατίθενταν από τόπο σε τόπο και στις πέντε υποπεριφέρειες της αποικίας, μπορούσαν να φανταστούν την Ινδοκίνα σαν ένα τεράστιο σκηνικό στο οποίο θα συνέχιζαν να δρουν.

Αυτή η φανταστική σύλληψη ήταν πιο δύσκολη για τον Χμερ και Λάο λειτουργό, παρόλο που δεν υπήρχε επίσημη ή με νόμο ρύθμιση που να τους απαγορεύει να ολοκληρώνουν τη σταδιοδρομία τους στην Ινδοκίνα. Ακόμα και οι πιο φιλόδοξοι νεαροί που προέρχονταν από την κοινότητα των 326.000 (1937) Χμερ Χρομ στην ανατολική Ινδοκίνα (αντιπροσώπευαν μάλλον το δέκα τοις εκατό του συνολικού πληθυσμού των χρηστών της χμερικής) ανακάλυψαν ότι στην ουσία είχαν πολύ περιορισμένες προοπτικές να κάνουν καριέρα έξω από την «Καμπότζη». Έτσι οι Χμερ και οι Λάο μπορεί να κάθονταν δίπλα σε Βιετναμέζους στα γαλλόφωνα δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια σχολεία στη Σαϊγκόν και στο Ανόι, δεν επρόκειτο όμως να καταλάβουν διοικητικές θέσεις εκεί. Όπως οι νέοι από το Κοτονού και το Αμπιτζάν στο Ντακάρ, έτσι και γι' αυτούς ήταν προκαθορισμένο ότι, όταν αποφοιτούσαν, θα γύριζαν πίσω στον «τόπο» τους, όπως τον είχε ορίσει η αποικιοκρατία. Μ' άλλα λόγια, εάν τα εκπαιδευτικά προσκυνήματα είχαν κατεύθυνση προς το Ανόι, τα διοικητικά ταξίδια κατέληγαν στην Πνομ Πεν και στο Βιεντιάν.

Μέσα απ' αυτές τις αντιφάσεις αναδύθηκαν οι χμερόφωνοι φοιτητές που συνακόλουθα επρόκειτο να μείνουν στη μνήμη ως οι πρώτοι Καμπότζιοι εθνικιστές. Ο άνθρωπος που μπορεί εύλογα να θεωρηθεί «πατέρας» του χμερικού εθνικισμού, ο Σον Νγκοκ Θαν, ήταν, όπως υποδηλώνει το βιετναμοποιημένο όνομά του, ένας Χμερ Χρομ που εκπαιδεύτηκε στη Σαϊγκόν και για μικρό διάστημα κράτησε μια ασήμαντη δικαστική θέση στην πόλη. Όμως, στα μέσα της δεκαετίας του 1930 εγκατέλειψε το Παρίσι του Δέλτα του ποταμού Μεκόνγκ αναζητώντας ένα μέλλον στο Βλοίς που να του υπόσχεται περισσότερα. Ο πρίγκιπας Σισοβάθ Γιουτεβόνγκ φοίτησε σε lycée στη Σαϊγκόν πριν φύγει για τη Γαλλία για ανώτερες σπουδές. Όταν επέστρεψε στην Πνομ Πεν δεκαπέντε χρόνια αργότερα, μετά το Β' Παγκό-

σμιο Πόλεμο, συμμετείχε στην ίδρυση του Δημοκρατικού Κόμματος (των Χμερ) και διετέλεσε πρωθυπουργός την περίοδο 1946-1947. Ο υπουργός Άμυνας Σον Βοενσάι, έκανε σχεδόν τα ίδια ταξίδια. Ο Χουί Κανθούλ, πρωθυπουργός των Δημοκρατικών την περίοδο 1951-1952, είχε αποφοιτήσει από μια *école normale* στο Ανόι το 1931, και έπειτα επέστρεψε στην Πνομ Πεν, όπου τελικά συγκαταλέχθηκε ανάμεσα στο διδακτικό προσωπικό του lycée Σισοθάθ³². Ίσως η πιο αντιπροσωπευτική μορφή είναι ο Ιεου Κοευσ, πρώτος στη θλιβερή σειρά δολοφονηθέντων Χμερ πολιτικών αρχηγών³³. Γεννημένος στην επαρχία του Μπαταμπάνγκ το 1905 —την περίοδο που ήταν ακόμα κάτω από τον έλεγχο της Μπανγκόκ— φοίτησε σ' ένα τοπικό «μεταρρυθμισμένο σχολείο παγόδα» προτού μπει σ' ένα «ινδοκινεζικό» σχολείο στην πόλη Μπαταμπάνγκ. Το 1921 προχώρησε στο Κολέγιο Σισοθάθ στην πρωτεύουσα του Προτεκτοράτου και έπειτα σ' ένα εμπορικό κολέγιο στο Ανόι από το οποίο αποφοίτησε το 1927, πρώτος στο μάθημα της γαλλικής γλώσσας. Φιλοδοξώντας να σπουδάσει χημεία στο Μπορντό, έδωσε εξετάσεις και πήρε υποτροφία. Το αποικιακό κράτος όμως εμπόδισε τη μετάβασή του στο εξωτερικό. Επέστρεψε στον τόπο του, το Μπαταμπάνγκ, όπου άνοιξε φαρμακείο, κάνοντας αυτή τη δουλειά ακόμα και μετά την ανάκτηση της επαρχίας από την Μπανγκόκ το 1941. Μετά την ιαπωνική κατάρρευση τον Αύγουστο του 1945, επανεμφανίστηκε στην «Καμπότζη» ως βουλευτής των Δημοκρατικών. Είναι αξιοσημείωτο ότι με κάποιο τρόπο ήταν κι αυτός απόγονος των λαμπρών φιλολόγων της πρωιμότερης Ευρώπης, αφού σχεδίασε ένα πληκτρολόγιο γραφομηχανής με το αλφάβητο της χμερικής και εξέδωσε το βαρύτιμο δίτομο *Pheasa Khmer* [Η χμερική γλώσσα] ή όπως είναι ο παραπλανητικός τίτλος της έκδοσης του 1967, *La Langue Cambodgienne (Un Essai d'étude raisonnée)*³⁴. Αυτό όμως το κείμενο έκανε την πρώτη του εμφάνιση —ο πρώτος τόμος μόνο— το 1947, όταν ο συγγραφέας ήταν πρόεδρος της Συντακτικής Συνέλευσης στην Πνομ Πεν, και όχι το 1937, όταν φυτοζωούσε

στο Μπαταμπάγκ, όπου δεν υπήρχε ακόμα κανένα άλλο χμερόφωνο Lycée εκτός από το Lycée Σισοβάθ, και όταν η Ινδοκίνα ήταν μια εφήμερη πραγματικότητα. Το 1947, αυτοί που μιλούσαν τη χμερική —τουλάχιστον στην «Καμπότζη»— δεν παρακολουθούσαν πλέον μαθήματα στη Σαίγκόν ή στο Ανόι. Μια νέα γενιά ερχόταν στο προσκήνιο για την οποία η «Ινδοκίνα» ήταν πια παρελθόν και το «Βιετνάμ» μια ξένη πλέον χώρα.

Είναι αλήθεια ότι οι θάναυτες εισβολές και κατοχές στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, που οργανώθηκαν από τους Νγκιγιέν της Χουέ, άφησαν πικρές αναμνήσεις στη λαϊκή μνήμη των Χμερ, συμπεριλαμβάνοντας και αυτούς που ζούσαν στην περιοχή της «Κοχινγκίνας» που επρόκειτο να γίνει τμήμα του Βιετνάμ. Όμως, παρόμοιες ήταν οι εμπειρίες και στις Ολλανδικές Ινδίες: Σουντανόι εναντίον Ιαβανών Μπατάκ εναντίον Μιναναγκαμπάου Σασάκ εναντίον Μπαλινήσιων Τοράγια εναντίον Μπουγιενέζων Ιαβανόι εναντίον Αμπονήσιων και ούτω καθ' εξής. Η αποκαλούμενη «ομοσπονδιακή πολιτική» που εφάρμοσε μεταξύ των ετών 1945 και 1948 ο υποδιοικητής Ουμπέρτους βαν Μουκ για να υπερφαλαγγίσει τη μόλις συσταθείσα Ινδονησιακή Δημοκρατία αποπειράθηκε να εκμεταλλευτεί αυτές ακριβώς τις πικρίες³⁵. Όμως, παρά την πλημμυρίδα των εθνωτικών επαναστάσεων σε όλα σχεδόν τα μέρη της ανεξάρτητης Ινδονησίας μεταξύ των ετών 1950 και 1964, η «Ινδονησία» επιβίωσε. Εν μέρει επιβίωσε επειδή η Μπατάβια παρέμεινε το κέντρο της εκπαίδευσης μέχρι τέλους, αλλά και επειδή η αποικιακή διοικητική πολιτική δεν εκδίωξε τους μορφωμένους Σουντανούς στις «Sundalands», ή τους Μπατάκ στον τόπο της καταγωγής τους, στα υψίπεδα της Βόρειας Σουμάτρας. Σχεδόν όλες οι σημαντικές εθνογλωσσικές ομάδες, στο τέλος της αποικιακής περιόδου, συνήθισαν στην ιδέα ότι το αρχιπέλαγος αποτελούσε μια σκηνή στην οποία όλοι έπρεπε να παίξουν το ρόλο τους. Έτσι, μόνο μία από τις ανταρσίες της περιόδου 1950-1964 είχε αποσχιστικές φιλοδοξίες: όλες οι υπόλοιπες αγωνίζονταν μέσα σ' ένα και μόνο ινδονησιακό πολιτικό σύστημα³⁶.

Επιπλέον, κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει αυτό το απρόβλεπτο: στη δεκαετία του 1920 η «ινδονησιακή γλώσσα» είχε αποκτήσει συνείδηση της ύπαρξής της. Είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε πώς συνέβη αυτό, κάνοντας μια σύντομη παρέμβαση. Νωρίτερα, αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι η κυριαρχία των Ολλανδών στις Ινδίες ήταν περιορισμένη και καθυστερημένη. Δεν μπορούσε να είναι διαφορετικά, αφού οι Ολλανδοί είχαν ξεκινήσει τις τοπικές κατακτήσεις τους στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, ενώ η διδασκαλία της ολλανδικής γλώσσας στους *inlanders* δεν είχε επιχειρηθεί μέχρι τις αρχές του εικοστού. Αντί γι' αυτό, με μίαν αργή και σε μεγάλο βαθμό απροσχεδίαστη διαδικασία, αναπτύχθηκε μια περίεργη κρατική γλώσσα στη βάση μιας παλαιάς *lingua franca* που χρησιμοποιούνταν στη χερσόνησο³⁷. Αποκαλούμενη *dienstmaleisch* (ίσως «υπηρεσιακή μαλαϊκή» ή «διοικητική μαλαϊκή»), ανήκε τυπολογικά στην «οθωμανική» ή στα «γερμανικά της καραβάνας» που αναδύθηκαν από τα πολύγλωσσα στρατόπεδα της αυτοκρατορίας των Αψβούργων³⁸. Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα είχε γερές ρίζες στη γραφειοκρατία. Όταν μετά τα μέσα του αιώνα ήρθε στο προσκήνιο ο έντυπος καπιταλισμός, η γλώσσα βγήκε στην αγορά και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Ενώ αρχικά τη χρησιμοποιούσαν κυρίως Κινέζοι και Ευρασιάτες εκδότες και άνθρωποι του Τύπου, την παρέλαβαν στα τέλη του αιώνα *inlanders*. Σύντομα ο *dienst* κλάδος αυτής της γλωσσικής οικογένειας ξεχάστηκε και αντικαταστάθηκε από έναν υποτιθέμενο πρόγονο στα Νησιά Ριάου (από τα οποία τα πιο σημαντικά αποτελούσαν — ίσως και για καλό— από το 1819 τη Βρετανική Σιγκαπούρη). Το 1928, καθώς η γλώσσα αυτή είχε μορφοποιηθεί από δύο γενιές συγγραφέων και αναγνωστών του αστικού χώρου, ήταν έτοιμη να υιοθετηθεί από την Ινδονησιακή Νεολαία ως η εθνική(-ιστική) γλώσσα της Νέας Ινδονησίας *μπαχάσα ινδονησιακή*. Από τότε, δε στράφηκε ποτέ στο παρελθόν.

Όμως, τελικά, η περίπτωση της Ινδονησίας, μολονότι τόσο ενδιαφέρουσα, δε θα έπρεπε να παρασύρει στην υπόθεση ότι, αν

η Ολλανδία ήταν μεγαλύτερη δύναμη³⁹, και είχε ξεκινήσει τις κατακτήσεις το 1850 αντί για το 1600, η εθνική γλώσσα δε θα μπορούσε κάλλιστα να είναι η ολλανδική. Τίποτα δεν υποδηλώνει ότι ο εθνικισμός της Γκάνα είναι λιγότερο πραγματικός από τον ινδονησιακό επειδή απλώς η εθνική του γλώσσα είναι η αγγλική και όχι η ασάντι. Είναι λάθος να αντιμετωπίζουμε τις γλώσσες με τον τρόπο που τις αντιμετωπίζουν συγκεκριμένες εθνικιστικές ιδεολογίες —ως εμβλήματα της εθνικότητας, όπως οι σημαίες, οι φορεσιές, οι λαϊκοί χοροί και όλα τα υπόλοιπα. Το πιο σπουδαίο αναφορικά με τη γλώσσα είναι η ικανότητά της να παράγει φαντασιακές κοινότητες, συγκροτώντας ουσιαστικά ιδιαίτερες σχέσεις αλληλεγγύης. Γιατί τελικά, και οι αυτοκρατορικές γλώσσες δεν είναι παρά καθομιλούμενες γλώσσες ανάμεσα σε άλλες. Εάν ο ριζοσπάστης Μοζαμβίκιος μιλάει πορτογαλικά, αυτό σημαίνει ότι τα πορτογαλικά είναι το μέσο για την επινόηση της Μοζαμβίκης (και την ίδια στιγμή περιορίζουν την έκτασή της στην Τανζανία και στη Ζάμπια). Σύμφωνα μ' αυτή την οπτική, η χρήση των πορτογαλικών στη Μοζαμβίκη (ή των αγγλικών στην Ινδία) δε διαφέρει ουσιαστικά από τη χρήση των αγγλικών στην Αυστραλία ή των πορτογαλικών στη Βραζιλία. Η γλώσσα δεν αποτελεί εργαλείο αποκλεισμού: θεωρητικά, ο καθένας μπορεί να μάθει οποιαδήποτε γλώσσα. Αντιθέτως, μπορεί κατά βάση να συμπεριλάβει τους πάντες. Οι περιορισμοί τίθενται μόνο από το μοιραίο της Βαβέλ: κανένας δε ζει τόσο ώστε να μάθει όλες τις γλώσσες. Αυτό που επινοεί τον εθνικισμό είναι η έντυπη γλώσσα και όχι αυτή καθ' εαυτή η μια συγκεκριμένη γλώσσα⁴⁰. Το μόνο ερωτηματικό που αιωρείται πάνω από γλώσσες όπως τα πορτογαλικά στη Μοζαμβίκη και τα αγγλικά στην Ινδία είναι κατά πόσο τα διοικητικά και τα εκπαιδευτικά συστήματα, και ιδιαίτερα τα τελευταία, μπορούν να επιτύχουν την επαρκή σε πολιτικό επίπεδο διάδοση της διγλωσσίας. Τριάντα χρόνια πριν, σχεδόν κανένας Ινδονήσιος και καμία Ινδονήσια δεν είχαν την ινδονησιακή μπαχάσα ως μητρική τους γλώσσα: Όλοι σχεδόν είχαν τη δική τους «εθνωτική» γλώσσα και μερικοί.

κυρίως οι άνθρωποι που συμμετείχαν στο εθνικιστικό κίνημα, και την *ινδονησιακή μπαχάσα*. Σήμερα, ωστόσο, υπάρχουν ίσως εκατομμύρια νεαροί Ινδονήσιοι, από δεκάδες εθνογλωσσικές ρίζες, που έχουν την ινδονησιακή ως μητρική γλώσσα.

Δεν είναι βέβαια σίγουρο αν τριάντα χρόνια μετά θα υπάρξει μια γενιά από Μοζαμβίκιους που θα μιλάνε μόνο μοζαμβικικά-πορτογαλικά. Όμως, στο τέλος του εικοστού αιώνα, η εμφάνιση μιας τέτοιας γενιάς δεν είναι αναγκαστικά ένα εκ των ων ουκ άνευ για τη μοζαμβικική εθνική αλληλεγγύη. Πρώτον, οι εξελίξεις στην τεχνολογία των επικοινωνιών, ιδιαίτερα το ραδιόφωνο και η τηλεόραση, παρέχουν τη δυνατότητα νέων γλωσσικών συνδέσεων που δεν ήταν εφικτές έναν αιώνα πριν. Η πολύγλωσση ραδιοτηλεοπτική μετάδοση μπορεί να φέρει τη φαντασιακή κοινότητα στους αναλφάβητους και σε πληθυσμούς με διαφορετικές μητρικές γλώσσες. (Ανάλογη είναι και η περίπτωση του χριστιανισμού του Μεσαίωνα μέσω των οπτικών αναπαραστάσεων και των δίγλωσσων λογίων.) Δεύτερον, οι εθνικισμοί του εικοστού αιώνα αντλούν, όπως έχω υποστηρίξει, το χαρακτήρα τους από δεδομένα μοντέλα. Μπορούν να αντλήσουν και αντλούν από ενάμιση αιώνα και πλέον ανθρώπινης εμπειρίας και από τρία προηγούμενα μοντέλα εθνικισμού. Οι εθνικιστές ηγέτες είναι επομένως συνειδητά σε θέση να αναπτύξουν πολιτικά και στρατιωτικά εκπαιδευτικά συστήματα, τα οποία σχεδιάζονται πάνω στο μοντέλο των επίσημων εθνικισμών: εκλογές, κομματικές οργανώσεις και πολιτιστικές εκδηλώσεις από το μοντέλο των λαϊκών εθνικισμών της Ευρώπης του δέκατου ένατου αιώνα και την ιδέα του εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής που ήρθε από την Αμερική. Πάνω απ' όλα η ιδέα του «έθνους» φωλιάζει σε όλες σχεδόν τις έντυπες γλώσσες και η συμμετοχή σε έθνος είναι σχεδόν αδιαχώριστη από την πολιτική συνείδηση.

Σ' έναν κόσμο όπου το εθνικό κράτος είναι ο κυρίαρχος κανόνας, τα έθνη μπορούν τώρα να φαντάζονται τον εαυτό τους χωρίς να μοιράζονται την ίδια γλώσσα—όχι με το απλοϊκό πνεύμα του *nosostros los Americanos*, αλλά μέσα από τη γενική επίγνω-

ση του εφικτού που έχει αναδείξει η νεότερη ιστορία⁴¹. Φαίνεται ότι ταιριάζει, σ' αυτό το πλαίσιο, να κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο επιστρέφοντας στην Ευρώπη και με τη σύντομη θεώρηση ενός έθνους του οποίου η γλωσσική ποικιλία έχει τόσο συχνά χρησιμοποιηθεί ως καταπέλτης εναντίον των υποστηρικτών των θεωριών του εθνικισμού που θεμελιώνονται στη γλώσσα.

Το 1891, κατά τη διάρκεια των πρώτων εορτασμών για την εξακοσιοστή επέτειο της Ομοσπονδίας του Σβίτς, του Όμπβαλντεν και του Νίντβαλντεν, το ελβετικό κράτος «αποφάνθηκε» ότι το 1291 ήταν η χρονιά της «ίδρυσης» της Ελβετίας⁴². Μια τέτοια απόφαση, που χρειάστηκε εξακόσια χρόνια για να παρθεί, έχει διάφορες πλευρές και υποδηλώνει ήδη ότι ο ελβετικός εθνικισμός χαρακτηρίζεται περισσότερο από νεωτερισμό παρά αρχαιότητα. Πράγματι, ο Hughes φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι οι εορτασμοί του 1891 σηματοδοτούν τη γέννηση αυτού του εθνικισμού, λέγοντας ότι «στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα... η έννοια της εθνικότητας δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τα καλλιεργημένα μεσαιά στρώματα: η Μαντάμ ντε Στάελ [1766-1817], ο Φουζέλι [1741-1825], η Αντζέλικα Κάουφμαν [1741-1807], ο Σισμόντι [1773-1842], ο Βενιαμίν Κονστάν [1767-1830], είναι όλοι τους Ελβετοί;»⁴³ Η απάντηση που αφήνει να εννοηθεί είναι «μετά βίας». Η σημασία αυτής της θέσης πηγάζει από την αντίθεση με την υπόλοιπη Ευρώπη, όπου στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα άνθισαν τα εθνικιστικά κινήματα που είχαν λαϊκό χαρακτήρα, και στα οποία τα «καλλιεργημένα μεσαιά στρώματα» (δηλαδή φιλόλογοι και καπιταλιστές) έπαιξαν κεντρικό ρόλο. Γιατί, τότε, ο εθνικισμός εκδηλώθηκε τόσο αργά στην Ελβετία και ποιες συνέπειες είχε αυτή η αργοπορία για την τελική διαμόρφωσή του (ιδιαίτερα για τη σύγχρονη πολυμορφία των «εθνικών γλωσσών»);

Ένα μέρος της απάντησης βρίσκεται στο γεγονός ότι το ελβετικό κράτος είναι αρκετά πρόσφατο. Τα ίχνη του, όπως ξερά παρατηρεί ο Hughes, είναι δύσκολο να εντοπιστούν πριν από το 1813-1815 «χωρίς να καταφύγει κανείς σε παραποιήσεις»⁴⁴.

Μας υπενθυμίζει ότι η πρώτη κατοχύρωση της ιδιότητας του Ελβετού πολίτη, η καθιέρωση του δικαιώματος ψήφου (για τους άνδρες) και η κατάργηση των «εσωτερικών» διοδίων και τελωνείων ήταν επιτεύγματα της Ελβετικής Δημοκρατίας που δημιουργήθηκε υπό την πίεση της γαλλικής κατοχής του 1798. Μόλις το 1803 το κράτος περιέλαβε σημαντικό αριθμό ιταλόφωνων, με την προσάρτηση του Τιτσίνο. Ενώ μόλις το 1815 κέρδισε τις πυκνοκατοικημένες γαλλόφωνες περιοχές του Βαλαί, της Γενεύης και του Νεσατέλ με τη βοήθεια της εκδικητικής αντιγαλλικής Ιερής Συμμαχίας – με αντάλλαγμα την ουδετερότητα και ένα ιδιαίτερα συντηρητικό Σύνταγμα⁴⁵. Ουσιαστικά, η σημερινή πολυγλωσσία της Ελβετίας είναι προϊόν των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα⁴⁶.

Ένας δεύτερος παράγοντας ήταν η οικονομική καθυστέρηση της χώρας, η οποία, σε συνάρτηση με την αντίξοχη γεωγραφική διαμόρφωσή της και την έλλειψη πλουτοπαραγωγικών πηγών, εμπόδισαν την αφομοίωσή της από ισχυρότερους γείτονες. Σήμερα μπορεί να δυσκολεύεται κανείς να θυμηθεί ότι μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Ελβετία ήταν μια φτωχή χώρα, που το βιοτικό της επίπεδο ήταν το μισό από της Αγγλίας, και μια ολοκληρωτικά αγροτική χώρα. Το 1850, μόνο το 6% του πληθυσμού ζούσε σε στοιχειωδώς αστικές περιοχές, και μόλις το 1920 το ποσοστό ανέβηκε στο 27,6%⁴⁷. Σε όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, λοιπόν, ο κύριος όγκος του πληθυσμού ήταν αγροτικός και χαρακτηριζόταν από την έλλειψη κινητικότητας (με εξαίρεση την παμπάλαια εξαγωγή σκληραγωγημένων νέων που προορίζονταν για τα μισθοφορικά στρατεύματα και την Παπική Φρουρά). Η καθυστέρηση της χώρας δεν ήταν μόνο οικονομική, ήταν και πολιτική και πολιτισμική. Η «Παλαιά Ελβετία», που η έκτασή της έμεινε αμετάβλητη μεταξύ του 1515 και του 1803 και που οι κάτοικοί της μιλούσαν διαφορετικές τοπικές διαλέκτους της γερμανικής, κυβερνιόταν από ένα χαλαρό συνασπισμό μιας ολιγαρχίας αριστοκρατών των καντονίων. «Το μυστικό της μακροβιότητας της Ομοσπονδίας βρισκό-

ταν στη διπλή της φύση. Για την αντιμετώπιση εξωτερικών εχθρών προώθησε μια αποτελεσματική ένωση πληθυσμών. Για την αντιμετώπιση εσωτερικών ανταρσιών, προώθησε μια αποτελεσματική ένωση ολιγαρχιών. Όταν οι αγρότες επαναστατούσαν, πράγμα που συνέβαινε τρεις περίπου φορές σε κάθε αιώνα, τότε οι διαφορές παραμερίζονταν και οι κυβερνήσεις των υπόλοιπων καντονίων παρείχαν τη βοήθειά τους, διαμεσολαβώντας συχνά, όχι όμως πάντα, προς όφελος του ηγέτη της επαναστατημένης περιοχής»⁴⁸. Αν εξαιρέσει κανείς την απουσία μοναρχικών θεσμών, η εικόνα αυτή δεν απέχει πολύ από τα αναρίθμητα πριγκιπάτα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ένα απ' αυτά, το Λίχτενσταϊν, στα ανατολικά σύνορα της Ελβετίας, είναι το τελευταίο παράξενο απομεινάρι⁴⁹.

Είναι ενδεικτικό ότι τόσο αργά, το 1848, σχεδόν δύο γενιές μετά τη δημιουργία του ελβετικού κράτους, οι παλιοί θρησκευτικοί διαχωρισμοί είχαν μεγαλύτερη πολιτική σημασία από τους γλωσσικούς. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σε εδάφη που είχαν χαρακτηριστεί αμετάκλητα ως καθολικά ο Προτεσταντισμός ήταν εκτός νόμου, ενώ σε εδάφη που χαρακτηρίζονταν προτεσταντικά και αυτό το καθεστώς δεν μπορούσε να αλλάξει, ο Καθολικισμός ήταν παράνομος. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι νόμοι αυτοί τηρούνταν αυστηρά. Αντίθετα, η γλώσσα ήταν θέμα προσωπικής επιλογής και ευκολίας. Μόνο μετά το 1848, στη δίνη των επαναστατικών αναταραχών που συντάραξαν την Ευρώπη και με την ευρεία εξάπλωση των εθνικών κινημάτων με λαϊκό χαρακτήρα, η γλώσσα αντικατέστησε πραγματικά τη θρησκεία, και η χώρα κατατμήθηκε σε γλωσσικές ζώνες, καθεστώς που θεωρήθηκε αμετάκλητο. Τώρα ήταν η θρησκεία που έγινε ζήτημα προσωπικής επιλογής⁵⁰.

Τελικά η διατήρηση —σε μια τόσο μικρή χώρα— μιας τόσο μεγάλης ποικιλίας γερμανικών ιδιολέκτων που ήταν σε αρκετές περιπτώσεις αμοιβαία ακατανόητες, υποδηλώνει την αργοπορημένη έλευση του έντυπου καπιταλισμού και της συστηματοποιημένης σύγχρονης εκπαίδευσης στο μεγαλύτερο τμήμα της ελ-

βετικής αγροτικής κοινωνίας. Επομένως τα *Hochsprache* (τα γερμανικά του έντυπου λόγου) κατείχαν μέχρι αρκετά πρόσφατα τη θέση κρατικής γλώσσας, όμοιας με αυτή των *ärarisch deutsch* και των *diensmaleisch*. Επιπλέον ο Hughes παρατηρεί ότι σήμερα απαιτείται για τους «υψηλά ιστάμενους» αξιωματούχους να έχουν επαρκή γνώση δύο ομοσπονδιακών γλωσσών, υπονοώντας ότι δεν απαιτείται από τους υφιστάμενους τους η ίδια επάρκεια. Ειμώςως, μια παρόμοια θέση εκφράζεται στην Ομοσπονδιακή Οδηγία του 1950, η οποία τονίζει ότι: «Οι μορφωμένοι Γερμανοελβετοί διαθέτουν σίγουρα την κατάρτιση για να εργαστούν στη Γαλλία, όπως και οι μορφωμένοι Ιταλοί στην Ελβετία»⁵¹. Έχουμε να κάνουμε, ουσιαστικά, με μια κατάσταση που στη βάση της δε διαφέρει από την κατάσταση στη Μοζαμβίκη — μια δίγλωσση πολιτική τάξη που καταλαμβάνει μια ασφαλή θέση σε μια ποικιλία πληθυσμών οι οποίοι μιλούν μία γλώσσα, με μια μόνη διαφορά: η «δεύτερη γλώσσα» είναι αυτή ενός ισχυρού γείτονα παρά ενός πρώην αποικιοκράτη ηγέτη.

Παρ' όλα αυτά, λαμβάνοντας υπόψη ότι, το 1910, το 73% σχεδόν του πληθυσμού είχε ως μητρική γλώσσα τη γερμανική, το 22% τη γαλλική, το 4% την ιταλική και το 1% τη ραιτορομανική (αυτά τα ποσοστά έχουν διαφοροποιηθεί ελάχιστα στις δεκαετίες που μεσολάβησαν), προκαλεί μάλλον έκπληξη το γεγονός ότι στο δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα —την εποχή των επίσημων εθνικισμών— δεν έγιναν προσπάθειες εκγερμανισμού. Σίγουρα μέχρι το 1914 υπήρχε ισχυρή συμπάθεια υπέρ των Γερμανών. Μεταξύ της Γερμανίας και της Γερμανικής Ελβετίας τα σύνορα ήταν στο έπακρο διαπερατά. Εμπόριο και επενδύσεις, καθώς και αριστοκράτες και επαγγελματίες, μετακινούνταν προς κάθε πλευρά με αρκετή ελευθερία. Όμως η Ελβετία συνόρευε επίσης με δύο άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, τη Γαλλία και την Ιταλία, και οι πολιτικοί κίνδυνοι του εκγερμανισμού ήταν ξεκάθαροι. Η νομικά κατοχυρωμένη ισότητα γερμανικών, γαλλικών και ιταλικών ήταν επομένως η άλλη όψη του νομίσματος της ελβετικής ουδετερότητας⁵².

Όλα τα προηγούμενα στοιχεία δείχνουν ότι ο ελβετικός εθνικισμός μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα ως μέρος του «τελευταίου κύματος». Εάν ο Hughes τοποθετεί σωστά τη γέννησή του το 1891, τότε είναι μια δεκαετία παλιότερος από το βιρμανικό ή τον ινδονησιακό εθνικισμό. Μ' άλλα λόγια, εκδηλώθηκε σε μια περίοδο της παγκόσμιας ιστορίας κατά την οποία το έθνος εξελισσόταν σε παγκόσμιο κανόνα, και η ιδιότητα του να ανήκει κανείς σε έθνος ήταν δυνατόν να «σχεδιαστεί» με έναν πολύ πιο σύνθετο τρόπο από ό,τι μέχρι τότε. Αν το συντηρητικό πολιτικό σύστημα, καθώς και η καθυστερημένη κοινωνικο-οικονομική δομή της Ελβετίας «επιβράδυναν» την άνοδο του εθνικισμού⁵³, το γεγονός ότι οι προ-μοντέρνοι πολιτικοί θεσμοί της δεν ήταν δυναστικοί ούτε μοναρχικοί συνέβαλε στην αποφυγή των υπερβολών του επίσημου εθνικισμού (παράβαλε την περίπτωση του Σιάμ που συζητήθηκε στο β. «Επίσημος εθνικισμός και ιμπεριαλισμός»). Τελικά, όπως και στην περίπτωση της Νοτιοανατολικής Ασίας, η εμφάνιση του ελβετικού εθνικισμού στην αυγή της επανάστασης των επικοινωνιών στον εικοστό αιώνα έκανε δυνατή και εφαρμόσιμη την «αναπαράσταση» της φαντασιακής κοινότητας με τρόπους που δεν απαιτούσαν γλωσσική ομοιογένεια.

Καταλήγοντας, θα άξιζε να εκθέσω για μιαν ακόμα φορά το γενικό επιχείρημα αυτού του κεφαλαίου. Το «τελευταίο κύμα» των εθνικισμών, οι περισσότεροι από τους οποίους εκδηλώθηκαν στα αποικιακά εδάφη της Ασίας και της Αφρικής, δημιουργήθηκε ως απάντηση στο νέου τύπου πλανητικό ιμπεριαλισμό, που αποτέλεσε προϊόν των επιτευγμάτων του βιομηχανικού καπιταλισμού. Όπως ο Μαρξ το έθεσε με το δικό του μοναδικό τρόπο: «Η ανάγκη για μια διαρκή επέκταση των αγορών για τα προϊόντα της καταδιώκει την αστική τάξη σε ολόκληρη την υφήλιο»⁵⁴. Ο καπιταλισμός όμως είχε συμβάλει, κυρίως με τη διάδοση της τυπογραφίας, στη δημιουργία λαϊκών εθνικισμών στην Ευρώπη που στηρίζονταν στην καθομιλουμένη, οι οποίοι σε δια-

φορετικό βαθμό υπονόμεισαν την παλαιά δυναστική αρχή και εξώθησαν στην αυτο-πολιτογράφηση κάθε δυναστεία που ήταν σε θέση να το κάνει. Ο επίσημος εθνικισμός —κράμα των νέων εθνικών και των παλαιών δυναστικών αρχών (Βρετανική Αυτοκρατορία)— οδήγησε με τη σειρά του σ' αυτό που θα ονόμαζε κανείς, για ευκολία, «εκρωσισμό» των αποικιών που βρίσκονταν έξω από την Ευρώπη. Αυτή η ιδεολογική ροπή συνδυάστηκε αποτελεσματικά με πρακτικές ανάγκες. Οι αυτοκρατορίες του τέλους του δέκατου ένατου αιώνα ήταν πολύ μεγάλες και εκτεταμένες ώστε να κυβερνηθούν από μια χούφτα ανθρώπων μιας εθνικότητας. Επιπλέον, ακολουθώντας τον καπιταλισμό, το κράτος αύξανε με γρήγορους ρυθμούς τις λειτουργίες του, και στις μητροπόλεις και στις αποικίες. Συνδυασμένες αυτές οι δυνάμεις παρήγαγαν σχολικά συστήματα στο πνεύμα του «εκρωσισμού», που σκόπευαν εν μέρει να παράγουν κατώτερο προσωπικό για τη γραφειοκρατία και τις επιχειρήσεις. Αυτά τα σχολικά συστήματα, συγκεντρωτικά και τυποποιημένα, δημιούργησαν νέα προσκυνήματα. Η Ρώμη αυτών των προσκυνημάτων ήταν οι διάφορες αποικιακές πρωτεύουσες, γιατί τα έθνη που αποτελούσαν τον πυρήνα των αυτοκρατοριών δεν επέτρεπαν μεγαλύτερη άνοδο προς το κέντρο. Συνήθως, όχι όμως πάντοτε, αυτά τα εκπαιδευτικά προσκυνήματα είχαν τα αντίστοιχά τους, ή τα αντίγραφά τους, στη διοικητική σφαίρα. Η διαπλοκή των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών και των διοικητικών προσκυνημάτων παρείχε την εδαφική βάση για τις νέες «φαντασιακές κοινότητες» στις οποίες οι αυτόχθονες θα μπορούσαν να δουν τον εαυτό τους ως μέλη μιας εθνικότητας. Η εξάπλωση του αποικιακού κράτους, το οποίο καλούσε τους «ντόπιους» στα σχολεία και στα γραφεία, και του αποικιακού καπιταλισμού που τους απέκλειε από τη διοίκηση των επιχειρήσεων, σήμαινε ότι, σε μια έκταση που δεν είχε προηγουμένως, οι πρώτοι βασικοί εκφραστές του αποικιακού εθνικισμού ήταν σώματα μοναχικών, δίγλωσσων διανοουμένων χωρίς δεσμούς με την εύρωστη τοπική αστική τάξη.

Ως δίγλωσσοι διανοούμενοι όμως, και πάνω απ' όλα ως διανοούμενοι των αρχών του εικοστού αιώνα, είχαν πρόσβαση, μέσα στις αίθουσες διδασκαλίας και έξω απ' αυτές, σε μοντέλα έθνους, συμμετοχής σε έθνος και εθνικισμού που ήταν αποστάγματα των παραγμένων και χαοτικών εμπειριών ενός αιώνα αμερικανικής και ευρωπαϊκής ιστορίας. Αυτά τα μοντέλα, με τη σειρά τους, έδωσαν μορφή σε χιλιάδες πρωτοφανέρωτα όνειρα. Με διαφορετικούς συνδυασμούς, τα μαθήματα εθνικισμών, επίσημων, της καθομιλουμένης καθώς και των κρεολών αντιγράφηκαν, προσαρμόστηκαν και βελτιώθηκαν. Τελικά, όπως ο καπιταλισμός, με ολόένα και μεγαλύτερη ταχύτητα, μετασχημάτισε τα μέσα της φυσικής και διανοητικής επικοινωνίας, οι διανοούμενοι βρήκαν τρόπους να χρησιμοποιήσουν την τυπογραφία για να προπαγανδίσουν τη φανταστική κοινότητα, όχι απλώς στις αναλφάβητες μάζες αλλά και στις εγγράμματες μάζες που διάβαζαν διαφορετικές γλώσσες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δεν αποκτούσαν αυτή την εμπειρία φυσικά μόνον οι υπάλληλοι, αν και ήταν η πιο σημαντική ομάδα. Ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, τη γεωγραφία του *Noli Me Tangere* (και πολλών άλλων εθνικιστικών μυθιστορημάτων). Παρόλο που μερικοί από τους σπουδαιότερους χαρακτήρες του έργου του Ρισάλ είναι Ισπανοί και κάποιοι από τους Φιλιπινέζους ήρωες έχουν πάει στην Ισπανία (έξω από το σκηνικό του μυθιστορήματος), ο χώρος όπου κινούνται οι χαρακτήρες περιορίζεται σ' ό,τι, έντεκα χρόνια μετά την έκδοση του μυθιστορήματος και δύο χρόνια μετά την εκτέλεση του συγγραφέα, θα αποτελούσε τη Δημοκρατία των Φιλιπίνων.

2. Θα αναφέρουμε μόνον ένα παράδειγμα: το 1828 υπήρχαν σχεδόν 250.000 αυτόχθονες στις μισθολογικές καταστάσεις των Ολλανδικών Ανατολικών Ινδιών, και αυτοί αποτελούσαν το 90% όλων των κρατικών υπαλλήλων. (Ενδεικτικά, οι άμισθοι και οι συντάξεις των Ολλανδών και των ντόπιων υπαλλήλων, όταν συνδυαστούν απορ-

ροφούν το 50% των κρατικών εξόδων!). Βλέπε Amry Vandenbosch, *The Dutch East Indies*, σ. 171-173. Η συμμετοχή των Ολλανδών στη γραφειοκρατία ήταν εννέα φορές μεγαλύτερη από των Άγγλων στη Βρετανική (που δεν αποτελούσε «εγχώριο κράτος») Ινδία.

3. Ακόμα και στις εξαιρετικά συντηρητικές Ολλανδικές Ινδίες, ο αριθμός των ντόπιων που είχαν λάβει στοιχειώδη εκπαίδευση ευρωπαϊκού τύπου εκτινάχθηκε από 2.987 κατά μέσον όρο ανάμεσα στα 1900-1904 σε 74.697 το 1928· ενώ ο αριθμός αυτών που είχαν λάβει μια ευρωπαϊκού τύπου δευτεροβάθμια εκπαίδευση αυξήθηκε στο ίδιο χρονικό διάστημα από 25 σε 4.468. Kahin, *Nationalism*, σ. 31.

4. Σύμφωνα με τον Anthony Barnett, «επέτρεψε στους διανοούμενους να πουν στους συνομιλητές τους [που μιλούσαν τις ντόπιες καθομιλούμενες γλώσσες] ότι “εμείς” μπορούμε να είμαστε σαν “αυτούς”».

5. Εμφανίστηκε πρώτη φορά στην *De Express* στις 13 Ιουλίου του 1913, μεταφράστηκε όμως γρήγορα στα «ινδονησιακά» και δημοσιεύτηκε στον τοπικό Τύπο. Ο Σουβάρντι ήταν τότε 24 χρόνων. Ένας εξαιρετικά μορφωμένος και προοδευτικός αριστοκράτης ίδρυσε μαζί με έναν Ιαβανό πολίτη, τον δρ Tjipto Mangoenkoesoemo, και έναν Ευρασιάτη, τον Eduard Douwes Dekker, το Indische Partij, το πρώτο πολιτικό κόμμα της αποικίας. Για μια σύντομη αλλά εύστοχη ανάλυση σχετικά με τον Σουβάρντι βλέπε Savitri Scherer, «Harmony and Dissonance: Early Nationalist Thought in Java», κεφ. 2. Το Παράρτημα I περιλαμβάνει την αγγλική μετάφραση του περιφημου άρθρου από το οποίο προέρχεται το απόσπασμα.

6. Παρατήρησε τη σύνδεση μεταξύ «φαντασιακών» και «φανταστικών» κοινοτήτων.

7. Οι εορταστικές εκδηλώσεις του 1913 ήταν ενδεικτικές του επίσημου εθνικισμού με μιαν άλλη έννοια. Ο επετειακός εορτασμός της «εθνικής απελευθέρωσης» ήταν στην πραγματικότητα η παλινόρθωση του Οίκου της Οράγγης από τα νικηφόρα στρατεύματα της Ιεράς Συμμαχίας (όχι η εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας της Μπατάβια το 1875) και το μισό από το κράτος που απελευθερώθηκε αποσχίστηκε σύντομα για να σχηματίσει το Βασίλειο του Βελγίου το 1830. Όμως ο χαρακτηρισμός «εθνική απελευθέρωση» ήταν κάτι που ο Σουβάρντι διδάχτηκε στην αποικιακή σχολική αίθουσα.

8. «Marxism and the National Question», σ. 41.

9. Εδώ θα εστιάσουμε στα λαϊκά σχολεία. Τα στρατιωτικά αντίστοιχά τους συχνά παρούσιάζαν το ίδιο ενδιαφέρον. Ο μόνιμος στρατός τον οποίο συγκροτούσαν επαγγελματίες και ο οποίος είχε ως πρότυπο τον πρωσικό στρατό απαιτούσε μια εκπαιδευτική πυραμίδα σε πολλά σημεία περισσότερο σύνθετη, αν όχι περισσότερο εξειδικευμένη, από το λαϊκό ανάλογό της. Οι νεαροί αξιωματικοί («Τούρκοι») που βγήκαν από τις νέες στρατιωτικές ακαδημίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εθνικισμού. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του ταγματάρχη Τσουκούμα Νζεκβού, ο οποίος ήταν ο εγκέφαλος του πραξικοπήματος της 15ης Ιανουαρίου του 1966 στη Νιγηρία. Ήταν ένας χριστιανός Ίμπο, ανάμεσα στην πρώτη ομάδα των νεαρών Νιγηριανών που στάλθηκαν για να εκπαιδευτούν στο Sandhurst, με σκοπό να μετασχηματίσουν μιαν αποικιακή μισθοφορική δύναμη που αποτελούνταν από λευκούς, σε εθνικό στρατό, για την επίτευξη της ανεξαρτησίας της Νιγηρίας το 1960. (Παρόλο που υπηρέτησε στο Sandhurst με τον μετέπειτα ταξίαρχο Afifa, ο οποίος, επίσης το 1966, επρόκειτο να ανατρέψει την κυβέρνησή του, προορισμός κάθε ντόπιου ήταν να επιστρέψει στη δική του αυτοκρατορική περιοχή.) Η δύναμη του πρωσικού μοντέλου αποδεικνύεται περίτρανα από το ότι ο ίδιος μπόρεσε να οδηγήσει τα μουσουλμανικά στρατεύματα των Χάουσα για να δολοφονήσει τον Sardauna στο Σοκότο και άλλους μουσουλμάνους αριστοκράτες Χάουσα, και συνακόλουθα να καταστρέψει την κυβέρνηση του Abubakar Tafawa Balewa που κυριαρχούνταν από μουσουλμάνους Χάουσα. Και το γεγονός ότι από το Ραδιόφωνο της Καντούνα επιβεβαίωσε τους αγρότες ότι «δε θα ντρέπεστε πια να λέτε ότι είστε Νιγηριανοί» αποτελεί μια εξίσου σημαντική ένδειξη του αποικιακού εθνικισμού που γεννιέται μέσω του σχολείου (Παραθ. στο Anthony H. M. Kirk Greene, *Crisis and Conflict in Nigeria: A Documentary Source Book*, σ. 126.) Ο εθνικισμός όμως δεν ήταν αρκετά διαδεδομένος στη Νιγηρία, με αποτέλεσμα το εθνικιστικό πραξικόπημα του Νζεκβού να ερμηνευθεί ως πλεκτάνη των Ίμπο· σ' αυτό οφείλονται και οι στρατιωτικές εξεγέρσεις του Ιουλίου, οι διωγμοί των Ίμπο το Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο και η αποσκίρτηση της Μπιάφρα το Μάιο του 1967. (Βλέπε την έξοχη μελέτη του Robin Luckham, *The Nigerian Military*, passim.)

10. Η ιδέα ότι ένας μαθητής ήταν «πολύ μεγάλος» για να πάει στην X ή Ω τάξη, αδιανόητη για ένα παραδοσιακό μουσουλμανικό

σχολείο, αποτελούσε ασυνείδητο αξίωμα για το αποικιακό δυτικού τύπου σχολείο.

11. Τελικά, φυσικά, οι κορυφές ήταν η Χάγη, το Άμστερνταμ και το Λέιντεν αυτοί όμως που ονειρεύονταν σοβαρά να σπουδάσουν εκεί ήταν μια μικρή μειονότητα.

12. Τα σχολεία του εικοστού αιώνα, ως λαϊκά, ήταν συνήθως μεικτά, αν και τα αγόρια ήταν ισχυρή πλειονότητα. Γι' αυτό και δημιουργούνταν δεσμοί και συχνά γάμοι, «από τα σχολικά θρανία», που ανέτρεπαν όλα τα παραδοσιακά σχήματα.

13. Ο Σουκάρνο δεν είδε ποτέ το Δυτικό Ιριάν για το οποίο είχε πολεμήσει σκληρά μέχρι τα 60 του και πλέον. Εδώ, όπως και στους σχολικούς χάρτες, παρακολουθούμε τη φαντασία να διαχέεται στην πραγματικότητα — πρβλ. *Noli* και *El Periquillo Samiento*.

14. Σύγκρινε, ως αντίθεση, τους «half-breeds» ή τους «niggers»*, που ξεκινώντας από το Καλαί ξεφύτρωναν οπουδήποτε στον πλανήτη έξω από το Ηνωμένο Βασίλειο.

15. Για τη γένεση και την εξέλιξη αυτού του περίφημου σχολείου, βλέπε Abdou Moumouni, *L' Education en Afrique*, σ. 41-49· για την πολιτική σημασία του, Ruth Schachter Morgenthau, *Political Parties in French-Speaking West Africa*, σ. 12-14, 18-21. Ξεκίνησε αρχικά ως μια *école normale* χωρίς όνομα, που έδρευε στο Σαιντ Λιούις και μεταφέρθηκε στο Γοιέε, λίγο έξω από το Ντακάρ, το 1913. Έπειτα πήρε το όνομα William Merlaud-Ponty, του τέταρτου διοικητή (1908-1915) της Γαλλικής Δυτικής Αφρικής. Στον Serge Thion οφείλω την πληροφορία ότι το όνομα William (αντί για το Guillaume) ήταν για καιρό του συρμού στην περιοχή του Μπορντό. Δίκαια αποδίδει αυτή τη δημοτικότητα στους ιστορικούς δεσμούς με την Αγγλία που δημιουργήθηκαν μέσα από το εμπόριο κρασιού· φαίνεται όμως το ίδιο πιθανό να ανάγεται στην εποχή κατά την οποία το Μπορντό (Γκυέν) ήταν ακόμα τμήμα της περιοχής που κυβερνιόταν από το Λονδίνο.

16. Δε φαίνεται να υπήρχε κάτι αντίστοιχο στη Βρετανική Δυτική Αφρική, είτε γιατί οι βρετανικές αποικίες δεν ήταν συνεχόμενες είτε γιατί το Λονδίνο ήταν αρκετά πλούσιο και φιλελεύθερο ώστε να ιδρύσει γυμνάσια σχεδόν αμέσως στα μεγάλα εδάφη είτε εξαιτίας του

* Υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί που αποδίδονταν στους Μαύρους (Σ.τ.Μ.).

τοπικισμού των αντίπαλων προτεσταντικών ιεραποστολικών οργανισμών. Το Achimota School, ένα γυμνάσιο που ιδρύθηκε από το αποικιακό κράτος στην Άκρα το 1927, έγινε σύντομα η βασική κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας της Χρυσής Ακτής, όπου μετά την ανεξαρτησία τα παιδιά των υπουργών φοιτούσαν εκεί για να μάθουν πώς θα διαδεχθούν τους πατεράδες τους. Μια ανταγωνιστική κορυφή, το Mfantsipim Secondary School, είχε το πλεονέκτημα της παλαιότητας (είχε ιδρυθεί το 1876) αλλά τα μειονεκτήματα της γεωγραφικής θέσης του (Cape Costa) και του καθεστώτος ημιαυτονομίας από το κράτος (ήταν σε εκκλησιαστικά χέρια αρκετά μετά την ανεξαρτησία). Οφείλω αυτή την πληροφορία στον Mohamed Chambas.

17. Οδήγησε, ανάμεσα στα άλλα, στο βραχύβιο Κομμουνιστικό Κόμμα της Ινδοκίνας (1930-1951;), στο οποίο συμμετείχαν νεαροί που είχαν μητρική γλώσσα είτε τη βιετναμική είτε τη χμερική ή τη λαοτινή. Σήμερα η δημιουργία αυτού του κόμματος αντιμετωπίζεται απλώς σαν μια έκφραση «του γηραιού βιετναμικού επεκτατισμού». Στην πραγματικότητα, γεννήθηκε από την Κομιντέρν μέσα από το εκπαιδευτικό (και σε μικρότερη έκταση από το διοικητικό) σύστημα της Γαλλικής Ινδοκίνας.

18. Αυτή η πολιτική συζητήθηκε επαρκώς και σε βάθος στο Gail Paradise Kelly, «Franco-Vietnamese Schools, 1918 to 1938». Δυστυχώς το βιβλίο αυτό εστιάζει αποκλειστικά στο βιετναμόφωνο πληθυσμό της Ινδοκίνας.

19. Χρησιμοποίησά αυτή την άκομψη ορολογία για να τονίσω την αποικιακή προέλευση αυτών των χωρών. Το «Δάος» συγκροτήθηκε από ένα σύμπλεγμα ανταγωνιστικών ηγεμονιών, αφήνοντας περισσότερο από το μισό λαόφωνο πληθυσμό στο Σιάμ. Τα σύνορα της «Καμπότζης» δεν αντιστοιχούσαν σε καμία ιστορική έκταση του προαποικιακού βασιλείου ούτε στην κατανομή πληθυσμών που μιλούσαν τη χμερική. Κάποιες εκατοντάδες χιλιάδες αυτών των πληθυσμών κατέληξαν να παγιδευτούν στην «Κοχινγκίνα», συγκροτώντας με το χρόνο τη διακριτή κοινότητα που είναι γνωστή ως Χμερ Χρομ (οι Χμερ του κάτω μέρους του ποταμού).

20. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού ίδρυσαν το 1930 μια École Supérieure de Pali στην Πνομ Πεν, ένα εκκλησιαστικό κολέγιο στο οποίο φοιτούσαν καλόγεροι που μιλούσαν τη χμερική και τη λαοτινή. Η προσπάθεια να αποστρέψουν το βλέμμα των βουδιστών από

την Μπανγκόκ δε φαίνεται να πέτυχε. Το 1942 (λίγο μετά αφότου το Σιάμ επανέκτησε τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της βορειοδυτικής «Καμπότζης» με τη βοήθεια των Ιαπώνων), οι Γάλλοι συνέλαβαν ένα σεβαστό καθηγητή της École για κατοχή και διακίνηση «ανατρεπτικού» ταϊλανδέζικου εκπαιδευτικού υλικού. Το πιο πιθανό είναι ότι αυτό το υλικό αποτελούνταν από κάποια ιδιαίτερος εθνικιστικά σχολικά εγχειρίδια που παρήχθησαν από το έντονα αντιγαλλικό καθεστώς του στρατάρχη Plaek Phibunsongkhram (1938-1944).

21. David G. Marr, *Vietnamese Tradition on Trial, 1920-1945*, σ. 146. Την ίδια ανησυχία προκαλούσε η λαθραία εισαγωγή κινεζικών μεταφράσεων επικίνδυνων Γάλλων συγγραφέων όπως ο Ρουσό (Kelly, «Franco-Vietnamese Schools», σ. 19).

22. Στην τελική του μορφή αυτό το αλφάβητο αποδίδεται συχνά στο χαρισματικό λεξικογράφο Alexandre de Rhodes, ο οποίος το 1651 εξέδωσε το περίφημό του *Dictionarium annamiticum lusitanum et latinum*.

23. «[Οι περισσότεροι] Γάλλοι αξιωματούχοι του τέλους του δέκατου ένατου αιώνα... ήταν πεπεισμένοι ότι για να εξασφαλίσουν τη συνέχεια της αποικιακής εξουσίας απαιτούνταν αυστηρός περιορισμός των κινεζικών επιρροών, που περιλάμβαναν και το σύστημα γραφής. Οι ιεραπόστολοι συχνά αντιμετώπισαν τους μορφωμένους κομφουκιανιστές ως το κύριο εμπόδιο στο γενικό προσηλυτισμό του Βιετνάμ στο καθολικό δόγμα. Επομένως, κατά την άποψή τους, ο περιορισμός της χρήσης της κινεζικής γλώσσας σήμαινε ταυτόχρονα την απομάκρυνση του Βιετνάμ από την κληρονομιά του και την ουδετεροποίηση της παραδοσιακής ελίτ». (Marr, *Vietnamese Tradition*, σ. 145). Βλ. επίσης Kelly, «Franco-Vietnamese Schools» όπου παραθέτει σε έναν αποικιοκράτη συγγραφέα: «Ουσιαστικά, η διδασκαλία της quôc ngữ μόνο... θα έχει ως αποτέλεσμα να μεταδώσουμε στους Βιετναμέζους μόνο το γαλλικό λόγο, τη γαλλική λογοτεχνία και φιλοσοφία, πράγμα το οποίο ευχόμαστε. Αυτό σημαίνει εκείνα [τα έργα] που κρίνουμε χρήσιμα γι' αυτούς και είναι εύκολο να αφομοιώσουν: μόνο τα κείμενα τα οποία εμείς θα μεταγράψουμε στην quôc ngữ». «Franco-Vietnamese Schools», σ. 22.

24. Στο ίδιο, σ. 14-15. Για το ευρύ κατώτερο στρώμα του βιετναμέζικου πληθυσμού ο αντιβασιλιάς Albert Sarraut (εισηγητής του Κώδικα Δημόσιας Διδασκαλίας του 1917) συνιστούσε: «Μια απλή

εκπαίδευση που θα περιορίζεται στα ουσιώδη και θα επιτρέπει στο παιδί να μάθει ό,τι θα του είναι χρήσιμο στην ταπεινή σταδιοδρομία του ως γεωργού ή τεχνίτη, ώστε να βελτιώσει τις υλικές και κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξής του». Στο ίδιο, σ. 17.

25. Το 1937 ο συνολικός αριθμός των εγγεγραμμένων φοιτητών ήταν 631, από τους οποίους οι 580 είχαν εγγραφεί στη νομική και στην ιατρική. Στο ίδιο, σ. 79· βλέπε επίσης σ. 69-79, για την παράξενη ιστορία αυτού του ιδρύματος που ιδρύθηκε το 1906, έκλεισε το 1908, ξανάνοιξε το 1918 και ποτέ, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930, δεν ήταν τίποτε παραπάνω από ένα σοβαρό επαγγελματικό κολέγιο.

26. Επειδή θα επικεντρώσω στη συνέχεια της μελέτη μου στους Χμερ και στους Βιετναμέζους, αυτή είναι μάλλον η κατάλληλη στιγμή για μια σύντομη αναφορά σε κάποιον διακεκριμένο Λάο. Ο σημερινός πρωθυπουργός του Λάος, Kaysone Phoumvihan σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο του Ανόι στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Ο αρχηγός του κράτους, Πρίγκιπας Souphanouvong, αποφοίτησε από το Lycée Albert Sarraut του Ανόι πριν πάρει το πτυχίο του μηχανικού στη μητροπολιτική Γαλλία. Ο μεγαλύτερός του αδελφός, Πρίγκιπας Phetsarath Ratanavongsa, ο οποίος ήταν επικεφαλής της βραχύβιας αντιποικιοκρατικής κυβέρνησης του Lao Issara (Ελεύθερο Λάος) στη Βιεττιάν από τον Οκτώβριο του 1945 μέχρι τον Απρίλιο του 1946, είχε αποφοιτήσει από το Lycée Chasseloup-Laubat της Σαϊγκόν. Πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα στο «Λάος» ήταν το μικρό Collège [δηλαδή γυμνάσιο] Pavie στην Βιεττιάν. Βλέπε Joseph J. Zasloff, *Pathet Lao*, σ. 104-105· και «3349» [ψευδώνυμο του Phetsarath Ratanavongsa], *Iron Man of Laos*, σ. 12 και 46. Είναι, νομίζω, αποκαλυπτικό ότι στον απολογισμό των τελευταίων σχολικών ημερών του στο Παρίσι, ο Phetsarath μιλάει ασυνείδητα και με φυσικότητα για τους εύκολα αναγνωρίσιμους Λάο, Χμερ και Βιετναμέζους συμμαθητές του ως «Ινδοκινέζους φοιτητές». Βλέπε, π.χ., στο ίδιο, σ. 14-15.

27. Έτσι στα προηγούμενα «ομογενοποιημένα» *lycée* Chasseloup-Laubat και Albert Sarraut ιδρύθηκαν κατώτερης ποιότητας «εγχώρια τμήματα» το 1917-1918. Αυτά τα «εγχώρια τμήματα» τελικά έγιναν, αντίστοιχα, Lycée Petrus Ky και Lycée du Protectorat. (Στο ίδιο, σ. 60-63). Παρ' όλα αυτά, μια μειονότητα προνομιούχων *indigènes* συνέχισε

να φοιτά στο «πραγματικό γαλλικό» *lycée* (ο έφηβος Νοροντόμ Σιχανούκ τίμησε το Chasseloup-Laubat), ενώ μια μειονότητα «Γάλλων» (κυρίως Ευρασιάτες και αυτόχθονες με γαλλικό νομικό status) φοίτησε στο Petrus Ky και στο θυγατρικό του ίδρυμα στο Ανόι.

28. Ο Maig παρατηρεί ότι το 1920 «ακόμα και το πιο αισιόδοξο μέλος της διανόησης [που ήταν αφοσιωμένο στην *quốc ngữ*] δεν μπορούσε να μαντέψει ότι, δύο δεκαετίες μόνο μετά, οι κάτοικοι της Δημοκρατίας του Βιετνάμ θα μπορούσαν να διευθετήσουν όλες τις σημαντικές υποθέσεις —πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές, επιστημονικές και ακαδημαϊκές— στη βιετναμεζική του προφορικού λόγου στο αλφάβητο *quốc ngữ*». *Vietnamese Tradition*, σ. 150. Ήταν επιπλέον μια δυσάρεστη έκπληξη για τους Γάλλους.

29. Είναι ενδεικτικό ότι ένα από τα πρώτα θέματα που τέθηκαν από τους πρώτους Χμερ εθνικιστές του τέλους του 1930 ήταν η «κατάρτα» του αποκαλούμενου «*quốc ngữ*-ισμού» του αλφαβήτου της χμερικής από τις αποικιακές αρχές.

30. Το μοντέλο δεν εφαρμόστηκε αμέσως στη Βιεντιάν. Ο Του αναφέρει ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 μόνο 54 Λάο αποφοίτησαν από το Collège [το ονομάζει λανθασμένα *Lycée*] Pavie, ενώ 96 Βιετναμέζοι. *Laos*, σ. 45.

31. Είναι πιθανόν ότι αυτή η εισροή ήταν αντίστοιχη με το θεσμό του γαλλοβιετναμικού σχολικού συστήματος, το ότι απέκλειε τους Βιετναμέζους από το συναγωνισμό με τους Γάλλους πολίτες στα πιο ανεπτυγμένα, ανατολικά τμήματα της Ινδοκίνας. Το 1937 ζούσαν 39.000 Ευρωπαίοι στην «Κοχινγκίνα», στο «Ανάμ» και στο «Τονκίνο» και μόνο 3.000 στην «Καμπότζη» και στο «Λάος». Maig, *Vietnamese Tradition*, σ. 23.

32. Τα βιογραφικά αυτών των ανδρών είναι ευγενική παροχή του Steve Heder.

33. Πέθανε το 1950 σε βομβιστική επίθεση στα κεντρικά γραφεία του Δημοκρατικού Κόμματος που οργανώθηκε από ένα άγνωστο, πιθανώς όμως πριγκιπικό, χέρι.

34. Δημοσιεύτηκε στην Πνομ Πεν από το Librairie Mitserei [Ελεύθερα Χέρια]. «Παραπλανητικό» επειδή το πλήρες κείμενο είναι στη χμερική. Τις βιογραφικές λεπτομέρειες για τον Ieu Koeus, που αντλήθηκαν από τον αποτεφρωμένο τόμο του 1946, μου τις πρόσφερε γενναϊόδωρα ο Steve Heder.

35. Βλέπε Kahin, *Nationalism*, κεφάλαιο 12· Anthony Reid, *The Indonesian National Revolution, 1945-50*, κεφάλαιο 6· και Henri Alers, *Om een rode of groene Merdeka*, passim.

36. Η εξαίρεση ήταν η θνησιγενής Δημοκρατία των Νότιων Μολούκων. Οι εκχριστιανισμένοι Αμπονήσιοι είχαν για μακρό χρόνο στρατολογηθεί σε μεγάλο αριθμό στον αυταρχικό αποικιακό στρατό. Πολλοί πολέμησαν υπό τον Βαν Μοοκ εναντίον της νεαρής επαναστατικής Ινδονησιακής Δημοκρατίας· μετά την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ινδονησίας το 1950, είχαν λόγους να περιμένουν ένα δυσάρεστο μέλλον.

37. Βλέπε τον εξαίρετο απολογισμό στο John Hoffman, «A Foreign Investment: Indies Malay to 1902», *Indonesia*, 27 (Απρίλιος 1979), σ. 65-92.

38. Ο στρατός «αποτελούσε κάτι σαν α-εθνική κάστα, που τα μέλη της ζούσαν ακόμα και στην ιδιωτική τους ζωή αποκοιμημένα από τα εθνικά περιβάλλοντά τους και μιλούσαν πολύ συχνά μια ιδιαίτερη γλώσσα, την αποκαλούμενη *äranisch deutsch* ("γερμανικά της καραβάνας"), όπως ονομάστηκε ειρωνικά από τους εκπροσώπους των γερμανικών της λογοτεχνίας, εννοώντας μ' αυτή την ονομασία ένα περίεργο γλωσσικό μείγμα που δεν παίρνει πολύ στα σοβαρά τους κανόνες της γραμματικής». Jászi, *The Dissolution*, σ. 144. Η υπογράμμιση του συγγραφέα.

39. Όχι απλώς με την προφανή έννοια. Επειδή στο δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα η Ολλανδία είχε σχεδόν μόνο μία αποικία, αλλά τεράστια και προσοδοφόρα, ήταν αρκετά πρακτικό να εκπαιδεύσει τους υπαλλήλους της σε μια (μόνη) μη ευρωπαϊκή *dienstaal*. Με το χρόνο, ειδικά σχολεία και σχολές ιδρύθηκαν στη μητρόπολη για να προετοιμάσουν γλωσσικά τους μελλοντικούς υπαλλήλους. Για τις ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες οι οποίες είχαν πολλές αποικίες, όπως η Βρετανική, δε θα επαρκούσε μια τοπική *dienstaal*.

40. Η παρουσίαση από τον Maig της γλωσσικής εξέλιξης στην ανατολική Ινδοκίνα είναι πολύ αποκαλυπτική σ' αυτό το σημείο. Παρατηρεί ότι μέχρι το 1910 περίπου, «οι μορφωμένοι Βιετναμέζοι θεώρησαν ότι η κινεζική ή η γαλλική ή και οι δύο ήταν ουσιώδη μέσα "υψηλής" επικοινωνίας» (*Vietnamese Tradition*, σ. 137). Μετά το 1920, όμως, και εν μέρει ως αποτέλεσμα της προώθησης από το κράτος του φωνητικού αλφαβήτου *quốc ngữ*—, τα πράγματα άλλαξαν

γρήγορα. Αρχίζει να «κερδίζει έδαφος η πεποίθηση ότι η βιετναμική του προφορικού λόγου ήταν ένα σημαντικό και ίσως [sic] ουσιώδες συστατικό της εθνικής ταυτότητας. Ακόμα και οι διανοούμενοι που αισθάνονταν πιο άνετα με τα γαλλικά παρά με τη μητρική τους γλώσσα εκτίμησαν τη σημασία του γεγονότος ότι τουλάχιστον το 85% του πληθυσμού μιλούσε την ίδια γλώσσα» (σ. 138). Είχαν ως τότε πλήρη επίγνωση του ρόλου της μαζικής εγγραμματοσύνης στην προώθηση των εθνικών κρατών της Ευρώπης και της Ιαπωνίας. Ο Μαρτ όμως δείχνει επίσης ότι για μεγάλη περίοδο δεν υπήρχε καθαρή σχέση μεταξύ της γλωσσικής προτίμησης και της πολιτικής θέσης. «Το να υποστηρίζει κανείς τη βιετναμική μητρική γλώσσα δε δήλωνε από μόνο του πατριωτικά αισθήματα όπως δε δήλωνε από μόνη της συνεργασία με τον εχθρό η υποστήριξη της γαλλικής γλώσσας» (σ. 150).

41. Λέω «μπορούν», επειδή υπάρχουν άφθονες περιπτώσεις όπου η δυνατότητα έχει αποκλειστεί και στο παρελθόν και τώρα. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα το Παλαιό Πακιστάν, η εξήγηση δεν είναι ο εθνοπολιτισμικός πλουραλισμός αλλά τα απαγορευμένα προσκυνήματα.

42. Christopher Hughes, *Switzerland*, σ. 107. Το έξοχο αυτό κείμενο, για το οποίο δίκαια ο Σέτον Γουότσον εκφράζει το θαυμασμό του, είναι η βάση του επιχειρήματος που ακολουθεί.

43. Στο ίδιο, σ. 218. Οι ημερομηνίες είναι δική μου προσθήκη.

44. Στο ίδιο, σ. 85.

45. Επιπλέον τα Aargau, St. Gallen και Grisons. Αυτό το τελευταίο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού σήμερα είναι η εναπομείνασα πατρίδα της ραιτορομανικής, της περισσότερο «γνήσιας ελβετικής» από τις εθνικές γλώσσες της χώρας — μια θέση που κατέλαβε, όμως, μόλις το 1937. Στο ίδιο, σ. 59 και 85.

46. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε εν παρόδω ότι η Μαντάμ Ντε Στάελ μόλις που πρόλαβε να δει τη γέννησή της πολύγλωσσης Ελβετίας. Επιπλέον, η οικογένειά της, όπως και οι Σισμόντι, ήρθε από τη Γενεύη, που ήταν ένα ανεξάρτητο κρατίδιο έξω από την «Ελβετία» μέχρι το 1815. Δε μας εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι η ιδέα του ελβετικού έθνους «δεν τους απασχόλησε ιδιαίτερα».

47. Στο ίδιο, σ. 173 και 274. Κάθε «καλλιεργημένο μεσαίο στρώμα» του δέκατου ένατου αιώνα έπρεπε να είναι πολύ μικρό.

48. Στο ίδιο, σ. 86. Η υπογράμμιση δική μου.

49. Η απουσία μοναρχιών χαρακτήριζε και τη Χανσεατική Ένωση, ένα χαλαρό πολιτικό συνασπισμό στον οποίο θα ήταν προβληματικό να αποδώσουμε είτε κρατικό είτε εθνικό χαρακτήρα.

50. Στο ίδιο, σ. 274.

51. Στο ίδιο, σ. 59-60. Η υπογράμμιση δική μου.

52. Η αναβάθμιση της ραιτορομανικής το 1937 ελάχιστα τροποποίησε τον αρχικό υπολογισμό.

53. Η κοινωνική δομή της Ουγγαρίας ήταν επίσης καθυστερημένη, όμως οι Μαγυάροι αριστοκράτες βρισκόνταν μέσα σε μια τεράστια πολυεθνική δυναστική αυτοκρατορία, στην οποία η υποτιθέμενη γλωσσική ομάδα τους αποτελούσε απλώς μειονότητα, αν και πολύ σημαντική. Η μικρή, αντιμοναρχική αριστοκρατική ολιγαρχία της Ελβετίας δεν απειλήθηκε ποτέ μ' αυτόν τον τρόπο.

54. Marx και Engels, *The Communist Manifesto*, σ. 37. Ποιος άλλος εκτός από τον Μαρξ θα μπορούσε να περιγράψει την τάξη που άλλαξε τη μορφή του κόσμου ως «καταδιωγμένη»;

ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ

ΣΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ προσπάθησα να περιγράψω τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες το έθνος έγινε δυνατό να επινοηθεί, και, από τη στιγμή που επινοήθηκε, να σχεδιαστεί, να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και να μετασχηματιστεί. Είναι αναγκαίο μια τέτοιου είδους ανάλυση να ασχοληθεί σ' ένα πρώτο επίπεδο με την κοινωνική αλλαγή και τις διαφορετικές μορφές συνείδησης. Είναι όμως αμφίβολο κατά πόσο η κοινωνική αλλαγή ή ο μετασχηματισμός της συνείδησης επαρκούν από μόνα τους για να εξηγήσουν ικανοποιητικά την προσκόλληση των λαών στις επινοήσεις της φαντασίας τους ή —επαναφέροντας την ερώτηση που έθεσα στην αρχή αυτού του κειμένου— γιατί οι άνθρωποι είναι έτοιμοι να δώσουν τη ζωή τους γι' αυτές τις επινοήσεις.

Σε μια εποχή που είναι κοινός τόπος για τους προοδευτικούς, κοσμοπολίτες διανοούμενους (ιδιαίτερα στην Ευρώπη;) η επιμονή στο σχεδόν παθολογικό χαρακτήρα του εθνικισμού, στις ρίζες του στο φόβο και στο μίσος για τον Άλλο, και στη συγγενειά του με το ρατσισμό¹, είναι χρήσιμο να θυμηθούμε ότι τα έθνη εμπνέουν αγάπη και συχνά αγάπη που φτάνει στην αυτοθυσία. Τα πολιτισμικά προϊόντα του εθνικισμού —ποίηση, μυθιστόρημα, μουσική, πλαστικές τέχνες— δείχνουν καθαρά αυτή την αγάπη με χίλιες διαφορετικές μορφές και τρόπους. Από την άλλη, δείχνουν πόσο σπάνιο είναι στ' αλήθεια να βρει κανείς ανάλογα προϊόντα του εθνικισμού που να εκφράζουν φόβο και μίσος². Ακόμα και στην περίπτωση των αποικιοκρατούμενων λαών, που έχουν κάθε λόγο να αισθάνονται μίσος για τους ιμπεριαλιστές κυριάρχους τους, προκαλεί έκπληξη το πόσο ασήμαντο

είναι το στοιχείο του μίσους στις εκδηλώσεις του εθνικού αισθήματος. Σ' αυτή την περίπτωση ανήκουν, για παράδειγμα, η πρώτη και οι τελευταίες στροφές του *Último Adiós* (Τελευταίο Αντίο), του περίφημου ποιήματος που έγραψε ο Ρισάλ περιμένοντας να εκτελεστεί από τον ισπανικό μπεριαλισμό³:

1.   Adiós, Patria adorada, región del sol querida,
Perla del Mar de Oriente, nuestro perdido edén,
A darte voy, alegre, la trista mustia vida
Y fuera más brillante, más fresca, más florida,
También por ti la diera, la diera por tu bien...

12.   Entonces nada importa me pongas en olvido:
Tu atmósfera, tu espacio, tus valles cruzaré
Vibrante y limpia nota seré par tu oído
Aroma, luz, colores, rumor, canto, gemido,
Constante repitiendo la esencia de mi fe.

13.   Mi patria idolatrada, dolor de mis dolores,
Querida Filipinas, oye el postrer adiós.
Ahí, te dejo todo: mis padres, mis amores.
Voy donde no hay esclavos, verdugos ni opresores
Donde la fe no mata, donde el que riena es Dios.

14.   Adiós, padres y hermanos, trozos del alma mía,
Amigos de la infancia, en el perido hogar;
Dad gracias, que descanso del fatigoso día;
Adiós, dulce extranjera, mi amiga, mi alegría
Adiós, queridos séres. Morir es descansar.

Παρατηρεί κανείς ότι όχι μόνο δε γίνεται αναφορά στην εθνικότητα των «τυράννων», αλλά και ότι ο φλογερός πατριωτισμός του Ρισάλ εκφράζεται θαυμάσια στη «δική τους» γλώσσα⁴.

Υπάρχουν κάποια πράγματα στη φύση αυτής της πολιτι-

κής αγάπης που μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν μέσω του τρόπου που οι γλώσσες περιγράφουν το αντικείμενό της: είτε με το λεξιλόγιο της συγγένειας (*motherland, Vaterland, patria*) ή του τόπου καταγωγής (*heimat* ή *tanah air* [γη και ύδωρ, φράση για το αρχιπέλαγος των Ινδονησίων]). Και τα δύο ιδιώματα δηλώνουν κάτι με το οποίο είναι κανείς φυσικά δεμένος. Όπως είδαμε και προηγουμένως, σε καθετί «φυσικό» υπάρχει πάντοτε κάτι που δεν έχουμε επιλέξει. Μ' αυτόν τον τρόπο η ιδιότητα του να ανήκει κανείς σε έθνος ταυτίζεται με το χρώμα του δέρματος, το φύλο, την καταγωγή και τη χρονολογία γέννησης. — όλα αυτά για τα οποία κανείς δεν μπορεί να κάνει τίποτα. Και σ' αυτούς τους «φυσικούς δεσμούς» αισθάνεται κανείς αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «ομορφιά του *gemeinschaft*»*. Για να το θέσω διαφορετικά, ακριβώς επειδή αυτοί οι δεσμοί δεν είναι αντικείμενο επιλογής, περιβάλλονται από ένα φωτοστέφανο ανιδιοτέλειας.

Είναι αλήθεια ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν γραφτεί πολλά για την οικογένεια ως αρθρωμένη δομή εξουσίας. Μια τέτοια αντίληψη δε συμβαδίζει σίγουρα με την αντίληψη της συντριπτικής πλειοψηφίας της ανθρωπότητας για την οικογένεια. Η οικογένεια εκλαμβάνόταν παραδοσιακά ως χώρος ανιδιοτελούς αγάπης και αλληλεγγύης. Παρόμοια, εάν οι ιστορικοί, οι διπλωμάτες, οι πολιτικοί και οι κοινωνικοί επιστήμονες αποδέχονται την ιδέα του «εθνικού συμφέροντος», για τον καθημερινό άνθρωπο, σε οποιαδήποτε τάξη κι αν ανήκει, η ουσία του έθνους συνίσταται στην ανιδιοτέλειά του. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο μπορεί να απαιτεί θυσίες.

Όπως τονίσαμε προηγουμένως, οι μεγάλοι πόλεμοι αυτού του αιώνα αποτελούν κάτι εξαιρετικό όχι τόσο γιατί επέτρεψαν στους ανθρώπους να σκοτώνουν σε μια κλίμακα η οποία δεν είχε προηγουμένως, όσο γιατί ένας κολοσσιαίος αριθμός ανθρώπων πείστηκαν να θυσιάσουν τη ζωή τους. Δεν είναι βέβαιο ότι ο

* Κοινότητα (Σ.τ.Μ.).

αριθμός αυτών που σκοτώθηκαν ξεπερνά αυτούς που σκότωσαν; Η ιδέα της ύστατης θυσίας συνδέεται άρρηκτα με την ιδέα της αγνότητας μέσω του θανάτου.

Το να πεθαίνει κανείς για την πατρίδα του, την οποία συνήθως δεν έχει επιλέξει, περικλείει ένα ηθικό μεγαλείο που δεν έχει το αντίστοιχό του. Δεν είναι το ίδιο να πεθαίνει κανείς για το Εργατικό Κόμμα, την Αμερικανική Ιατρική Ένωση ή ίσως ακόμα και για τη Διεθνή Αμνηστία, γιατί μπορεί κανείς να συμμετάσχει ή να αποχωρήσει από όλα αυτά τα σώματα με τη θέλησή του. Το να δώσει κάποιος τη ζωή του για την επανόσταση αντλεί επίσης το μεγαλείο του από το βαθμό στον οποίο εκλαμβάνεται ως κάτι αγνό στην ουσία του. (Εάν οι άνθρωποι φαντάζονταν το προλεταριάτο ως μια ομάδα που αγωνίζεται απλώς για ψυγεία, διακοπές ή εξουσία, θα ήταν, άραγε, έτοιμοι αυτοί καθώς και οι ίδιοι οι προλετάριοι να πεθάνουν γι' αυτό το σκοπό;)⁵ Με μια δόση ειρωνείας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι όσο οι μαρξιστικές ερμηνείες της ιστορίας γίνονται αισθητές (παρά συλλαμβάνονται λογικά) ως εκφράσεις μιας αναπόφευκτης αναγκαιότητας, τόσο περισσότερο αποκτούν μian αύρα αγνότητας και ανιδιοτέλειας.

Εδώ είναι χρήσιμο να επιστρέψουμε για μian ακόμα φορά στη γλώσσα. Πρώτον, παρατηρεί κανείς το επιχείρημα της αρχαιότητας των γλωσσών, ακόμα και γι' αυτές που είναι γνωστό ότι είναι νεότερες. Κανείς δεν μπορεί να τοποθετήσει χρονικά τη γέννηση μιας γλώσσας. Καθεμιά αναδύεται ανεπαίσθητα από ένα παρελθόν του οποίου ο ορίζοντας δε διακρίνεται. (Στο βαθμό που ο *homo sapiens* είναι *homo dicens*, φαίνεται δύσκολο να φανταστούμε ότι οι γλώσσες είναι νεότερες από το ανθρώπινο είδος.) Οι γλώσσες επομένως φαίνονται να έχουν βαθιές ρίζες στις σύγχρονες κοινωνίες, σχεδόν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Την ίδια στιγμή δεν υπάρχει τίποτα που να μας συνδέει συναισθηματικά με τους νεκρούς όσο η γλώσσα. Εάν οι χρήστες της αγγλικής ακούν τις λέξεις «Χώμα στο χώμα, στάχτη στη στάχτη, σκόνη στη σκόνη» —οι οποίες δημιουργήθηκαν πριν από

τεσσερισήμισι σχεδόν αιώνες— έχουν μια αδιόρατη αίσθηση της συγχρονικότητας στον ομοιογενή, κενό χρόνο. Η βαρύτητα αυτών των λέξεων πηγάζει μόνο εν μέρει από την τελετουργική σημασία τους· πηγάζει επίσης από μια, ας την πούμε έτσι, προγονική «αγγλικότητα».

Δεύτερον, υπάρχει ένας ιδιαίτερος τύπος συγχρονικής κοινότητας, που η ίδια η γλώσσα προτείνει — κυρίως με τη μορφή της ποίησης και του τραγουδιού. Ας πάρουμε για παράδειγμα τους εθνικούς ύμνους, που τραγουδιούνται στις εθνικές εορτές. Όσο κοινότοπα κι αν είναι τα λόγια και μέτρια η μουσική, υπάρχει στην πράξη του τραγουδιού η εμπειρία της συγχρονικότητας. Σ' αυτές ακριβώς τις στιγμές, άνθρωποι εντελώς άγνωστοι μεταξύ τους ψελλίζουν τους ίδιους στίχους στην ίδια μελωδία. Η εικόνα που δημιουργείται: συνήχηση⁶. Τραγουδώντας τη «Μασσαλιώτιδα», το «Waltzing Matilda» και την «Indonesia Raya» δημιουργείται συνήχηση, η φυσική πραγμάτωση της φαντασιακής κοινότητας μέσω της αντήχησης. (Το ίδιο αποτέλεσμα έχει και το να ακούει κανείς [και ίσως το να ακολουθεί κανείς σιωπηλά] την απαγγελία της θρησκευτικής ποίησης, όπως αποσπάσματα από το *Βιβλίο των Προσευχών*.) Πόσο ανιδιοτελής φαντάζει αυτή η συνήχηση. Παρόλο που όλοι έχουμε επίγνωση ότι κι άλλοι τραγουδούν αυτά τα τραγούδια όταν και όπως εμείς τα τραγουδούμε, δεν έχουμε ιδέα ποιοι μπορεί να είναι αυτοί, ή έστω πού, έξω από την ακτίνα ακοής, τραγουδούν. Αυτό που μας συνδέει είναι ο φαντασιακός ήχος.

Όμως τέτοιες χορωδίες είναι δυνατόν να ενωθούν στο πέραςμα του χρόνου. Εάν εγώ είμαι Λετονός, η κόρη μου μπορεί να είναι Αυστραλέζα. Ο γιος ενός Ιταλού μετανάστη στη Νέα Υόρκη θα βρει προγόνους στους Προσκυνητές*. Αν η εθνική συναίσθηση εμπεριέχει μιαν αύρα μοιραίου, είναι, παρ' όλα αυτά, ένα μοιραίο ενσωματωμένο στην ιστορία. Το διάταγμα του Σαν

* Ομάδα Άγγλων Πουριτανών που μετέβησαν το 1620 στην Αμερική και ίδρυσαν αποικία στο Πλύμουθ (Σ.τ.Μ.).

Μαρτίν που βάφτιζε τους Ινδιάνους που μιλούσαν «κετσούα» «Περουβιανούς» —μα πράξη που συγγενεύει με θρησκευτικό προσηλυτισμό— είναι ενδεικτικό. Γιατί δείχνει ότι από την αρχή η σύλληψη του έθνους βασίζεται στη γλώσσα και όχι στο αίμα, κι ότι κάποιος μπορεί να «προσκληθεί» στη φαντασιακή κοινότητα. Επομένως σήμερα, ακόμα και τα πιο στενόμυαλα έθνη δέχονται την αρχή της πολιτογράφησης, όσο κι αν την κάνουν δύσκολη στην πράξη.

Το έθνος, ιδωμένο και ως ιστορική μοίρα και ως κοινότητα που συλλαμβάνεται μέσω της γλώσσας, παρουσιάζεται ταυτόχρονα ανοιχτό και κλειστό. Μια πετυχημένη εικόνα αυτού του παράδοξου μας δίνει η εναλλαγή του ρυθμού στους περίφημους στίχους για το θάνατο του Τζον Μορ στη μάχη της Κορούνα⁷:

1. Not a drum was heard, not a funeral note,
as his corse to the rampart we hurried·
Not a soldier discharged his farewell shot
O'er the grave where our hero we buried.
2. We buried him darkly at dead of night,
The sods with our bayonets turning
By the struggling moonbeams' misty light,
And the lantern dimly burning.
3. No useless coffin enclosed his breast,
Not in sheet or in shroud we wound him·
But he lay like a warrior taking his rest,
With his martial cloak around him...
5. We thought, as we hollowed his narrow bed,
And smoothed down his lonely pillow,
That the foe and the stranger would tread o'er his head
And we far away on the billow...

8. Slowly and sadly we laid him down.
From the field of his fame fresh and gory
We carved not a line, and we raised not a stone –
But we left him alone with his glory!
1. Δεν ακούστηκε τύμπανο ούτε επικήδεια νότα
την ώρα που το λείψανο διαστικά παραχώσαμε
στρατιώτης δεν έριξε αποχαιρετιστήριο βόλι
πάνω απ' τον τάφο όπου τον ήρωά μας θάψαμε.
2. Τον θάψαμε βράδυ στη μέση της νύχτας
το χώμα με τις ξιφολόγχες μας ανασκιάνοντας
κάτω απ' των φεγγαραχτίδων το φτενό φως
και το φανάρι που μόλις έκαιγε.
3. Ούτε ανώφελο φέρετρο το στήθος του έκλεισε
δεν τον τύλιξε σεντόνι ούτε σάβανο
σαν στρατιώτης κείτεται σε ανάπαυλα
με τον πολεμικό μανδύα τυλιγμένο στους ώμους...
5. Σκεφτήκαμε καθώς το στενό του κρεβάτι βαθαίναμε
και την ώρα που το μοναχικό μαξιλάρι λειάيناμε
τον εχθρό και τον ξένο που θα βάδιζαν πάνω του
κι εμάς πέρα μακριά στα κύματα...
8. Αργά και θλιμμένα τον ακουμπήσαμε κάτω
απ' το πεδίο της δόξας μόλις βγαλμένο κι αιμόφυρτο
Δε λαξέψαμε στίχο ούτε πέτρα σηκώσαμε
τον αφήσαμε μόνο στη δόξα του.

Αυτοί οι στίχοι υμνούν τη μνήμη ενός ήρωα με μια ομορφιά που δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την αγγλική γλώσσα – και που δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε να γίνει αντιληπτή παρά μόνον απ' αυτούς που μιλούν και διαβάζουν αγγλικά. Και ο Μορ,

βέβαια, και ο υμνητής του ήταν Ιρλανδοί. Και, φυσικά, ένας Γάλλος ή Ισπανός απόγονος των «εχθρών» του Μορ μπορεί να ακούσει σε όλη της την έκταση την ηχηρότητα του ποιήματος: τα αγγλικά, όπως και οποιαδήποτε άλλη γλώσσα, είναι πάντοτε ανοιχτή σε νέους ομιλητές, ακροατές και αναγνώστες.

Ας ακούσουμε τον Thomas Browne να περικλείει μέσα σε λίγες προτάσεις το μήκος και το πλάτος της ιστορίας του ανθρώπου⁸:

Even the old ambitions had the advantage of ours, in the attempts of their vainglories, who acting early and before the probable Meridian of time, have by this time found great accomplishment of their designs, whereby the ancient Heroes have already out-lasted their Monuments, and Mechanicall preservations. But in this later Scene of time we cannot expect such Mummies unto our memories, when ambition may fear the Prophecy of Elias, and Charles the Fifth can never hope to live within two Methusela' s of Hector.

Ακόμα κι οι φιλοδοξίες του παρελθόντος ξεπέρασαν τις δικές μας: με την ενέργεια της ματαιοδοξίας τους, αυτοί που ενήργησαν νωρίς, πριν από το μεσουράνημα του χρόνου, κατάφεραν να εκπληρώσουν τους στόχους τους: έτσι, οι αρχαίοι Ήρωες ξεπέρασαν σε διάρκεια τα Μνημεία και τις Μηχανικές συντηρήσεις. Κι όμως, σ' αυτή την ύστατη στιγμή του χρόνου τι μπορούμε να προσδοκούμε απ' αυτές τις Μούμιες στις αναμνήσεις μας, αφού η φιλοδοξία φοβάται την Προφητεία του Ηλία και ο Κάρολος Ε' δεν μπορεί να ελπίζει ότι θα επιζήσει μέσα από δύο Μαθουσάλες του Έκτορα.

Εδώ η αρχαία Αίγυπτος, η Ελλάδα και η Ιουδαία είναι ενωμένες με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αλλά η ένωση χιλιάδων χρόνων και χιλιάδων χιλιομέτρων πραγματώνεται μέσα

από την ιδιαιτερότητα της αγγλικής πρόζας του Browne το δέκατο έβδομο αιώνα⁹. Το απόσπασμα μπορεί, φυσικά, μέχρι ενός σημείου να μεταφραστεί. Όμως, η απόκοσμη μεγαλοπρέπεια του «probable Meridian of time», των «Mechanical preservations», «such Mummies unto our memories» και «two Methusela's of Hector» μπορούν να προκαλέσουν ανατριχίλα μόνο στους Άγγλους αναγνώστες.

Στο παραπάνω απόσπασμα, η απόκοσμη μεγαλοπρέπεια αποκαλύπτεται σε όλο της το εύρος μπροστά στον αναγνώστη. Από την άλλη, η εξίσου απόκοσμη μεγαλοπρέπεια του τέλους του «Yang Sudah Hilang» από το μεγάλο Ινδονήσιο συγγραφέα Pramoedya Ananta Toer¹⁰:

Suara itu hanya terdengar beberapa detik saja hidup. Getarannya sebentar berdengung, takkan terulangi lagi. Tapi seperti juga halnya dengan kali Lusi yang abadi menggarisi kota Blora, dan seperti kali itu juga, suara yang tersimpan menggarisi kenangan dan ingatan itu mengalir juga – mengalir kemuranya, kelaut yang tak bertepi. Dan tak seorangpun tahu kapan laut itu akan kering dan berhenti berdeburan.

Hilang.

Semua itu sudah hilang dari jangkauan panc[h]a-indera.

μένει πιθανότατα κρυφή¹¹.

Αν και η εκμάθηση κάθε γλώσσας είναι δυνατή, η προσπάθεια αυτή θα καταλάμβανε, παρ' όλα αυτά, ένα πραγματικό μέρος της ζωής ενός ανθρώπου: κάθε καινούργια κατάκτηση μετρίεται με τις μέρες που λιγοστεύουν. Αυτό που περιορίζει την πρόσβαση κάποιου στις άλλες γλώσσες δεν οφείλεται στο ότι είναι απροσπέλαστες αλλά στη θνητότητά του. Γι' αυτό και όλες οι γλώσσες έχουν τον ιδιωτικό τους χώρο. Οι Γάλλοι και οι Αμερικανοί ιμπεριαλιστές κυβερνούσαν, εκμεταλλεύονταν και σκότωναν Βιετναμέζους για πολλά χρόνια. Όμως οτιδήποτε κι

αν καρπώθηκαν, η βιετναμέζικη γλώσσα έμεινε ακλόνητη. Γι' αυτό, πολύ συχνά, διακρίνει κανείς έναν παροξυσμό για τη βιετναμέζικη «αινιγματικότητα» και μια σκοτεινή απελπισία, που γεννά τις φαρμακερές αρχές των επιθανάτιων ιμπεριαλισμών: «gooks»*, «rats»** κ.λπ.¹² (Μακροπρόθεσμα, η μόνη απάντηση στην απέραντη μυστικότητα της γλώσσας των καταπιεσμένων είναι υποχώρηση ή περαιτέρω σφαγή.)

Τέτοια επίθετα είναι στην ουσία τους τυπικά ρατσιστικά, και η αποκρυπτογράφησή τους στοχεύει στο να δείξει γιατί ο Ναιρν κάνει ουσιαστικά λάθος όταν υποστηρίζει ότι ο ρατσισμός και ο αντι-σημιτισμός πηγάζουν από τον εθνικισμό — και επομένως ότι «αν ο φασισμός εξεταστεί σε επαρκές ιστορικό βάθος, λέει περισσότερο για τον εθνικισμό απ' ό,τι οποιοδήποτε άλλο επεισόδιο»¹³. Μια λέξη όπως «slant»***, για παράδειγμα, που αποτελεί συντεταγμένη μορφή του «slant-eyed» (σχιστομάτης), δεν εκφράζει απλώς μια συνηθισμένη πολιτική έχθρα, αλλά αρνείται το δικαίωμα συμμετοχής σε ένα έθνος, περιορίζοντας τον αντίπαλο στην βιολογική φυσιογνωμία του¹⁴. Αρνείται το «Βιετναμέζος», υποκαθιστώντας το με τον ίδιο τρόπο η έκφραση *raton* αρνείται το «Αλγερινός», υποκαθιστώντας το. Την ίδια στιγμή, βάζει το «Βιετναμέζο» στο σωρό μαζί με τον «Κορέατη», «Κινέζο», «Φιλιπινέζο» και ούτω καθ' εξής. Ο χαρακτήρας αυτού του λεξιλογίου γίνεται ακόμα πιο φανερός αν αντιπαρατεθεί με άλλες λέξεις της περιόδου του πολέμου του Βιετνάμ, όπως «Charlie»**** και «V.C.»*****, ή μιας προηγούμενης εποχής, «Boches»*****, «Huns»*****,

* Λιγδιάρηδες/κιτρινιάρηδες (Σ.τ.Μ.).

** Αρουραίοι (Σ.τ.Μ.).

*** Σχιστός (Σ.τ.Μ.).

**** Χαζός (Σ.τ.Μ.).

***** Σταυρός της Βικτωρίας: βρετανικό παράσημο (Σ.τ.Μ.).

***** Γερμαναράδες (Σ.τ.Μ.).

***** Ούνοι: υποτιμητικό επίθετο για τους Γερμανούς (Σ.τ.Μ.).

«Japs»* και «Frogs»**, που όλες τους χρησιμοποιούνται μόνο για μία εθνικότητα και επομένως παραδέχονται, με μίσος, ότι ο αντίπαλος αποτελεί μέλος ενός έθνους¹⁵.

Η ουσία του ζητήματος είναι ότι ο εθνικισμός σκέφτεται με όρους ιστορικών πεπρωμένων, ενώ ο ρατσισμός ονειρεύεται αιώνιες μολύνσεις που μεταφέρονται από τις απαρχές του χρόνου μέσω μια ατέρμονης ακολουθίας απεχθών συνουσιών: έξω από την ιστορία. Οι Νέγροι είναι, χάρη στο αθέατο νέγρικο αίμα, για πάντα νέγροι: οι Εβραίοι, το σπέρμα του Αβραάμ, είναι για πάντα Εβραίοι, όποιο διαβατήριο κι αν φέρουν, όποιες γλώσσες κι αν μιλούν ή διαβάζουν. (Επομένως για τους Ναζί, ο Γερμανο-Εβραίος υποδούταν πάντα κάποιον που δεν ήταν.)¹⁶

Στην πραγματικότητα τα όνειρα του ρατσισμού έχουν τις ρίζες τους στις ιδεολογίες της τάξης, παρά στις ιδεολογίες του έθνους: πάνω απ' όλα στους ισχυρισμούς θεικότητας των ηγετών, και «γαλάζιου» ή «λευκού» αίματος και «ανατροφής» των αριστοκρατών¹⁷. Δεν προκαλεί, λοιπόν, έκπληξη ότι ο υποτιθέμενος πρόγονος του σύγχρονου ρατσισμού δεν είναι κάποιος μικροαστός εθνικιστής αλλά ο Κόμης ντε Γκομπινό¹⁸. Ούτε το ότι, συνολικά, ο ρατσισμός και ο αντισημιτισμός δεν εκδηλώνονται έξω από τα εθνικά σύνορα αλλά μέσα σ' αυτά. Μ' άλλα λόγια, δεν προκαλούν τόσο εξωτερικούς πολέμους όσο εσωτερική καταπίεση και υποταγή¹⁹.

Οπουδήποτε αναπτύχθηκε ο ρατσισμός έξω απ' την Ευρώπη το δέκατο ένατο αιώνα, συνδέθηκε πάντοτε με την ευρωπαϊκή κυριαρχία, για δύο λόγους που συγκλίνουν. Πρώτος και σημαντικότερος ήταν η άνοδος του επίσημου εθνικισμού και του αποικιακού «εκρωσισμού». Όπως επανειλημμένα έχω τονίσει, ο επίσημος εθνικισμός ήταν η απάντηση των απειλούμενων δυναστικών και αριστοκρατικών ομάδων —των ανώτερων τάξεων— στον λαϊκό εθνικισμό που στηριζόταν στην καθομιλουμένη. Ο

* Ιάπωνες (Σ.τ.Μ.).

** Βατράχια: υποτιμητικό επίθετο για τους Γάλλους (Σ.τ.Μ.).

αποικιακός ρατσισμός αποτελούσε ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο της σύλληψης της «Αυτοκρατορίας» που επιχείρησε να συνδέσει τη δυναστική νομιμότητα με την εθνική κοινότητα. Το έκανε δημιουργώντας μια αρχή εγγενούς, κληρονομημένης ανωτερότητας, σύμφωνα με την οποία η θέση της αυτοκρατορίας στο εσωτερικό βασίστηκε (έστω και ασταθώς) στην απεραντοσύνη των υπερατλαντικών κατακτήσεων. Αυτή στήριξε συγκαλυμμένα (ή όχι τόσο συγκαλυμμένα) την αντίληψη ότι δεν είχε τόση σημασία αν οι Άγγλοι λόρδοι ήταν φυσικά ανώτεροι από τους άλλους Άγγλους: αυτοί οι άλλοι Άγγλοι ήταν το ίδιο ανώτεροι από τους ντόπιους υπηκόους. Πράγματι, μπαίνει κανείς στον πειρασμό να υποστηρίξει ότι η ύπαρξη των τελευταίων αποικιακών αυτοκρατοριών εξυπηρέτησε ακόμα και την εδραίωση των εσωτερικών αριστοκρατικών προπυργίων, αφού επικύρωσαν σε μια παγκόσμια, σύγχρονη σκηνή παλαιές αντιλήψεις εξουσίας και προνομίων.

Μπορούσε να το κάνει αποτελεσματικά επειδή —κι αυτός είναι ο δεύτερος λόγος— η αποικιακή αυτοκρατορία, με το γρήγορα αναπτυσσόμενο γραφειοκρατικό μηχανισμό της και την πολιτική του «εκρωσισμού», έδωσε τη δυνατότητα σε μεγάλο αριθμό αστών και μικροαστών να παίζουν τον αριστοκράτη έξω από την κεντρική σκηνή: δηλαδή σε οποιαδήποτε περιοχή της αυτοκρατορίας, όχι όμως στην πατρίδα. Σε κάθε αποικία βρίσκει κανείς αυτό το διασκεδαστικό *tableau vivant*: τον αστό τζέντλεμαν να απαγγέλλει ποίηση με φόντο ευρύχωρα μέγαρα και κήπους πνιγμένους στη μιμόζα και την βουκαμβίλια κι ένα πολυμελέστατο βοηθητικό προσωπικό — οικιακούς βοηθούς, ιπποκόμους, κηπουρούς, μάγειρους, νταντάδες, υπηρέτριες, πλύστρες και πάνω απ' όλα άλογα²⁰. Ακόμα κι αυτοί που δεν κατάφεραν να ζήσουν μ' αυτόν τον τρόπο, όπως οι νεαροί εργένηδες, είχαν παρ' όλα αυτά το ανάλογο μεγαλείου κύρος ενός Γάλλου αριστοκράτη στην αυγή μιας αγροτικής εξέγερσης²¹.

Στο Moulmein, στο κάτω τμήμα της Βιρμανίας [οι ανα-

γνώστες της μητρόπολης θα χρειάζονταν επεξηγήσεις γι' αυτή τη σκοτεινή πόλη], με μισούσε μεγάλος αριθμός ανθρώπων — η μόνη φορά στη ζωή μου που ήμουν αρκετά σημαντικός ώστε να μου συμβεί αυτό. Ήμουν αστυφύλακας ενός Τμήματος της πόλης.

Αυτό το «τροπικό γοτθικό μυθιστόρημα» μπόρεσε να υπάρξει εξαιτίας της συντριπτικής δύναμης που έδωσε ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός στη μητρόπολη — μια δύναμη τόσο μεγάλη, μέρος της οποίας θα μπορούσε να είναι, ας το πούμε έτσι, σε εφεδρεία. Οι στρατιωτικοί των αποικιών, οι οποίοι ήταν εντελώς διαφορετικοί απ' αυτούς της μητρόπολης και συχνά ακόμα και στο τυπικό θεσμικό πλαίσιο, δείχνουν με τον πιο πειστικό τρόπο τον περιβεβλημένο με φεουδαλικό-αριστοκρατικό ένδυμα καπιταλισμό²². Έτσι, η Ευρώπη διέθετε τον «Πρώτο Στρατό», που είχε συγκροτηθεί μαζικά από πολίτες της μητρόπολης όπου ίσχυε η υποχρεωτική θητεία· ιδεολογικά συλλαμβανόταν ως υπερασπιστής του *heimat**· ντυμένος πρακτικά στο χακί· οπλισμένος με τα πιο σύγχρονα όπλα· σε καιρό ειρήνης απομονωμένος στους στρατώνες, στον πόλεμο εγκατεστημένος στα χαρακώματα ή πίσω από βαριά πυροβόλα όπλα. Έξω από την Ευρώπη υπήρχε ο «Δεύτερος Στρατός», οι στρατιώτες του οποίου είχαν στρατολογηθεί (με βαθμό κατώτερο του αξιωματικού) από τις τοπικές θρησκευτικές ή εθνωτικές μειονοτικές ομάδες σε μισθοφορική βάση· ιδεολογικά εκλαμβανόταν ως μια εσωτερική αστυνομική δύναμη· έτοιμοι να σκοτώσουν στην κρεβατοκάμαρα ή στην αίθουσα χορού· οπλισμένοι με σπαθιά και απηρχαιωμένα βιομηχανικά όπλα· σε καιρό ειρήνης σε κοινή θέα, στον πόλεμο έφιπποι. Εάν το πρωσικό Γενικό Επιτελείο, ο στρατιωτικός δάσκαλος της Ευρώπης, έδωσε έμφαση στην ανώνυμη αλληλεγγύη ενός επαγγελματικού σώματος, σε βαλλιστικά, σιδηροδρόμους, μηχανολογία, στρατηγικό σχεδιασμό και

* Πατρίδα (Σ.τ.Μ.).

τα σχετικά, ο αποικιακός στρατός έδωσε έμφαση στη δόξα, στις επωμίδες, στον προσωπικό ηρωισμό, στο πόλο και σε μια αρχαϊστική ευγένεια των αξιωματικών του. (Είχε τη δυνατότητα να το κάνει επειδή καλυπτόταν από τον Πρώτο Στρατό και το Ναυτικό.) Αυτή η νοοτροπία επιβίωσε για πολύ χρόνο. Στο Τονκίνο, το 1894, ο Lyautey έγραψε²³:

Τι κρίμα να μην έχω έρθει εδώ δέκα χρόνια νωρίτερα! Πόσες πόρτες θ' ανοίγονταν μπροστά μου! Δεν υπάρχει εδώ ούτε ένας κατώτερος αξιωματικός ή διευθυντής ταχυδρομείου που να μην εξελίχθηκε μέσα σε έξι μήνες, με την πρωτοβουλία του, τη θέλησή του, την επιμονή του, την προσωπικότητά του, όσο ένας αξιωματικός στη Γαλλία στο απόγειο της καριέρας του.

Στο Τονκίνο, το 1951, ο Jean de Lattre de Tassigny, «στον οποίο άρεσαν οι αξιωματικοί που συνδυάζαν το θάρρος με το "στυλ", συμπάθησε από την πρώτη στιγμή τον τολμηρό αξιωματικό του ιππικού [Colonel de Castries] με το κατακόκκινο καπέλο, το μαντίλι των σπαχήδων και το υπέροχο μαστίγιό του, ο οποίος συνδυάζε τη φιλική συμπεριφορά με τους τρόπους ενός δούκα, πράγμα που τον έκανε ακαταμάχητο στις γυναίκες στην Ινδοκίνα κατά τη δεκαετία του 1950 όπως και στις Παριζιάνες τη δεκαετία του 1930»²⁴.

Ακόμα μια διαφωτιστική ένδειξη της αριστοκρατικής ή ψευδοαριστοκρατικής προέλευσης του αποικιακού ρατσισμού ήταν η χαρακτηριστική «αλληλεγγύη μεταξύ λευκών», που συνέδεσε αποικιακούς ηγεμόνες από διαφορετικές εθνικές μητροπόλεις — οποιεσδήποτε κι αν ήταν οι εσωτερικές τους αντιπαλότητες και διαμάχες. Αυτή η αλληλεγγύη, με τον παράξενο διακρατικό της χαρακτήρα, μας υπενθυμίζει αμέσως την ταξική αλληλεγγύη των ευρωπαϊκών αριστοκρατιών του δέκατου ένατου αιώνα, που επιτυγχάνονταν με τις αμοιβαίες επισκέψεις στα κληρονομικά περιήπτερα, στις λουτροπόλεις και στις αίθουσες

χορού· θυμίζει επίσης την αδελφότητα «αξιωματικών και ευγενών», η οποία βρήκε τη σύμφωνη με τον εικοστό αιώνα διατύπωσή της στη Συνθήκη της Γενεύης, που εγγυούνταν προνομιακή μεταχείριση στους αιχμάλωτους αξιωματικούς του εχθρού, σε αντίθεση με τους αντάρτες και τους πολίτες.

Το επιχείρημα που αναπτύχθηκε ως εδώ μπορεί να υποστηριχθεί και για τους αποικιακούς πληθυσμούς. Γιατί, πέρα από τις διακηρύξεις ορισμένων ιδεολόγων των αποικιών, είναι αξιοσημείωτο πόσο λίγο αυτό το αμφίβολο φαινόμενο, γνωστό ως «αντίστροφος ρατσισμός», εκδηλώθηκε στα αντιαποικιακά κινήματα. Σ' αυτό το ζήτημα είναι εύκολο να παραπλανηθεί κανείς από τη γλώσσα. Υπάρχει, για παράδειγμα, μια άποψη σύμφωνα με την οποία η λέξη της Ιάβα *Iondo* (που προέρχεται από τα *Hollander* ή τα *Nederlander*) σήμαινε όχι μόνο «Ολλανδός» αλλά και «λευκός». Αλλά η ίδια η προέλευση δείχνει ότι, για τους αγρότες της Ιάβας, οι οποίοι σπάνια συναντούσαν κάποιους «λευκούς» εκτός από Ολλανδούς, οι δύο σημασίες πραγματικά επικαλύπτονταν. Παρόμοια, στα γαλλικά αποικιακά εδάφη, «*les blancs*» σήμαινε ηγέτες των οποίων η γαλλικότητα δεν μπορούσε να διαχωριστεί από τη λευκή ιδιότητα. Σε καμία περίπτωση, απ' όσο γνωρίζω, ούτε το *Iondo* ούτε το *blanc* δεν έχασαν το κύρος τους ούτε εξέθρεψαν δευτερογενείς υποτιμητικές διακρίσεις²⁵.

Αντιθέτως, το πνεύμα του αντιαποικιοκρατικού εθνικισμού εκφράζεται πιο αντιπροσωπευτικά στο σπαραξικάρδιο Σύνταγμα της βραχύβιας Δημοκρατίας του Καταγκαλουγκάν (1902) του Μακάριο Σακάι, το οποίο μεταξύ άλλων έλεγε²⁶:

Κανένας Ταγκαλόγκ που γεννήθηκε σ' αυτό τό Ταγκαλόγκ αρχιπέλαγος, δε θα τοποθετήσει κάποιον άνθρωπο πάνω από τους υπόλοιπους εξαιτίας της φυλής ή του χρώματος που έχει το δέρμα του· ανοιχτόχρωμοι, σκουρόχρωμοι, πλούσιοι, φτωχοί, μορφωμένοι και αμόρφωτοι, όλοι είναι απόλυτα ίσοι και θα πρέπει να έχουν ένα *Ioób* [εσωτερικό

πνεύμα]. Μπορεί να υπάρχουν διαφορές στην εκπαίδευση, στον πλούτο ή στην εμφάνιση, αλλά ποτέ όσον αφορά στην ουσία της φύσης (*ragkatao*) και την ικανότητα να υπηρετήσουν μια υπόθεση.

Μπορεί να βρει κανείς αναλογίες χωρίς δυσκολία στην άλλη πλευρά της Γης. Ισπανόφωνοι Μεξικανοί μεστίτσος αναζητούν τα ίχνη των προγόνων τους όχι στους Καστιλιάνους κατακτητές αλλά στους ξεχασμένους σχεδόν Αζτέκους, Μάγια, Τολτέκ και Ζαποτέκ. Οι Ουρουγουανοί επαναστάτες πατριώτες, κρεολοί οι ίδιοι, πήραν το όνομα του Τουπάκ Αμάρου, του τελευταίου μεγάλου ιθαγενή επαναστάτη που εναντιώθηκε στην καταπίεση των κρεολών, ο οποίος πέθανε με ακατονόμαστα βασανιστήρια το 1781.

Μπορεί να φαίνεται παράδοξο ότι τα αντικείμενα αυτής της συναισθηματικής ταύτισης «είναι φαντασιακά» — ανώνυμοι, απρόσωποι σύντροφοι Ταγκαλόγκ, φυλές που εξολοθρεύτηκαν, η Μητέρα Ρωσία ή το *tanah air*. Όμως η αγάπη για την πατρίδα δε διαφέρει, απ' αυτή την άποψη, από άλλα συναισθήματα αγάπης στα οποία ενυπάρχει ένα στοιχείο βαθιά φαντασιακό. (Αυτό εξηγεί για ποιο λόγο όταν κοιτάζουμε άλμπουμ με γαμήλιες φωτογραφίες αγνώστων είναι σαν να μελετούμε τις κατόψεις ενός αρχαιολόγου για τους Κρεμαστούς Κήπους της Βαβυλώνας.) Ό,τι είναι το βλέμμα γι' αυτόν που αγαπά — αυτό το ιδιαίτερο, κοινό βλέμμα με το οποίο γεννιόμαστε — είναι η γλώσσα — οποιαδήποτε γλώσσα έχουμε ως μητρική από την ιστορία — για τον πατριώτη. Μέσω της γλώσσας, την οποία μαθαίνουμε από τα γεννοφάσκια μας και την αποχωριζόμαστε μόνο στον τάφο, ανασυγκροτούμε το παρελθόν, φαντασιώνουμε τις συντροφικότητες και ονειρευόμαστε το μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. το απόσπασμα στο βιβλίο του Ναιρν, *The Break-up of Britain*, σ. 14-15 και τη διντερμαγειρική, κατά κάποιο τρόπο ρήση, του Χόμπσμπαουμ: «Είναι γεγονός ότι οι γνήσιοι μαρξιστές δεν είναι εθνικιστές». «Some Reflections», σ. 10.

2. Μπορεί ο αναγνώστης να σκεφτεί αμέσως έστω και τρεις Ύμνους του Μίσους; Η δεύτερη στροφή του *God Save the Queen/King* είναι διαφωτιστική: «Κύριε Θεέ μας, εγέρσου / Σύντριψε τους εχθρούς της/του, / Καταβαράθρωσε τους: Ανάτρεψε την πολιτική τους, / Ματαίωσε τα ανέντιμα τεχνάσματά τους: / Σ' Εσένα εναποθέτουμε τις ελπίδες μας: Κύριε σώσον ημάς». Παρατηρεί κανείς ότι αυτοί οι εχθροί δεν έχουν ταυτότητα και θα μπορούσαν να είναι Άγγλοι όπως και οποιοσδήποτε άλλος, εφόσον είναι «δικοί της/του» εχθροί και όχι «δικοί μας». Όλος ο ύμνος είναι ένας παιάνας για τη μοναρχία και όχι για κάποιο/το έθνος – το οποίο δεν αναφέρεται ούτε μία φορά.

3. Jaime C. Veyra, *El «Último Adiós» de Rizal: estudio crítico-expositivo*, σ. 88-89.

1. Αντίο πατρίδα λατρεμένη, χώρα του ήλιου αγαπημένη,
Μαργαριτάρι των ανατολικών θαλασσών, χαμένη Παράδεισο,
Για χάρη σου τη θλιβερή, τη μαραμμένη μου ζωή θα έδινα:
Κι αν ίσως ήταν πιο λαμπρή, πιο ζωντανή, πιο πλέρια
για το δικό σου το καλό δική σου θα 'ταν πάλι.
12. Τι σημασία έχει λοιπόν αν με ξεχάσεις:
θα διαβώ τον αέρα, τους κάμπους και το χώρο σου
νότα καθαρή και παλλόμενη θα γίνω να μ' ακούς,
άρωμα, φως, χρώμα, βοή, τραγούδι, στεναγμός:
μέσα απ' αυτά την ουσία της πίστης μου να επαναλαμβάνω.
13. Πατρίδα που κρατώ στην καρδιά μου, θλίψη της θλίψης μου,
Αγαπημένη γη των Φιλιππίνων, άκου το έσχατο αντίο.
Τ' αφήνω εδώ σ' εσένα όλα: τους γονείς και τις αγάπες μου,
και πάω εκεί που δεν υπάρχουν σκλάβοι ούτε τύρανοι,
όπου η πίστη δε σκοτώνει και όπου κυβερνάει ο Θεός.

14. Αντίο γονείς και αδέρφια, φίλοι των παιδικών μου χρόνων,
της ψυχής μου κομμάτια στο χαμένο σπιτικό
Ευχαριστώ που αυτή η κουραστική μέρα έφτασε στο τέλος
Αντίο, γλυκιά ξένη, φίλη μου και χαρά μου
Αντίο, αγαπημένοι. Ο θάνατος είναι ανάπαυση.

4. Μεταφράστηκε, όμως, σύντομα στην ταγκαλόγκ από το μεγάλο Φιλιππινό επαναστάτη Andrés Bonifacio. Η δική του απόδοση στο ίδιο, σ. 107-109.

5. Αυτή η διατύπωση δεν πρέπει να θεωρηθεί πως σημαίνει ότι τα επαναστατικά κινήματα δεν έχουν υλικές επιδιώξεις. Όμως, αυτές οι επιδιώξεις δε συλλαμβάνονται ως σωρεία ατομικών αποκτημάτων αλλά ως προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στην ευτυχία του Ρουσό.

6. Παράβαλε την εκκλησιαστική χορωδία με τη γλώσσα της καθημερινής ζωής, η οποία βιώνεται ως διάλογος και ανταλλαγή με τρόπο αντίστοιχο με τη χορωδία και τα κάντος.

7. «The Burial of Sir John Moore», στο *The Poems of Charles Wolfe*, σ. 1-2.

8. *Hydriotaphia, Urne-Buriall, or, A Discourse of the Sepulchrall Urnes lately found in Norfolk*, σ. 72-73. Για το «Το μεσουράνημα του χρόνου» σύγκρινε τον Επίσκοπο Όττο οφ Φράιζινγκ.

9. Δε γίνεται όμως αναφορά στην «Αγγλία» σ' αυτή την ένωση. Μας φέρνει στη μνήμη τις επαρχιακές εφημερίδες που μετέφεραν τα νέα όλου του κόσμου, μέσω των ισπανικών, στο Καρακάας και στην Μπογκοτά.

10. Στο *Tjerita dari Blera* [Ιστορίες από την Blera], σ. 15-44, στη σ. 44.

11. Παρ' όλα αυτά, ας το ακούσουμε! Έχω αλλάξει την ορθογραφία του πρωτοτύπου για να ακολουθεί την τωρινή σύμβαση και για να γίνει το απόσπασμα εντελώς φωνητικό.

12. Η λογική εδώ είναι: 1. Θα έχω πεθάνει πριν διεισδύσω σ' αυτές. 2. Η ισχύς μου είναι τέτοια, που πρέπει να μάθουν τη δική μου γλώσσα. 3. Αυτό όμως σημαίνει ότι έχουν εισχωρήσει στον ιδιωτικό μου χώρο. Το να τους αποκαλούν «grooks» είναι η μικρότερη εκδίκηση.

13. *The Break-up of Britain*, σ. 337 και 347.

14. Θα παρατηρήσουμε ότι δεν υπάρχει προφανές, συνειδητό ανώνυμο για το «σκιστά». «Στρογγυλά»; «Ίσια»; «Ωσειδή»;

15. Στην πραγματικότητα, όχι μόνο σε μια πρώιμη εποχή. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει μια ατμόσφαιρα παλαιοπωλείου στα λόγια του Debray: «Δεν μπορώ να σκεφτώ ότι υπάρχει καμία ελπίδα για την Ευρώπη παρά μόνο αν βρεθεί υπό την ηγεμονία μιας επαναστατημένης Γαλλίας, που υψώνει με πυγμή το λάβαρο της ανεξαρτησίας. Μερικές φορές αναρωτιέμαι αν όλη η μυθολογία “εναντίον των Γερμαναράδων” και ο πανάρχαιος ανταγωνισμός μας με τη Γερμανία δε θα είναι κάποια μέρα απαραίτητα για τη σωτηρία της επανάστασης ή και για την εθνική και δημοκρατική κληρονομιά μας». «Marxism and the National Question», σ. 41.

16. Η σημασία της εμφάνισης του Σιωνισμού και της γέννησης του Ισραήλ είναι ότι η πρώτη σηματοδοτεί την επαναδιαπραγματεύση στη φαντασία της αρχαίας θρησκευτικής κοινότητας ως έθνος, εκεί ανάμεσα στα άλλα έθνη — ενώ η δεύτερη περιγράφει μιαν αλχημική αλλαγή του περιπλανώμενου ζηλωτή σε τοπικό πατριώτη.

17. «Από την αριστοκρατία της γης πέρασαν αντιλήψεις εγγενούς ανωτερότητας στην άρχουσα τάξη και μια ευαισθησία για την κοινωνική θέση, κυρίως χαρκτηριστικά στον εικοστό' αιώνα. Αυτές οι αντιλήψεις, εμπλουτισμένες από νέες πηγές, μπορούσαν αργότερα να εκχυδαίστουν [sic] και να γίνουν ελκυστικές στο γερμανικό πληθυσμό μέσα από τα δόγματα της φυλετικής ανωτερότητας». Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, σ. 436.

18. Οι ημερομηνίες του Γκομπινό είναι ιδανικές. Γεννήθηκε το 1816, δύο χρόνια μετά την παλινόρθωση των Βουρβόνων στο γαλλικό θρόνο. Η διπλωματική σταδιοδρομία του (1848-1877) έφτασε στο απόγειό της την περίοδο της Δεύτερης Αυτοκρατορίας του Λουδοβίκου Ναπολέοντα και του αντιδραστικού μοναρχικού καθεστώτος του Marie Edmé Patrice Maurice, Comte de MacMahon, πρώην ιμπεριαλιστή διοικητή της Αλγερίας. Το έργο του *Essai sur l'Inégalité des Races Humaines* εμφανίστηκε το 1854 — μήπως ως απάντηση στις λαϊκές εθνικιστικές αναταραχές του 1848;

19. Ο νοτιοαφρικανικός ρατσισμός, την εποχή των Φόρστερ και Μπόθα, δε στάθηκε εμπόδιο στις φιλικές σχέσεις (με όση επιφυλακτικότητα και αν τις χειρίστηκαν) με εξέχοντες μαύρους πολιτικούς σε ορισμένα ανεξάρτητα αφρικανικά κράτη. Αν και οι Εβραίοι ήταν θύματα διακρίσεων στη Σοβιετική Ένωση, αυτό δεν εμπόδισε τις αγαστές σχέσεις του Μπρέζνιεφ με τον Κίσινγκερ.

20. Για μια εντυπωσιακή συλλογή φωτογραφιών τέτοιων *tableau vivant* στις Ολλανδικές Ινδίες (κι ένα κομψά ειρωνικό κείμενο), βλέπε «E. Breton de Nijs», *Tempo Doeloe*.

21. George Orwell, «Shooting an Elephant», στο *The Orwell Reader*, σ. 3. Το σχόλια στις ακκύλες είναι, φυσικά, δική μου παρεμβολή.

22. Το KNIL (Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger) ήταν αρκετά ανεξάρτητο από το KL (Koninklijk Leger) στην Ολλανδία. Η Légion Étrangère [Λεγεώνα των Ξένων] είχε από την αρχή αποκλειστεί με νόμο από επιχειρήσεις που θα λάμβαναν χώρα στο ευρωπαϊκό γαλλικό έδαφος.

23. *Lettres du Tonkin et de Madagascar (1894-1899)*, σ. 84. Γράμμα στις 22 Δεκεμβρίου 1894 από το Ανόι. Η υπογράμμιση δική μου.

24. Bernard B. Fall, *Hell is a Very Small Place: The Siege of Dien Bien Phu*, σ. 56. Μπορεί κανείς να φανταστεί το φάντασμα του Κλάουζεβειτς να ανατριχιάζει. [Οι Σπαχήδες, που προέρχονταν όπως και οι Seroy από τους οθωμανούς Sipahi, ήταν άτακτοι μισθοφόροι ιππείς του «Δεύτερου Στρατού» στην Αλγερία.] Είναι αλήθεια ότι η Γαλλία του Lyautey και του de Lattre ήταν μια Αντιμοναρχική Γαλλία. Όμως, το Grand Muette, για το οποίο γινόταν πολύς λόγος, είχε από την αρχή της Τρίτης Δημοκρατίας γίνει άσυλο των αριστοκρατών, οι οποίοι ολοένα και περισσότερο αποκλείονταν από την εξουσία στους άλλους σημαντικούς θεσμούς της δημόσιας ζωής. Το 1898, το ένα τέταρτο όλων των ταξιαρχών και των ταγματάρχων ήταν αριστοκράτες. Επιπλέον, τα σώματα των αξιωματικών στα οποία κυριαρχούσαν αριστοκράτες ήταν ζωτικής σημασίας για το γαλλικό μπερλιαλισμό του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα. «Ο αυστηρός έλεγχος που ασκούνταν στο στρατό στη *métropole* δεν επεκτάθηκε ποτέ στη *la France d'outremer*. Η επέκταση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας το δέκατο ένατο αιώνα ήταν εν μέρει αποτέλεσμα της ανεξέλεγκτης πρωτοβουλίας των στρατιωτικών διοικητών των αποικιών. Η Γαλλική Δυτική Αφρική, δημιούργημα, σε μεγάλο βαθμό, του στρατηγού Faidherbe, όπως και το Γαλλικό Κονγκό, όφειλαν την επέκτασή τους σε ανεξάρτητες στρατιωτικές λεηλασίες στην ενδοχώρα. Οι αξιωματούχοι ήταν επίσης υπεύθυνοι για το τετελεσμένο γεγονός που οδήγησε στο γαλλικό προτεκτοράτο στην Ταϊτή στο 1842 και σε μικρότερη έκταση

στη γαλλική κατοχή του Τονκίνου στην Ινδοκίνα στη δεκαετία του 1880... Το 1897 ο Galliéni κατάργησε τη μοναρχία στη Μαδαγασκάρη και απέλασε τη βασίλισσα, χωρίς να συμβουλευτεί τη γαλλική κυβέρνηση, η οποία αργότερα δέχτηκε το τετελεσμένο...» John S. Ambler, *The French Army in Politics, 1945-1962*, σ. 10-11 και 22.

25. Δεν άκουσα ποτέ μια υβριστική λέξη της ινδονησιακής ή της ιαβανικής για το «Ολλανδός» ή «λευκός». Παράβαλε τον αγγλοσαξονικό θησαυρό: niggers [νέγροι], wops [μακαρονάδες], kikes, gooks [λιγδιάρηδες/κιτρινιάρηδες], slants [σκιστομάτηδες], fuzzywuzzies και εκατοντάδες άλλα. Είναι πιθανό η απουσία ρατσιστικών αρχικό να χαρακτηρίζει πράγματι τους κυρίως αποικιοκρατούμενους πληθυσμούς. Οι Μαύροι στην Αμερική – σίγουρα και αλλού – έχουν αναπτύξει ένα πλούσιο αντι-λεξιλόγιο (honkies, ofays, κ.λπ.).

26. Όπως παρατίθεται στο *Pasyón and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840-1910* του Reynaldo Ileto, σ. 218. Η επαναστατική δημοκρατία του Σακάι διήρκεσε μέχρι το 1907, όταν αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε από τους Αμερικανούς. Η κατανόηση της πρώτης πρότασης απαιτεί να θυμηθούμε ότι τρεις αιώνες ισπανικής κυριαρχίας και κινεζικής μετανάστευσης παρήγαγαν ένα μεγάλο πληθυσμό μεστίτσος στα νησιά.

Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ήταν οι πρόσφατοι πόλεμοι μεταξύ της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας του Βιετνάμ, της Δημοκρατικής Καμπότζης και της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας· αρμόζει επομένως να επιστρέψουμε εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε. Μας βοηθούν, άραγε, όσα έχουν στο μεταξύ ειπωθεί στη βαθύτερη κατανόηση των αιτιών που οδήγησαν στο ξέσπασμα του πολέμου;

Ο Τομ Ναιρν, στο *The Break-up of Britain*, προβαίνει σε ορισμένες σημαντικές διαπιστώσεις για τη σχέση του πολιτικού συστήματος της Αγγλίας με τα πολιτικά συστήματα του υπόλοιπου σύγχρονου κόσμου¹.

Μόνο [το βρετανικό σύστημα] παρουσίαζε μια «αργή, συμβατική ανάπτυξη, σε αντίθεση με τα άλλα, η οποία ήταν προϊόν σκόπιμης επιπόνησης, που απέρρεε από μια θεωρία». Τα πολιτικά συστήματα που εμφανίστηκαν αργότερα «επιχείρησαν να καρπωθούν μονομιάς τη συνολική εμπειρία του κράτους, οι συνταγματικές αρχές του οποίου χρειάστηκαν αιώνες προκειμένου να εξελιχθούν»... Καθώς η αγγλική εμπειρία —αργότερα βρετανική— ήταν πρώτη, παρέμεινε κάτι ξεχωριστό. Επειδή οι επόμενες αστικές κοινωνίες δημιουργήθηκαν σ' έναν κόσμο όπου η Αγγλική Επανάσταση είχε ήδη συντελεστεί και εξαπλωθεί, δεν μπορούσαν να επαναλάβουν αυτή την πρώιμη ανάπτυξη. Η μελέτη και η μίμησή τους γέννησε κάτι διαφορετικό στην ουσία του: το νεωτερικό πράγματι δόγμα του αφηρημένου και «απρόσωπου» κράτους, το οποίο, εξαιτίας

της αφηρημένης του φύσης, μπορούσε πλέον να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση για τους επόμενους.

Αυτό μπορεί φυσικά να θεωρηθεί ότι αποτελεί τη συνηθισμένη λογική της εξελικτικής διαδικασίας. Ήταν ένα πρώιμο αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτού που αργότερα θα αποκτούσε κύρος με τίτλους όπως «νόμος της άνησης και μεικτής ανάπτυξης». Πιστή επανάληψη και μίμηση σπάνια είναι ποτέ δυνατή, είτε σε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό ή τεχνολογικό επίπεδο, επειδή το σύμπαν έχει ήδη υποστεί πολλές αλλαγές μέσα από την αντιγραφή πρωτοφανέρωτων καταστάσεων.

Αυτό που ο Ναιρν λέει για το σύγχρονο κράτος ισχύει και για τις έννοιες της επανάστασης και του εθνικισμού. Οι τρεις σοσιαλιστικές χώρες που έχουν εμπλακεί στον πόλεμο αποτελούν σύγχρονες πραγματώσεις αυτού του ζεύγους των εννοιών. Έχουμε την τάση να ξεχνούμε ότι αυτό το ζεύγος εννοιών, όπως ο καπιταλισμός και ο μαρξισμός, αποτελούν επινοήσεις, οι οποίες δεν προστατεύονται ως ευρεσιτεχνίες. Βρίσκονται εκεί, θα μπορούσαμε να πούμε, ανοιχτές σε πειρατικές χρήσεις. Απ' αυτές τις πειρατικές χρήσεις και μόνο μέσα απ' αυτές, προκύπτει μια πασίγνωστη ανωμαλία: κοινωνίες όπως η Κούβα, η Αλβανία και η Κίνα, οι οποίες, στο βαθμό που ορίζονται ως επαναστατικές-σοσιαλιστικές, θεωρούν ότι βρίσκονται «μπροστά» από τη Γαλλία, την Ελβετία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά που, στο βαθμό που χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλό βιοτικό επίπεδο και τεχνολογική καθυστέρηση, θεωρούνται σίγουρα ότι είναι «πίσω». (Εξ ου και το μελαγχολικό όνειρο του Τσου-Εν-λάι να φτάσει την καπιταλιστική Βρετανία μέχρι το 2000.)

Όπως τονίσαμε προηγουμένως, η παρατήρηση του Χόμπσμπουμ, ότι «η Γαλλική Επανάσταση δεν έγινε ή δεν καθοδηγήθηκε από ένα διαμορφωμένο κόμμα ή κίνημα με τη σύγχρονη έννοια, ούτε από ανθρώπους που αποπειράθηκαν να εφαρμόσουν

ένα συστηματικό πρόγραμμα», είναι σωστή. Όμως, χάρη στον έντυπο καπιταλισμό, η γαλλική εμπειρία δε θα μείνει απλώς βαθιά ριζωμένη στην ανθρώπινη μνήμη αλλά και θα χρησιμοποιηθεί ως διδαχή. Μέσα από έναν αιώνα σχεδόν συστηματικής θεωρητικής διαπραγμάτευσης και πρακτικού πειραματισμού παρουσιάστηκαν οι Μπολσεβίκοι, που έκαναν την πρώτη επιτυχημένη «σχεδιασμένη» επανάσταση (έστω κι αν δε θα μπορούσε να πετύχει χωρίς τους προηγούμενους θριάμβους του Χίντεμπεργκ* στο Τάνεμπεργκ** και στις Μαζουριανές Λίμνες) και αποπειράθηκαν να εφαρμόσουν ένα συστηματικό πρόγραμμα (ακόμα κι αν στην πράξη ο αυτοσχεδιασμός ήταν στην ημερήσια διάταξη). Είναι επίσης ξεκάθαρο ότι χωρίς τέτοια σχέδια και προγράμματα η επανάσταση σε μια περιοχή που μόλις έμπαινε στην εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού δε θα ήταν δυνατή. Το μοντέλο της επανάστασης των Μπολσεβίκων είχε αποφασιστική σημασία για όλες τις επαναστάσεις του εικοστού αιώνα επειδή έκανε δυνατή τη σύλληψή τους σε κοινωνίες που ήταν ακόμα πιο καθυστερημένες απ' αυτή. (Έδωσε τη δυνατότητα, κατά κάποιον τρόπο, να αλλάξει η πορεία της ιστορίας). Οι πρώτοι δεξιοτεχνικοί πειραματισμοί του Μάο Τσετούνγκ επιβεβαίωσαν τη χρηστικότητα του μοντέλου έξω από την Ευρώπη. Στην περίπτωση της Καμπότζης η εφαρμογή του μοντέλου έφτασε, κατά κάποιον τρόπο, στο αποκορύφωμά της, καθώς το 1962 λιγότερο από το 2,5% του ενήλικου εργατικού δυναμικού που αριθμούσε δύομισι εκατομμύρια ανήκε στην «εργατική τάξη» και λιγότερο από 0,5% ήταν «καπιταλιστές»².

Με ανάλογο τρόπο, από το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα και μετά, ο εθνικισμός έχει περάσει από μια διαδικασία κανονικοποίησης και προσαρμογής σύμφωνα με τις περιόδους, τα πολιτικά καθεστώτα, τις οικονομίες και τις κοινωνικές δομές. Η

* Γερμανός στρατιωτικός και πολιτικός (Σ.τ.Μ.).

** Μάχη του Τάνεμπεργκ το 1914, μεταξύ Ρώσων και Γερμανών (Σ.τ.Μ.).

«φαντασιακή κοινότητα» έχει, ως αποτέλεσμα, εξαπλωθεί σε κάθε σύγχρονη κοινωνία. Εάν είναι θεμιτό να χρησιμοποιήσουμε τη σύγχρονη Καμπότζη για να καταδείξουμε μια ακραία μεταφορά του μοντέλου της «επανάστασης», είναι εξίσου θεμιτό να χρησιμοποιήσουμε το Βιετνάμ για να παρουσιάσουμε μια μεταφορά του μοντέλου του εθνικισμού, μέσα από μια σύντομη αναφορά στο όνομα αυτού του έθνους.

Ο Γκία Λονγκ, κατά τη στέψη του το 1802, εξέφρασε την επιθυμία να ονομαστεί το βασίλειό του «Ναμ Βιέτ» κι έστειλε αντιπροσώπους για να αποσπάσει τη συγκατάθεση του Πεκίνου. Ο Μαντσού Υιός του Ουρανού, όμως, επέμεινε στην ονομασία «Βιέτ Ναμ». Ο λόγος αυτής της αντιστροφής είναι ο ακόλουθος: «Βιέτ Ναμ» (ή στα κινεζικά Γυέ Ναν) σε γενικές γραμμές σημαίνει «στα νότια του Βιέτ (Γυέ)», μιας περιοχής που τακτιήθηκε πριν από δεκαεπτά αιώνες από τους Χαν και φερόταν να καλύπτει τις σημερινές κινεζικές επαρχίες Κουαντούγκ και Κουάνγκ-σι, όπως και την κοιλάδα του Κόκκινου Ποταμού. Το «Ναμ Βιέτ», όμως, του Γκία-Λονγκ σήμαινε «Νότιο Βιέτ/Γυέ», ονομασία που σημασιοδοτούσε ουσιαστικά διεκδικήσεις στην παλιά περιοχή. Σύμφωνα με τα λόγια του Alexander Woods, «πριν από έναν αιώνα, όλο μαζί το όνομα “Βιετνάμ” δεν έχαιρε της εκτίμησης των Βιετναμέζων ηγετών, όπως συμβαίνει σήμερα, επειδή πήγαζε από το Πεκίνο. Καθώς τότε αποτελούσε μια τεχνητή ονομασία, δε χρησιμοποιήθηκε ευρέως ούτε από τους Κινέζους ούτε από τους Βιετναμέζους. Οι Κινέζοι επέμειναν στην υποτιμητική λέξη “Ανάμ” της διαλέκτου T’ ang... Η βιετναμική αυλή, από την άλλη μεριά, εφηύρε μόνη της ένα άλλο όνομα για το βασίλειό της το 1938-1939 και δεν μπόηκε στον κόπο να πληροφορήσει τους Κινέζους. Το νέο όνομα Ντάι Ναμ, ο “Μεγάλος Νότος” ή “Αυτοκρατορικός Νότος” εμφανιζόταν τακτικά σε δικαστικά έγγραφα και σε επίσημες ιστορικές συλλογές. Δεν επιβίωσε όμως στο παρόν»³. Αυτό το νέο όνομα παρουσιάζει ενδιαφέρον για δύο λόγους. Πρώτον, δεν περιλαμβάνει το «Βιετ»-ναμέζικο συστατικό. Δεύτερον, η εδαφική αναφο-

ρά δε δηλώνεται σχετικά με κάτι άλλο – «νότος» (του Μέσου Βασιλείου)⁴.

Το γεγονός ότι σήμερα οι Βιετναμέζοι υπερασπίζονται με περηφάνια το όνομα Βιέτ Ναμ, που επινοήθηκε περιφρονητικά από ένα δυνάστη Μαντσού το δέκατο ένατο αιώνα, μας φέρνει στο μυαλό τη ρήση του Ρενάν ότι τα έθνη πρέπει «να λησμονούν πολλά», αλλά επίσης, παράδοξα, τη δύναμη της φαντασίας του εθνικισμού.

Αν κοιτάξει κανείς το Βιετνάμ της δεκαετίας του 1930 ή την Καμπότζη της δεκαετίας του 1960, θα βρει, τηρουμένων των αναλογιών, πολλές ομοιότητες: ένα μεγάλο αριθμό αγράμματων αγροτών που ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης, μια μικροσκοπική εργατική τάξη, μια κατακερματισμένη αστική τάξη και μια ασήμαντη σε μέγεθος, διασπασμένη διανόηση⁵. Κανένας σύγχρονος μετριοπαθής αναλυτής, βλέποντας αυτές τις συνθήκες αντικειμενικά, δε θα μπορούσε να προβλέψει σε καμιά περίπτωση τις επαναστάσεις που γρήγορα θα ακολουθούσαν ή τους ναυαγισμένους θριάμβους τους. (Στην πραγματικότητα, πολλά απ' αυτά μπορούν να ειπωθούν, και για τους ίδιους λόγους σε μεγάλο βαθμό, για την Κίνα του 1910.) Αυτό που έδωσε, τελικά, τη δυνατότητα πραγμάτωσης αυτών των επαναστάσεων ήταν η «σχεδιασμένη επανάσταση» και η «φαντασική σύλληψη του έθνους»⁶.

Οι πολιτικές του καθεστώτος του Πολ Ποτ μπορούν μόνο με μια πολύ περιορισμένη έννοια να αποδοθούν στην παραδοσιακή κουλτούρα των Χμερ ή στην ωμότητα, την παράνοια και τη μεγαλομανία των ηγετών του. Οι Χμερ είχαν αρκετούς μεγαλομανείς δεσπότες· κάποιοι από αυτούς, όμως, ήταν υπεύθυνοι για το Ανγκόρ. Πολύ πιο σημαντικά είναι τα μοντέλα που ορίζουν τι έχουν, μπορούν, πρέπει ή δεν πρέπει να κάνουν οι επαναστάσεις, και που προέρχονται από τη Γαλλία, την ΕΣΣΔ, την Κίνα και το Βιετνάμ – και όλα τα σχετικά βιβλία που έχουν γραφτεί στα γαλλικά⁷.

Το ίδιο περίπου ισχύει για τον εθνικισμό. Ο σύγχρονος εθνι-

κισμός είναι κληρονόμος δύο αιώνων ιστορικής αλλαγής. Για όλους τους λόγους που προσπάθησα να σκιαγραφήσω, οι κληρονομίες έχουν πραγματικά το πρόσωπο του Ιανού. Γιατί στους κληροδότες δεν περιλαμβάνονται μόνον ο Σαν Μαρτίν και ο Γαριδάλδης, αλλά ο Ουβάροφ και ο Μαχόλεϊ. Όπως είδαμε, ο «επίσημος εθνικισμός» ήταν από την πρώτη στιγμή μια συνειδητή, αυτοπροστατευτική πολιτική, στενά συνδεδεμένη με τη διαφύλαξη των ιμπεριαλιστικών και δυναστικών συμφερόντων. Από τη στιγμή όμως που «βρισκόταν εκεί πέρα και ήταν ορατός από όλους», μπορούσε να αντιγραφεί όπως ακριβώς οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα στην Πρωσία και από μια μεγάλη ποικιλία πολιτικών και κοινωνικών συστημάτων. Το μόνιμο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του τύπου εθνικισμού ήταν, και είναι, ότι είναι επίσημος — που σημαίνει ότι εκπορεύεται από το κράτος και εξυπηρετεί πρώτα απ' όλα τα συμφέροντα του κράτους.

Επομένως το μοντέλο του επίσημου εθνικισμού αναδεικνύεται κυρίως τη στιγμή που οι επαναστάτες καταφέρνουν να αποκτήσουν τον έλεγχο του κράτους κι είναι για πρώτη φορά σε θέση να χρησιμοποιήσουν την εξουσία του κράτους για να πραγματοποιήσουν τα οράματά τους. Η σχέση με τις επαναστάσεις είναι ακόμα μεγαλύτερη εφόσον ακόμα και οι πιο αποφασιστικοί ριζοσπάστες επαναστάτες κληρονομούν πάντα το κράτος από το καθεστώς που κατέρρευσε. Κάποιες απ' αυτές τις κληρονομίες είναι συμβολικές, αυτό όμως δεν τις κάνει λιγότερο σημαντικές. Παρά την ανησυχία του Τρότσκι, η πρωτεύουσα της ΕΣΣΔ, μεταφέρθηκε πάλι στη Μόσχα, την παλιά τσαρική πρωτεύουσα. Για περισσότερο από εξήντα πέντε χρόνια οι ηγέτες του ΚΚΣΕ σχεδίαζαν την πολιτική τους στο Κρεμλίνο, το αρχαίο οχυρό της τσαρικής εξουσίας, χωρίς να αναζητήσουν άλλες πιθανές τοποθεσίες στις τεράστιες εκτάσεις του σοσιαλιστικού κράτους. Με τον ίδιο τρόπο, η πρωτεύουσα της ΛΔΚ είναι ίδια με την πρωτεύουσα των Μαντσού (ενώ ο Τσιανγκ Κάι-σεκ την είχε μεταφέρει στο Νανκίγγκ) και οι αρχηγοί του ΚΚΚ πραγματοποιού-

σαν τις συναντήσεις τους στην Απαγορευμένη Πόλη των Υιών του Ουρανού. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν ελάχιστες, ίσως και καμία, σοσιαλιστικές ηγεσίες που δεν έχουν αναρριχηθεί σε τέτοια τριμμένα, ζεστά καθίσματα. Σ' ένα λιγότερο άμεσα αντιληπτό επίπεδο, οι επιτυχημένοι επαναστάτες κληρονομούν και τα πληροφοριακά δίκτυα του παλιού κράτους: μερικές φορές λειτουργούς και πληροφοριοδότες, αλλά πάντοτε έγγραφα, φακέλους, αρχεία, νόμους, οικονομικά αρχεία, απογραφές, χάρτες, συμφωνίες, αλληλογραφία, υπομνήματα και ούτω καθ' εξής. Όπως συμβαίνει με το περίπλοκο σύστημα ηλεκτροδότησης σε κάθε μέγαρο που ο ιδιοκτήτης το έχει βάλει στα πόδια, το κράτος περιμένει τον καινούργιο του ιδιοκτήτη που θα γυρίσει το διακόπτη για να βρει ξανά τον παλιό καλό εαυτό του.

Δε θα έπρεπε επομένως κανείς να εκπλήσσεται ιδιαίτερα αν οι επαναστατικές ηγεσίες, συνειδητά ή ασυνείδητα, παίζουν τελικά το ρόλο του μεγάλου γαιοκτήμονα. Δεν πρόκειται εδώ απλώς για την ταύτιση του Ντζουγκασβίλι (Στάλιν) με τον Ιβάν Γκόσνι, ή το ρητό θαυμασμό του Μάο για τον Σιν Σι Χουάνγκ-τι, ή την αναβίωση του ρουριτανικού μεγαλείου και τελετουργίας από τον Ιωσήφ Μπροζ (Τίτο)⁸. Ο «επίσημος εθνικισμός» εισχωρεί στις μετεπαναστατικές ηγετικές μορφές μ' έναν πολύ πιο υπόγειο τρόπο. Μ' αυτό εννοώ ότι τέτοιες ηγεσίες καταφέρνουν να υιοθετήσουν με ευκολία την υποτιθέμενη *patio-palnost* [εθνικότητα] των παλιών δυναστών και του δυναστικού κράτους. Με μια εντυπωσιακή αναδρομική ισχύ, οι δυνάστες που δεν είχαν ιδέα για «Κίνα», «Γουγκοσλαβία». «Βιετνάμ» ή «Καμπότζη» γίνονται εθνικοί (ακόμα κι αν δεν «άξιζαν» να φέρουν αυτόν τον τίτλο). Αυτή η διευθέτηση καταλήγει πάντοτε σ' έναν «κρατικό» μακιαβελισμό που αποτελεί ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των μετεπαναστατικών καθεστώτων, σε αντίθεση με τα επαναστατικά εθνικιστικά κινήματα. Όσο περισσότερο το παλιό δυναστικό κράτος πολιτογραφείται, τόσο περισσότερο τυλίγεται γύρω από τους επαναστατικούς ώμους ο παλιός μανδύας. Η εικόνα του Ανγκόρ στα

χρόνια του Ζαγιαβαρμάν Ζ', που κοσμούσε τη σημαία της μαρξιστικής Δημοκρατικής Καμπότζης (όπως κοσμούσε εκείνες της δημοκρατίας των ανδρεικέλων του Λον Νολ* και της μοναρχικής Καμπότζης του Σιχανούκ) δεν είναι ένα έμβλημα ευσέβειας αλλά ισχύος⁹.

Δίνω τόση έμφαση στις ηγεσίες, επειδή είναι αυτές και όχι οι λαοί που κληρονομούν τα συστήματα ελέγχου και τα παλάτια. Κανείς δε φαντάζεται, υποθέτω, ότι οι πλατιές μάζες του κινεζικού λαού ενδιαφέρονται για το τι συμβαίνει στα αποικιακά σύνορα μεταξύ Καμπότζης και Βιετνάμ. Ούτε ότι υπάρχει καμία πιθανότητα οι Χμερ και οι Βιετναμέζοι χωρικοί να ήθελαν τον πόλεμο μεταξύ των λαών τους ή ότι ζητήθηκε η γνώμη τους γι' αυτό το ζήτημα. Κυριολεκτικά, αυτοί ήταν «πόλεμοι της καγκελαρίας», στους οποίους ο λαϊκός εθνικισμός κινητοποιήθηκε πολύ μετά το γεγονός και πάντα στη γλώσσα της αυτοάμυνας. Σ' αυτό οφείλεται και η περιορισμένη ανταπόκριση της Κίνας, η οποία βρήκε τη γλώσσα αυτή ελάχιστα πειστική, έστω και αν περιβλήθηκε το σύνθημα «του σοβιετικού ηγεμονισμού»¹⁰.

Αναφορικά μ' αυτή τη συλλογιστική, η Κίνα, το Βιετνάμ και η Καμπότζη δεν αποτελούν ούτε κατά διάνοια μοναδικές περιπτώσεις¹¹. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο υπάρχουν ελάχιστες ελπίδες ότι οι συνθήκες που ώθησαν σε ενδο-σοσιαλιστικούς πολέμους δε θα συνεχιστούν ή ότι η φανταστική κοινότητα του σοσιαλιστικού κράτους θα χάσει την αρχική της αξία. Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να περιοριστούν ή να αποτραπούν τέτοιοι πόλεμοι είναι η εγκατάλειψη μύθων, όπως «οι γνήσιοι μαρξιστές δεν είναι εθνικιστές» ή «ο εθνικισμός είναι η παθολογία της σύγχρονης αναπτυξιακής ιστορίας». Αντί γι' αυτό, είναι προτιμότερο να κάνουμε ό,τι μπορούμε με σταθερότητα για να

---

* Με αφορμή την είσοδο στρατευμάτων του Β. Βιετνάμ στην Καμπότζη, ο στρατηγός Λον Νολ έκανε πραξικόπημα το 1970 και καθαίρεσε τον Σιχανούκ (Σ.τ.Μ.).

μάθουμε την αληθινή, και φαντασική, εμπειρία του παρελθόντος.

Για τον Άγγελο της Ιστορίας, ο Μπένγιαμιν έγραψε¹²:

Το πρόσωπό του είναι στραμμένο προς το παρελθόν. Εκεί που εμείς διακρίνουμε μια αλυσίδα γεγονότων, εκείνος βλέπει μία και μοναδική καταστροφή που στοιβάζει τα συντρίμια το ένα πάνω στ' άλλο, και τα ρίχνει μπροστά στα πόδια του. Ο άγγελος θα ήθελε να μείνει, να ξυπνήσει τους πεθαμένους και να φτιάξει απ' την αρχή ό,τι έσπασε. Μια καταιγίδα, όμως, έρχεται με βία απ' τον Παράδεισο: πέφτει με τόση δύναμη στα φτερά του, που δεν μπορεί πια να τα κλείσει. Η καταιγίδα τον σπρώχνει ασυγκράτητα προς το μέλλον προς το οποίο έχει την πλάτη γυρισμένη, ενώ ο σωρός των ερειπίων μπροστά του συνεχίζει να υψώνεται στον ουρανό. Η καταιγίδα είναι αυτό που ονομάζουμε εξέλιξη.

Όμως ο Άγγελος είναι αθάνατος και τα πρόσωπά μας είναι στραμμένα μπροστά, στο άγνωστο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. σ. 17-18. Η υπογράμμιση δική μου. Το εσωτερικό παράθεμα είναι από το Charles Frederick Strong, *Modern Political Constitutions*, σ. 28.

2. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Edwin Wells, με βάση τον Πίνακα 9 στην Καμπότζη, Ministère du Plan et Institut de la Statistique et des Recherches Economiques, *Résultats finals du Recensement Général de la Population 1962*. Ο Wells διαιρεί τον υπόλοιπο ενεργό πληθυσμό ως εξής: κυβερνητικοί αξιωματούχοι και νέα μικροαστική τάξη 8%· παραδοσιακή μικροαστική τάξη (έμποροι, κ.λπ. 7.5%· αγροτικό προλεταριάτο 1.8%· αγρότες 78.3%). Ήταν λιγότεροι από 1300 οι καπιταλιστές που κατείχαν πραγματικές βιομηχανικές επιχειρήσεις.

3. *Vietnam and the Chinese Model*, σ. 120-121.

4. Αυτό δεν προκαλεί γενικά έκπληξη. «Ο Βιετναμέζος γραφειοκράτης έμοιαζε με Κινέζο· ο Βιετναμέζος χωρικός έμοιαζε με Νοτιοανατολικοασιάτη. Ο γραφειοκράτης έπρεπε να μιλάει κινεζικά, να φοράει κινεζικά ενδύματα, να ζει σε κινεζικό σπίτι, να κάθεται σε κινεζική σέντια και να ακολουθεί ακόμα και τις κινεζικές ιδιορρυθμίες της επιδεικτικής κατανάλωσης, όπως να διατηρεί λίμνη με χρυσόψαρα στον νοτιοασιατικό κήπο του». Στο ίδιο, σ. 19.

5. Σύμφωνα με την απογραφή του 1937, το 93%-95% του βιετναμικού πληθυσμού ζούσε ακόμα σε αγροτικές περιοχές. Εκείνοι που χρησιμοποιούσαν οποιοδήποτε είδος γραφής δεν ξεπερνούσαν το 10% του πληθυσμού. Οι άνθρωποι που είχαν παρακολουθήσει τις τελευταίες βαθμίδες του δημοτικού σχολείου (τάξη 7-10) δεν ξεπερνούσαν τους 20.000 μεταξύ των ετών 1920 και 1938. Και ό,τι οι Βιετναμέζοι μαρξιστές αποκάλεσαν «ντόπια αστική τάξη» —και στην οποία σύμφωνα με την περιγραφή του Μαπ ανήκουν κτηματίες που δε διαμένουν στην ιδιοκτησία τους, κάποιοι επιχειρηματίες και μερικοί υψηλόβαθμοι λειτουργοί— περιλαμβάνει συνολικά 10.500 οικογένειες ή περίπου το 0,5% του πληθυσμού. *Vietnamese Tradition*, 25-26, 34 και 37. Σύγκρινε τα δεδομένα στη Σημ. 2 παραπάνω.

6. Επίσης, όπως στην περίπτωση των Μπολσεβίκων, λειτούργησαν ευτυχείς, έστω και καταστροφικές, συγκυρίες: η εισβολή της Ιαπωνίας το 1937, για την Κίνα· η συντριβή της Γραμμής Μαζινό και η σύντομη κατοχή της από τους Ιάπωνες, για το Βιετνάμ· η μαζική επέκταση του αμερικανικού πολέμου στα ανατολικά εδάφη του Βιετνάμ μετά το Μάρτιο του 1970, για την Καμπότζη. Σε όλες τις περιπτώσεις, το υπάρχον *ancien régime*, είτε Κουομιντάγκ*, γαλλοαποικιακό ή φεουδαρχικό-μοναρχικό, υπονομεύτηκε μοιραία από εξωτερικές δυνάμεις.

7. Στην περίπτωση της Γαλλίας, θα μπορούσε να πει κανείς «ναι» στο *levée en masse*** και στην Τρομοκρατία, «όχι» στον Θερμιδώρ και στο βοναπαρτισμό. Στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης, «ναι» στον Πολεμικό Κομμουνισμό, στην κολεκτιβοποίηση και

* «Εθνικό Κόμμα του Λαού», ιδρύθηκε το 1912 από τον Σουν Γιατ-σεν (Σ.τ.Μ.).

** Μαζική στρατολόγηση (Σ.τ.Μ.).

στις Δίκες της Μόσχας, «όχι» στη ΝΕΠ (Νέα Οικονομική Πολιτική) και στην απο-σταλινόποηση. Στην περίπτωση της Κίνας, «ναι» στον ανταρτοπόλεμο των κομμουνιστών αγροτών, στο Μεγάλο Άλμα και στην Πολιτιστική Επανάσταση, «όχι» στην Ολομέλεια του Lushan*. Στην περίπτωση του Βιετνάμ, «ναι» στην Επανάσταση του Αυγούστου και στην επίσημη διάλυση του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ινδοκίνας το 1945, «όχι» στις καταστροφικές παραχωρήσεις στα «γρηαιότερα» κομμουνιστικά κόμματα, όπως έγινε στη Συνθήκη της Γενεύης.

8. Βλέπε τον εντυπωσιακό απολογισμό, με κανένα τρόπο ολοκληρωτικά επικριτικό, στο Milovan Djilas, *Tito: the Story from Inside*, κεφ. 4, ιδιαίτερα σ. 133 κ.ε.

9. Προφανώς, οι τάσεις που περιγράφηκαν παραπάνω δε χαρακτηρίζουν με κανέναν τρόπο μόνο τα επαναστατικά μαρξιστικά καθεστώτα. Εστιάζω σ' αυτά τα καθεστώτα για δύο λόγους: εξαιτίας της ιστορικής αφοσίωσης του μαρξισμού στον προλεταριακό διεθνισμό και στην κατάλυση των φεουδαλικών και καπιταλιστικών κρατών και εξαιτίας των νέων πολέμων στην Ινδοκίνα. Για μια αποκρυπτογράφηση της αρχαΐζουσας εικονογραφίας του δεξιού καθεστώτος του Σουχάρτο στην Ινδονησία, βλέπε το βιβλίο μου, *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*, κεφ. 5.

10. Η διαφορά μεταξύ των επινοήσεων του «επίσημου εθνικισμού» και των άλλων επινοήσεων είναι συνήθως η διαφορά μεταξύ ψεύδους και μύθου.

11. Από την άλλη πλευρά, είναι πιθανόν ότι στο τέλος αυτού του αιώνα οι ιστορικοί ίσως αποδώσουν τις καταχρήσεις του «επίσημου εθνικισμού» που διαπράχθηκαν από μετεπαναστατικά σοσιαλιστικά καθεστώτα, κυρίως στην ασυμβατότητα του σοσιαλιστικού μοντέλου με την αγροτική πραγματικότητα.

12. *Illuminations*, σ. 259. Το μάτι του αγγέλου είναι αυτό της κινηματογραφικής κάμερας του *Weekend* που κινείται προς τα πίσω και που μπροστά της ξεπροβάλλει στιγμιαία η μια καταστροφή μετά την άλλη σε μιαν ατέλειωτη λεωφόρο πριν χαθεί στον ορίζοντα.

---

* Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας το 1957 που εμφάνισε «δεξιές» τάσεις (Σ.τ.Μ.).

ΑΠΟΓΡΑΦΗ, ΧΑΡΤΗΣ, ΜΟΥΣΕΙΟ

ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ των *Φαντασιακών Κοινοτήτων* έγραφα ότι «συναντά κανείς πολύ συχνά στις πολιτικές “συγκρότησης των εθνών” από τα νέα κράτη ένα γνήσιο, λαϊκό εθνικιστικό ενθουσιασμό παράλληλα με μια συστηματική, ακόμα και μακιαβελική, ευστάλαξη της εθνικιστικής ιδεολογίας από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις διοικητικές ρυθμίσεις και ούτω καθ’ εξής»¹. Υποστήριξα, λοιπόν, ότι ο επίσημος εθνικισμός στις αποικιοκρατούμενες περιοχές της Ασίας και της Αφρικής είχε σχεδιαστεί πάνω στο μοντέλο των δυναστικών κρατών της Ευρώπης του δέκατου ένατου αιώνα, υπόθεση που σήμερα φαίνεται αρκετά κοντόφθαλμη. Η μεταγενέστερη έρευνά μου με έπεισε ότι αυτή η οπτική ήταν επιπόλαιη και επιφανειακή κι ότι τα ίχνη της γενεαλογίας θα έπρεπε να αναζητηθούν στις φαντασιακές συλλήψεις του αποικιακού κράτους. Εκ πρώτης όψεως, αυτό το συμπέρασμα ίσως να προκαλεί έκπληξη, αφού τα αποικιακά κράτη τυπικά ήταν αντι-εθνικιστικά και συχνά με βίαιο τρόπο. Εάν όμως κοιτάξει κανείς, κάτω από τις αποικιακές ιδεολογίες και πολιτικές, τη γραμματική μέσα στην οποία αναπτύχθηκαν από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, η καταγωγή γίνεται σαφώς καθαρότερη.

Τρεις θεσμοί εξουσίας αποκαλύπτουν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο αυτή τη γραμματική και παρόλο που επινοήθηκαν πριν από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, άλλαξαν μορφή και λειτουργία καθώς οι αποικιοκρατούμενες περιοχές μπήκαν στην εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής. Αυτοί οι τρεις θεσμοί είναι η Απογραφή, ο Χάρτης και το Μουσείο: όλοι μαζί διαμόρφωσαν έντονα τον τρόπο με τον οποίο το αποικιακό κράτος

συνέλαβε την κυριαρχία του — τη φύση των ανθρώπων που εξουσίασε, τη γεωγραφία της επικράτειάς του και τη νομιμότητα της καταγωγής του. Για να ερευνήσω αυτό το σύμπλεγμα θα εστιάσω σ' αυτό το κεφάλαιο την προσοχή μου στη νοτιοανατολική Ασία, επειδή έχω ειδικευτεί σ' αυτή την περιοχή και θέλω να θέσω υπό συζήτηση τα συμπεράσματά μου. Η νοτιοανατολική Ασία, επιπλέον, προσφέρει σε όσους ενδιαφέρονται για συγκριτική ιστορική μελέτη μεγάλα πλεονεκτήματα, αφού περιλαμβάνει εδάφη που αποτέλεσαν αποικίες όλων σχεδόν των «λευκών» αποικιοκρατικών δυνάμεων — Βρετανίας, Γαλλίας, Ισπανίας, Πορτογαλίας, Ολλανδίας και των Ηνωμένων Πολιτειών— όπως επίσης και το μη αποικιοκρατούμενο Σιάμ. Οι αναγνώστες που διαθέτουν μεγαλύτερη γνώση για άλλα τμήματα της Ασίας και της Αφρικής από όσην εγώ θα είναι σε καλύτερη θέση να κρίνουν εάν το επιχείρημά μου έχει ισχύ και σε μια ευρύτερη ιστορική και γεωγραφική περιοχή.

Η Απογραφή

Ο κοινωνιολόγος Charles Hirschman, σε δύο πολύ σημαντικά πρόσφατα κείμενά του ξεκίνησε τη μελέτη των νοοτροπιών των Βρετανών αποικιοκρατών απογραφών για τις Αποικίες των Στενών και τη Μαλαϊκή Χερσόνησο και των συνεχιστών τους που εργάστηκαν για το ανεξάρτητο κράτος της Μαλαισίας². Τα αντίγραφα των διαδοχικών απογραφών του Hirschman από το δέκατο ένατο αιώνα ως το πρόσφατο παρόν δείχνουν μια εντυπωσιακά γρήγορη και επιφανειακά τυχαία σειρά αλλαγών στις «κατηγορίες των ταυτοτήτων», κατά την οποία κατηγορίες αθροίζονται συνεχώς, χωρίζονται, ξανασυνδυάζονται, αναμειγνύονται και ξαναοργανώνονται χωρίς ωστόσο να χάνουν την ηγεμονεύουσα θέση στη λίστα οι πολιτικές κατηγοριοποιήσεις των ταυτοτήτων. Απ' αυτές τις απογραφές καταλήγει σε δύο βασικά συμπεράσματα. Το πρώτο είναι ότι, με το πέραςμα της

αποικιακής περιόδου, οι κατηγορίες της απογραφής γίνονταν όλο και πιο καθαρά και αποκλειστικά φυλετικές³. Η θρησκευτική ταυτότητα, από την άλλη, έπαψε σταδιακά να αποτελεί κύρια κατηγορία στην απογραφή. Οι «Ινδουιστές» —που κατατάσσονταν μαζί με τους «Κλινγκ» και τους «Βεγγαλούς»— εξαφανίστηκαν μετά την πρώτη απογραφή του 1871. Οι «Παρσί» διατηρήθηκαν μέχρι την απογραφή του 1901, όπου ακόμα εμφανίζονται σ' αυτή — μαζί με «Βεγγαλούς», «Βιρμανούς» και «Ταμίλ»— κάτω από τη γενική κατηγορία «Ταμίλ και άλλοι ιθαγενείς της Ινδίας». Το δεύτερο συμπέρασμά του είναι ότι, συνολικά, οι μεγάλες φυλετικές κατηγορίες διατηρήθηκαν και συμπυκνώθηκαν μετά την ανεξαρτησία, αλλά τώρα σχεδιάστηκαν και ταξινομήθηκαν ξανά ως «Μαλαίσιου», «Κινέζοι», «Ινδοί» και «Άλλοι». Παρ' όλα αυτά, οι ανωμαλίες συνεχίστηκαν μέχρι τη δεκαετία του 1980. Στην απογραφή του 1980 οι «Σιχ» ακόμα εμφανίζονταν σπασμωδικά ως μια ψευδοεθνωτική υποκατηγορία —δίπλα στους «Μαλαγιού», «Τελεγκού», «Πακιστανούς» και «Μπανγκλαντεσιανούς», «Ταμίλ της Σρι Λάνκα», και «Λοιπούς κατοίκους της Σρι Λάνκα»— κάτω από το γενικό τίτλο «Ινδοί».

Τα αντίγραφα του Hirschman όμως ενθαρρύνουν εκπληκτικά κάποιον να προχωρήσει πέρα από τα άμεσα αναλυτικά ενδιαφέροντα. Ας πάρουμε για παράδειγμα την Απογραφή των Ομοσπονδιακών Μαλαϊκών Κρατών του 1911, η οποία τοποθετεί κάτω από το «Μαλαϊκός Πληθυσμός κατά Φυλή» τα ακόλουθα: «Μαλαίος», «Ιαβανός», «Σακάι», «Μπαντζαρέζος», «Μπουαγιανέζος», «Μέντελινγκ» (sic), «Κρίνκι» (sic), «Τζάμπι», «Ακινέζος», «Μπούγκις» και «Λοιποί». Απ' αυτές τις «ομάδες» όλοι εκτός από τους (περισσότερους) «Μαλαίους» και τους «Σακάι» έλκουν την καταγωγή τους από τα νησιά Σουμάτρα, Ιάβα, Νότιο Βόρνεο και Κελέθη, όλα τμήματα της τεράστιας γειτονικής αποικίας των Ολλανδικών Ανατολικών Ινδιών. Όμως αυτοί οι εκτός Ομοσπονδίας τόποι δεν αναγνωρίζονται από τους απογραφείς, οι οποίοι κατασκευάζο-

ντας τους «Μαλαίους» περιόριζαν τη ματιά τους στα δικά τους αποικιακά σύνορα. (Περιττό να το πούμε, από την άλλη όχθη, οι Ολλανδοί απογραφείς κατασκεύαζαν μια διαφορετική σύλληψη των «Μαλαίων», ως εξίσου υποδεέστερης εθνότητας, όχι ανώτερης, με τους «Ακινέζους», «Ιαβανούς» και τα σχετικά.) Οι «Τζάμπι» και «Κρίνκι» αναφέρονται σε τόπους παρά σε οτιδήποτε θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως εθνογλωσσικό. Είναι πολύ πιθανό ότι το 1911, μόνο ένα μικρό κομμάτι αυτών που κατηγοριοποιήθηκαν και υποκατηγοριοποιήθηκαν θα αναγνώριζαν τον εαυτό τους κάτω απ' αυτές τις ετικέτες. Αυτές οι «ταυτότητες», που τις συνέλαβε το (υπό σύγχυση) ταξινομικό μυαλό του αποικιακού κράτους, έμενε να αποκτήσουν υπόσταση από τη διοικητική διείσδυση της αυτοκρατορίας. Παρατηρεί κανείς, επιπλέον, την εμμονή των απογραφών στην πληρότητα και σαφήνεια. Όπως επίσης και η έλλειψη ανεκτικότητας στις πολλαπλές, πολιτικά διαφορούμενες, ασαφείς ή εναλλασσόμενες ταυτότητες. Όπως επίσης και η αλλόκοτη υποκατηγορία, κάτω από κάθε φυλετική ομάδα, «Λοιποί», οι οποίοι, όμως, δεν πρέπει να μπερδεύονται με τους άλλους «Λοιπούς». Η μυθολογία της απογραφής είναι ότι περιλαμβάνει τον καθένα και ο καθένας κατέχει μία —και μόνο μία— εξαιρετικά συγκεκριμένη θέση. Χωρίς ρωγμές.

Αυτός ο τρόπος φαντασιακής σύλληψης του αποικιακού κράτους ήταν παλαιότερος από τις απογραφές της δεκαετίας του 1870, έτσι ώστε, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τα ιδιαίτερα καινοτόμα στοιχεία τους, είναι χρήσιμο να γυρίσουμε πίσω στις πρώτες μέρες της ευρωπαϊκής διείσδυσης στη νοτιοανατολική Ασία. Δύο παραδείγματα που προέρχονται από τα αρχιπελάγη των Φιλιππίνων και της Ινδονησίας είναι διαφωτιστικά. Ο William Henry Scott, στο σημαντικό πρόσφατο βιβλίο του, αποπειράθηκε με σχολαστικότητα να επανασυγκροτήσει την ταξική δομή των προ-ισπανικών Φιλιππίνων, με βάση τα πρώιμα ισπανικά αρχεία¹. Ως επαγγελματίας ιστορικός ο Scott έχει πλήρη επίγνωση ότι οι Φιλιππίνες οφείλουν το όνομά τους

στον Φίλιππο Β΄ της «Ισπανίας» και ότι, για κακό ή καλό, το αρχιπέλαγος θα μπορούσε να πέσει στα χέρια των Ολλανδών ή των Άγγλων, να διαιρεθεί πολιτικά ή να ενωθεί ξανά με επιπλέον κατακτήσεις⁵. Μπαίνει, λοιπόν, κανείς στον πειρασμό να αποδώσει την περιέργη επιλογή του θέματός του στη μακροχρόνια παραμονή του στις Φιλιππίνες και στην ισχυρή συμπάθειά του για το φιλιππινέζικο εθνικισμό που, εδώ κι έναν αιώνα, οδεύει προς τη δημιουργία ενός τοπικού παραδείσου. Όμως είναι πιθανότερο ότι η προσέγγισή του διαμορφώθηκε από τις πηγές στις οποίες στηρίχτηκε. Γιατί είναι γεγονός ότι σε οποιαδήποτε νησιά αποτόλμησαν να πάνε οι πρώτοι κληρικοί και κατακτητές διέκριναν στην ακτή *principales*, *hidalgos*, *pecheros* και *esclavos* (πρίγκιπες, ευγενείς, υπηκόους και σκλάβους) — δίκηνη τάξεων (*estates*) που ανάγονται στην όψιμη μεσαιωνική Ιβηρία. Τα έγγραφα που άφησαν πίσω τους παρέχουν μια πληθώρα μικρών ενδείξεων ότι οι «*hidalgos*» δεν είχαν επίγνωση ο ένας για την ύπαρξη του άλλου στο τεράστιο, διεσπαρμένο και αραιοκατοικημένο πληθυσμικά αρχιπέλαγος και όπου είχαν επίγνωση, συνήθως έβλεπαν οι μεν τους δε όχι ως *hidalgos*, αλλά ως εχθρούς ή δυνάμει σκλάβους. Όμως η δύναμη της κατηγοριοποίησης ήταν τόσο μεγάλη, ώστε αυτή η μαρτυρία περιθωριοποιείται στην φαντασία του Scott και επομένως του είναι δύσκολο να δει ότι η «ταξική διάρθρωση» της προαποικιακής περιόδου είναι μια φανταστική σύλληψη της «απογραφής» που δημιουργήθηκε στα καταστρώματα των ισπανικών γαλιονιών. Οπουδήποτε αυτοί πήγαν, *hidalgos* και *esclavos* ξεπρόβαλαν μπροστά τους, και μόνο ένα νεοσύστατο αποικιακό κράτος θα μπορούσε να τους ομαδοποιήσει μ' έναν τέτοιο τρόπο.

Για την Ινδονησία έχουμε, χάρη στην έρευνα του Mason Hoadley, ένα λεπτομερή απολογισμό μιας σημαντικής δικαστικής υπόθεσης που διεξήχθη στο λιμάνι του Τζιρεμπόν στην Ιάβα, στα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα⁶. Κατά τύχη, τα ολλανδικά (της Ολλανδικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών) και τα τοπικά αρχεία του Τζιρεμπόν υπάρχουν ακόμα. Εάν είχε

διασωθεί μόνο ο δεύτερος απολογισμός, θα καταλαβαίναμε και μόνον από τον τίτλο του *Ki Agia Marta Ningrat*, που δεν ήταν ένα απλό όνομα, ότι ο υπό κατηγορία δολοφόνος ήταν ένας υψηλά ιστάμενος αξιωματούχος της αυλής του Τζιρεμπόν. Τα αρχεία της Ολλανδικής Εταιρείας, όμως, τον θεωρούν *Chinees** — και αυτή είναι η μόνη σημαντική πληροφορία που μας δίνουν γι' αυτόν. Είναι ξεκάθαρο, λοιπόν, ότι το δικαστήριο του Τζιρεμπόν ταξινομούσε τους ανθρώπους με βάση το βαθμό και την κοινωνική θέση, ενώ η Εταιρεία τους ταξινομούσε με βάση τη «φυλή». Δεν υπάρχει κανένας λόγος να σκεφτεί κανείς ότι ο κατηγορούμενος — η υψηλή θέση του οποίου επιβεβαιώνει τη μακροχρόνια ενσωμάτωση στην κοινωνία του Τζιρεμπόν του ίδιου και των προγόνων του, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους— σκεφτόταν τον εαυτό του ως *Chinees*. Πώς, λοιπόν, η Ολλανδική Εταιρεία έφτασε σ' αυτή την ταξινόμηση; Σε ποια καράβια φαντάστηκε τους *Chinees*; Σίγουρα μόνο σ' εκείνα τα ισχυρά εμπορικά πλοία τα οποία, οι διαταγές του κέντρου, περιέφεραν ασταμάτητα από λιμάνι σε λιμάνι μεταξύ του Κόλπου του *Mergui* και των εκβολών του Γιανγκ Τσε-κιάνγκ. Αγνοώντας τους ανομοιογενείς πληθυσμούς του Κεντρικού Βασιλείου, την έλλειψη αμοιβαίας κατανόησης εξαιτίας της ποικιλίας των γλωσσών και την ιδιόμορφη κοινωνική και γεωγραφική προέλευση της διασποράς τους στην παράκτια νοτιοανατολική Ασία, η Εταιρεία συνέλαβε με το υπερ-ωκεάνειο βλέμμα της μιαν ατέλειωτη αλληλουχία *Chinezen*, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που οι κονκισταδόρ είχαν δει μια ατέλειωτη αλληλουχία *hidalgos*. Και στη βάση αυτής της εφευρετικής απογραφής επέμεινε ότι αυτοί που βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο της και τους οποίους ταξινόμησε ως *Chinezen* ντύνονταν, διέμεναν, παντρεύονταν, θάβονταν και κληροδοτούσαν την περιουσία τους σύμφωνα μ' αυτή την απογραφή. Είναι εντυπωσιακό ότι οι Ίθηρες στις

* Υποκοριστικό με υποτιμητική σημασία για άτομα κινεζικής καταγωγής (Σ.τ.Μ.).

Φιλιππίνες, των οποίων η κυριαρχία και οι εμπορικές δραστηριότητες δεν ήταν τόσο σημαντικές, συνέλαβαν μιαν αρκετά διαφορετική κατηγορία στην απογραφή: αυτή που αποκαλούσαν *sangley*. *Sangley* ήταν η ενσωμάτωση στα ισπανικά του *sengli* της Hokkien — που σημαίνει «έμπορος»⁷. Μπορεί κανείς να φανταστεί τους Ισπανούς της πρωτο-απογραφής να ρωτούν τους εμπόρους που τους έφερε στη Μανίλα το εμπόριο με τους Ισπανούς: «Ποιος είσαι;» και να παίρνουν τη λογική απάντηση: «Είμαστε έμποροι»⁸. Καθώς δεν έπλεεαν στις επτά ασιατικές θάλασσες, για δύο αιώνες οι Ίβηρες παρέμειναν σε μια βολική επαρχιώτικη εννοιολογική σύγχυση. Με πολύ αργό ρυθμό το *sangley* έγινε «Κινέζος» — έως ότου η λέξη εξαφανίστηκε στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα για να πάρει τη θέση της η *chino* με τον τρόπο της Ολλανδικής Εταιρείας.

Η πραγματικός νεωτερισμός αυτών που έκαναν την απογραφή της δεκαετίας του 1870 δεν έγκειται επομένως στην κατασκευή εθνωτικο-φυλετικών κατηγοριών αλλά στο συστηματικό ποσοτικό υπολογισμό τους. Οι κυβερνώντες πριν από την αποικιοκρατία στο μαλαιϊκο-ιαβανικό κόσμο είχαν αποπειραθεί καταμετρήσεις των πληθυσμών που εξουσιάζαν, αλλά αυτές είχαν τη μορφή φορολογικών ή στρατολογικών καταλόγων. Οι στόχοι τους ήταν συγκεκριμένοι και σαφείς: να έχουν στη διάθεσή τους τα στοιχεία αυτών στους οποίους θα μπορούσαν να επιβάλουν αποτελεσματικά φόρους ή να τους στρατολογήσουν. Ο λόγος ήταν ότι ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για οικονομικό πλεόνασμα και ένοπλο ανθρώπινο δυναμικό. Τα πρώιμα ευρωπαϊκά καθεστώτα στην περιοχή δε διαφέρουν, από αυτή την άποψη, θεαματικά από τους προκατόχους τους. Μετά, όμως, απ' το 1850 οι αποικιακές αρχές χρησιμοποιούσαν ολοένα και περισσότερο εκλεπτυσμένα διοικητικά μέσα για να καταμετρήσουν τους πληθυσμούς, συμπεριλαμβανομένων γυναικών και παιδιών (τους οποίους αγνοούσαν πάντοτε οι παλαιοί κυβερνήτες), σύμφωνα με το δαίδαλο των κατηγοριών που δεν είχαν κανένα άμεσο οικονομικό ή στρατιωτικό όφελος. Τις παλιές ημέρες, εκείνοι οι

υπήκοοι που φορολογούνταν και στρατολογούνταν είχαν συνήθως επίγνωση ότι αποτελούσαν ένα νούμερο κυβερνών και κυβερνώμενος καταλάβαιναν ο ένας τον άλλο πολύ καλά, αν και ανταγωνιστικά, σ' αυτό το ζήτημα. Όμως το 1870, μια «Κοχινγκινέζα» γυναίκα, η οποία δε φορολογούνταν και δε στρατολογούνταν, μπορούσε να περάσει τη ζωή της, ευτυχισμένη ή δυστυχισμένη, στις Αποικίες των Στενών, χωρίς την παραμικρή επίγνωση ότι είχε προσδιοριστεί μ' αυτόν τον τρόπο από κάποιο υψηλό κέντρο. Σ' αυτό το σημείο η ιδιαιτερότητα της νέας απογραφής γίνεται έκδηλη. Προσπάθησε με προσοχή να μετρήσει τα αντικείμενα της πυρετώδους φαντασίας της. Δεδομένου ότι από τη φύση του το ταξινομικό σύστημα κάνει αποκλεισμούς και δεδομένης της λογικής του ίδιου του ποσοτικού υπολογισμού, ένας «Κοχινγκινέζος» έπρεπε να εκλαμβάνεται ως ένα ψηφίο μιας αριθμημένης σειράς πανομοιότυπων «Κοχινγκινέζων» — μέσα, φυσικά, στη σφαίρα επιρροής του κράτους. Η νέα δημογραφική τοπογραφία απέκτησε βαθιές κοινωνικές και θεσμικές ρίζες καθώς το αποικιακό κράτος πολλαπλασίασε το μέγεθος και τις λειτουργίες του. Καθοδηγούμενο από ένα φαντασιακό χάρτη, οργάνωσε τις νέες γραφειοκρατίες που ασχολούνταν με την εκπαίδευση, τη δικαιοσύνη, τη δημόσια υγεία, την αστυνόμευση και τη μετανάστευση πάνω στην αρχή των εθνωτικο-φυλετικών ιεραρχιών που εκλαμβάνονταν, όμως, πάντοτε με τους όρους των παράλληλων σειρών. Η ροή των πληθυσμών που υπόκεινταν σ' αυτές μέσω ενός δικτύου διαφορετικών σχολείων, δικαστηρίων, κλινικών, αστυνομικών Τμημάτων και γραφείων μετανάστευσης δημιούργησαν «κυκλοφοριακές συνήθειες» που με το χρόνο έδωσαν κοινωνική υπόσταση στις παλαιότερες φαντασιώσεις του κράτους.

Περιττό να πούμε, δεν επρόκειτο πάντα για απλή κυκλοφορία και το κράτος συχνά σκόνταφε σε στενόχωρες πραγματικότητες. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν ο θρησκευτικός δεσμός, ο οποίος αποτέλεσε τη βάση των πολύ παλαιών και σταθερών φαντασιακών κοινοτήτων χωρίς ούτε στο ελάχιστο να

συμπορεύεται με τον αυταρχικό χάρτη του δικτύου του κοσμικού κράτους. Σε διαφορετικό βαθμό, στις διαφορετικές αποικίες της νοτιοανατολικής Ασίας, οι κυβερνήτες υποχρεώνονταν να κάνουν απροσχεδιάστους συμβιβασμούς στις καταχωρίσεις, ιδιαίτερα στον ισλαμισμό και στο βουδισμό. Ιδιαίτερα, θρησκευτικά τεμένη, σχολεία και δικαστήρια —στα οποία η πρόσβαση καθοριζόταν από προσωπική λαϊκή επιλογή και όχι από την απογραφή— εξακολουθούσαν να ανθούν. Το κράτος σπάνια μπορούσε να κάνει κάτι περισσότερο από το να ρυθμίσει, να περιορίσει, να μετρήσει, να τυποποιήσει και να υποτάξει ιεραρχικά αυτούς τους θεσμούς στον δικό του⁹. Αυτό συνέβαινε ακριβώς γιατί οι ναοί, τα τζαμιά, τα σχολεία και τα δικαστήρια αποτελούσαν άγνωστους τόπους, έτσι ώστε εκλαμβάνονταν ως ζώνες ελευθερίας και —με το χρόνο— οχυρά από τα οποία οι πιστοί, αργότερα εθνικιστές, αντιαποικιοκράτες θα ξεκινούσαν για τη μάχη. Την ίδια στιγμή, καταβάλλονταν συχνά προσπάθειες να ευθυγραμμιστεί η απογραφή με τις θρησκευτικές κοινότητες —όσο ήταν δυνατόν— μέσω της πολιτικής και δικαστικής εθνοποίησης των τελευταίων. Στα Ομοσπονδιακά Κράτη της αποικιακής Μαλαισίας, αυτός ο στόχος ήταν σχετικά εύκολο να επιτευχθεί. Εκείνοι τους οποίους το καθεστώς αντιμετώπιζε σαν να βρίσκονται στην σειρά «Μαλαίσιος» ωθούνταν στις αυλές των ευνουχισμένων σουλτάνων «τους», οι οποίες διοικούνταν σε μεγάλο βαθμό σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο¹⁰. Μεταχειρίζονταν το «Ισλαμικός» επομένως σαν ένα ακόμα όνομα για το «Μαλαίσιος». (Μόνο μετά την ανεξαρτησία το 1957 έγιναν προσπάθειες από συγκεκριμένες πολιτικές ομάδες να αντιστραφεί αυτή η λογική αναγνωρίζοντας το «Μαλαίσιος» σαν ένα ακόμα όνομα για το «Ισλαμικός».) Στις απέραντες, ανομοιογενείς Ολλανδικές Ινδίες, όπου στα τέλη της αποικιακής εποχής ένα σύνολο από αντιμαχόμενους ιεραποστολικούς οργανισμούς προσηλύτισαν ευρείες περιοχές, μια παράλληλη πορεία αντιμετώπισε πολύ σημαντικότερα εμπόδια. Παρ' όλα αυτά, ακόμα κι εκεί, κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930 συντελέστηκε η άνοδος των «εθνωτικών»

χριστιανισμών (η Εκκλησία Μπατάκ, η Εκκλησία Καγο και αργότερα η Εκκλησία Dayak, και ούτω καθ' εξής) που αναπτύχθηκαν εν μέρει επειδή το κράτος ανέθεσε τον προσηλυτισμό των περιοχών σε διαφορετικές ιεραποστολικές ομάδες, ανάλογα με τη δική του τοπογραφία της απογραφής. Με την ισλαμική Μπατάβια δεν είχε την ίδια επιτυχία. Δεν τόλμησε να απαγορεύσει το προσκήνυμα στη Μέκκα, παρόλο που προσπάθησε να αναχαιτίσει την αύξηση του αριθμού των προσκυνητών, αστυνόμευε τα ταξίδια τους και τους κατασκόπευε από ένα φυλάκιο στο Ζιντάχ, που το εγκατέστησαν εκεί ειδικά γι' αυτόν το σκοπό. Κανένα απ' αυτά τα μέτρα δε στάθηκε αρκετό για να εμποδίσει τη συχνότητα των επαφών των μουσουλμάνων των Ινδίων με τον τεράστιο ισλαμικό κόσμο έξω από αυτές, και ιδιαίτερα με τις νέες διανοητικές τάσεις που πήγαζαν από το Κάιρο¹¹.

Ο Χάρτης

Στο μεταξύ όμως, το Κάιρο και η Μέκκα άρχιζαν να απεικονίζονται μ' ένα νέο παράξενο τρόπο, όχι πια απλώς σαν τόποι σε μια ιερή μουσουλμανική γεωγραφία, αλλά σαν κουκκίδες στο χαρτί που περιλάμβανε άλλες κουκκίδες για το Παρίσι, τη Μόσχα, τη Μανίλα και το Καράκας. Η πλήρης σχέση μεταξύ αυτών των κουκκίδων, που ήταν αδιάκριτα κοσμικές ή ιερές, δεν καθοριζόταν από κάτι πέρα από τη μαθηματικά υπολογισμένη απόσταση σε ευθεία γραμμή. Ο μερκατοριανός χάρτης* που εισήχθη από τους Ευρωπαίους αποικιοκράτες άρχιζε μέσω της τυπογραφίας να δίνει μορφή στη φαντασία των Νοτιοασιατών.

Στην έξοχη πρόσφατη διατριβή του ο Ταϊλανδός ιστορικός Thongchai Winichakul προσπάθησε να ανιχνεύσει τις πολύπλο-

* Γεράρδος Μερκάτωρ (1512-94): Φλαμανδός μαθηματικός και γεωγράφος που θεμελίωσε τη χαρτογραφία (Σ.τ.Μ.).

κες διαδικασίες μέσα από τις οποίες το «Σιάμ» ως χώρος με καθορισμένα όρια απέκτησε υπόσταση μεταξύ των ετών 1850 και 1910¹². Προσφέρει έναν εποικοδομητικό απολογισμό, ακριβώς επειδή το Σιάμ δεν είχε αποικιοποιηθεί, παρόλο που, τελικά, τα μετέπειτα σύνορά του καθορίστηκαν από αποικιοκράτες. Στην περίπτωση της Ταϊλάνδης, επομένως, μπορεί να δει κανείς ασυνήθιστα καθαρά την ανάδυση μιας νέας κρατικής λογικής μέσα από την «παραδοσιακή» δομή πολιτικής εξουσίας.

Μέχρι την άνοδο του ευφυσού Ράμα Δ' το 1851 (ο Μονγκούτ του θεατρικού έργου *The King and I*) μόνο δύο τύποι χάρτη υπήρχαν στο Σιάμ, και οι δύο ήταν χειροποίητοι: η εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής δεν είχε χαράξει ακόμα. Ο ένας ήταν αυτό που θα αποκαλούνταν «κοσμογραφικός», μια τυπική συμβολική αναπαράσταση των Τριών Κόσμων της παραδοσιακής βουδιστικής κοσμολογίας. Ο κοσμογραφικός χάρτης δεν ήταν οργανωμένος οριζόντια, όπως είναι οι δικοί μας χάρτες. Επρόκειτο μάλλον για μια σειρά υπερκόσμων παραδείσων και υπόγειων κολάσεων που επικοινωνούσαν με τον ορατό κόσμο με ένα μόνο κατακόρυφο άξονα. Δεν μπορούσε να φανεί χρήσιμος σε κανένα ταξίδι παρά χρησίμευε μόνο ως αποτύπωση αξιών και επίκληση σωτηρίας. Ο δεύτερος τύπος, εντελώς κοσμικός, αποτελούνταν από παραστατικούς οδηγούς για στρατιωτικές εκστρατείες και παράκτια ναυσιπλοΐα. Οργανωμένοι σε γενικές γραμμές ανά τεταρτημόριο, τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των χαρτών ήταν οι παρατηρήσεις για τους χρόνους πορείας και πλεύσης, που ήταν απαραίτητες καθώς οι χαρτογράφοι δεν είχαν τεχνική αντίληψη της κλίμακας. Καλύπτοντας μόνο τον επίγειο, κοσμικό χώρο, σχεδιάζονταν συνήθως σε μια περιέργη πλάγια προοπτική ή συνδυασμό προοπτικών, σαν η ματιά του σχεδιαστή, συνηθισμένη από την καθημερινή ζωή να βλέπει το τοπίο οριζόντια, όπως το βλέπει το ανθρώπινο μάτι, παρ' όλα αυτά, να επηρεάστηκε υποσυνείδητα από την καθετότητα του κοσμογραφικού χάρτη. Ο Thongchai παρατηρεί ότι αυτοί οι οδηγοί-χάρτες, πάντοτε τοπικοί, δεν τοποθετήθηκαν ποτέ σ' ένα

μεγαλύτερο, σταθερό γεωγραφικό πλαίσιο κι ότι η σύμβαση της θέας από ψηλά που υιοθέτησαν οι σύγχρονοι χάρτες ήταν εντελώς ξένη σ' αυτούς.

Κανένας από τους δύο τύπους του χάρτη δε σημείωνε σύνορα. Οι δημιουργοί τους θα έβρισκαν ακατανόητη την ακόλουθη κομψή διατύπωση του Richard Muir¹³:

«Τα διεθνή σύνορα, τοποθετημένα στα σημεία επαφής συνεχόμενων κρατικών εδαφών, έχουν μια ιδιαίτερη σημασία επειδή καθορίζουν τα όρια της κυρίαρχης αρχής κι επειδή ορίζουν τη μορφή που παίρνουν στο χώρο οι πολιτείες... Σύνορα... υπάρχουν εκεί όπου τα κάθετα σημεία επαφής των κυρίαρχων κρατών τέμνουν την επιφάνεια της Γης. Ως κάθετα σημεία επαφής, τα σύνορα δεν έχουν οριζόντια έκταση...»

Πέτρινα όρια και παρόμοια σημάδια υπήρχαν και βέβαια πολλαπλασιάστηκαν κατά μήκος της δυτικής φράντζας του βασιλείου, καθώς οι Βρετανοί προωθήθηκαν από την Κάτω Βιρμανία. Όμως αυτές οι πέτρες δεν ήταν συνεχόμενες αλλά τοποθετήθηκαν μόνο σε στρατηγικά περάσματα στα βουνά και στα διαδατά μέρη των ποταμών και βρίσκονταν συχνά σε μεγάλες αποστάσεις από τις αντίστοιχες πέτρες που είχαν τοποθετηθεί από τον αντίπαλο. Συλλαμβάνονταν σε οριζόντια διάσταση, με βάση την ανθρώπινη ματιά, ως τα ακραία σημεία της βασιλικής εξουσίας, κι όχι «από ψηλά». Μόνο κατά τη δεκαετία του 1870 οι Ταϊλανδοί ηγέτες άρχισαν να αντιλαμβάνονται τα σύνορα σαν τμήματα μιας συνεχούς γραμμής του χάρτη που δεν αντιστοιχούσαν σε κάτι που ήταν ορατό στο έδαφος, αλλά οριοθετούσαν μιαν αποκλειστική κυριαρχία που ήταν σφηνωμένη μεταξύ άλλων κυρίαρχων κρατών. Το 1874 έκανε την εμφάνισή του το πρώτο γεωγραφικό εγχειρίδιο από τον Αμερικανό ιεραπόστολο J. W. Van Dyke — ένα πρώιμο προϊόν του έντυπου καπιταλισμού, που διαδόθηκε στο Σιάμ με γρήγορο ρυθμό. Το

1882, ο Ράμα Ε΄ ίδρυσε ένα ειδικό σχολείο χαρτογραφίας στην Μπανγκόκ. Το 1892, ο υπουργός Παιδείας πρίγκιπας Νταμρόνγκ Ραγιανούφάμπ, εγκαινιάζοντας ένα εκσυγχρονιστικό σχολικό σύστημα στη χώρα, έκανε τη γεωγραφία υποχρεωτικό μάθημα στις πρώτες τάξεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το 1900, ή εκεί γύρω, εκδόθηκε η *Phumisat Sayam* [Γεωγραφία του Σιάμ] από τον W. G. Johnson, που αποτέλεσε το μοντέλο όλων των έντυπων γεωγραφιών της χώρας από τότε και στο εξής¹⁴. Ο Thongchai παρατηρεί ότι η σταδιακή σύγκλιση του έντυπου καπιταλισμού με τη νέα σύλληψη του πραγματικού χώρου, όπως παρουσιάστηκε σ' αυτούς τους χάρτες, είχε άμεση επίδραση στο λεξιλόγιο της ταϊλανδικής πολιτικής. Μεταξύ του 1900 και του 1915, οι παραδοσιακές λέξεις *kung* και *muang* σχεδόν εξαφανίστηκαν, επειδή απεικόνιζαν την επικράτεια με βάση ιερές πρωτεύουσες και ορατά, διάσπαρτα πληθυσμικά κέντρα¹⁵. Στη θέση τους ήρθε η *prathet*, «χώρα», που απεικόνισε την επικράτεια με τους μη ορατούς όρους του οριοθετημένου εδαφικού χώρου¹⁶.

Όπως και οι απογραφές, οι ευρωπαϊκού στυλ χάρτες λειτούργησαν στη βάση μια ολιστικής ταξινόμησης και οδήγησαν τους γραφειοκράτες παραγωγούς τους και τους καταναλωτές σε πολιτικές με επαναστατικά επακόλουθα. Με την ανακάλυψη του χρονόμετρου, που έκανε δυνατό τον ακριβή υπολογισμό του γεωγραφικού μήκους, από τον John Harrison το 1761, ολόκληρη η κυρτή επιφάνεια του πλανήτη αποτυπώθηκε μ' ένα γεωμετρικό πλέγμα, το οποίο χώρισε κενές θάλασσες και ανεξερεύνητες περιοχές σε μετρημένα κουτάκια¹⁷. Αυτοί που θα «γέμιζαν», ως το πούμε έτσι, τα κουτάκια ήταν εξερευνητές, τοπογράφοι και στρατιωτικές δυνάμεις. Το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα ήταν ο χρυσός αιώνας των τοπογράφων του στρατού — αποικιοκρατών και λίγο αργότερα Ταϊλανδών στη νοτιοανατολική Ασία. Προχωρούσαν σταθερά, με σκοπό να βάλουν το χώρο κάτω από την ίδια στενή επιτήρηση που είχε θέσει η απογραφή τους ανθρώπους. Τριγωνομέτρηση στην τριγωνομέτρηση, πόλε-

μο στον πόλεμο, συνθήκη στη συνθήκη, η εναρμόνιση του χάρτη και της εξουσίας προχώρησε. Σύμφωνα με την ευφυή διατύπωση του Thongchai¹⁸:

«Με τους όρους των περισσότερων επικοινωνιακών θεωριών και του κοινού νου, ο χάρτης αποτελεί μια επιστημονική αφαίρεση της πραγματικότητας. Ένας χάρτης απλώς αναπαριστά κάτι που ήδη υπάρχει αντικειμενικά "εκεί". Στην ιστορία που περιέγραψα, αυτή η σχέση παρουσιάζεται αντεστραμμένη. Ο χάρτης προηγείται της εδαφικής πραγματικότητας και όχι το αντίστροφο. Με άλλα λόγια, ο χάρτης δεν ήταν ομοίωμα αυτού που φιλοδοξούσε να αναπαραστήσει αλλά ο ίδιος ένα μοντέλο... Είχε μεταβληθεί σ' ένα πραγματικό εργαλείο που θα υλοποιούσε την προβολή αυτού του μοντέλου στην επιφάνεια της Γης. Ένας χάρτης ήταν τώρα απαραίτητος στους νέους διοικητικούς μηχανισμούς και στα στρατεύματα που θα υποστήριζαν μέσω αυτού τις διεκδικήσεις τους... Ο λόγος για τη χαρτογράφηση λειτούργησε ως παράδειγμα μέσα στο οποίο τόσο οι διοικητικές όσο και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις εργάστηκαν και το εξυπηρέτησαν».

Στο τέλος του αιώνα, με τις μεταρρυθμίσεις του πρίγκιπα Νταμρόνγκ στο Υπουργείο Εσωτερικών (μια καλή χαρτογραφική ονομασία), η διοίκηση της επικράτειας τοποθετήθηκε τελικά σε μια ολοκληρωτικά εδαφική-χαρτογραφική βάση, ακολουθώντας μια παλιότερη πρακτική των γειτονικών αποικιών.

Δε θα ήταν σοφό να παραβλέψουμε το κρίσιμο σημείο τομής μεταξύ χάρτη και απογραφής. Γιατί ο νέος χάρτης οδήγησε σταθερά στο σπάσιμο των ατέλειωτων σειρών «Χάκα», «Σριλανκανών που δεν ήταν Ταμίλ» και «Ιαβανών», τις οποίες δημιούργησε ο τυπικός μηχανισμός της απογραφής, καθορίζοντας και εδαφικά, για πολιτικούς σκοπούς, τους πληθυσμούς. Αντίστροφα, με την αποτύπωση της δημογραφίας, η απογραφή

πραγματοποίησε σε πολιτικό επίπεδο την καθιερωμένη από το χάρτη τοπογραφία.

Μέσα απ' αυτές τις αλλαγές προέκυψαν δύο τελικές όψεις του χάρτη (και οι δύο εισήχθησαν από το όψιμο αποικιακό κράτος), οι οποίες απευθείας προεικονίζουν τους επίσημους εθνικισμούς της νοτιοανατολικής Ασίας του εικοστού αιώνα. Οι Ευρωπαίοι, έχοντας πλήρη επίγνωση ότι ήταν παρείσακτοι στους μακρινούς τροπικούς, αλλά προερχόμενοι από έναν πολιτισμό στον οποίο η νομικά κατοχυρωμένη κληρονομιά και η νόμιμη δυνατότητα μετακίνησης των ορίων του γεωγραφικού χώρου είχαν από μακρού καθιερωθεί¹⁹, συχνά αποπειράθηκαν να νομιμοποιήσουν την επέκταση της εξουσίας τους με ημι-νόμιμες μεθόδους. Σύμφωνα με μια από τις πιο δημοφιλείς μεθόδους τους, θεώρησαν ότι «κληρονομούσαν» την υποτιθέμενη επικράτεια των ντόπιων ηγεμόνων τους οποίους είχαν παραμερίσει ή υποτάξει. Και είτε με τον έναν είτε με τον άλλον τρόπο, οι σφετεριστές δούλευαν, όπως και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι, για να επαναφέρουν το προηγούμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς των νέων κτήσεών τους. Εκεί οφείλεται και η εμφάνιση, ιδιαίτερα στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, των «ιστορικών χαρτών», οι οποίοι σχεδιάστηκαν για να δείξουν, στο νέο χαρτογραφικό λόγο, την αρχαιότητα συγκεκριμένων, συμπαγών εδαφικών μονάδων. Οι χρονολογικά οργανωμένες σειρές τέτοιων χαρτών δημιούργησαν ένα είδος πολιτικής-βιογραφικής αφήγησης της επικράτειας, που εκτείνεται μερικές φορές σε μεγάλο ιστορικό βάθος²⁰. Στη συνέχεια, αυτή η αφήγηση υιοθετείται, αν και συχνά μετασχηματίζεται, από τα εθνικά κράτη, τα οποία στον εικοστό αιώνα έγιναν κληροδόχοι των αποικιακών κρατών²¹.

Η δεύτερη όψη ήταν ο χάρτης ως λογότυπος. Προήλθε αρχικά αθώα από την πρακτική των αυτοκρατορικών κρατών να χρωματίζουν τις αποικίες τους στους χάρτες με τα αυτοκρατορικά χρώματα. Στους αυτοκρατορικούς χάρτες του Λονδίνου, τα χρώματα των βρετανικών αποικιών ήταν συνήθως ανοιχτά κόκκινα, των γαλλικών βαθύ μπλε, των ολλανδικών κίτρινο

καφετί και ούτω καθ' εξής. Χρωματισμένη μ' αυτόν τον τρόπο, κάθε αποικία φαινόταν σαν ένα κομμάτι που μπορούσε να αποσπαστεί από ένα συναρμολογούμενο παιχνίδι. Καθώς αυτή η όψη του «συναρμολογούμενου» έγινε κανονικότητα, κάθε «κομμάτι» μπορούσε να αποσπαστεί εντελώς από το γεωγραφικό του πλαίσιο. Στην τελική διαμόρφωσή του κάθε επεξηγηματικό σχόλιο θα μπορούσε να εξαλειφθεί: οι γραμμές των γεωγραφικών μηκών και πλατών, τα τοπωνυμιά, οι ενδείξεις των ποταμών, θαλασσών και βουνών, οι γείτονες. Μετατράπηκε σε απλό σύμβολο και αποσυνδέθηκε από τον κόσμο. Μ' αυτό το σχήμα, ο χάρτης μπήκε σε μια διαδικασία ατέρμονης αναπαραγωγής και έγινε δυνατό να γίνει πόστερ, επίσημη σφραγίδα, σύμβολο επιστολόχαρτου, εξώφυλλο περιοδικών και εγχειριδίων, τραπεζομάντιλο και τοιχογραφία ξενοδοχείων. Άμεσα αναγνωρίσιμος, παντού ορατός, ο χάρτης-λογότυπος διείσδυσε βαθιά στη λαϊκή φαντασία, αποτελώντας ένα ισχυρό έμβλημα των αντιαποικιακών εθνικισμών που γεννιόνταν²².

Η νεότερη Ινδονησία μάς προσφέρει ένα καλό, οδυνηρό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας. Το 1828, ο πρώτος πυρετώδης ολλανδικός αποικισμός έγινε στη Νέα Γουινέα. Παρόλο που η αποικία έπρεπε να εγκαταλειφθεί το 1836, το ολλανδικό Στέμμα διακήρυξε την κυριαρχία του στο μέρος του νησιού που βρισκόταν δυτικά του γεωγραφικού μήκους 141 (μια αόρατη γραμμή που δεν είχε καμία αντιστοιχία στο έδαφος, αλλά ήταν εγκλιωτισμένη στα ήσσονα λευκά διαστήματα του Κόνραντ), με εξαίρεση κάποιων παράκτιων εκτάσεων που θεωρούνταν ότι υπόκεινταν στην κυριαρχία του σουλτάνου του Τιντόρ. Μόλις το 1901, η Χάγη εξαγόρασε το σουλτάνο και ενσωμάτωσε τη Δυτική Νέα Γουινέα στις Ολλανδικές Ινδίες – ακριβώς την κατάλληλη ώρα για τη δημιουργία λογοτύπου. Μεγάλα τμήματα της περιοχής παρέμειναν λευκά, όπως του Κόνραντ, ακόμα και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το μικρό ολλανδικό πληθυσμό που εγκαταστάθηκε εκεί συγχροτούσαν κυρίως ιεραπόστολοι, χρυσοθήρες και φύλακες ειδικών φυλακών-στρατοπέδων για αδιάλλα-

κτους Ινδονήσιους ριζοσπάστες εθνικιστές. Τα έλη νότια του Μεράουκε, στο νοτιοανατολικό άκρο της Ολλανδικής Νέας Γουινέας, είχαν επιλεγεί ως τόπος γι' αυτές τις εγκαταστάσεις, επειδή η περιοχή ήταν εντελώς απομακρυσμένη από την υπόλοιπη αποικία, ενώ ο ντόπιος πληθυσμός της «λίθινης εποχής» θεωρούνταν εντελώς αμόλυντος από την εθνικιστική σκέψη²³.

Ο —συχνός— εγκλεισμός των εθνικιστών μαρτύρων εκεί προσέδωσε στη Δυτική Νέα Γουινέα μια κεντρική θέση στη λαϊκή παράδοση του αντιαποικιοκρατικού αγώνα και τη μετέτρεψε σ' έναν ιερό τόπο στην εθνική φαντασιακή σύλληψη: η Ελευθέρη Ινδονησία, από το Σαμπάνγκ (στο νοτιοδυτικό άκρο της Σουμάτρα) μέχρι το —πού αλλού θα μπορούσε να είναι;— Μεράουκε. Δεν έχει καμία σημασία ότι, πέρα από μερικές εκατοντάδες φυλακισμένους, κανένας άλλος εθνικιστής δεν είδε τη Νέα Γουινέα με τα ίδια του τα μάτια μέχρι τη δεκαετία του 1960. Όμως οι ολλανδικοί χάρτες-λογότυποι που κυκλοφόρησαν στην αποικία, ενίσχυσαν ασυνείδητα τους αναπτυσσόμενους φαντασιακούς δεσμούς δείχνοντας μια Δυτική Νέα Γουινέα που δεν είχε τίποτα στα ανατολικά της. Όταν, σαν επακόλουθο των οδυνηρών αντιαποικιοκρατικών πολέμων του 1945-1949, οι Ολλανδοί αναγκάστηκαν να εκχωρήσουν την κυριαρχία του αρχιπελάγους στις Ηνωμένες Πολιτείες της Ινδονησίας, προσπάθησαν (για λόγους που δε χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ) να αποκόψουν για μιαν ακόμα φορά τη Δυτική Νέα Γουινέα, να τη διατηρήσουν προσωρινά κάτω από την αποικιακή αρχή και να την προετοιμάσουν στην ιδέα ενός ανεξάρτητου έθνους. Αυτή η επιχείρηση εγκαταλείφθηκε το 1963, εξαιτίας των ισχυρών διπλωματικών πίεσεων που άσκησε η Αμερική και των στρατιωτικών επιδρομών της Ινδονησίας. Μόλις τότε ο πρόεδρος Σουκάρνο επισκέφθηκε για πρώτη φορά, σε ηλικία εξήντα δύο ετών, μια περιοχή για την οποία ρητόρευε ακούραστα επί τέσσερις δεκαετίες. Οι επακόλουθες οδυνηρές σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών της Δυτικής Νέας Γουινέας και των απεσταλμένων του ανεξάρτητου ινδονησιακού κράτους μπορούν να αποδοθούν

στο γεγονός ότι οι Ινδονήσιοι, κατά το μάλλον ή ήττον ειλικρινά, θεωρούσαν αυτούς τους πληθυσμούς «αδελφούς», ενώ οι ίδιοι οι πληθυσμοί, στο μεγαλύτερο μέρος, βλέπουν τα πράγματα πολύ διαφορετικά²⁴. Οι διαφορετικές αυτές αντιλήψεις οφείλουν πολλά στην απογραφή και στο χάρτη. Το γεγονός ότι η Νέα Γουινέα είναι ένας τόπος απομακρυσμένος με βραχώδες έδαφος δημιούργησε στο πέρασμα των αιώνων έναν τεράστιο γλωσσικό κατακερματισμό. Όταν οι Ολλανδοί έφυγαν από την περιοχή το 1963, υπολόγισαν ότι ένας πληθυσμός 700.000 χρησιμοποιούσε πάνω από 200 γλώσσες, οι περισσότερες των οποίων ήταν αμοιβαία ακατανόητες²⁵. Οι περισσότερο απομακρυσμένες «φυλετικές» ομάδες δεν είχαν καν επίγνωση η μια της ύπαρξης της άλλης. Όμως, ιδιαίτερα μετά το 1950, οι Ολλανδοί ιεραπόστολοι και οι Ολλανδοί κρατικοί αξιωματούχοι, για πρώτη φορά, κατέβαλαν σοβαρές προσπάθειες να τους «ενοποιήσουν», κάνοντας απογραφές, επεκτείνοντας τα επικοινωνιακά δίκτυα, ιδρύοντας σχολεία και οικοδομώντας υπερ-«φυλετικές» κυβερνητικές δομές. Αυτή η απόπειρα προωθήθηκε από ένα αποικιακό κράτος το οποίο, όπως σημειώσαμε νωρίτερα, ήταν μοναδικό ως προς το ότι δεν είχε κυβερνήσει τις Ινδίες μέσω μιας ευρωπαϊκής γλώσσας αλλά μέσω των «μαλαϊκών της διοίκησης»²⁶. Σ' αυτό οφείλεται ότι η Δυτική Νέα Γουινέα «ανατράφηκε» με την ίδια γλώσσα που είχε μεγαλώσει νωρίτερα και η Ινδονησία (και η οποία έγινε η εθνική γλώσσα εν ευθέτω χρόνω). Η ειρωνεία είναι ότι η *ινδονησιακή μπαχάσα* έγινε η *lingua franca* του ανθούντος εθνικισμού της Δυτικής Νέας Γουινέας, και της Δυτικής Παπούα²⁷.

Αυτό όμως που ένωσε τους συχνά αντιμαχόμενους νέους εθνικιστές της Δυτικής Παπούα, ιδιαίτερα μετά το 1963, ήταν ο χάρτης. Παρόλο που το ινδονησιακό κράτος άλλαξε το όνομα της περιοχής από Δυτική Νέα Γουινέα πρώτα σε Ιριάν Μπαράτ (Δυτικό Ιριάν) και έπειτα σε Ιριάν Τζάγια, έμαθε για την τοπική πραγματικότητά του από τον άτλαντα της αποικιακής εποχής. Μπορεί οι ανθρωπολόγοι, οι ιεραπόστολοι και οι τοπικοί αξιωμα-

τούχοι να ήξεραν τους Ndanis, τους Asmats και τους Baudis. Όμως το ίδιο το κράτος, και μέσω αυτού ο συνολικός ινδονησιακός πληθυσμός, είδαν μόνον ένα φανταστικό πληθυσμό «Ιριανών» (*orang Irian*) που τους ονόμασαν έτσι από το χάρτη. Επειδή επρόκειτο για φανταστικό, πήρε τα χαρακτηριστικά ενός λογοτύπου: «νεγροειδή» χαρακτηριστικά, γυμνό σώμα με καλυμμένο μόνο το πέος, και ούτω καθ' εξής. Με τον ίδιο τρόπο που η Ινδονησία άρχισε να συλλαμβάνεται φαντασιακά στις ρατσιστικές δομές των Ολλανδικών Ανατολικών Ινδιών των αρχών του εικοστού αιώνα, εμφανίστηκε η εμβρυϊκή «ιριανική» εθνική κοινότητα, που οριζόταν από το Μεσημβρινό 141 και τις γειτονικές επαρχίες των Βόρειων και Νότιων Μολούκων. Όταν ο πιο επιφανής και ελκυστικός εκφραστής της, ο Arnold Ap, δολοφονήθηκε από το κράτος το 1984, ήταν έφορος του κρατικού μουσείου που ήταν αφιερωμένο στην «ιριανική» (επαρχιακή) κουλτούρα.

Το Μουσείο

Η σχέση μεταξύ της επαγγελματικής θέσης του Ap και της δολοφονίας του δεν είναι καθόλου τυχαία. Γιατί και τα μουσεία και η μουσειοποιητική φαντασία έχουν έντονα πολιτική χροιά. Το γεγονός ότι το μουσείο του ιδρύθηκε από τη μακρινή Τζακάρτα μάς δείχνει τον τρόπο με τον οποίο το νέο εθνικό κράτος της Ινδονησίας διδάχτηκε από τον άμεσο πρόγονό του, τις αποικιακές Ολλανδικές Ανατολικές Ινδίες. Η σημερινή εξάπλωση των μουσείων στη νοτιοανατολική Ασία μαρτυρεί την εμφάνιση μιας διαδικασίας πολιτικής κληρονομιάς. Για να κατανοήσουμε αυτή τη διαδικασία απαιτείται η εξέταση της νέας αποικιακής αρχαιολογίας του δέκατου ένατου αιώνα που υλοποίησε αυτά τα μουσεία.

Μέχρι τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα οι αποικιοκράτες ηγέτες της νοτιοανατολικής Ασίας έδειξαν πολύ μικρό ενδια-

φέρον για τα αρχαία μνημεία των πολιτισμών που υπέταξαν. Ο Thomas Stamford Raffles, δυσοίωνος αγγελιαφόρος από την Καλκούτα του William Jones, ήταν ο πρώτος διακεκριμένος αποικιοκράτης αξιωματούχος, που όχι μόνο δημιούργησε μια μεγάλη προσωπική συλλογή τοπικών αντικειμένων τέχνης αλλά μελέτησε συστηματικά την ιστορία τους²⁸. Έκτοτε, με αυξανόμενη ταχύτητα, τα επιβλητικά μεγέθη του Μπορομπουντούρ, του Ανγκόρ, του Παγκάν και άλλων αρχαίων χώρων ήρθαν στο φως, μπήκαν σε τάξη, καταμετρήθηκαν, φωτογραφήθηκαν, ανασυγκροτήθηκαν, περιφράχτηκαν, αναλύθηκαν και εκτέθηκαν²⁹. Οι αποικιακές Αρχαιολογικές Υπηρεσίες έγιναν ισχυροί θεσμοί και απέκτησαν γόητρο, ζητώντας τις υπηρεσίες λόγιων αξιωματούχων με εξαιρετικές ικανότητες³⁰.

Το να διερευνήσουμε πλήρως για ποιο λόγο συνέβη αυτό, όταν συνέβη, θα μας απομάκρυνε πολύ από το πεδίο της έρευνάς μας. Ίσως είναι αρκετό εδώ να υποθέσουμε ότι η αλλαγή συνδέθηκε με την παρακμή των εμπορικών-αποικιακών καθεστώτων των δύο μεγάλων Εταιρειών των Ανατολικών Ινδιών και την άνοδο της αληθινά σύγχρονης αποικίας, που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη μητρόπολη³¹. Το γόητρο του αποικιακού κράτους ήταν αναλόγως τώρα στενά συνδεδεμένο με αυτό της ανώτερης γενέτειράς του. Είναι αξιοσημείωτο με πόση ένταση επικεντρώθηκαν οι αρχαιολογικές προσπάθειες στην αποκατάσταση των επιβλητικών μνημείων. Επίσης είναι σημαντικό ότι αυτά τα μνημεία άρχισαν να αποτυπώνονται στο χάρτη για να γίνουν προσιτά στο κοινό και να διαπαιδαγωγήσουν: ένα είδος νεκρολογικής απογραφής ήταν εν τη γενέσει. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η έμφαση αντανάκλασε τη γενική οριενταλιστική μόδα. Όμως τα σημαντικά ποσά που επενδύονταν μας επιτρέπουν να υποπτευθούμε ότι το κράτος είχε τους δικούς του μη επιστημονικούς λόγους. Τρεις λόγοι αμέσως εμφανίζονται, από τους οποίους ο τελευταίος είναι σίγουρα ο πιο σημαντικός.

Κατ' αρχήν, η χρονική εμφάνιση του αρχαιολογικού πυρετού συνέπεσε με τον πρώτο πολιτικό αγώνα για την εκπαίδευ-

τική πολιτική του κράτους³². Οι «προοδευτικοί» —αποικιοκράτες και ντόπιοι— είχαν επενδύσει πολλά στη σύγχρονη σχολική εκπαίδευση. Σ' αυτούς είχαν αντιπαραταχθεί οι συντηρητικοί, οι οποίοι φοβούνταν τις μακροπρόθεσμες συνέπειες μιας τέτοιας σχολικής εκπαίδευσης και προτιμούσαν οι ντόπιοι να μείνουν ντόπιοι. Κάτω απ' αυτό το φως, οι αρχαιολογικές αποκαταστάσεις —που επρόκειτο σύντομα να ακολουθηθούν από έντυπες εκδόσεις παραδοσιακών λογοτεχνικών έργων, τα έξοδα των οποίων καταβάλλονταν από το κράτος— μπορούν να θεωρηθούν ως ένα είδος συντηρητικού εκπαιδευτικού προγράμματος, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως πρόσχημα για να αντισταθούν στις πιέσεις των προοδευτικών. Δεύτερον, το επίσημο ιδεολογικό πρόγραμμα για τις αναστηλώσεις τοποθετούσε πάντοτε αυτούς που εργάζονταν σ' αυτά τα έργα και τους αυτόχθονες σε μια συγκεκριμένη ιεραρχία. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως στις Ολλανδικές Ανατολικές Ινδίες μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930, καλλιεργήθηκε η ιδέα ότι οι εργάτες δεν ανήκαν στην πραγματικότητα στην ίδια «φυλή» με τους αυτόχθονες (ήταν «στην πραγματικότητα» Ινδοί μετανάστες)³³. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στη Βερμανία, είχε δημιουργηθεί η φαντασίωση μιας παρακμής, σύμφωνα με την οποία οι σύγχρονοι αυτόχθονες δεν ήταν πλέον ικανοί να επαναλάβουν τα επιτεύγματα των υποτιθέμενων προγόνων τους. Ιδωμένα κάτω απ' αυτό το φως, τα αναστηλωμένα μνημεία, αντιπαρατιθέμενα στην περιβάλλουσα φτώχεια της αγροτιάς, έλεγαν στους ντόπιους: «Η δική μας παρουσία δείχνει ακριβώς ότι ήσασταν πάντοτε ή ότι γίνατε εδώ και καιρό ανίκανοι για μεγάλα έργα ή για αυτοκυβέρνηση».

Ο τρίτος λόγος μάς πηγαίνει βαθύτερα, και πιο κοντά στο χάρτη. Είδαμε νωρίτερα, στη συζήτησή μας για τον «ιστορικό χάρτη», με ποιο τρόπο τα αποικιακά καθεστώτα άρχισαν να προσκολλώνται στην αρχαιότητα όσο και στην κατάκτηση, αρχικά για καθαρά μακιαβελικούς νομικιστικούς λόγους. Με το πέρασμα του χρόνου, όμως, ο ανοιχτά θάναυσος λόγος για το δικαίωμα της κατάκτησης ολοένα και υποχωρούσε και γινόταν

όλο και μεγαλύτερη προσπάθεια να εγκαθιδρυθούν εναλλακτικές νομιμότητες. Όλο και περισσότεροι Ευρωπαίοι γεννιούνταν στη νοτιοανατολική Ασία κι έμπαιναν στον πειρασμό να την κάνουν πατρίδα τους. Η μνημειακή αρχαιολογία, η οποία όλο και περισσότερο συνδεόταν με τον τουρισμό, έδωσε τη δυνατότητα στο κράτος να εμφανιστεί ως φύλακας μιας γενικευμένης αλλά και τοπικής Παράδοσης. Οι παλιοί ιεροί χώροι επρόκειτο να ενσωματωθούν στο χάρτη της αποικίας και το αρχαίο γόητρό τους (το οποίο, αν είχε εξαφανιστεί, όπως συχνά συνέβη, το κράτος θα προσπαθούσε να το αναβιώσει) περιέβαλλε τους χαρτογράφους. Αυτή η παράδοση κατάσταση καταδεικνύεται με θαυμάσιο τρόπο από το γεγονός ότι τα αναστηλωμένα μνημεία περιβάλλονταν από περιποιημένες εκτάσεις και επεξηγηματικές πινακίδες, που συμπληρώνονταν με ημερομηνίες, τοποθετημένες εδώ κι εκεί. Επιπλέον, κρατούσαν μακριά από το χώρο άλλους ανθρώπους, εκτός από τους περιοδεύοντες τουρίστες (όσο το δυνατό χωρίς θρησκευτικές τελετουργίες και προσκηνύματα). Μουσειοποιημένα μ' αυτόν τον τρόπο, επαναπροσδιορίστηκαν ως βασιλικά εμβλήματα ενός κοσμικού αποικιακού κράτους.

Όμως, όπως σημειώσαμε παραπάνω, ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα των μεθόδων του κοσμικού αυτού κράτους ήταν η ατέρμονη δυνατότητα αναπαραγωγής. Μιας αναπαραγωγής που έγινε δυνατή σε τεχνικό επίπεδο μέσω της τυπογραφίας και της φωτογραφίας, αλλά σε πολιτικο-πολιτισμικό εξαιτίας της δυσπιστίας των ίδιων των κυβερνώντων για την πραγματική ιερότητα των τοπικών χώρων. Η πρόοδος μπορεί να εντοπιστεί παντού: 1) τεράστιες, τεχνικά λεπτολόγες αρχαιολογικές αναφορές, συμπληρωμένες με χιλιάδες φωτογραφίες, που καταγράφουν τη διαδικασία της αναστήλωσης των συγκεκριμένων, διακριτών ερειπίων· 2) Πλούσια εικονογραφημένα βιβλία για δημόσια κατανάλωση, που περιλάμβαναν υποδειγματικά χαρακτηριστικά όλων των κύριων χώρων που αναστηλώθηκαν μέσα στην αποικία (τόσο το καλύτερο αν, όπως στις Ολλανδικές Ινδίες, τα ινδουιστικά-βουδιστικά τεμένη μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με τα

αναστηλωμένα ισλαμικά τζαμιά³⁴. Χάρη στον έντυπο καπιταλισμό γίνεται διαθέσιμο ένα είδος εικονογραφημένης απογραφής της κληρονομιάς του κράτους, έστω και με μεγάλο κόστος, στους υπηκόους του κράτους· 3) Μια γενικευμένη δημιουργία λογοτύπων, που υλοποιήθηκε μέσω των διαδικασιών που σχιagramμήσαμε παραπάνω. Τα γραμματόσημα, με τις χαρακτηριστικές τους σειρές —τροπικά πουλιά, φρούτα, πανίδα, γιατί όχι και μνημεία;— είναι ενδεικτικά αυτής της φάσης. Αλλά και οι κάρτες και τα σχολικά εγχειρίδια ακολουθούν την ίδια λογική. Αυτό το σημείο απέχει μονάχα ένα βήμα από την τουριστική εκμετάλλευση: Hotel Pagan, Borobudur Fried Chicken, και ούτω καθ' εξής.

Ενώ αυτό το είδος της αρχαιολογίας, που ωρίμασε την εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής, ήταν έντονα πολιτικό, ήταν πολιτικό σε ένα τόσο βαθύ επίπεδο, ώστε σχεδόν κανένας, συμπεριλαμβανομένου και του προσωπικού του αποικιακού κράτους (το οποίο, ως τη δεκαετία του 1930 ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της νοτιοανατολικής Ασίας σ' ένα ποσοστό 90% ντόπιοι) δεν είχε συνείδηση του γεγονότος. Είχε γίνει κάτι εντελώς φυσικό και καθημερινό. Αυτή ακριβώς η ατέλειωτη καθημερινή αναπαραγωγή των επίσημων συμβόλων του αποκάλυπτε την αληθινή δύναμη του κράτους.

Ίσως δεν προκαλεί, λοιπόν, μεγάλη απορία ότι τα μετά την ανεξαρτησία κράτη, που σε πολλά σημεία αποτέλεσαν συνέχεια των αποικιακών προκατόχων τους, κληρονόμησαν αυτόν τον τύπο πολιτικής μουσειοποίησης. Για παράδειγμα, στις 9 Νοεμβρίου του 1968, ο Νορνοντόμ Σιχανούκ είχε ζητήσει να τοποθετηθεί ένα μεγάλο αντίγραφο από ξύλο και πεπιεσμένο χαρτί του μεγάλου ναού Μπαγιόν του Ανγκόρ στο εθνικό στάδιο της Πνομ Πεν, ως μέρος των εορτασμών για τη δεκάτη πέμπτη επέτειο της ανεξαρτησίας της Καμπότζης³⁵. Το αντίγραφο ήταν εξαιρετικά χοντροκομμένο και κακοφτιαγμένο, αλλά εξυπηρετούσε το σκοπό του: ήταν αμέσως αναγνωρίσιμο μέσω της ιστορίας της δημιουργίας λογοτύπων της αποικιοκρατικής εποχής. «Α! το

Μπαγιόν μας» — όμως οι αρχιτέκτονες των αναστηλώσεων της γαλλικής αποικιοκρατίας είχαν σθηστεί εντελώς από τη μνήμη. Το Βατ στο Ανγκόρ, που αναστηλώθηκε από Γάλλους, έγινε το κεντρικό σύμβολο διαδοχικών σημαιών του βασιλόφρονος Σιχανούκ, του στρατοκράτη Λον Νολ και των γιακωδίνικων καθεστώτων του Πολ Ποτ, πάλι σε μορφή «συναρμολογούμενου», όπως παρατηρήσαμε στο 9. «Ο Άγγελος της Ιστορίας».

Ακόμα πιο εντυπωσιακά είναι τα στοιχεία της κληρονομιάς σ' ένα περισσότερο λαϊκό επίπεδο. Ένα αποκαλυπτικό παράδειγμα είναι οι σειρές πινάκων ζωγραφικής που εικονίζουν επεισόδια της εθνικής ιστορίας, παραγγελία του υπουργείου Παιδείας της Ινδονησίας κατά τη δεκαετία του 1950. Οι πίνακες επρόκειτο να παραχθούν μαζικά και να διοχετευθούν στα δημοτικά σχολεία. Οι μικροί Ινδονήσιοι επρόκειτο να έχουν στους τοίχους της τάξης τους —παντού— οπτικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος της πατρίδας τους. Το φόντο στα περισσότερα από αυτά είχε ζωγραφιστεί με πρότυπο τη συναισθηματική-νατουραλιστική τεχνοτροπία της εμπορευματοποιημένης τέχνης του εικοστού αιώνα, και οι μορφές είχαν επηρεαστεί από τα διοράματα του μουσείου της αποικιοκρατικής εποχής ή από το λαϊκό ψευδοϊστορικό παραδοσιακό δράμα *wayang orang*. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως σ' αυτή τη σειρά, έγκειται στο ότι πρόσφερε στα παιδιά μιαν αναπαράσταση του Μπορομπουντούρ. Στην πραγματικότητα, αυτό το κολοσσιαίο μνημείο, με τις 504 απεικονίσεις του Βούδα, τις 1.460 λίθινες πλάκες με αναπαραστάσεις και 1.212 με διακοσμητικά στοιχεία, είναι μια θαυμάσια πινακοθήκη της αρχαίας ιαβανικής γλυπτικής. Ο ευπόληπτος καλλιτέχνης φαντάζεται το θαύμα στο απόγειό του τον ένατο μ.Χ. αιώνα μεταπλάθοντάς το ακραία. Το Μπορομπουντούρ είναι θαμμένο κάτω από το έδαφος, χωρίς ούτε ένα ίχνος γλυπτού. Περιποιημένο από περιποιημένο γρασίδι και δρόμους με τακτοποιημένες δέντροστοιχίες, χωρίς να διακρίνεται ούτε ένα ανθρώπινο πλάσμα³⁶. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι αυτός ο απείριστος χώρος αντικατοπτρίζει την αμηχανία του μουσουλμάνου ζωγράφου

μπροστά στην αρχαία βουδιστική πραγματικότητα. Υποπτεύομαι όμως ότι αυτό που βλέπουμε, στην πραγματικότητα είναι ένας άμεσος απόγονος της αποικιακής αρχαιολογίας: το Μπορομπουντούρ ως βασιλικό έμβλημα και ως λογότυπος – «φυσικά, αυτό είναι». Ένα Μπορομπουντούρ ως σύμβολο της εθνικής ταυτότητας, ολόενα και πιο έντονα, επειδή ο καθένας γνωρίζει το πραγματικό μέσω μιας ατέλειωτης σειράς πανομοιότυπων Μπορομπουντούρ.

Η απογραφή, ο χάρτης και το μουσείο, στενά συναρμοσμένα μεταξύ τους, φωτίζουν τον τρόπο σκέψης του όψιμου αποικιακού κράτους αναφορικά με τη σφαίρα επιρροής του. Το «στημόνι» αυτού του τρόπου σκέψης ήταν ένα ολιστικό ταξινομικό πλέγμα το οποίο θα μπορούσε με απεριόριστη ελαστικότητα να εφαρμοστεί σε οτιδήποτε βρίσκεται κάτω από τον πραγματικό ή πλασματικό έλεγχο του κράτους: ανθρώπους, περιοχές, θρησκείες, γλώσσες, προϊόντα, μνημεία και ούτω καθ' εξής. Το αποτέλεσμα αυτού του πλέγματος ήταν ότι μπορούσε πάντα να λείει για καθετί ότι ήταν αυτό και όχι εκείνο· ότι ανήκε εδώ και όχι εκεί. Ήταν οριοθετημένο, καθορισμένο και επομένως –θεωρητικά– μετρήσιμο. (Τα κωμικά ταξινομικά και υποταξινομικά κουτιά της απογραφής που είχαν τίτλο «Λοιποί» συσκοτίζαν όλες τις ανωμαλίες της πραγματικής ζωής με την υπέροχη ματιά του γραφειοκράτη). «Υφάδι» αποτελούσε ό,τι θα αποκαλούσε κάποιος σειραϊκή παρουσίαση: η υπόθεση ότι ο κόσμος ήταν φτιαγμένος από πληθυντικούς που μπορούσαν να αντιγραφούν. Το συγκεκριμένο παρέμενε πάντοτε ο προσωρινός αντιπρόσωπος μιας σειράς και έπρεπε να γίνει αντικείμενο διαπραγματεύσεως σύμφωνα μ' αυτή την οπτική. Αυτός είναι ο λόγος που το αποικιακό κράτος φαντάστηκε μια κινεζική σειρά πριν από κάθε Κινέζο και μια εθνικιστική σειρά πριν από την εμφάνιση των εθνικιστών.

Κανείς δεν έχει βρει καλύτερη μεταφορά γι' αυτό το νοητικό πλαίσιο από το μεγάλο Ινδονήσιο μυθιστοριογράφο Pramo-

edya Ananta Toer, ο οποίος ονόμασε τον τελευταίο τόμο της τετραλογίας του για την αποικιοκρατική περίοδο *Rumah Kaca* — «Γυάλινο Σπίτι». Είναι μια εικόνα, ισχυρή όσο και το Ραπορτίσιον του Μπένθαμ, της δυνατότητας ολικής επισκόπησης. Γιατί το αποικιακό κράτος δε φιλοδοξούσε απλώς να δημιουργήσει, κάτω από τον έλεγχό του, ένα ανθρώπινο τοπίο που ήταν απόλυτα ορατό προϋπόθεση αυτής της «ορατότητας» ήταν ότι καθένας, καθετί, είχε (ας το πούμε έτσι) έναν αύξοντα αριθμό³⁷. Αυτό το είδος φαντασιακής σύλληψης δεν προήλθε εκ του μηδενός. Ήταν δημιούργημα των τεχνολογιών της ναυσιπλοΐας, της αστρονομίας, της χρονομετρίας, της τοπογραφίας, της φωτογραφίας και της τυπογραφίας, για να μη μιλήσουμε για την βαθιά κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού.

Χάρτης και απογραφή λοιπόν έδωσαν μορφή στη γραμματική που θα μπορούσε εν ευθέτω χρόνω να δημιουργήσει τη «Βιρμανία» και τους «Βιρμανούς», την «Ινδονησία» και τους «Ινδονήσιους». Όμως η συγκεκριμενοποίηση αυτών των δυνατοτήτων —συγκεκριμενοποιήσεις που έχουν μια πανίσχυρη ζωή σήμερα, πολύ μετά την εξαφάνιση του αποικιακού κράτους— όφειλε πολλά στην παράξενη φαντασιακή σύλληψη της ιστορίας και της εξουσίας από το αποικιακό κράτος. Η αρχαιολογία ήταν μια αδιανόητη επιχείρηση στην προαποικιακή νοτιοανατολική Ασία: υιοθετήθηκε αργά στο μη αποικιοκρατούμενο Σιάμ, και ως απομίμηση των μεθόδων του αποικιακού κράτους. Δημιούργησε τις σειρές «αρχαία μνημεία», που είχαν κατηγοριοποιηθεί στο ταξινομικό, γεωγραφικό-δημογραφικό κουτί «Ολλανδικές Ινδίες» και «Βρετανική Βιρμανία». Κάθε ερείπιο, καθώς έγινε αντιληπτό σ' αυτές τις κοσμικές κατηγορίες, έγινε πρόσφορο για μελέτη και ατέλειωτη αντιγραφή. Καθώς οι αρχαιολογικές υπηρεσίες του αποικιακού κράτους έκαναν δυνατή σε τεχνικό επίπεδο τη συγκέντρωση των σειρών σε χαρτογραφική και φωτογραφική μορφή, το ίδιο το κράτος μπόρεσε να παρακολουθήσει τις σειρές, στον ιστορικό χρόνο, σαν ένα άλμπουμ των προγόνων του. Το κλειδί δεν ήταν ποτέ το συγκεκριμένο Μπορομπουντούρ ούτε το

συγκεκριμένο Παγκάν, για τα οποία το κράτος δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερω και με τα οποία είχε μόνο αρχαιολογικές σχέσεις. Οι σειρές που μπορούσαν να αντιγραφούν, όμως, δημιούργησαν ένα ιστορικό βάθος στο αντικείμενο το οποίο ήταν εύκολο να κληρονομηθεί από το μεταποικιακό διάδοχο του κράτους. Η τελική έκβαση ήταν ο λογότυπος —του «Παγκάν» ή των «Φιλιππίνων», δεν είχε μεγάλη διαφορά— ο οποίος με τη λιτότητά του, την έλλειψη πλαισίου αναφοράς, τη δυνατότητά του να μνημονεύεται μέσω της οπτικής αναπαράστασης και να αναπαράγεται σε κάθε κατεύθυνση συνέδεσε την απογραφή και το χάρτη, στημόνι και υφάδι, άρρηκτα μεταξύ τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε παραπάνω, στο 7. «Το τελευταίο κύμα».
2. Charles Hirschman, «The Meaning and Measurement of Ethnicity in Malaysia: An Analysis of Census Classifications», *J. of Asian Studies*, 46:3 (Αύγουστος 1987), σ. 552-582· και «The Making of Race in Colonial Malaya: Political Economy and Racial Ideology» *Sociological Forum*, 1:2 (Άνοιξη 1986), σ. 330-362.
3. Μια εντυπωσιακή ποικιλία «Ευρωπαίων» έχει απαριθμηθεί από την αρχή της αποικιακής εποχής. Όμως, ενώ το 1881 ομαδοποιούνταν κυρίως κάτω από τις επικεφαλίδες «μόνιμος κάτοικος», «μετακινούμενος» και «φυλακισμένος», ως το 1911 είχαν αδελφοποιηθεί ως μέλη της (λευκής) «φυλής». Είναι ενδιαφέρον ότι μέχρι το τέλος οι απογραφείς ήταν φανερά αμήχανοι σχετικά με το πού θα έβαζαν αυτούς που σημείωναν ως «Εβραίους».
4. William Henry Scott, *Cracks in the Parchment Curtain*, κεφ. 7, «Filipino Class Structure in the Sixteenth Century».
5. Στο πρώτο μισό του δέκατου έβδομου αιώνα οι ισπανικές αποικίες στο αρχιπέλαγος δέχτηκαν επανειλημμένες επιθέσεις από τις δυνάμεις της Vereenigde Oost-Indische Compagnie, τη μεγαλύτερη «υπερεθνική» μετοχική εταιρεία της εποχής. Οι ευσεβείς Καθολικοί άποικοι επιβίωσαν χάρη στον αρχι-αιρετικό Προστάτη, που περιόρισε

την εξουσία του Άμστερνταμ το μεγαλύτερο διάστημα της αρχής του. Εάν η Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών είχε πετύχει, η Μανίλα, και όχι η Μπατάβια [Τζακάρτα], θα είχε γίνει πιθανώς το κέντρο της «ολλανδικής» αυτοκρατορίας στη νοτιοανατολική Ασία. Το 1762, το Λονδίνο πήρε τη Μανίλα από την Ισπανία και τη διατήρησε στην κατοχή του για δύο σχεδόν χρόνια. Είναι διασκεδαστικό να σημειώσουμε ότι η Μαδρίτη την πήρε πίσω με αντάλλαγμα τη Φλόριντα και τις υπόλοιπες «ισπανικές» κτήσεις ανατολικά του Μισισιπή. Εάν οι διαπραγματεύσεις είχαν πάρει διαφορετική τροπή, το αρχιπέλαγος θα μπορούσε να είναι πολιτικά συνδεδεμένο με τη Μαλαισία και τη Σιγκαπούρη κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα.

6. Mason C. Hoadley, «State vs. Ki Aria Marta Ningrat (1696) and Tian Siangko (1720-21)» (αδημοσίευτη εργασία 1982).

7. Βλέπε, π.χ., Edgar Wickberg, *The Chinese in Philippine Life, 1850-1898*, κεφ. 1 και 2.

8. Στο εμπόριο που διεξαγόταν με γαλιόνια* —στο οποίο η Μανίλα ήταν για περισσότερο από δύο αιώνες κέντρο αποθήκευσης,— ανταλλάσσονταν κινεζικά μεταξωτά και πορσελάνες με μεξικάνικο ασήμι.

9. Βλέπε παραπάνω, στο 7. «Το τελευταίο κύμα», αναφορικά με τον αγώνα της γαλλικής αποικιοκρατίας να διαρρήξει τους παλιούς δεσμούς του βουδισμού με το Σιάμ στην Καμπότζη.

10. Βλέπε William Roff, *The Origins of Malay Nationalism*, σ. 72-74.

11. Βλέπε Harry J. Benda, *The Crescent and the Rising Sun*, κεφ. 1-2.

12. Thongchai Winichakul, «Siam Mapped: A History of the Geo-Body of Siam» (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Σύδνεϊ, 1988).

13. Richard Muir, *Modern Political Geography*, σ. 119.

14. Thongchai, «Siam Mapped», σ. 105-110, 286.

15. Για μια ολοκληρωμένη συζήτηση των παλιών αντιλήψεων για την εξουσία στην Ιάβα (οι οποίες, με μικρές διαφορές, αντιστοιχούν σ' αυτές που υπάρχουν στο Παλιό Σιάμ), βλέπε το βιβλίο μου *Language and Power*, κεφ. 1.

* Είδος πλοίου (Σ.τ.Μ.).

16. Thongchai, «Siam Mapped», σ. 110.

17. David S. Landes, *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, κεφάλαιο 9.

18. «Siam Mapped», σ. 310.

19. Δεν εννοώ απλώς την κληρονομιά και την πώληση της έγγειας ατομικής ιδιοκτησίας με τη συνήθη έννοια. Πιο σημαντική ήταν η ευρωπαϊκή πρακτική των πολιτικών μεταβιβάσεων γαιών, με τους πληθυσμούς τους, μέσω δυναστικών γάμων. Πριγκίπισσες, με το γάμο τους, έφεραν στους συζύγους τους δουκάτα και μικρά πριγκιπάτα και αυτές οι μεταβιβάσεις έγιναν αντικείμενο επίσημων διαπραγματεύσεων και «υπογραφών». Η τετριμμένη φράση *Bella gerant illi, tu, felix Austria, pube!* θα ήταν ασύλληπτη για οποιοδήποτε κράτος της προ-αποικιακής Ασίας.

20. Βλέπε Thongchai, «Siam Mapped», σ. 387, σχετικά με την αφομοίωση από την ταϊλανδική άρχουσα τάξη αυτού του τρόπου φαντασιακής σύλληψης. «Σύμφωνα με αυτούς τους ιστορικούς χάρτες, επιπλέον, το γεώσωμα δεν αποτελεί μια σύγχρονη ιδιαιτερότητα αλλά έχει ιστορία μιας χιλιετίας και πάνω. Οι ιστορικοί χάρτες επομένως συντείνουν στην απόρριψη κάθε πρότασης η οποία υποστηρίζει ότι η ιδέα της εθνικότητας αναδύθηκε μόλις στο πρόσφατο παρελθόν, ενώ η άποψη ότι το σημερινό Σιάμ ήταν αποτέλεσμα ρήξεων αποκλείεται. Καθώς και η ιδέα ότι το Σιάμ προέκυψε από την επαφή του με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις».

21. Αυτή η υιοθέτηση δεν ήταν ένα μακιαβελικό τέχνασμα. Η συνείδηση των πρώιμων εθνικιστών σε όλες τις νοτιο-ασιατικές αποικίες είχε διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό από τη «μορφή» του αποικιακού κράτους και των θεσμών του. Βλέπε παραπάνω στο 7. «Το τελευταίο κύμα».

22. Στα γραπτά του Nick Joaquín, στις σημερινές Φιλιππίνες, διαπρεπής άνθρωπος των γραμμάτων —και αδιαμφισβήτητος πατριώτης— μπορεί να δει κανείς τη δυναμική λειτουργία του εμβλήματος στην πιο εκλεπτυσμένη διαπραγματεύσή του. Για το στρατηγό Antonio Luna, τραγικό ήρωα του αντιαμερικανικού αγώνα του 1898-1899, ο Joaquín γράφει ότι έσπευσε να «παίξει ένα ρόλο που είχαν παίξει ενστικτωδώς οι κρεολοί για τρεις αιώνες: του υπερασπιστή της μορφής των Φιλιππίνων από τον ξένο καταλύτη». *A Question of Heroes*, σ. 164 (τα πλάγια είναι προσθήκη). Σε άλλο σημείο παρατηρεί, πράγμα

που προκαλεί έκπληξη, ότι «οι σύμμαχοι των Φιλιππίνων, οι νεοφώτιστοι και οι μισθοφόροι [της Ισπανίας], που στάλθηκαν εναντίον της φιλιππινέζικης ανταρσίας μπορεί να διατήρησαν το αρχιπέλαγος ισπανικό και χριστιανικό, αλλά εμπόδισαν παράλληλα το διαμελισμό του και ότι μάχονταν (οποιοσδήποτε κι αν ήταν οι προθέσεις των Ισπανών) να κρατήσουν τους Φιλιππινέζους ενωμένους». Στο ίδιο, σ. 58.

23. Βλέπε Robin Osborne, *Indonesia's Secret War, The Guerrilla Struggle in Irian Jaya*, σ. 8-9.

24. Από το 1963 έχουν συμβεί πολλά αιματηρά επεισόδια στη Δυτική Νέα Γουινέα (τώρα αποκαλείται Ιριάν Τζαγια – Μεγάλο Ιριάν), που ήταν εν μέρει αποτέλεσμα της στρατικοποίησης του ινδονησιακού κράτους από το 1965, και εν μέρει συνέβησαν εξαιτίας των περιοδικά αποτελεσματικών ενεργειών των ανταρτών του λεγόμενου ΟΕΠ (Οργανισμός για μια Ελεύθερη Παπούα). Οι διαιρέτες όμως αυτές ωχριούν μπροστά στην κτηνωδία της Τζακάρτα στο πρώην πορτογαλικό Ανατολικό Τιμόρ, όπου εκτιμάται ότι, τα τρία πρώτα χρόνια μετά την εισβολή του 1976, το ένα τρίτο επί πληθυσμού 600.000 χάθηκε εξαιτίας των πολέμων, λιμών, επιδημιών και «εποικισμών». Δε νομίζω ότι είναι λάθος να εισηγηθεί κανείς ότι η διαφορά πηγάζει εν μέρει από την απουσία του Ανατολικού Τιμόρ από τους λογότυπους των Ολλανδικών Ανατολικών Ινδιών και, μέχρι το 1976, της Ινδονησίας.

25. Osborne, *Indonesia's Secret War*, σ. 2.

26. Βλέπε παραπάνω, σ. 159.

27. Το καλύτερο παράδειγμα γι' αυτό είναι ότι το όνομα του αντι-ινδονησιακού εθνικιστικού αντάρτικου οργανισμού, Organisasi Papua Merdeka (OPM), συντίθεται από ινδονησιακές λέξεις.

28. Το 1811, οι στρατιωτικές δυνάμεις της Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών κατέλαβαν όλες τις ολλανδικές κτήσεις στις Ινδίες (ο Ναπολέων είχε προσαρτήσει την Ολλανδία στην Γαλλία τον προηγούμενο χρόνο). Ο Raffles κυβέρνησε την Ιάβα μέχρι το 1815. Η μνημειώδης του *Ιστορία της Ιάβα* εμφανίστηκε το 1817, δύο χρόνια πριν από την ίδρυση της Σιγκαπούρης από τον ίδιο.

29. Η μουσειοποίηση του Μπορομπουντούρ, του μεγαλύτερου βουδιστικού τεμένους στον κόσμο, είναι ενδεικτική αυτής της διαδικασίας. Το 1814, το καθεστώς του Raffles το «ανακάλυψε» και το ταξινομήσε. Το 1845, ο αυτοδημιούργητος Γερμανός καλλιτέχνης-πε-

ριγηγτής Schaefer έπεισε τις ολλανδικές αρχές στην Μπατάβια να του δώσουν χρήματα για να κάνει τις πρώτες δαγεροτυπίες. Το 1851, η Μπατάβια έστειλε μια ομάδα κρατικών υπαλλήλων, με επικεφαλής τον πολιτικό μηχανικό F. C. Wilsen, να κάνουν μια συστηματική αποτύπωση των αναγλύφων και να δημιουργήσουν μια πλήρη, «επιστημονική» σειρά λιθογραφιών. Το 1874, ο δρ C. Leemans, διευθυντής του Μουσείου Αρχαιοτήτων στο Λέιντεν, εξέδωσε, με εντολή του υπουργού Αποικιών, την πρώτη σημαντική επιστημονική μονογραφία: στηρίχτηκε στις λιθογραφίες του Wilsen, χωρίς ο ίδιος να έχει ποτέ επισκεφθεί το χώρο. Τη δεκαετία του 1880, ο επαγγελματίας φωτογράφος Cerphas παρήγαγε μια πλήρη, σύγχρονου στυλ, φωτογραφική αποτύπωση. Το 1901, το αποικιοκρατικό καθεστώς καθιέρωσε μια Oudheidkundige Commissie (Επιτροπή για τις Αρχαιότητες). Μεταξύ των ετών 1907 και 1911, η Επιτροπή επιτηρούσε την πλήρη αποκατάσταση του τεμένους, που πραγματοποιούνταν με έξοδα του κράτους από μια ομάδα υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Van Eyr. Αναμφίβολα για να αναγνωριστεί επισήμως αυτό το επίτευγμα, η Επιτροπή προήχθη το 1913 σε Oudheidkundigen Dienst (Αρχαιολογική Υπηρεσία), η οποία κράτησε το μνημείο στην τρίχα μέχρι το τέλος της αποικιακής περιόδου. Βλέπε C. Leemans, *Boro-Boudour*, σ. ii-iv και N. J. Krom, *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst*, I, κεφ. 1.

30. Ο Viceroy Curzon, (1899-1905), λάτρης των αρχαιοτήτων ο οποίος, γράφει ο Groslier, «ενεργοποίησε» την Αποτύπωση των Αρχαιοτήτων της Ινδίας, εκθέτει την κατάσταση με πολύ εύστοχο τρόπο: «Είναι... εξίσου καθήκον μας να σκάβουμε και να ανακαλύπτουμε, να ταξινομούμε, να αναπαράγουμε και να περιγράφουμε, να αντιγράφουμε και να αποκρυπτογραφούμε, να περιποιούμαστε και να διατηρούμε». (Ο Φουκί δε θα μπορούσε να το έχει πει καλύτερα). Το 1899, ιδρύθηκε το Αρχαιολογικό Τμήμα της Βιρμανίας —τμήμα τότε της Βρετανικής Ινδίας— και σύντομα ξεκίνησε την αποκατάσταση του Παγκάν. Τον προηγούμενο χρόνο, ιδρύθηκε η École Française d' Extrême-Orient στη Σαϊγκόν και ακολουθήθηκε σχεδόν αμέσως από τη Διεύθυνση Μουσείων και Ιστορικών μνημείων της Ινδοκίνας. Αμέσως μετά τη γαλλική αρπαγή του Siempgear και του Μπαταμπάνγκ από το Σιάμ το 1907, ιδρύθηκε η Υπηρεσία Συντήρησης του Ανγκόρ για τη συντήρηση των πιο επιβλητικών μνημείων της Νοτιοανατολικής Ασίας. Βλ. Bernard Philippe Groslier, *Indochina*, σ. 155-157, 174-177. Όπως

σημειώσαμε παραπάνω, ολλανδική αποικιακή Επιτροπή για τις Αρχαιότητες ιδρύθηκε το 1901. Η σύμπτωση των ημερομηνιών —1899, 1898, 1901— δείχνει όχι μόνο την καλή διάθεση με την οποία οι αντίπαλες αποικιακές δυνάμεις αντιμετώπιζαν η μια την άλλη αλλά και τις ριζικές μεταβολές που υπέστη ο ιμπεριαλισμός με την αλλαγή του αιώνα. Όπως ήταν αναμενόμενο, το ανεξάρτητο Σιάμ ακολουθούσε με πιο αργό ρυθμό. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία του συστάθηκε μόλις το 1924 και το Εθνικό Μουσείο του το 1926. Βλέπε Charles Higham, *The Archaeology of Mainland Southeast Asia*, σ. 25.

31. Η VOC διαλύθηκε, εξαιτίας της χρεοκοπίας της, το 1799. Η αποικία των Ολλανδικών Ανατολικών Ινδιών, όμως, χρονολογείται από το 1815, όταν αποκαταστάθηκε η ανεξαρτησία της Ολλανδίας από την Ιερά Συμμαχία και όταν ο Willem Α΄ του Οίκου της Οράγγης ανέβηκε στον ολλανδικό θρόνο, που αρχικά ήταν επινόηση του Ναπολέοντα το 1806 και του αδελφού του Λουδοβίκου. Η Βρετανική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών επιβίωσε μέχρι την μεγάλη ινδική Εξέγερση του 1857.

32. Η Oudheidkundige Commissie ιδρύθηκε από την ίδια κυβέρνηση που το 1901 εγκαινίασε τη νέα «Ηθική Πολιτική» για τις Ινδίες, μια πολιτική που για πρώτη φορά αποσκοπούσε στην εγκαθίδρυση ενός δυτικού τύπου εκπαιδευτικού συστήματος για σημαντικό αριθμό αποικιοκρατούμενων. Ο διοικητής Paul Doumer (1897-1902) δημιούργησε τη Διεύθυνση Μουσείων και Ιστορικών Μνημείων της Ινδοκίνας και το σύγχρονο εκπαιδευτικό μηχανισμό της αποικίας. Στη Βιρμανία η τεράστια εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης —μεταξύ του 1900 και 1940 ο αριθμός των μαθητών του γυμνασίου οκταπλασιάστηκε, από 27.401 σε 233.534, ο αριθμός των φοιτητών δωδεκαπλασιάστηκε από 115 σε 2.365— άρχισε ακριβώς τη στιγμή που το Αρχαιολογικό Τμήμα της Βιρμανίας ταλαντευόταν στη δράση του. Robert Taylor, *The State in Burma*, σ. 114.

33. Επιηρεασμένοι σε κάποιο βαθμό απ' αυτό τον τρόπο σκέψης, οι συντηρητικοί Ταϊλανδοί διανοούμενοι, αρχαιολόγοι και αξιωματούχοι εξακολουθούν ως αυτή τη στιγμή να αποδίδουν τη δημιουργία του Ανγκόρ στον μυστηριώδη Khom, που χάθηκε χωρίς να αφήσει κανένα ίχνος και ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με τους καταφρονεμένους Καμπότζιους του σήμερα.

34. Ένα καλό παράδειγμα που ευδοκίμησε τελευταία είναι η *Ancient Indonesian Art* του Ολλανδού λογίου A. J. Bernet Kempers, ο

οποίος δήλωνε «πρώην Διευθυντής της Αρχαιολογίας στην Ινδονησία [sic]». Στις σελίδες 24-25 βρίσκει κανείς χάρτες που δείχνουν τη θέση των αρχαίων χώρων. Ο πρώτος είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός, γιατί το ορθογώνιο σχήμα του (πλακισιωμένο στα ανατολικά από τον 1410 Μεσημβρινό) θέλοντας και μη περιλαμβάνει το Μιντανάο των Φιλιππίνων όπως και το βρετανο-μαλαιϊκό νότιο Βόρνεο, τη Μαλαιϊκή χερσόνησο και τη Σιγκαπούρη. Όλα είναι κενοί χώροι, χωρίς βέβαια καμιά ονομασία, εκτός από ένα απλό, χωρίς καμιά εξήγηση, «Kedah». Το πέρασμα της Ινδίας από το βουδισμό στον ισλαμισμό συνέβη μετά το χαρακτηριστικό 340.

35. Βλέπε *Kambuja*, 45 (15 Δεκεμβρίου 1968) για κάποιες περιέργες φωτογραφίες.

36. Η συζήτηση εδώ αντλεί πληροφορίες από το υλικό που αναλύθηκε πιο εκτεταμένα στο *Language and Power*, Πέμπτο Κεφάλαιο.

37. Ένα παραδειγματικό πολιτικό αποτέλεσμα των φαντασιακών συλλήψεων του Γυάλινου Σπιτιού —αποτέλεσμα για το οποίο ο πρώην πολιτικός κρατούμενος Pramodya είχε οδυνηρή επίγνωση— είναι η ταξινομική ταυτότητα που όλοι οι ενήλικοι Ινδονήσιοι πρέπει τώρα να έχουν μαζί τους κάθε στιγμή. Αυτή η ταυτότητα παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την απογραφή —αντιπροσωπεύει ένα είδος πολιτικής απογραφής, με ειδικές εγχοπές, που ήταν ιδιαίτερα οδυνηρή για όσους ανήκαν στις υπο-σειρές των «ανατρεπτικών» και «προδοτών». Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η μορφή απογραφής τελειοποιήθηκε μόνο μετά την επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας.

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΛΗΘΗ

Παλιός και νέος χώρος

NEW YORK, NUEVA LEON, Nouvelle Orléans, Nova Lisboa, Nieuw Amsterdam. Ήδη από το δέκατο έκτο αιώνα οι Ευρωπαίοι είχαν τη συνήθεια να δίνουν ονόματα σε απομακρυσμένους τόπους, πρώτα στην αμερικανική ήπειρο και στην Αφρική, αργότερα στην Ασία, στην Αυστραλία και στην Ωκεανία, που αποτελούσαν «νέες» εκδοχές «παλαιών» (ως εκ τούτου) τοπωνυμίων του τόπου καταγωγής τους. Επιπλέον, κράτησαν αυτή την παράδοση ακόμα κι όταν αυτά τα μέρη πέρασαν στον έλεγχο άλλων αυτοκρατοριών, έτσι ώστε η Nouvelle Orléans να γίνει ομαλά New Orleans και η Nieuw Zeeland New Zealand.

Η απόδοση του χαρακτηρισμού «νέος» σε ονομασίες πολιτικών ή θρησκευτικών χώρων δεν αποτελούσε η ίδια νέα διαδικασία. Στη νοτιοανατολική Ασία, για παράδειγμα, συναντά κανείς πόλεις αρκετά παλιές τα ονόματα των οποίων επίσης περικλείουν έναν όρο που δηλώνει κάτι νέο: Chiangmai (Νέα Πόλη), Kota Bahru (Νέα Πόλη), Pekanbaru (Νέα Αγορά). Σ' αυτά τα ονόματα όμως το «νέο» είχε πάντα την έννοια του «διαδόχου» ή του «κληρονόμου» ενός πράγματος που είχε χαθεί. «Νέο» και «παλαιό» συνδέονται στη διαχρονία και το νέο παρουσιάζεται πάντα να επικαλείται την αμφίβολη ευλογία του νεκρού. Εκείνο που είναι εντυπωσιακό στις αμερικανικές ονομασίες από το δέκατο έκτο ως το δέκατο όγδοο αιώνα είναι ότι το «νέο» και το «παλαιό» γίνονταν αντιληπτά συγχρονικά, συνυπάρχοντας μέσα στον ομοιογενή, κενό χρόνο. Το Vizcaya υπάρχει παράλληλα με τη Nueva Vizcaya, το Νέο Λονδίνο παράλλ-

ληλα με το Λονδίνο: ένα ιδίωμα αδελφικής αναμέτρησης παρά κληρονομιάς.

Αυτός ο νεωτερισμός της συγχρονικότητας θα εμφανιζόταν ιστορικά μόνο όταν μεγάλες ομάδες ανθρώπων θα ήταν σε θέση να συλλάβουν τους εαυτούς τους ως ζωντανές υπάρξεις που υπάρχουν παράλληλα με άλλες ομάδες ανθρώπων —που αν και δε θα γνωριστούν ποτέ, παρ' όλα αυτά σίγουρα ακολουθούν την ίδια τροχιά. Μεταξύ του 1500 και του 1800 αυτός ο τύπος φαντασιακής σύλληψης μπόρεσε να υπάρξει εξαιτίας της συσσωρεύσης τεχνολογικών εφευρέσεων στους τομείς της ναυπηγικής, της ναυσιπλοΐας, της χρονομετρίας και της χαρτογραφίας, με τη διαμεσολάβηση του έντυπου καπιταλισμού¹. Ήταν πλέον δυνατό να κατοικεί κάποιος στα περουβιανά υψίπεδα, στις πάμπας της Αργεντινής ή στα λιμάνια της «Νέας» Αγγλίας, και παρ' όλα αυτά να αισθάνεται συνδεδεμένος με συγκεκριμένες περιοχές ή κοινότητες, χιλιάδες μίλια μακριά, στην Αγγλία ή στην Ιβηρική χερσόνησο. Μπορούσε να έχει κανείς πλήρη επίγνωση ότι χρησιμοποιεί την ίδια γλώσσα ή ότι έχει την ίδια θρησκεία, ήθη και παραδόσεις, χωρίς να προσδοκά ότι θα γνωρίσει κάποτε αυτούς με τους οποίους είχε κοινά τα παραπάνω².

Για να προκύψει αυτή η αίσθηση του παράλληλου ή της συγχρονικότητας αλλά και για να αποκτήσει πλατιές πολιτικές προεκτάσεις, ήταν απαραίτητο να είναι μεγάλη η απόσταση μεταξύ των παράλληλων ομάδων, οι νεότερες ομάδες να έχουν σημαντικό μέγεθος και μόνιμη εγκατάσταση και να είναι σταθερά υποταγμένες στις παλαιές. Αυτές οι προϋποθέσεις πληρούνταν στην αμερικανική ήπειρο σε βαθμό που δεν είχε προηγουμένο. Κατ' αρχήν, η τεράστια έκταση του Ατλαντικού Ωκεανού και οι εντελώς διαφορετικές γεωγραφικές συνθήκες που υπήρχαν σε κάθε πλευρά του έκαναν αδύνατη τη σταδιακή απορρόφηση των πληθυσμών σε μεγαλύτερα πολιτικο-πολιτισμικά σύνολα, όπως αυτή που μετασχημάτισε τη Las Españas σε España και ενσωμάτωσε τη Σικωτία στο Ηνωμένο Βασίλειο. Δεύτερον, όπως σημειώσαμε στο Τέταρτο Κεφάλαιο, η ευρωπαϊκή μετανάστευ-

ση στην αμερικανική ήπειρο πήρε πολύ μεγάλες διαστάσεις. Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα υπήρχαν 3.200.000 «λευκοί» (συμπεριλαμβανομένων και 150.000 *peninsulares*) σε πληθυσμό 16.900.000 στη Δυτική αυτοκρατορία των Ισπανών Βουρβόνων³. Το απόλυτο μέγεθος αυτής της κοινότητας μεταναστών, και η συντριπτική στρατιωτική, οικονομική και τεχνολογική δύναμή της έναντι των ιθαγενών πληθυσμών, εξασφάλιζε τη διατήρηση της δικής της πολιτισμικής συνοχής και της τοπικής πολιτικής υπεροχής⁴. Τρίτον, η αυτοκρατορική μητρόπολη διέθετε γιγάντιους γραφειοκρατικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς που της επέτρεψαν για πολλούς αιώνες να επιβάλλει τη θέλησή της στους κρεολούς. (Όταν κάποιος σκεφτεί τα αμιγώς λογιστικά προβλήματα που εμπλέκονται, εντυπωσιάζει ιδιαίτερα η ικανότητα του Λονδίνου και της Μαδρίτης να συνεχίζουν τους μακροχρόνους αντι-επαναστατικούς πολέμους εναντίον των ανταρτών Αμερικανών αποικιοκρατών.)

Ο νεωτερισμός όλων αυτών των προϋποθέσεων αναδεικνύεται στη σύγκρισή τους με τις μεγάλες (και σε γενικές γραμμές σύγχρονες) κινεζικές και αραβικές μεταναστεύσεις στη νοτιοανατολική Ασία και στη Νότια Αφρική. Αυτές οι μεταναστεύσεις σπάνια είχαν «προγραμματιστεί» από τη μητρόπολη και ακόμα πιο σπάνια παρήγαγαν σταθερές σχέσεις υποταγής. Στην περίπτωση της Κίνας, η μόνη μικρή αντιστοιχία είναι οι ασυνήθιστα μεγάλες σειρές ταξιδιών στον Ινδικό Ωκεανό που καθοδηγήθηκαν στις αρχές του δέκατου πέμπτου αιώνα από τον περίφημο ευνούχο ναύαρχο Τσενγκ-χο. Αυτές οι τολμηρές επιχειρήσεις, που διεξήχθησαν κάτω από τις διαταγές του αυτοκράτορα Γιουνγκ-λο, γίνονταν με σκοπό να ενισχυθεί το μονοπώλιο της αυλής στο εξωτερικό εμπόριο με τη νοτιοανατολική Ασία και τις περιοχές προς τα δυτικά και να σταματήσουν οι λεηλασίες των ιδιωτών Κινέζων εμπόρων⁵. Μέχρι τα μέσα του αιώνα είχε φανεί η αποτυχία αυτής της πολιτικής. Τότε οι Μινγκ εγκατέλειψαν τις υπερπόντιες περιπέτειες και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να εμποδίσουν τη μετανάστευση από το Κεντρικό Βασίλειο. Η

άλωση της νότιας Κίνας από τους Μαντσού το 1645 προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς τη νοτιοανατολική Ασία· γι' αυτούς τους μετανάστες κάθε πολιτικός δεσμός με τη νέα δυναστεία ήταν αδιανόητος. Η πολιτική των Τσινγκ που επακολούθησε δεν είχε ουσιαστικές διαφορές από την πολιτική των τελευταίων Μινγκ. Το 1712, για παράδειγμα, ο αυτοκράτορας Κουάινγκ-σι απαγόρευσε εντελώς με διάταγμα το εμπόριο με τη νοτιοανατολική Ασία και διακήρυξε ότι η κυβέρνησή του θα «απαιτούσε από τις ξένες κυβερνήσεις τον επαναπατρισμό των Κινέζων που βρίσκονταν στο εξωτερικό έτσι ώστε να καταστεί δυνατό να τους εκτελέσουν»⁶. Το τελευταίο μεγάλο κύμα υπερπόντιας μετανάστευσης έλαβε χώρα το δέκατο ένατο αιώνα με τη διάλυση της δυναστείας και με την τεράστια ζήτηση ανειδίκευτων Κινέζων εργατών που δημιουργήθηκε στην αποικιακή νοτιοανατολική Ασία και στο Σιάμ. Καθώς όλοι σχεδόν οι μετανάστες είχαν αποκοπεί πολιτικά από το Πεκίνο και επειδή επρόκειτο επίσης για ανθρώπους αναλφάβητους που μιλούσαν αμοιβαία ακατανόητες γλώσσες, είτε απορροφήθηκαν λίγο ως πολύ από τις τοπικές κουλτούρες ή υποτάχτηκαν οριστικά στους ανερχόμενους Ευρωπαίους⁷.

Όσο για τους Άραβες, οι μεγαλύτερες μεταναστεύσεις ξεκίνησαν από το Hadramaut, το οποίο ωστόσο δεν υπήρξε ποτέ πραγματική μητρόπολη την εποχή της Οθωμανικής και της Μογγολικής Αυτοκρατορίας. Μεμονωμένοι επιχειρηματίες ίσως να έβρισκαν τρόπο να εγκαθιδρύσουν τοπικές ηγεμονίες, όπως ο έμπορος που ίδρυσε το βασίλειο του Ποντιανάκ στη δυτική Βόρνεο το 1722. Παντρεύτηκε όμως εκεί, σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα, έχασε γρήγορα την «αραβικότητά» του αν όχι και τη θρησκεία του, και βρέθηκε κάτω από την εξουσία των ανερχόμενων ολλανδικών και αγγλικών αυτοκρατοριών της νοτιοανατολικής Ασίας, χάνοντας κάθε επαφή με την Εγγύς Ανατολή. Το 1832 ο Σαγίντ Σαΐντ, κύριος του Muscat, εγκατέστησε μια ισχυρή βάση στην ακτή της Ανατολικής Αφρικής και εγκαταστάθηκε στη Ζανζιβάρη, η οποία έγινε κέντρο μιας ανθούσας

οικονομίας που στηριζόταν στην καλλιέργεια γαριφάλου. Οι Βρετανοί όμως χρησιμοποίησαν στρατιωτικά μέσα για να τον αναγκάσουν να διαρρήξει τους δεσμούς του με το Muscat⁸. Επομένως ούτε οι Άραβες ούτε οι Κινέζοι, αν και δοκίμασαν την τύχη τους στο εξωτερικό σε πολύ μεγάλους αριθμούς τους ίδιους πάνω κάτω αιώνες με τους Δυτικοευρωπαίους, δεν κατάφεραν να εγκαθιδρύσουν με επιτυχία συνεκτικές και εύρωστες κοινότητες κρεολών με συνείδηση του εαυτού τους και υποταγμένες σ' ένα σημαντικό μητροπολιτικό κέντρο. Ως εκ τούτου ο κόσμος δεν είδε ποτέ τη δημιουργία New Basras και New Wuhans.

Το διπλό πρόσωπο της αμερικανικής ηπείρου και οι αιτίες που το δημιούργησαν, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, βοηθούν στο να εξηγήσουμε γιατί ο εθνικισμός εμφανίστηκε πρώτα στο Νέο Κόσμο και όχι στον Παλαιό⁹. Διαφωτίζουν επίσης δύο ιδιόμορφα γνωρίσματα των επαναστατικών πολέμων που μαίνονταν στο Νέο Κόσμο μεταξύ του 1776 και του 1825. Από τη μια, κανείς από τους κρεολούς επαναστάτες δεν ονειρεύτηκε να ανατρέψει την αυτοκρατορία αλλά μάλλον να διευθετήσει εκ νέου την εσωτερική κατανομή της εξουσίας, αντιστρέφοντας την προηγούμενη σχέση υποταγής με τη μεταφορά της μητρόπολης από την Ευρώπη στον αμερικανικό χώρο¹⁰. Μ' άλλα λόγια, ο στόχος δεν ήταν το Νέο Λονδίνο να διαδεχθεί, να ανατρέψει ή να καταστρέψει το Παλαιό Λονδίνο, αλλά μάλλον να διασφαλίσει τη συνέχεια της παράλληλης ύπαρξής τους. (Το κατά πόσο ήταν νέος αυτός ο τρόπος σκέψης μπορεί να εξαχθεί από την ιστορία των προηγούμενων αυτοκρατοριών στην περίοδο της παρακμής τους, όπου συχνά υπήρχε το όνειρο της αντικατάστασης του παλιού κέντρου.) Από την άλλη, παρόλο που αυτοί οι πόλεμοι προκάλεσαν μεγάλη δυστυχία και σηματοδεύτηκαν από μεγάλη βαρβαρότητα, μ' έναν περίεργο τρόπο, δεν άλλαξαν πολλά πράγματα. Ούτε στη Νότια ούτε στη Βόρεια Αμερική είχαν να φοβηθούν οι κρεολοί τη φυσική εξόντωση ή ότι θα κατέληγαν σκλάβοι, όπως τόσοι άλλοι λαοί που βρέθηκαν στο δρόμο της καταστροφικής δύναμης του ευρωπαϊκού ιμπεριαλι-

σμού. Ήταν τέλος πάντων «λευκοί», χριστιανοί, και ισπανόφωνοι ή αγγλόφωνοι: ήταν ακόμα διαμεσολαβητές, απαραίτητοι στη μητρόπολη για να συνεχίσει ο πλούτος των Δυτικών αυτοκρατοριών να βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο της Ευρώπης. Ως εκ τούτου ήταν η πιο σημαντική εξω-ευρωπαϊκή ομάδα, η οποία, αν και βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο της Ευρώπης, δεν είχε ανάγκη να φοβάται απελπιστικά την Ευρώπη. Οι επαναστατικοί πόλεμοι, οδυνηροί καθώς ήταν, εξακολουθούσαν να διαβεβαιώνουν ότι ήταν πόλεμοι μεταξύ συγγενών¹¹. Ο συγγενικός δεσμός διασφάλιζε ότι μετά από μια περίοδο όξυνσης, οι στενοί πολιτισμικοί και μερικές φορές πολιτικοί και οικονομικοί δεσμοί θα αποκαθιστούσαν την ένωση μεταξύ των πρώην μητροπόλεων και των νέων εθνών.

Νέος και παλιός χρόνος

Ενώ για τους κρεολούς του Νέου Κόσμου τα παράξενα τοπωνύμια που αναφέρθηκαν παραπάνω αντιπροσώπευαν συμβολικά την καινοφανή ικανότητά τους να φαντάζονται τους εαυτούς τους ως κοινότητες παράλληλες και συγκρίσιμες με εκείνες της Ευρώπης, μεγάλης σημασίας γεγονότα το τελευταίο τέταρτο του δέκατου όγδοου αιώνα έδωσαν σ' αυτόν το νεωτερισμό, κάπως ξαφνικά, μια εντελώς καινούργια σημασία. Το πρώτο από αυτά τα γεγονότα ήταν βέβαια η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (των Δεκατριών Αποικιών) το 1776 και η επιτυχής στρατιωτική υπεράσπιση της διακήρυξης στα χρόνια που ακολούθησαν. Η ανεξαρτησία, καθώς και το γεγονός ότι ήταν μια ρεπουμπλικανική ανεξαρτησία, έγινε αντιληπτή ως κάτι που δεν είχε προηγούμενο, αν και ταυτόχρονα, από τη στιγμή που υπήρξε, ως κάτι απόλυτα λογικό. Γι' αυτόν το λόγο, όταν έγινε ιστορικά δυνατό, το 1811, να συντάξουν οι επαναστάτες της Βενεζουέλας ένα Σύνταγμα της Πρώτης Δημοκρατίας της Βενεζουέλας, δε θεώρησαν καθόλου δουλοπρεπές το να δανειστούν αυτολεξεί από

το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής¹². Γιατί αυτά τα οποία είχαν γράψει οι άνθρωποι στη Φιλαδέλφεια δεν ήταν για τους Βενεζουελανούς κάτι βορειοαμερικανικό αλλά περισσότερο αποτελούσαν μια καθολική αλήθεια και αξία. Λίγο αργότερα, το 1789, η αναταραχή στο Νέο Κόσμο έβρισκε το παράλληλό της στον Παλαιό στην ηφαιστειακή έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης¹³.

Είναι δύσκολο σήμερα να αναπλάσουμε στη φαντασία μια κατάσταση στην οποία το έθνος εκλαμβάνονταν ως κάτι εντελώς καινούργιο. Έτσι συνέβαινε όμως εκείνη την εποχή. Η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776 δεν έκανε απολύτως καμία αναφορά στον Χριστόφορο Κολόμβο, στο Roanoke ή στους Προσκυνητές, ούτε πρόβαλλε στοιχεία για να δικαιολογήσει, κατά κάποιον τρόπο, «ιστορικά» την ανεξαρτησία, τονίζοντας την αρχαιότητα των Αμερικανών. Μάλιστα, είναι εκπληκτικό ότι δε γίνεται καν αναφορά στο αμερικανικό έθνος. Ένα έντονο συναίσθημα ότι αυτό που συνέβαινε αποτελούσε μια ριζική ρήξη με το παρελθόν —«ένα ρήγμα στη συνεχή ροή της ιστορίας»— απλώθηκε εξαιρετικά γρήγορα. Κανένα παράδειγμα δεν εικονογραφεί καλύτερα αυτό το αίσθημα από την απόφαση, η οποία πάρθηκε από την Εθνοσυνέλευση στις 5 Οκτωβρίου 1793, να αποσυρθεί το παλιό χριστιανικό ημερολόγιο και να εγκαινιαστεί μια νέα παγκόσμια εποχή με το Έτος Ένα, ξεκινώντας από την κατάργηση του *ancien régime* και την αναγόρευση της Δημοκρατίας στις 22 Σεπτεμβρίου του 1792¹⁴. (Καμία επανάσταση μετά απ' αυτή δεν πίστεψε στο νεωτερισμό, και εξάλλου η Γαλλική Επανάσταση θεωρούνταν πάντοτε ως πρόγονος όλων των μετέπειτα.)

Μέσα από την έντονη αυτή αίσθηση του καινούργιου ήρθε και η *nuestra santa revolución*, αυτό ο υπέροχος νεολογισμός που ήταν δημιουργήμα του José María Morelos y Pavón (που διακήρυξε το 1813 τη Δημοκρατία του Μεξικού), λίγο πριν από την εκτέλεσή του από τους Ισπανούς¹⁵. Μέσα απ' αυτή προέκυψε επίσης το διάταγμα του Μαρτίν το 1821 σύμφωνα με το οποίο

«στο μέλλον οι ιθαγενείς δε θα αποκαλούνται Ινδιάνοι ή ντόπιοι, αλλά θα θεωρούνται τέκνα και πολίτες του Περού και θα αναγνωρίζονται ως Περουβιανοί»¹⁶. Αυτή η πρόταση σήμαινε για τους «Ινδιάνους» και/ή «ντόπιους» ό,τι σήμαινε η Συνέλευση στο Παρίσι για το χριστιανικό ημερολόγιο — κατάργησε την παλαιά ονομασία που είχε καταστεί επονεϊδιστή και εγκαινίασε μια εντελώς νέα εποχή. «Περουβιανοί» και «Έτος Ένα» επομένως σηματοδοτούν εκφραστικά μια έντονη ρήξη με τον τότε υπαρκτό κόσμο.

Τα πράγματα θέβαια δεν μπορούσαν να μείνουν έτσι για πολύ —για τους ίδιους ακριβώς λόγους που είχαν προξενήσει σ' ένα πρώτο επίπεδο την αίσθηση της ρήξης. Στο τελευταίο τέταρτο του δέκατου όγδοου αιώνα, η Βρετανία μόνο κατασκεύαζε 150.000 με 200.000 ρολόγια κάθε χρόνο, πολλά από τα οποία προορίζονταν για εξαγωγή. Η συνολική ευρωπαϊκή παραγωγή πρέπει να ανερχόταν σε 500.000 περίπου κομμάτια το χρόνο¹⁷. Οι εφημερίδες που εκδίδονταν σε συνέχεια αποτελούσαν ένα οικείο τμήμα του αστικού πολιτισμού. Το ίδιο και το μυθιστόρημα με την εντυπωσιακή δυνατότητά του να αναπαριστά ταυτόχρονα πράξεις στον ομοιογενή κενό χρόνο¹⁸. Η κοσμική μέτρηση του χρόνου με το ρολόι μέσω της οποίας είχαν γίνει κατανοητές οι συγχρονικές υπερωκεάνειες συζεύξεις θεωρήθηκε ολοένα και περισσότερο ότι συνεπάγεται μια εντελώς εγκόσμια, σειραϊκή οπτική της κοινωνικής αιτιότητας και αυτή η αίσθηση του κόσμου αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερη επιρροή στη Δυτική φαντασία. Είναι λοιπόν ευνόητη η εγκαθίδρυση της πρώτης ακαδημαϊκής έδρας της Ιστορίας, σε λιγότερο από δύο δεκαετίες μετά την Αναγόρευση του Έτους Ένα, το 1810 στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και το 1812 στη Σορβόνη επί Ναπολέοντα. Μέχρι το δεύτερο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα η Ιστορία είχε επίσημα θεσμοθετηθεί ως «επιστημονικός κλάδος» με μια σειρά προσεγμένα επαγγελματικά περιοδικά¹⁹. Σύντομα το Έτος Ένα έδωσε τη θέση του στο 1792 μ.Χ. και οι επαναστατικές ρήξεις του 1776 και του 1789 επρόκειτο να

ενσωματωθούν στην ιστορική συνέχεια και επομένως να αναπαρσταθούν ως ιστορικά προγενέστερα και μοντέλα²⁰.

Ως εκ τούτου, τα μέλη των «δεύτερης γενιάς», όπως μπορούμε να τα αποκαλέσουμε, εθνικιστικών κινημάτων, που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη μεταξύ του 1815 και του 1850, περίπου, καθώς επίσης και η γενιά που κληρονόμησε τα ανεξάρτητα εθνικά κράτη της αμερικανικής ηπείρου, δεν ήταν πλέον δυνατό να «ξαναβρούν/Την πρώτη ωραία ξέγνοιαστη μέθη» των επαναστατών προκατόχων τους. Για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικές συνέπειες, οι δύο ομάδες μπήκαν στη διαδικασία να διαβάσουν τον εθνικισμό γενεαλογικά — ως έκφραση μιας ιστορικής παράδοσης με σειραϊκή συνέχεια.

Στην Ευρώπη, οι νέοι εθνικισμοί άρχισαν σχεδόν αμέσως να φαντάζονται ότι «αφυπνίζονταν», ένας τρόπος έκφρασης εντελώς ξένος στην αμερικανική ήπειρο. Ήδη το 1803 (όπως έχουμε δει στο Πέμπτο Κεφάλαιο) ο νεαρός Έλληνας εθνικιστής Αδαμάντιος Κοραής έλεγε στο παρισινό κοινό που έδειχνε συμπάθεια στην ελληνική υπόθεση: «Για πρώτη φορά το [ελληνικό] έθνος παρατηρεί την απεχθή εικόνα της αμάθειάς του και φρονιά μετρώντας με το μάτι την απόσταση που το χωρίζει από τους δοξασμένους προγόνους του». Εδώ φαίνεται περίφημα η μετάβαση από τον Νέο Χρόνο στον Παλαιό. Αυτό το «για πρώτη φορά» απηχεί τις ρήξεις του 1776 και του 1789, αλλά το γλυκό βλέμμα του Κοραή δεν είναι στραμμένο μπροστά, προς το μέλλον, όπως του Σαν Μαρτίν, αλλά πίσω, ριγώντας, στις προγονικές δόξες. Δεν ήταν μακριά ο καιρός που αυτή η ιλαρή διπλή υπόσταση θα ξεθώριαζε και θα αντικαθιστώνταν από μια πρότυπη, «συνεχή» αφύπνιση από μια λανθάνουσα κατάσταση που είχε υπολογιστεί χρονολογικά με το μ.Χ: μια εγγυημένη επιστροφή σε μια προγονική ουσία.

Αναμφίβολα, πολλά διαφορετικά στοιχεία συνέβαλαν στην εκπληκτική δημοτικότητα αυτού του εκφραστικού τρόπου²¹. Για τις παρούσες ανάγκες, θα αναφερθώ σε δύο μόνο. Κατ' αρχήν, αυτός ο εκφραστικός τρόπος έλαβε υπόψη την αίσθηση του

παράλληλου μέσα από την οποία γεννήθηκαν οι αμερικανικοί εθνικισμοί και η οποία ενισχύθηκε στην Ευρώπη σε μεγάλο βαθμό χάρη στην επιτυχία των αμερικανικών εθνικιστικών επαναστάσεων. Φαινόταν να εξηγεί για ποιο λόγο τα εθνικιστικά κινήματα ξεφύτρωσαν τόσο απρόσμενα στον πολιτισμένο Παλαιό Κόσμο ολοφάνερα αργότερα από ό,τι στο βάρβαρο Νέο Κόσμο³². Καθώς θεωρήθηκε μια αργοπορημένη αφύπνιση, ακόμα κι αν επρόκειτο για μια αφύπνιση που υποκινήθηκε από μακριά, άνοιξε το δρόμο σε μια τεράστια αρχαιότητα πίσω από τη χειμερία νάρκη. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, ο εκφραστικός τρόπος παρείχε ένα σημαντικό συμβολικό δεσμό μεταξύ των νέων ευρωπαϊκών εθνικισμών και της γλώσσας. Όπως παρατηρήσαμε νωρίτερα, τα κυριότερα κράτη του δέκατου ένατου αιώνα στην Ευρώπη ήταν απέραντες πολύγλωσσες πολιτικές οντότητες, τα σύνορα των οποίων δε συνέπιπταν ποτέ με τις γλωσσικές κοινότητες. Τα περισσότερα από τα εγγράμματα μέλη τους είχαν κληρονομήσει τη συνήθεια από τους μεσαιωνικούς χρόνους να θεωρούν κάποιες συγκεκριμένες γλώσσες —αν όχι πλέον τη λατινική, τότε τη γαλλική, την αγγλική, την ισπανική ή τη γερμανική— ως γλώσσες του πολιτισμού. Οι πλούσιοι Ολλανδοί του δέκατου όγδοου αιώνα ήταν περήφανοι που μιλούσαν μόνο γαλλικά στον τόπο τους· η γερμανική ήταν η γλώσσα των καλλιεργημένων στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής τσαρικής αυτοκρατορίας, όπως και στην «τσεχική» Βοημία. Μέχρι τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα κανείς δε θεωρούσε ότι αυτές οι γλώσσες ανήκαν σε κάποια εδαφικά προσδιορισμένη ομάδα. Όμως λίγο μετά, για τους λόγους που αναφέραμε στο 3. «Οι απαρχές της εθνικής συνείδησης», «απολίτιστες» καθομιλούμενες γλώσσες άρχισαν να αποκτούν πολιτική λειτουργία, όπως είχε συμβεί νωρίτερα στον Ατλαντικό Ωκεανό: δηλαδή «αποδέσμευσαν» τις υποταγμένες εθνικές κοινότητες από τα παλαιά δυναστικά βασίλεια. Και επειδή στην εμπροσθοφυλακή των περισσότερων λαϊκών εθνικιστικών κινήματων βρίσκονταν πάντοτε εγγράμματοι άνθρωποι που δεν ήταν συνηθισμένοι να χρησιμοποιούν τις καθο-

μιλούμενες γλώσσες, αυτή η ανωμαλία χρειάστηκε αιτιολόγηση. Καμία αιτιολόγηση δε φάνηκε καλύτερη από την «αφύπνιση», αφού επέτρεψε στους διανοούμενους και στους αστούς που άρχιζαν να έχουν συνείδηση του εαυτού τους ως Τσέχοι, Ούγγροι ή Φινλανδοί, να παρουσιάσουν τη μελέτη των τσέχικων, ουγγρικών ή φινλανδικών γλωσσών, λαϊκών παραδόσεων και μουσικών, σαν «επανανακάλυψη» πραγμάτων που ήταν πάντοτε γνωστά κατά βάθος. Επιπλέον, από τη στιγμή που κάποιος αρχίζει να εκλαμβάνει την εθνικότητα με όρους συνέχειας, ελάχιστα πράγματα φαίνονται τόσο βαθιά ριζωμένα στο παρελθόν όσο οι γλώσσες, για τις οποίες είναι αδύνατο να δοθούν ημερομηνίες γέννησης²³.

Στην αμερικανική ήπειρο το πρόβλημα είχε τεθεί διαφορετικά. Από τη μια, η εθνική ανεξαρτησία είχε διεθνώς αναγνωριστεί μέχρι τη δεκαετία του 1830. Αποτελούσε λοιπόν πλέον κληρονομιά, και ως κληρονομιά εισήχθη στις γενεαλογικές σειρές. Όμως οι ευρωπαϊκές μέθοδοι δεν είχαν ακόμα αναπτυχθεί. Η γλώσσα δεν είχε απασχολήσει ποτέ τα αμερικανικά εθνικιστικά κινήματα. Όπως έχουμε ήδη δει, το γεγονός ότι είχαν την ίδια γλώσσα (και θρησκεία και κουλτούρα) με τη μητρόπολη έκανε εφικτές τις πρώτες εθνικές φαντασιακές συλλήψεις. Αναντίρρητα, υπάρχουν κάποιες ενδιαφέρουσες περιπτώσεις όπου μπορεί κανείς να εντοπίσει αρκετά νωρίς ένα είδος «ευρωπαϊκής» σχέψης. Για παράδειγμα, το *American Dictionary of the English Language* του Noah Webster το 1828 («δεύτερης γενιάς» δηλαδή) στόχευε να επισφραγίσει την ύπαρξη μιας αμερικανικής γλώσσας, η οποία διέφερε από την αγγλική. Στην Παραγουάη, η παράδοση των Ιησουιτών του δέκατου όγδοου αιώνα που χρησιμοποιούσαν τη Guaraní έδωσε τη δυνατότητα σε μια μη ισπανική «ντόπια» γλώσσα να γίνει εθνική γλώσσα κατά τη διάρκεια της μακράς και ξενόφοβης δικτατορίας του José Gaspar Rodríguez de Francia (1814-1840). Όμως, συνολικά, κάθε απόπειρα να δοθεί ιστορικό βάθος στην εθνικότητα με γλωσσικά μέσα, αντιμετώπισε ανυπέβλητα εμπόδια. Σχεδόν κάθε κρεολός

χρησιμοποιούσε σε θεσμικό επίπεδο (μέσω των σχολείων, του Τύπου, των διοικητικών κανόνων, και ούτω καθ' εξής) ευρωπαϊκές παρά γηγενείς αμερικανικές γλώσσες. Κάθε υπερβολική έμφαση στις γλωσσικές ρίζες απειλούσε να συσκοτίσει τη «μνήμη της ανεξαρτησίας» που ήταν πολύ σημαντικό να διατηρηθεί.

Η λύση, που τελικά εφαρμόστηκε και στο Νέο και στον Παλαιό Κόσμο, δόθηκε από την Ιστορία, ή μάλλον η Ιστορία εμπλέχτηκε με διάφορους τρόπους. Είδαμε την ταχύτητα της διαδοχής των Εδρών της Ιστορίας το Έτος Ένα. Όπως παρατηρεί ο Hayden White, είναι επίσης εντυπωσιακό το γεγονός ότι και οι πέντε προεξάρχουσες μεγαλοφυΐες της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας γεννήθηκαν μέσα στο τέταρτο του αιώνα που ακολούθησε τη ρήξη στο χρόνο που δημιούργησε η Συνέλευση: ο Ράνκε το 1795, ο Μισελέ το 1798, ο Τοκβίλ το 1805 και ο Μαρξ και ο Μπούρχχαρτ το 1818²⁴. Απ' αυτούς τους πέντε, είναι φυσικό ότι ο Μισελέ, αυτόκλητος ιστορικός της Επανάστασης, αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της εθνικής φαντασίωσης στη γέννησή της, καθώς ήταν ο πρώτος που έγραψε συνειδητά εξ ονόματος των νεκρών²⁵. Η παράγραφος που ακολουθεί είναι χαρακτηριστική:

Oui, chaque mort laisse un petit bien, sa mémoire, et demande qu'on la soigne. Pour celui qui n'a pas d'amis, il faut que le magistrat y supplée. Car la loi, la justice, est plus sûre que toutes nos tendresses oubliées, nos larmes si vite séchées. Cette magistrature, c' est l'Histoire. Et les morts sont, pour dire comme le Droit romain, ces *miserables personae* dont le magistrat doit se préoccuper. Jamais dans ma carrière je n' ai pas perdu de vue ce devoir de l' historien. J' ai donné à beaucoup de morts trop oubliés l' assistance dont moi-même j' aurai besoin. Je les ai exhumés pour une seconde vie... Ils vivent maintenant avec nous qui nous sentons leurs parents, leurs amis. Ainsi se fait une famille, une cité commune entre les vivants et les morts²⁶».

(«Ναι, κάθε θάνατος αφήνει πίσω του ένα μικρό καλό, τη μνήμη του, και ζητάει τη φροντίδα μας. Γι' αυτόν που δεν έχει φίλους, οι αρχές πρέπει να φροντίσουν. Γιατί ο νόμος, η δικαιοσύνη, ξέρουν ότι η τρυφερότητά μας θα ξεχαστεί και τα δάκρυά μας σύντομα θα στεγνώσουν. Αυτή η αρχή είναι η Ιστορία. Και οι νεκροί είναι, για να χρησιμοποιήσουμε όρους του ρωμαϊκού Δικαίου, *miserabiles personae*, για τους οποίους οι αρχές πρέπει να ενδιαφερθούν. Ποτέ στη σταδιοδρομία μου δεν ξέχασα αυτό το καθήκον του ιστορικού. Έδωσα σε πολλούς λησμονημένους νεκρούς τη βοήθεια που εγώ ο ίδιος θα αποζητούσα. Τους ανέσυρα από τον τάφο για μια δεύτερη ζωή... Ζουν τώρα ανάμεσά μας και τους νιώθουμε γονείς μας, φίλους μας. Έτσι γίνεται μια οικογένεια, μια κοινή πόλη ζωντανών και νεκρών».)

Εδώ όπως και αλλού ο Μισελέ ξεκαθαρίζει ότι αυτοί τους οποίους ανέσυρε από τον τάφο δεν ήταν με κανέναν τρόπο μια τυχαία συγκέντρωση ξεχασμένων, ανώνυμων νεκρών. Ήταν εκείνοι που με τις θυσίες τους, στο πέραςμα της Ιστορίας, δημιούργησαν την ρήξη του 1789 και την ενσυνείδητη εμφάνιση του γαλλικού έθνους, ακόμα κι όταν αυτές οι θυσίες δεν εκλαμβάνονταν ως τέτοιες από τα θύματα. Το 1842 έγραψε γι' αυτούς τους νεκρούς: «Il leur faut un Oedipe qui leur explique leur propre énigme dont ils n'ont pas eu le sens, qui leur apprenne ce que voulaient dire leurs paroles, leurs actes, qu' ils n'ont pas compris. (Τους πρέπει ένας Οιδίποδας, για να τους εξηγήσει το αίνιγμα που δεν ξέρουν τη λύση του, για να τους μάθει αυτό που ήθελαν να πουν με τα λόγια και τις πράξεις τους, και που οι ίδιοι δεν είχαν καταλάβει)»²⁷.

Αυτή η διατύπωση δεν έχει πιθανώς προηγούμενο. Ο Μισελέ όχι μόνο ισχυρίστηκε ότι μιλάει εξ ονόματος ενός μεγάλου αριθμού ανώνυμων νεκρών, αλλά επέμεινε, με θλιβερό κύρος, ότι θα μπορούσε να πει τι ακριβώς αυτοί «πραγματικά» εννοούσαν και τι «πραγματικά» ήθελαν, αφού οι ίδιοι «δεν καταλάβαιναν».

Από τότε και στο εξής, η σιωπή των νεκρών δεν αποτελούσε εμπόδιο στην ανάσχυση των βαθύτερων επιθυμιών τους.

Όλο και περισσότεροι «δεύτερης γενιάς» εθνικιστές, στην αμερικανική ήπειρο και αλλού, έμαθαν να μιλούν σ' αυτό το ύφος «εξ ονόματος» νεκρών με τους οποίους δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να εγκαθιδρύσουν μια γλωσσική σύνδεση. Αυτή η ανεστραμμένη εγκαστριμυθία άνοιξε το δρόμο σε μια ενσυνείδητη *indigenismo**, ιδιαίτερα στη Νότια Αμερική. Στην άκρη αυτού του δρόμου: οι Μεξικάνοι μιλώντας στα ισπανικά «για λογαριασμό» των προ-κολομβιανών «ινδιάνικων» πολιτισμών τις γλώσσες των οποίων δεν καταλάβαιναν²⁸. Πόσο επαναστατική ήταν αυτού του είδους η εκταφή φαίνεται καθαρά αν την αντιπαραβάλουμε με τη διατύπωση του Φερμίν ντε Βάργκας, που παρατίθεται στο 2. «Πολιτισμικές ρίζες». Γιατί όταν ο Φερμίν σκεφτόταν ακόμα με χαρά να «εξολοθρευτεί» τους επιβιώσαντες Ινδιάνους, πολλά από τα εγγόνια του στην πολιτική επέμεναν να τους «θυμούνται», στην πραγματικότητα να «μιλούν εξ ονόματός τους», ίσως επειδή ακριβώς είχαν, μέχρι τότε, τόσο συχνά εξολοθρευτεί.

Η πιστοποίηση της αδελφοκτονίας

Είναι εντυπωσιακό ότι στις «δεύτερης γενιάς» διατυπώσεις του Μισελέ η προσοχή είναι πάντα στραμμένη στην εκταφή ανθρώπων και γεγονότων που αντιμετωπίζουν το κίνδυνο της λήθης²⁹. Δε θεωρεί, όμως, ότι υπάρχει λόγος να μιλήσει για «τη λήθη». Όταν όμως, το 1882 —περισσότερο από έναν αιώνα μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας στη Φιλαδέλφεια και οκτώ χρόνια μετά το θάνατο του ίδιου του Μισελέ— ο Ρενάν εξέδωσε το έργο του *Qu'est-ce qu'une nation?*, αυτό ακριβώς που τον απασχολούσε ήταν η ανάγκη να ξεχαστούν κάποια πράγματα. Ας δούμε

* Ιθαγένεια (Σ.τ.Μ.).

ξανά, για παράδειγμα, τη διατύπωση που παραθέσαμε προηγουμένως στην Εισαγωγή³⁰:

«Or, l'essence d'une nation est que tous les individus aient beaucoup de choses en commun et aussi que tous aient oublié bien des choses...

Tout citoyen français *doit avoir oublié* la Saint-Barthélemy, les massacres du Midi au XIIIe siècle».

(«Η ουσία του έθνους βρίσκεται στο ότι οι άνθρωποι έχουν πολλά πράγματα κοινά και έχουν λησμονήσει εξίσου πολλά...

Κάθε Γάλλος πολίτης οφείλει να έχει ξεχάσει την νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου, τις σφαγές του Midi το δέκατο τρίτο αιώνα».)

Εκ πρώτης όψεως αυτές οι δύο φράσεις μπορεί να φαίνονται απλές³¹. Όμως μερικών λεπτών περισυλλογή αποκαλύπτει πόσο αλλόκοτες είναι. Παρατηρεί κανείς, για παράδειγμα, ότι ο Ρενάν δε θεώρησε απαραίτητο να εξηγήσει στους αναγνώστες του τι σήμαινε ο «Άγιος Βαρθολομαίος» ή οι «σφαγές του Midi το δέκατο τρίτο αιώνα». Όμως ποιοι άλλοι εκτός από «Γάλλους», τρόπος του λέγειν, θα καταλάβαιναν αμέσως ότι ο «Άγιος Βαρθολομαίος» αναφερόταν στο θηριώδη διωγμό των Ουγενότων που έλαβε χώρα στις 24 Αυγούστου του 1572 από το δυνάστη Κάρολο Θ' Βαλουά και τη Φλωρεντινή μητέρα του; Ή ότι με τις «σφαγές του Midi το δέκατο τρίτο αιώνα» υπαινισσόταν την εξόντωση των Αλβιγηνών σε όλη την περιοχή που εκτείνεται από τα Πυρηναία ως τις Νότιες Άλπεις, που υποκινήθηκε από τον Ινοκέντιο Γ', έναν από τους πιο ένοχους στη μεγάλη αλυσίδα των ένοχων παπών; Ούτε ο Ρενάν έβρισκε παράξενο το να θεωρεί δεδομένες τις «μνήμες» στο μυαλό των αναγνωστών του ακόμα κι αν τα ίδια τα γεγονότα συνέβησαν τριακόσια ή εξακόσια χρόνια πρωτότερα. Εκπλήσσεται επίσης κανείς από την κατηγορηματική σύνταξη του *doit avoir oublié* (όχι *doit oublié*)

—«υποχρωμένος να έχει ήδη ξεχάσει»— που υπονοεί, με τον απειλητικό τόνο των κωδίκων του ετήσιου κρατικού εισοδήματος και των νόμων για την υποχρεωτική στράτευση, ότι «το να έχουν ήδη ξεχάσει» παλιές τραγωδίες είναι ένα πρώτιστο σύγχρονο πολιτικό καθήκον. Ουσιαστικά, όταν ο Ρενάν έλεγε στους αναγνώστες του να «έχουν ήδη ξεχάσει», τα ίδια τα λόγια του προϋπέθεταν ότι αυτοί φυσικά θυμούνταν!

Πώς, λοιπόν, θα καταλάβουμε αυτό το παράλογο; Θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε παρατηρώντας ότι ο ενικός του γαλλικού ουσιαστικού «la Saint-Barthélemy» περικλείει και αυτούς που σκότωσαν και αυτούς που σκοτώθηκαν — δηλαδή, τους Καθολικούς και τους Προτεστάντες οι οποίοι έπαιξαν έναν τοπικό ρόλο στον τεράστιο ανίερο Ιερό Πόλεμο που μαινόταν στην κεντρική και τη νότια Ευρώπη το δέκατο έκτο αιώνα και οι οποίοι σίγουρα δεν αισθάνονταν μεταξύ τους άνετα κάτω από την κοινή κατηγορία «Γάλλος». Με τον ίδιο τρόπο, η φράση «οι σφαγές του Midi το δέκατο τρίτο αιώνα» συσκοτίζει θύματα και δολοφόνους πίσω από τη γνήσια γαλλικότητα του «Midi». Δεν υπήρχε λόγος να υπενθυμίσει στους αναγνώστες του ότι οι περισσότεροι από τους Αλβιγηνούς που δολοφονήθηκαν μιλούσαν προβηγκιανά ή καταλανικά και ότι οι δολοφόνοι τους προέρχονταν από διαφορετικά μέρη της δυτικής Ευρώπης. Το αποτέλεσμα αυτών των εκφραστικών σχημάτων είναι ότι απεικονίζουν τα επεισόδια στις κολοσσιαίες θρησκευτικές διαμάχες της μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης Ευρώπης πιστοποιώντας ότι πρόκειται για αδελφοκτόνους πολέμους μεταξύ —ποιων άλλων;— Γάλλων συντρόφων. Εφόσον μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι, χωρίς τέτοιες παρεμβάσεις, η συντριπτική πλειονότητα των Γάλλων συγχρόνων του Ρενάν δε θα είχε ακούσει ποτέ για τον «Άγιο Βαρθολομαίο» ή για τις «σφαγές του Midi», αρχίζουμε να συνειδητοποιούμε την ύπαρξη μιας συστηματικής ιστοριογραφικής καμπάνιας, η οποία αναπτύχθηκε από το κράτος κυρίως μέσω του δημόσιου σχολικού συστήματος, για να «υπενθυμίσει» σε κάθε νεαρό Γάλλο και Γαλλίδα τις διαδοχές παλιών σφαγών

που εγγράφονταν τώρα ως «οικογενειακή ιστορία». Το να είναι κανείς υποχρεωμένος να «έχει ήδη ξεχάσει» τραγικά γεγονότα τα οποία διαρκώς πρέπει να του «υπενθυμίζονται», αποδεικνύεται ένα χαρακτηριστικό τέχνασμα της πρόσφατης συγκρότησης των εθνικών γενεαλογιών. (Είναι χαρακτηριστικό το ότι ο Ρενάν δεν αναφέρει ότι κάθε Γάλλος πολίτης είναι υποχρεωμένος να «έχει ήδη ξεχάσει» την Παρισινή Κομμούνα. Το 1882 η ανάμνησή της ήταν ακόμα πραγματική και δεν είχε προσλάβει ακόμα μυθικές διαστάσεις, και αρκετά οδυνηρή ώστε να μπορεί να διαδάζεται με τον τίτλο «πιστοποιημένης αδελφοκτονίας».)

Είναι αυτονόητο ότι σε όλα αυτά δεν υπήρχε ούτε υπάρχει κάτι ειδικά γαλλικό. Μια απέραντη παιδαγωγική βιομηχανία εργάζεται ακατάπαυστα για να υποχρεώσει νεαρούς Αμερικανούς να θυμηθούν ή να ξεχάσουν τις εχθροπραξίες της περιόδου 1861-1865 ως έναν «εμφύλιο» πόλεμο μεταξύ «αδελφών» παρά μεταξύ —όπως ήταν για λίγο— δύο κυρίαρχων εθνικών κρατών. (Είναι βέβαιο, όμως, ότι, αν η Ομοσπονδία είχε καταφέρει να διατηρήσει την ανεξαρτησία της, αυτός ο «εμφύλιος πόλεμος» θα είχε αντικατασταθεί στη μνήμη από κάτι που δε θα εμπειρείχε και τόση αδελφσύνη.) Τα αγγλικά εγχειρίδια ιστορίας προσφέρουν το διασκεδαστικό θέαμα ενός σπουδαίου Πατέρα του Έθνους* τον οποίο κάθε σχολιαρόπαιδο μαθαίνει να αποκαλεί Γουλιέλμο Κατακτητή. Αυτά τα παιδιά δε μαθαίνουν όμως ότι ο Γουλιέλμος δε μιλούσε αγγλικά, κάτι που δεν ήταν δυνατό ούτως ή άλλως, αφού η αγγλική γλώσσα δεν υπήρχε εκείνη την εποχή. Επίσης δεν εξηγούν «κατακτητής τίνος;» Γιατί η μόνη κατανοητή σύγχρονη απάντηση θα έπρεπε να είναι «κατακτητής των Άγγλων», η οποία θα μετέβαλε τον παλιό Νορμανδό άρπαγα σε έναν πιο πετυχημένο πρόδρομο του Ναπολέοντα και του Χίτλερ. Επομένως «ο Κατακτητής» λειτουργεί με την ίδια ελλειπτικότητα που λειτουργεί και ο «Άγιος Βαρθολομαίος», για

* Founding Father: μέλος του σώματος, τὸ οποίο συνέταξε το Σύνταγμα του 1787 των ΗΠΑ (Σ.τ.Μ.).

να υπενθυμίσει σε κάποιον κάτι που είναι υποχρεωτικό να ξεχάσει αμέσως. Ο Νορμανδός Γουλιέλμος και ο Σάξονας Χάρολντ συναντώνται, λοιπόν, στο πεδίο του Hastings, αν όχι σαν χορευτικό ζευγάρι, τουλάχιστον σαν αδέρφια.

Είναι όμως σίγουρα πολύ εύκολο να αποδώσουμε αυτές τις πιστοποιήσεις παλαιών αδελφοκτονιών απλώς στους ψυχρούς υπολογισμούς των κρατικών λειτουργιών. Σε ένα άλλο επίπεδο αντανακλούν ένα βαθύ μετασχηματισμό της φαντασίας, τον οποίο το κράτος αγνοούσε σε μεγάλο βαθμό, ενώ ασκούσε και ακόμα ασκεί πολύ μικρό έλεγχο πάνω του. Τη δεκαετία του 1930 άνθρωποι από πολλές εθνικότητες πήγαν να πολεμήσουν στην Ιβηρική Χερσόνησο επειδή τη θεώρησαν ως την αρένα όπου δυνάμεις και υποθέσεις παγκόσμιας ιστορικής σημασίας διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο. Όταν το μακρόβιο καθεστώς του Φράνκο κατασκεύασε την Κοιλιάδα των Πεσόντων, περιόρισε τη συμμετοχή στη ζοφερή αυτή νεκρόπολη σ' εκείνους οι οποίοι, στα δικά του μάτια, είχαν δώσει τη ζωή τους για τον παγκόσμιο αγώνα εναντίον του μπολσεβικισμού και του αθεϊσμού. Όμως, στο περιθώριο του κράτους, έκανε ήδη την εμφάνισή της η «μνήμη» ενός «ισπανικού» Εμφύλιου Πολέμου. Μόνο μετά το θάνατο του πανούργου τυράννου και το ακόλουθο εντυπωσιακά ομαλό πέρασμα στην αστική δημοκρατία —στην οποία έπαιξε καίριο ρόλο— αυτή η «μνήμη» έγινε επίσημη. Με τον ίδιο σχεδόν τρόπο, ο κολοσσιαίος ταξικός πόλεμος, ο οποίος από το 1918 ως το 1920 μαινόταν μεταξύ των Pamirs και των Vistula μνημονεύοταν λησμονούνταν στο σοβιετικό κινηματογράφο και στη λογοτεχνία ως ο εμφύλιος πόλεμός «μας», ενώ το σοβιετικό κράτος, στο σύνολό του, έμενε προσκολλημένο σε μια ορθόδοξη μαρξιστική ανάγνωση της πάλης.

Απ' αυτή την άποψη, οι εθνικισμοί των κρεολών στην αμερικανική ήπειρο είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικοί. Γιατί, από τη μια, τα αμερικανικά κράτη ήταν αδύναμα και ουσιαστικά αποκεντρωμένα, και οι φιλοδοξίες τους όσον αφορά στην εκπαίδευση περιορισμένες. Από την άλλη, οι αμερικανικές κοινωνίες, στις

οποίες «λευκοί» άποικοι αντιπαρατίθενταν με «μαύρους» σκλάβους και ημι-εξολοθρευμένους «ιθαγενείς» ήταν κατακερματισμένες εσωτερικά σε βαθμό που δεν υπήρχε αντίστοιχό τους στην Ευρώπη. Όμως η φαντασιακή σύλληψη αυτής της αδελφότητας, χωρίς την οποία δεν μπορεί να υπάρξει πιστοποίησή της, κάνει την εμφάνισή της πολύ νωρίς και με μian αυθεντική δημοτικότητα. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής αυτό το παράδοξο μπορεί να φανεί πολύ καθαρά.

Το 1840, κατά τη διάρκεια του βίαιου οκταετούς πολέμου εναντίον των Seminoles της Φλόριντα (και με τον ίδιο τρόπο που ο Μισελέ επικαλούνταν τον Οιδίποδα), ο Τζέιμς Φένιμορ Κούπερ εξέδωσε το *The Pathfinder* (Ο Ιχνηλάτης), την τέταρτη από τις πέντε, εξαιρετικά δημοφιλείς *Leatherstocking Tales* (Ιστορίες της Δερμάτινης Κάλτσας). Το κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της ιστορίας (το οποίο χαρακτηρίζει και όλες τις υπόλοιπες εκτός από την πρώτη) είναι αυτό που ο Leslie Fiedler αποκαλεί «η αυστηρή, που δεν έχει σχεδόν ποτέ ειπωθεί αλλά αδιαμφισβήτητη αγάπη» που δένει το «λευκό» υλοτόμο Νάτυ Μπαμπού και τον ευγενή Ντελαγουέαρ, φύλαρχο του Τσινγκαγκούκ («Σικάγο»!)³². Όμως το σκηνικό της σύμφωνης με το πνεύμα του Ρενάν αδελφοποίησης δεν είναι η δολοφονική δεκαετία του 1830 αλλά τα τελευταία λησμονημένα/χαραγμένα στη μνήμη χρόνια της βρετανικής μπεριαλιστικής αρχής. Και οι δύο άνδρες απεικονίζονται σαν «Αμερικανοί» που αγωνίζονται για την επιβίωσή τους —εναντίον των Γάλλων, των «εγχώριων» συμμάχων (των «σατανικών Μίνγκος») και των επικίνδυνων πρακτόρων του Γεωργίου Γ'.

Όταν, το 1851, ο Χέρμαν Μέλβιλ περιέγραψε ένα τρυφερό στιγμιότυπο με τον Ισμαήλ και τον Κουίκουεγκ στο κρεβάτι του *Πανδοχείου του Φουσητήρα* («ήμασταν ξαπλωμένοι έτσι, εγώ και ο Κουίκουεγκ, με τις καρδιές μας σαν σε μήνα του μέλιτος»), ο ευγενής Πολυνήσιος άγριος αμερικανοποιήθηκε με σαρδώνιο τρόπο ως εξής³³:

«...είναι σίγουρο ότι το κεφάλι του ήταν, από φρενολογική άποψη, σε εξαιρετική κατάσταση. Μπορεί να φαίνεται γελοίο, αλλά μου έφερε στο νου το κεφάλι του Τζορτζ Ουάσινγκτον, όπως το ξέρουμε από τις δημοφιλείς προτομές. Είχε την ίδια έντονη κλίση που έσθηνε ομαλά πάνω από τα φρύδια, και τα έκανε να φαίνονται προτεταμένα, σαν δύο προεξοχές δασωμένες στην κορυφή τους. Ο Κουίκουεγκ ήταν η κανιβαλική εξέλιξη του Τζορτζ Ουάσινγκτον» (σ. 94).

Το 1881, αρκετά μετά τον «Εμφύλιο Πόλεμο» και τη Διακήρυξη της Απελευθέρωσης των σκλάβων από τον Λίνκολν, ο Μαρκ Τουαίν έμελλε να δημιουργήσει την πρώτη ανεξίτηλη εικόνα των μαύρων και λευκών ως Αμερικανών «αδελφών»: ο Τζιμ και ο Χοκ πλέουν παρέα στον πλατύ Μισισσιπή³⁴. Όμως το πλαίσιο αυτής της σκηνης είναι ένας προπολεμικός ξεχασμένος/χαραγμένος στη μνήμη τόπος, όπου οι μαύροι είναι ακόμα σκλάβοι.

Αυτές οι εντυπωσιακές φαντασιακές συλλήψεις της αδελφότητας που αναδύθηκαν «φυσικά» σε μια κοινωνία που κατατρυχόταν από τους πιο βίαιους φυλετικούς, ταξικούς και τοπικούς ανταγωνισμούς, δείχνουν καθαρά ότι εθνικισμός της εποχής του Μισελέ και του Ρενάν εξέφραζε μια νέα μορφή συνείδησης – μιας συνείδησης η οποία αναδύθηκε σε μια στιγμή κατά την οποία δεν ήταν πλέον δυνατό το έθνος να γίνει αντιληπτό ως κάτι «νέο», σε μια στιγμή όπου η ρήξη είχε φτάσει στο απόγειό της.

Η βιογραφία των Εθνών

Όλοι οι προφανείς μετασχηματισμοί της συνείδησης, από τη φύση τους, έχουν σαν τυπικό χαρακτηριστικό την αμνησία. Μέσα από τη λήθη, σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, ξεπηδούν αφηγήσεις. Βιώνοντας κανείς τις βιολογικές και συναισθηματικές αλλαγές που φέρνει μαζί της η εφηβεία, δεν είναι πια

δυνατό να «θυμάται» τη συνείδηση της παιδικής ηλικίας. Πόσες χιλιάδες μέρες που πέρασαν μεταξύ της βρεφικής ηλικίας και της πρώιμης ενηλικίωσης δε χάθηκαν ανεπιστρεπτί! Πόσο παράξενο να ζητάς τη βοήθεια των άλλων για να μάθεις ότι το γυμνό μωρό στην κιτρινωμένη φωτογραφία, που ξαπλώνει χαρούμενο στην κούνια του, είσαι εσύ. Η φωτογραφία, γνήσιο τέκνο της εποχής της μηχανικής αναπαραγωγής, είναι μονάχα η πιο κατηγορηματική από τον τεράστιο σωρό των μαρτυριών (ληξιαρχικές πράξεις γέννησης, ημερολόγια, έλεγχοι, επιστολές, ιατρικοί φάκελοι και τα σχετικά). Ταυτόχρονα καταγράφει μια συγκεκριμένη οφθαλμοφανή συνέχεια και τονίζει την απώλειά της στη μνήμη. Μέσα απ' αυτή την αποξένωση προκύπτει η σύλληψη του προσώπου, της ταυτότητας (ναι, εσύ και το γυμνό μωρό είστε το ίδιο πρόσωπο) την οποία επειδή δεν είναι δυνατό να «ανακαλέσουμε», πρέπει να μας την αφηγηθούν. Αντίθετα με τα πορίσματα της βιολογίας, σύμφωνα με τα οποία κάθε κύτταρο του ανθρώπινου οργανισμού αντικαθίσταται κάθε εφτά χρόνια, κάθε χρόνο οι αυτοβιογραφίες και οι βιογραφίες πλημμυρίζουν τις αγορές του έντυπου καπιταλισμού.

Αυτές οι αφηγήσεις, όπως και τα μυθιστορήματα και οι εφημερίδες, στα οποία αναφέρθηκα στο 2. «Πολιτισμικές ρίζες», είναι εγκατεστημένες στον ομοιογενή, κενό χρόνο. Γι' αυτό και το πλαίσίό τους είναι ιστορικό και ο τόπος τους κοινωνικός. Αυτός είναι ο λόγος που οι περισσότερες αυτοβιογραφίες έχουν ως αφετηρία τους γονείς και τους παππούδες, για τους οποίους ο αυτοβιογράφος μπορεί να έχει μόνο περιστασιακές, κειμενικές πηγές. Κι αυτός είναι επίσης ο λόγος που ο βιογράφος ενδιαφέρεται τόσο να καταγράψει τις ημερολογιακές, μ.Χ. χρονολογίες δύο βιογραφικών γεγονότων, αυτών που τα υποκείμενα είναι αδύνατο να θυμούνται: την ημερομηνία γέννησης και θανάτου. Η αρχή του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου μάς υπενθυμίζει καλύτερα από οτιδήποτε άλλο τη νεωτερικότητα αυτής της αφήγησης. Ο Ευαγγελιστής παραθέτει έναν λιτό κατάλογο τριάντα διαδοχικών γεννητόρων από τον πατριάρχη Αβραάμ μέχρι τον Ιησού

Χριστό. (Μόνο μία φορά γίνεται αναφορά σε γυναίκα, κι αυτό όχι επειδή είναι γεννήτωρ αλλά επειδή είναι μια Μοαβίτισσα που δεν είναι Εβραία.) Δε δίνεται καμία χρονολογία για τους προγόνους του Ιησού ούτε φυσικά κοινωνιολογικές, πολιτισμικές, βιολογικές ή πολιτικές πληροφορίες. Αυτό το είδος αφήγησης (το οποίο υπενθυμίζει ότι η ρωγμή της Βηθλεέμ γίνεται μνήμη) ήταν εντελώς λογικό για τον καθαγιασμένο καταγραφέα επειδή δεν αντιλαμβανόταν τον Χριστό ως ιστορική «προσωπικότητα» αλλά ως Υιό του Θεού.

Όσα ισχύουν για το σύγχρονο άνθρωπο ισχύουν και για το έθνος. Η επίγνωση της εγκατάστασης στον κοσμικό, σειραϊκό χρόνο, που υπονοεί τη συνέχεια αλλά και τη λήθη της εμπειρίας της συνέχειας —προϊόν των ρήξεων του τέλους του δέκατου όγδοου αιώνα— γεννά την ανάγκη για μια αφήγηση της «ταυτότητας». Αυτό ήταν το καθήκον της επιστήμης του Μισελέ. Όμως υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα σε αφηγήσεις που αφορούν σε άτομα και σε έθνη. Στην κοσμική ιστορία του «ατόμου» υπάρχει αρχή και τέλος. Ξεκινάει από τα πατρικά γονίδια και τις κοινωνικές συνθήκες μιας σύντομης ιστορικής σκηνης, στοιχεία που θα παίξουν το ρόλο τους μέχρι το θάνατο. Μετά απ' αυτό δεν υπάρχει τίποτα εκτός από τη σκιά της παρατεταμένης δόξας ή επιρροής. (Ας φανταστούμε πόσο παράξενο θα ήταν, σήμερα, να τελειώσει μια βιογραφία του Χίτλερ με την παρατήρηση ότι στις 30 Απριλίου του 1946 πήγε κατευθείαν στην Κόλαση.) Όμως η γέννηση των εθνών δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σιγουριά και οι θάνατοί τους, αν κάποτε επέλθουν, δεν είναι ποτέ φυσικοί³⁵. Καθώς δεν υπάρχει γενάρχης, η βιογραφία του έθνους δεν μπορεί να γραφεί με τον ευαγγελικό τρόπο, «προς τα πίσω», μέσω μια μακράς αλυσίδας γεννητόρων. Ο μόνος εναλλακτικός τρόπος είναι να γραφτεί «προς τα εμπρός» —προς τον άνθρωπο του Πεκίνου, της Ιάβας, το βασιλιά Αρθούρο, στους οποίους η αρχαιολογία ρίχνει το φως που τους αρμόζει. Αυτός ο τρόπος, όμως, σηματοδοτείται από θανάτους, οι οποίοι με μια περίεργη αντιστροφή της συμβατικής

γενεαλογίας ξεκινούν από ένα παρόν που αποτελεί τη γένεση. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος γεννάει τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το Άουστερλιτς ακολουθεί το Σεντάν. Ο πρόγονος της Εξέγερσης της Βαρσοβίας είναι το Κράτος του Ισραήλ.

Οι θάνατοι που συγκροτούν τη βιογραφία του έθνους έχουν μια ιδιαίτερη υφή. Στις 1.200 σελίδες του αξιοσημείωτου έργου του Φερνάν Μπροντέλ, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II* δε γίνεται μνεία του «Αγίου Βαρθολομαίου», παρόλο που το γεγονός έλαβε χώρα την περίοδο της βασιλείας του Φίλιππου Β'. Για τον Μπροντέλ, οι θάνατοι που έχουν σημασία είναι τα χιλιάδες ανώνυμα γεγονότα, που, καθώς αθροίζονται και υπολογίζονται με δείκτες θνησιμότητας, του δίνουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσει τις αλλαγές στις συνθήκες ζωής εκατομμυρίων ανώνυμων ανθρώπων. Η εθνικότητα αυτών των ανθρώπων είναι το τελευταίο που τον απασχολεί.

Όμως, από τη μακροχρόνια συσσώρευση νεκροταφείων του Μπροντέλ, η βιογραφία του έθνους αδράχνει, αντίθετα με τους δείκτες της θνησιμότητας, παραδειγματικές αυτοκτονίες, φρικτά μαρτύρια, δολοφονίες, εκτελέσεις, πολέμους και ολοκαυτώματα. Όμως, για να εξυπηρετήσουν τους στόχους της αφήγησης, αυτοί οι βίαιοι θάνατοι πρέπει να μνημονεύονται/λησμονούνται σαν «δικόι μας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η συσσώρευση απέκτησε φρενήρη ρυθμό στη «διεθνή» (δηλαδή ευρωπαϊκή) αναζήτηση μιας ακριβούς μέτρησης του γεωγραφικού μήκους, που εξιστορήθηκε με χιούμορ στο Landes, *Revolution in Time*, Ένατο Κεφάλαιο. Το 1776, όταν οι Δεκατρείς Αποικίες διακήρυξαν την ανεξαρτησία τους, το *Gentleman's Magazine* συμπεριέλαβε αυτή τη σύντομη νεκρολογία για τον John Harrison: «Ήταν ένας εξαιρετικά ευφυής μηχανικός και έλαβε 20.000 λίρες ως βραβείο [από το Γουέστμινστερ] για την ανακάλυψη του γεωγραφικού μήκους [sic]».

2. Για την καθυστέρηση της εξάπλωσης αυτής της συνείδησης στην Ασία γίνεται σύντομος υπαινιγμός στις πρώτες σελίδες του σπουδαίου ιστορικού μυθιστορήματος του Pramoedya Ananta Toer *Bumi Manusia* [Γη της Ανθρωπότητας]. Ο νεαρός εθνικιστής ήρωας συλλογίζεται ότι γεννήθηκε την ίδια χρονολογία με τη μέλλουσα βασίλισσα Wilhelmina —στις 31 Αυγούστου 1880. «Ενώ όμως το νησί μου ήταν τυλιγμένο στο σκοτάδι της νύχτας, η χώρα της ήταν λουσμένη στον ήλιο· και όποτε η χώρα της ήταν στην αγκαλιά των σκοταδιών της νύχτας, το νησί μου έλαμπε από το μεσημέρι του ισημερινού» (σ. 4).

3. Περιττεύει να πούμε ότι η ιδιότητα του να είναι κανείς «λευκός» ήταν μια νομική κατηγορία που είχε μια διακριτή σχέση με σύνθετες κοινωνικές πραγματικότητες. Όπως το έθεσε ο ίδιος ο Ελευθερωτής, «Εμείς είμαστε οι ευτελείς απόγονοι των αρπακτικών Ισπανών που ήρθαν στην Αμερική για να την αφαιμάξουν οικονομικά και να ζευγαρώσουν με τα θύματά τους. Αργότερα ο παράνομος καρπός της ένωσής τους ενώθηκε με τα παιδιά των σκλάβων που μεταφέρθηκαν από την Αφρική». Η υπογράμμιση δική μου. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 249. Θα πρέπει να είναι κανείς επιφυλακτικός στο να αποδώσει οτιδήποτε «αιώνια ευρωπαϊκό» σ' αυτό τον *criollismo*. Φέρνοντας κανείς στη μνήμη του όλους τους αφοσιωμένους Βουδιστές-Σιγκαλέζους Da Souzas, τους πιστούς Καθολικούς-Florinese Da Silvas και τους κυνικούς Καθολικούς-Manileño Sorianos, οι οποίοι έπαιζαν με άνεση κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό ρόλο στη σύγχρονη Κεϋλάνη, Ινδονησία και στις Φιλιππίνες, βοηθά κάποιον να αναγνωρίσει ότι κάτω από ευνοϊκές συνθήκες, οι Ευρωπαίοι είναι δυνατό να απορροφηθούν από μη ευρωπαϊκές κουλτούρες.

4. Παράβαλε τη μοίρα του τεράστιου πληθυσμού των Αφρικανών μεταναστών. Οι βάνουσοι μηχανισμοί της δουλείας εξασφάλιζαν όχι μόνο τον πολιτικο-πολιτισμικό κατακερματισμό του αλλά και πολύ γρήγορα του στέρησαν τη δυνατότητα να φαντάζεται κοινότητες Μαύρων στη Βενεζουέλα και στη Δυτική Αφρική που κινούνται σε παράλληλη τροχιά.

5. Βλέπε O. W. Wolters, *The Fall of Srivijaya in Malay History*, Παράρτημα Γ.

6. Παραθ. στο G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand*, σ. 15-16.

7. Οι υπερπόντιες κινεζικές κοινότητες αποκτούσαν σημαντικό

μέγεθος, ώστε να προκαλέσουν στους Ευρωπαίους παρανοϊκές αντιδράσεις ως τον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν σταμάτησαν εντελώς οι βίαιοι διωγμοί των Κινέζων από τους Δυτικούς. Έκτοτε αυτή η άχαρη παράδοση άρχιζε να εφαρμόζεται στους ιθαγενείς πληθυσμούς.

8. Βλέπε Marshall G. Hodgson, *The Venture of Islam*, τόμ. 3ος, σ. 233-235.

9. Το γεγονός ότι τόσο πολλοί Ευρωπαίοι διανοητές επιμένουν, αντίθετα με όλα τα στοιχεία, να θεωρούν τον εθνικισμό ευρωπαϊκή επινόηση αποτελεί μια αξιοσημείωτη απόδειξη του πόσο βαθιά ριζωμένος είναι ο ευρωκεντρισμός.

10. Ας παρακολουθήσουμε όμως την ειρωνεία στην περίπτωση της Βραζιλίας. Το 1808, ο βασιλιάς Χουάν ΣΤ΄ κατέφυγε στο Ρίο ντε Τζανέιρο για να αποφύγει το στρατό του Ναπολέοντα. Παρόλο που ο Ουέλινγκτον είχε εκδιώξει τους Γάλλους ως το 1811, ο εμγκρές μονάρχης, φοβούμενος την εξέγερση των δημοκρατικών στην πατρίδα του, παρέμεινε στη Νότια Αμερική μέχρι το 1822, με αποτέλεσμα, μεταξύ του 1808 και 1822, το Ρίο να είναι το κέντρο μιας παγκόσμιας αυτοκρατορίας που περιλάμβανε την Αγκόλα, τη Μοζαμβίκη, το Μακάο και το Ανατολικό Τιμόρ. Αυτή όμως η αυτοκρατορία κυβερνιόταν από έναν Ευρωπαίο και όχι Αμερικανό.

11. Αναμφίβολα αυτή η αντίληψη υπέβασκε στη ρήση του Ελευθερωτή ότι μια νέγρική εξέγερση, δηλαδή μια εξέγερση των σκλάβων, θα ήταν «χιλίες φορές χειρότερη από μια ισπανική εισβολή». Μια εξέγερση σκλάβων, αν πετύχαινε, θα σήμαινε ίσως τη φυσική εξόντωση των κρεολών.

12. Βλέπε Masur, *Bolívar*, σ. 113.

13. Η Γαλλική Επανάσταση παραλληλιζόταν στο Νέο Κόσμο με την εξέγερση του Toussaint L'Ouverture το 1791, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα, το 1806, να δημιουργήσουν οι πρώην σκλάβοι της Αϊτής τη δεύτερη ανεξάρτητη δημοκρατία στο δυτικό ημισφαίριο.

14. Ο νεαρός Wordsworth ήταν στη Γαλλία το 1791-1792 και αργότερα, στο *The Prelude*, έγραψε αυτούς τους περίφημους στίχους:

Τι ευδαιμονία εκείνη την αυγή να είσαι ζωντανός,
Το να είσαι όμως νέος ήταν κάτι μαγικό!

Η υπογράμμιση δική μου.

15. Lynch, *The Spanish-American Revolutions*, σ. 314-315.
 16. Βλ. παραθ. στο Τέταρτο Κεφάλαιο.
 17. Landes, *Revolution in Time*, σ. 230-231, 442-443.
 18. Βλέπε παραπάνω στο 2. «Πολιτισμικές ρίζες».
 19. Βλέπε Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, σ. 135-143 για μια σύνθετη και επεξεργασμένη ανάλυση αυτού του μετασχηματισμού.

20. Ήταν όμως μ.Χ. με μια διαφορά. Πριν από τη ρήξη διατηρούνταν ακόμα, έστω και σπασμωδικά σε πεφωτισμένες περιοχές, μια θεολογική αύρα που αναδύοταν από τη μεσαιωνική λατινική. Το Anno Domini έφερε στη μνήμη την εισβολή της αθανασίας στον επίγειο χρόνο που έλαβε χώρα στη Βηθλεέμ. Μετά τη ρήξη, καθώς περιορίστηκε μονογραμματικά σε A.D., συνόδευσε το B.C. της (αγγλικής) καθομιλουμένης, προ Χριστού, που περιέκλειε μια συνεχή κοσμολογική ιστορία (στην οποία η νέα επιστήμη της γεωλογίας είχε σημαντική συνεισφορά). Μπορούμε ίσως να κρίνουμε πόσο βαθιά ήταν η άβυσσος που ανοιγόταν μεταξύ του Anno Domini και του A.D./B.C., τονίζοντας ότι ούτε ο βουδιστικός ούτε ο ισλαμικός κόσμος, ακόμα και σήμερα, φαντάζεται κάποια εποχή που να σηματοδοτείται ως «Πριν από τον Gautama Βούδα» ή «Πριν από την Εγίρα». Και οι δύο δεν τα πάνε καλά με το ξένο μονόγραμμα B.C.

21. Αργά, το 1951, ο εύστροφος Ινδονήσιος σοσιαλιστής Lintang Mulia Sitorus μπορούσε ακόμα να γράφει ότι: «Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, οι έγχρωμοι άνθρωποι κοιμούνταν ακόμα βαριά, ενώ οι λευκοί δρούσαν πυρετωδώς σε κάθε τομέα». *Sedjarah Pergerakan Kebangsaan Indonesia* [Ιστορία του Ινδονησιακού Εθνικιστικού Κινήματος], σ. 5.

22. Θα μπορούσε ίσως κανείς να πει ότι αυτές οι επαναστάσεις ήταν, για τους Ευρωπαίους, τα πρώτα πραγματικά σημαντικά πολιτικά γεγονότα που συνέβησαν ποτέ στην άλλη μεριά του Ατλαντικού.

23. Εν τούτοις, το ιστορικό βάθος δεν είναι απεριόριστο. Σε κάποιο σημείο τα αγγλικά χάνονται στα νορμανδικά γαλλικά και στα αγγλοσαξονικά τα γαλλικά στα λατινικά και στα φράγκικα «γερμανικά» και ούτω καθ' εξής. Θα έχουμε την ευκαιρία πιο κάτω να δούμε πόσο επιπλέον βάθος πεδίου κερδήθηκε.

24. *Metahistory*, σ. 140. Ο Χέγκελ, γεννημένος το 1770, ήταν ήδη στο τέλος της εφηβείας του όταν ξέσπασε η Επανάσταση,

ωστόσο το έργο του *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* δεν εκδόθηκε παρά το 1837, έξι χρόνια μετά το θάνατό του.

25. White, *Metahistory*, σ. 159.

26. Jules Michelet, *Oeuvres Complètes*, XXI, σ. 268, στην εισαγωγή του 2ου τόμου («Jusqu'au 18e Brumaire») της ατελεύτητης *Histoire du XIXe Siècle* του. Οφείλω αυτή την παραπομπή στο *Metahistory*, η μετάφραση όμως του White δεν είναι ικανοποιητική.

27. Παραθ. στο Roland Barthes (εκδ.), *Michelet par lui-même*, σ. 92. Ο τόμος του *Oeuvres Complètes* που περιλαμβάνει το παράθεμα δεν έχει ακόμα εκδοθεί.

28. Αντίθετα, σε ολόκληρο το Μεξικό υπάρχει μόνο ένα άγαλμα του Hermán Cortés. Αυτό το μνημείο, που το είχαν παραχώσει σε μια γωνιά στην Πόλη του Μεξικού, το ξανάστησε στο τέλος του 1970 το απεχθές καθεστώς του José López Portillo.

29. Αναμφίβολα επειδή για μεγάλη περίοδο της ζωής του υπέφερε κάτω από παλινωρθωμένες ή επίπλαστες νομιμότητες. Η συγκινητική αφοσίωσή του στο 1789 και στη Γαλλία φάνηκε από την άρνησή του να δώσει όρκο αφοσίωσης στον Ναπολέοντα. Όταν τον απομάκρυναν αιφνιδιαστικά από τη θέση του ως Εθνικού Αρχαιοφύλακα, έζησε στη φτώχεια μέχρι το θάνατό του το 1874 — αρκετά αργά για να προφτάσει να δει την πτώση του αγύρτη και την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών.

30. Ο Ρενάν γεννήθηκε το 1823, είκοσι πέντε χρόνια μετά από τον Μισελέ και πέρασε μεγάλο διάστημα της νεότητάς του κάτω από τον κυνικό καθεστώς του επίσημου εθνικισμού που εξεδίωξε τον Μισελέ.

31. Δυστυχώς, έτσι τους θεώρησα το 1983.

32. Βλέπε του ίδιου, *Love and Death in the American Novel*, σ. 192. Ο Fiedler ερμηνεύει αυτή τη σχέση με ψυχολογικούς όρους και ανιστορικό τρόπο. Σύμφωνα με την άποψή του, επρόκειτο για μια στιγμή όπου το αμερικανικό μυθιστόρημα απέτυχε να διαπραγματευτεί τον ενήλικο ετεροφυλόφιλο έρωτα και τις εμμονές του στο θάνατο, την αμαρτία και τον αθώο ομοερωτισμό. Υποπτεύομαι ότι δεν πρόκειται για έναν εθνικό ερωτισμό, αλλά μάλλον για έναν εθνικισμό με τη μορφή του ερωτισμού. Οι δεσμοί μεταξύ ανδρών στην προτεσταντική κοινωνία, στην οποία ανέκαθεν απαγορεύονταν αυστηρά οι επιμειξίες, παραλλήλως με την «ιερή» αγάπη μεταξύ άνδρα-γυναίκας στην εθνικιστική μυθοπλασία της Λατινικής Αμερικής, όπου ο Καθολικισμός επέτρε-

ψε την ανάπτυξη ενός μεγάλου πληθυσμού μεστίτσο. (Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Άγγλοι δανείστηκαν τη λέξη «mestizo» από τα ισπανικά.)

33. Herman Melville, *Moby Dick*, σ. 71. Ο συγγραφέας πρέπει να απολάμβανε την τελευταία μοχθηρή φράση.

34. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η έκδοση του *Huckleberry Finn* προηγήθηκε μόλις μερικούς μήνες της επαναφοράς του «Αγίου Βαρθολομαίου» στη μνήμη από τον Ρενάν.

35. Ο νεολογισμός «γενοκτονία» γι' αυτές τις στιγμές της αποκάλυψης είναι αρκετά πρόσφατη επινόηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alers, Henri J., *Om een rode of groene Merdeka. Tien jaren bien-nenlands politiek. Indonesië 1943-53*, Eindhoven: Vulkann. 1956.
- Ambler, John Steward. *The French Army in Politics, 1945-1962*. Columbus: Ohio State University Press. 1966.
- Anderson, Benedict R. O' Gorman. *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*. Ιθάκη: Cornell University Press. 1990.
- , «Studies of the Thai State: The State of Thai Studies.» In Eliezer B. Ayal (επιμ.), *The State of Thai Studies: Analyses of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History and Political Science*. Αθήνα, Οχάιο: Ohio University, Center for International Studies, Southeast Asia Program. 1979, σ. 193-247.
- Auerbach, Erich. *Mimesis. The Representation of Reality in Western literature*. Μτφρ. Willard Trask. Garden City, Νέα Υόρκη: Doubleday Anchor. 1957.
- Baltazar [Balagtas], Francisco, *Florante at Laura*. Μανίλα: Florentino. Βασισμένο στην έκδοση Ramirez and Giraudier του 1861.
- Barnett, Anthony. «Inter-Communist conflicts and Vietnam.» *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 11:4 (Οκτώβρης-Νοέμβρης 1979). Σελ. 2-9. (Ανάτυπο από το *Marxism Today*, Αύγουστος 1979).
- Barthes, Roland. *Michelet par lui-même*. Bourges: Editions du Seuil. 1954.
- Battye, Noel A. «The Military, Government and Society in Siam, 1868-1010. Politics and Military Reform in the Reign of King Chulalongkorn,», Διδ. Διατριβή, Cornell University, 1974.
- Bauer Otto. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (1907)*, στο *Werkausgabe*, Βιέννη: Europaverlag. 1975, Τόμος 1, σελ. 49-602.
- Benda, Harry J. *The Crescent and the Rising Sun: Indonesian Islam under the Japanese Occupation*. Χάγη και Μπαντούγκ: van Hoeve. 1958.

- Benda, Harry J., και John A. Larkin (επιμ.), *The World of Southeast Asia: Selected Historical Readings*. Νέα Υόρκη: Harper and Row. 1967.
- Benjamin, Walter. *Illuminations*. Λονδίνο: Fontana, 1973.
- Bloch, Marc. *Feudal Society*. Μτφρ. I. A. Manyon. Σικάγο: University of Chicago Press. 1961. I-II.
- , *Les Rois Thaumaturges*, Στρασβούργο: Librairie Istra. 1924.
- Boxer, Charles R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*. Νέα Υόρκη: Knopf. 1969.
- Braudel, Fernand. *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II*. Παρίσι: Armand Colin. 1966.
- Browne, Thomas. *Hydriotaphia, Urne-Buriall, or a Discourse of the Sepulchral Urnes lately found in Norfolk*. Λονδίνο: Noel Douglas Replicas. 1927.
- Cambodge. Ministère du Plan et Institut National de la Statistique et des Recherches Economiques. *Résultats Finals du Recensement Général de la Population, 1962*. Πνομ. Πεν. 1966.
- Chambert-Lior, Henri. «Mas Marco Kartodikromo (π. 1890-1932) ou l'Éducation Politique» στο Pierre-Bernard Lafont και Denys Lombard (επιμ.), *Littératures contemporaines de l'Asie du sud-est*. Παρίσι: L'Asiathèque, σελ. 203-214.
- Cooper, James Fenimore. *The Pathfinder*. Νέα Υόρκη: Signet Classics. 1961.
- Craig, Albert M. *Choshu in the Meiji Restoration*. Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη: Harvard University Press. 1967.
- Craig, Gordon A. *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945*. Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Oxford University Press. 1956.
- Debray, Régis. «Marxism and the National Question.» *New Left Review*, 105 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1977). Σελ. 25-41.
- Defoe, Daniel. *Selected Poetry and Prose of Daniel Defoe*, επιμ. Michael F. Shugrue. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart και Winston. 1968.
- Djilas, Milovan. *Tito, the Inside Story*. Μτφρ. Vasilije Kojac και Richard Hayes. Λονδίνο: Weidenfeld και Nicholson. 1980.
- Eisenstein, Elizabeth L. «Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought: A Preliminary Report.» *Journal of Modern History*, 40: 1 (Μάρτης 1968), σελ. 1-56.

- Fall, Bernard B. *Hell is a very small place. The Siege of Dien Bien Phu*. Νέα Υόρκη: Vintage. 1968.
- Febvre, Lucien και Henri-Jean Martin. *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1450-1800*. Λονδίνο: New Left Books. 1976. [Μτφρ. του *L' Apparition du Livre*. Παρίσι: Albin Michel. 1958].
- Fiedler, Leslie. *Love and Death in the American Novel*. Νέα Υόρκη: Stein and Day. 1966.
- Fields, Rona M. *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*. Νέα Υόρκη, Ουάσινγκτον και Λονδίνο: Praeger. 1975.
- Franco, Jean. *An Introduction to Spanish-American Literature*. Κάιμπριτζ: Cambridge University Press. 1969.
- Gellner, Ernest. *Thought and Change*. Λονδίνο: Weidenfeld and Nicholson. 1964.
- Gilmore, Robert L. *Caudillism and Militarism in Venezuela, 1810-1919*. Αθήνα, Οχάιο: Ohio University Press. 1964.
- Greene, Stephen. «Thai Government and Administration in the Reign of Rama VI (1910-1925)». Διδ. Διατριβή. University of London. 1971.
- Groslier, Bernard Philippe. *Indochina*. Cleveland και Νέα Υόρκη: The World Publishing Company. 1966.
- Heder, Stephen P. «The Kampuchean-Vietnamese Conflict.» Στο David W. P. Elliott, επιμ. *The Third Indochina Conflict*. Boulder: Westview Press. 1981. Σελ. 21-67 (ανατ. από το Institute of Southeast Asian Studies, *Southeast Asian Affairs*. [Λονδίνο: Heinemann Educational Books. 1979]).
- Higham, Charles. *The Archaeology of Mainland Southeast Asia*. Νέα Υόρκη και Κάιμπριτζ: Cambridge University Press. 1989.
- Hirschman, Charles. «The Making of Race in Colonial Malaya: Political Economy and Racial Ideology.» *Sociological Forum*, 1:2 (Ανοιξη 1986). Σελ. 330-62.
- , «The Meaning and Measurement of Ethnicity in Malaysia: An Analysis of Census Classifications.» *Journal of Asian Studies*, 46:3 (Αύγουστος 1987). Σελ. 555-82.
- Hobsbawm, Eric. «Some Reflections on «The Break-up of Britain.» *New Left Review*, 105 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1977). Σελ. 3-24.
- , *The Age of Revolution, 1789-1848*. Νέα Υόρκη: Mentor. 1964.

- Hodgson, Marshall G. *The Venture of Islam*. Σικάγο: Chicago University Press. 1974. I-III.
- Hoffman, John. «A Foreign Investment: Indies Malay to 1901». *Indonesia*, 27 (Απρίλης 1979). Σελ. 65-92.
- Hughes, Christopher. *Switzerland*. Νέα Υόρκη: Praeger. 1975.
- Ieu Koeus. *Pheasa Khmer. La Langue Cambodgienne (Un Essai d' étude raisonné)*. Πνομ. Πεν: 1964.
- Ignotus, Paul. *Hungary*. Νέα Υόρκη και Ουάσινγκτον: Praeger. 1972.
- Ileto, Reynaldo Clemena. *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840-1910*. Μανίλα: Ateneo Press. 1979.
- Jaszi, Oscar. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Σικάγο: University of Chicago Press. 1929.
- Joaquin, Nick. *A Question of Heroes*. Μανίλα: Ayala Museum. 1977.
- Kahin, George McTurnan. *Nationalism and Revolution in Indonesia*. Ιθάκη: Cornell University Press. 1952.
- Katzenstein, Peter J. *Disjoined Partners. Austria and Germany since 1815*. Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες: University of California Press. 1976.
- Kedourie, Elie, (επιμ. και εισαγωγή) *Nationalism in Asia and Africa*. Νέα Υόρκη: Meridian. 1970.
- Kelly, Gail Paradise. «Franco-Vietnamese Schools, 1918 to 1938.» Διδ. Διατριβή. University of Wisconsin. 1975.
- Kemilainen, Aira. *Nationalism: Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*. Jyväskylä: Kustantajat. 1964.
- Kempers, A.J. Bernet. *Ancient Indonesian Art*. Άμστερνταμ: Van der Peet. 1959.
- Kirk-Greene, Anthony H.M. *Crisis and Conflict in Nigeria: A Documentary Source Book*. Λονδίνο: Oxford University Press. 1971.
- Kohn, Hans. *The Age of Nationalism*. Νέα Υόρκη: Harper. 1962.
- Krom, N. J., *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst*. Β' αναθεωρημένη έκδοση. Χάγη: Nijhoff. 1923.
- Kumar, Ann. «Diponegoro (1778;-1855). *Indonesia*, 13 (Απρίλης 1972). Σελ. 69-118.
- Landes, David S. *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*. Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη: Harvard University Press. 1983.
- Leemans, C. *Boro-Boudour*. Leiden: Brill. 1874.

- Luckham, Robin. *The Nigerian Military: A Sociological Analysis of Authority and Revolt, 1960-67*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press. 1971.
- Lumbera, Bienvenido L. *Tagalog Poetry 1570-1898. Tradition and Influences in its Development*. Quezon City: Ateneo de Manila Press. 1986.
- Lyautey, Louis-Hubert-Gonzalve. *Lettres du Tonkin et de Madagascar (1894-1899)*. Παρίσι: Librairie Armand Colin. 1946.
- Lynch, John. *The Spanish-American Revolutions, 1808-1826*. Νέα Υόρκη: Norton. 1973.
- Mabry, Bevars D. *The Development of Labor Institutions in Thailand*. Ιθάκη: Cornell University, Southeast Asia Program, Data Paper Αριθμ. 112. 1979.
- MacArthur, Douglas. *A Soldier Speaks. Public Papers and Speeches of General of the Army Douglas MacArthur*. Νέα Υόρκη: Praeger. 1965.
- McLuhan, Marshall. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Τορόντο: University of Toronto Press. 1962.
- Maki, John M. *Japanese Militarism, Its Cause and Cure*. Νέα Υόρκη: Knopf. 1945.
- Marr, David G. *Vietnamese Tradition on Trial, 1920-1945*. Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες: University of California Press. 1981.
- Maruyama Masao. *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics*. Λονδίνο και Οξφόρδη: Oxford University Press. 1963.
- Marx, Karl και Friedrich Engels. *The Communist Manifesto*. Στο *Selected Works*. Μόσχα: Foreign Languages Publishing House. 1958. Τόμος I.
- Masur, Gerhard. *Simón Bolívar*. Albuquerque: University of New Mexico Press. 1948.
- Melville, Herman. *Moby Dick*. Λονδίνο και Τορόντο: Cassell. 1930.
- Michelet, Jules. «Histoire du XIX Siècle.» Στο *Oeuvres Complètes*, επιμ. Paul Viallaneix. Παρίσι: Flammarion. 1982. Τόμος XXI.
- Montesquieu, Henri de. *Persian Letters*. Μτφρ. C. J. Betts. Harmondsworth: Penguin. 1973.
- Moore, Jr., Barrington. *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Βοστώνη: Beacon Press. 1966.

- Morgan, Edward S. «The Heart of Jefferson.» *New York Review of Books*. Αύγουστος 17, 1978.
- Morgenthau, Ruth Schachter. *Political Parties in French-Speaking West Africa*. Οξφόρδη: Clarendon Press. 1964.
- Moumouni, Abdou. *L'Éducation en Afrique*. Παρίσι: Maspéro. 1964.
- Muir, Richard. *Modern Political Geography*. Νέα Υόρκη: Macmillan. 1975.
- Musil, Robert. *The Man Without Qualities*. Μτφρ. Eithne Wilkins και Ernst Kaiser. Νέα Υόρκη: Howard-McCann. 1953. Τόμος I.
- Nairn, Tom. *The Break-up of Britain*. Λονδίνο: New Left Books. 1977.
—, «The Modern Janus». *New Left Review*, 94 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975). Σελ. 3-29. Ανατυπωμένο ως Κεφάλαιο 9 στο *The Break-up of Britain*.
- «Nijs, E. Breton de». *Tempo Doeloe*. Άμστερνταμ: Querido. 1973.
- Norman, E. Herbert. *Soldier and Peasant in Japan. The Origins of Conscription*. Νέα Υόρκη: Institute of Pacific Relations. 1943.
- Orwell, George. *The Orwell Reader*. Νέα Υόρκη: Harcourt-Brace-Jovanovich. 1956.
- Osborne, Robin. *Indonesia's Secret War, The Guerilla Struggle in Irian Jaya*. Σύδνεϊ: Allen and Unwin. 1985.
- Pal, Bipin Chandra. *Memories of My Life and Times*. Καλκούτα: Bipin Chandra Pal Institute. 1973.
- «3349» [ψευδώνυμο του Phetsarath Ratanavongsa]. *Iron Man of Laos: Prince Phetsarath Ratanavongsa*. Μτφρ. John B. Murdoch. Επιμ. David K. Wyatt. Ιθάκη: Cornell University, Southeast Asia Program Data Paper αριθμ. 110. 1978.
- Polo, Marco. *The Travels of Marco Polo*. Μτφρ. και επιμ. William Marsden. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Everyman's Library. 1946.
- Pramoedya Ananta Toer. *Bumi Manusia*. Τζακάρτα: Hasta Mitra. 1980.
—, *Rumah Kaca*. Τζακάρτα: Hasta Mitra. 1988.
—, *Tjerita dari Blora*. Τζακάρτα: Balai Pustaka. 1952.
- Reid, Anthony J.S. *The Indonesian National Revolution, 1945-50*. Hawthorn, Victoria: Longman. 1974.
- Renan, Ernest. «Qu'est-ce qu'une nation?» Στο *Oeuvres Complètes*. Παρίσι: Calmann-Levy. 1947-61. Τόμος I, σελ. 887-906.
- Rizal, José. *Noli Me Tangere*. Μανίλα: Instituto Nacional de Historia. 1978.

- , *The Lost Eden. Noli Me Tangere*. Μτφρ. Léon Ma. Guerrero. Bloomington: Indiana University Press.
- Roff, William R., *The Origins of Malay Nationalism*. New Haven και Λονδίνο: Yale University Press. 1967.
- Said, Edward. *Orientalism*. Νέα Υόρκη: Pantheon. 1978.
- Scherer, Savitri. «Harmony and Dissonance. Early Nationalist Thought in Java.» M.A. Thesis. Cornell University. 1975.
- Schwartz, Stuart B. «The Formation of a Colonial Identity in Brazil.» Στο Nicholas Canny και Anthony Pagden (επιμ.), *Colonial Identity in the Atlantic World, 1500-1800*. Princeton: Princeton University Press, 1987. Σελ. 15-50.
- Scott, William Henry. *Cracks in the Parchment Curtain*. Μανίλα: New Day. 1982.
- Seton-Watson, Hugh. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Westview Press. 1977.
- Shiraishi, Takashi. *An Age in Motion: Popular Radicalism in Java, 1912-1926*. Ιθάκη: Cornell University Press. 1990.
- Sitorus, Lintong Mulia. *Sedjarah Pergerakan Kebangsaan Indonesia.- Τζακάρτα: Pustaka Rakjat*. 1951.
- Skinner, G. William. *Chinese Society in Thailand*. Ιθάκη: Cornell University Press. 1957.
- Smith, Donald Eugene. *India as a Secular State*. Princeton: Princeton University Press. 1963.
- Spear, Percival. *India, Pakistan and the West*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη και Τορόντο: Oxford University Press. 1949.
- Steinberg, S. H. *Five Hundred Years of Printing*. Αναθεωρημένη έκδοση Harmondsworth: Penguin. 1966.
- Storry, Richard. *The Double Patriots. A Study of Japanese Nationalism*. Λονδίνο: Chatto και Windus. 1957.
- Strong, Charles Frederick. *Modern Political Constitutions*. 8η αναθεωρημένη έκδοση, Λονδίνο: Sedgwick and Jackson. 1972.
- Summers, Laura. «In Matters of War and Socialism, Anthony Barnett would Shame and Honour Kampuchea Too Much.» *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 11: 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1979). Σελ. 10-18.
- Taylor, Robert H. *The State in Burma*. Λονδίνο: C. Hurst and Co. 1987.

- Tickell, Paul. *Three Early Indonesian Short Stories by Mas Marco Kartodikromo (π. 1890-1932)*. Μελβούρνη: Monash University, Centre of Southeast Asian Studies, Working Paper αριθμ. 23.1981.
- Timpanaro, Sebastiano. *On Materialism*. Λονδίνο: New Left Books. 1975.
- , *The Freudian Slip*. Λονδίνο: New Left Books. 1976.
- Thongchai Winichakul. «Siam Mapped: A History of the Geo-Body of Siam.» Διδ. διατριβή. University of Sydney. 1988.
- Toye, Hugh. *Laos: Buffer State or Battleground*. Λονδίνο: Oxford University Press. 1968.
- Turner, Victor. *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ιθάκη, Cornell University Press. 1974.
- , *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Ιθάκη: Cornell University Press. 1967.
- Vagts, Alfred. *A History of Militarism, Civilian and Military*. Αναθ. έκδοση, Νέα Υόρκη: The Free Press. 1959.
- Vandenbosch, Amry. *The Dutch East Indies: Its Government, Problems, and Politics*. Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες: University of California Press. 1944.
- Vella, Walter F. *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*. Χονολουλού: University of Hawaii Press. 1978.
- Veyra, Jaime de. *El «Ultimo Adiós» de Rizal: estudio crítico-expositivo*. Μανίλα: Bureau of Printing. 1946.
- White, Hayden. *Metahistory: The Historical Examination in Nineteenth-Century Europe*. Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press. 1973.
- Wickberg, Edgar. *The Chinese in Philippine Life, 1850-1898*. New Haven: Yale University Press. 1965.
- Williams, Raymond. «Timpanaro's Materialist Challenge.» *New Left Review*, 109 (Μάιος-Ιούνιος 1978). Σελ. 3-17.
- Wills, Gary. *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence*. Νέα Υόρκη: Doubleday. 1978.
- Wolfe, Charles. *The Poems of Charles Wolfe*. Λονδίνο: Bullen. 1903.
- Wolters, O. W. *The Fall of Srivijaya in Malay History*. Ιθάκη: Cornell University Press. 1970.
- Woodside, Alexander B. *Vietnam and the Chinese Model. A Compa-*

rative Study of Vietnamese and Chinese Government in the First Half of the Nineteenth Century. Cambridge, Μασσαχουσέτη: Harvard University Press. 1971.

Yabes, Leopoldo Y. «The Modern Literature of the Philippines.» Στο Pierre-Bernard Lafont και Denys Lombard (επιμ.) *Littératures contemporaines de l' asie du sud-est.* Παρίσι: L' Asiathèque. 1974. Σελ. 287-302.

Zasloff, Joseph J. *The Pathet Lao: Leadership and Organization.* Lexington, Μασσαχουσέτη: Lexington Books. 1973.

Ορίζοντας τα έθνη ως φαντασιακές πολιτικές κοινότητες, ο Benedict Anderson εξερευνά τόσο τις πολιτισμικές όσο και τις πολιτικές συνθήκες συγκρότησής τους. Ο συγγραφέας εστιάζει το ενδιαφέρον του σε πολύπλευρα και αλληλοδιαπλεκόμενα ζητήματα όπως η αλληλόδραση ανάμεσα στον καπιταλισμό και τις σύγχρονες τεχνολογίες εκτύπωσης και διακίνησης εντύπων, η παρακμή παραδοσιακών πολιτικών καθεστώτων (όπως η κληρονομική βασιλεία), οι μετασχηματισμοί της θρησκευτικής πίστης, οι μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για το χρόνο, η γλωσσική έκφραση. Η ποιότητα της ανάλυσης και ο πλούτος του εμπειρικού υλικού που αφορά τόσο στην Ευρώπη όσο και στην ΝΑ Ασία, την Αμερική και την Αφρική καθιστούν το βιβλίο μια από τις σημαντικότερες θεωρητικές συμβολές στη μελέτη του εθνικισμού σήμερα.